

KEREKASZTAL KÖRÜL
HUSZONÖT NYELVÉSZETI TANULMÁNY

KEREKASZTAL KÖRÜL
HUSZONÖT NYELVÉSZETI TANULMÁNY

Szerkesztette
JUHÁSZ DEZSŐ

ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszék

Budapest, 2016

Kerekasztal körül

Huszonöt nyelvészeti tanulmány

Szerkesztette: Juhász Dezső

ISBN 978-963-284-745-0

© A szerzők és a szerkesztők, 2016

Műszaki szerkesztő: Szabó Panna

A kötet elektronikus formában elérhető
az ELTE repozitóriumban: <https://edit.elte.hu>.

Készült az ELTE BTK 2015. évi tankönyv- és jegyzettámogatási pályázatának támogatásával.

Kiadta az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke.
Felelős vezető: Juhász Dezső.
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A
<http://nyelvtort.elte.hu>

Tartalom

A szerkesztő előszava (<i>Juhász Dezső</i>)	7
A pesti (ELTE) bölcsészkar magyar nyelvtörténeti tanszékének történetéről (<i>Kiss Jenő</i>)	9
Gallasy Magdolna köszöntése (<i>Haader Lea</i>)	21
Gallasy Magdolna, „Nyelv és valóság a modern fizikában”	24
Gallasy Magdolna, A főtéma jelzése	28
Gallasy Magdolna, Jelzős szerkezetek és a határozottság	32
Gallasy Magdolna, Szöveg és hagyomány	38
Gallasy Magdolna, Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor	45
Gallasy Magdolna nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája	52
Zelliger Erzsébet köszöntése (<i>Szentgyörgyi Rudolf</i>)	57
Zelliger Erzsébet, Milyen magas a Hegymagas?	60
Zelliger Erzsébet, Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben	66
Zelliger Erzsébet, Magyarokra utaló földrajzi nevek Ausztriában	72
Zelliger Erzsébet, Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar diaszpórában	80
Zelliger Erzsébet, Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? – Gondolatok az ÓMS. és a vargasi rovásírástól felirat kapcsán	92
Zelliger Erzsébet nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája	99
Zsilinszky Éva köszöntése (<i>C. Vladár Zsuzsa</i>)	109
Zsilinszky Éva, A történeti szókészlet vizsgálatának néhány kérdése	111
Zsilinszky Éva, A rétegnyelvi és területi szempontok együttes érvényesítésének lehetőségéről a latin–magyar kevertnyelvűség vizsgálatában	116
Zsilinszky Éva, A névutók	120
Zsilinszky Éva, A magyar nyelvújítás	137
Zsilinszky Éva, Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez	144
Zsilinszky Éva nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája	152
Fodor Katalin köszöntése (<i>N. Fodor János</i>)	157
Fodor Katalin, Nyelvjárásaink intonációs vizsgálatáról	161
Fodor Katalin, Idegen sajátosságok a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében	166
Fodor Katalin, Nyelvjárási szupraszegmentális sajátosságok – különös tekintettel az eldöntendő kérdés moldvai intonációjára	172
Fodor Katalin, A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól	182
Fodor Katalin, Moldvai családnevek	186
Fodor Katalin nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája	194
Mátai Mária köszöntése (<i>Pusztai Ferenc</i>)	199
Mátai Mária, A határozószók szinonimitása	200
Mátai Mária, A figura etymologica típusai	207
Mátai Mária, A Laskai Sorok, első verses imádságunk	216
Mátai Mária, A szófajváltás a magyarban	222
Mátai Mária, A szó fogalmáról	231
Mátai Mária nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája	242
Fényképek	251

A szerkesztő előszava

Rendhagyó kötetet tart kezében az olvasó. Műfaja szerint meghatározható úgy is, mint retrospektív tanulmánykötet, amely azonban nem egyetlen személy munkásságát reprezentálja, hanem közös szellemi műhelyből kikerült írásokat tartalmaz: egy egyetemi tanszék jubiláló munkatársainak alkotásaiból ad ízelítőt. A tanszék az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke (korábbi nevén Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke), amely a sors különös kegye folytán a közelmúltban szinte egyszerre köszönthette öt hölgykollégáját hetvenedik születésnapján. Ennek az ünnepléssorozatnak egyik ajándéka a jelen mű is, amely nemcsak cikkválogatás, hanem a benne foglalt rövid pályaképek, laudációk által köszöntő kötet, sőt intézményünk támogatása révén egyetemi segédkönyv is. Az öt kis bevezető írásból sok minden kiderül arról a történelmi korszakról, amelyben az ünnevelt kollégák aktív évtizedeiket töltötték. E közel fél évszázadnak az első fele az úgynevezett Benkő-korszakhoz tartozik, amely látványos generációváltást hozott a tanszék életében, anélkül, hogy bármiféle törést okozott volna. Nagy örömünkre szolgál, hogy Kiss Jenő professzor úr, kedves kollégánk – aki maga is nemrég lépett be a „hetvenkedők” közé – elvállalta, hogy a szóban forgó időszakról szakszerű tanszék- és tudománytörténeti áttekintést nyújt kötetünkben.

A Benkő-korszak a nagyszabású tudományos vállalkozások időszaka is volt a múlt század hatvanas-nyolcvanas (részben kilencvenes) éveiben, amikor A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (a TESz., illetve hozzá szorosan kapcsolódó német nyelvű újabb etimológiai szótár, az EWUng.), majd A magyar nyelv történeti nyelvtana álltak a kutatás középpontjában; de ide sorolható a középkori nyelvméleink kritikai kiadása is (mindenekelőtt a Régi Magyar Kódexek sorozat). Ezekben a munkálatokban a tanszék az ugyancsak Benkő Loránd vezette nyelvtudományi intézeti osztállyal együtt hézagpótló szótárakat, kézikönyveket alkotott meg úgy, hogy a két intézményi (ELTE és MTA) részleg szoros együttműködésben volt egymással. A megfeszített munka élénk tudományos viták közepette zajlott, ugyanakkor harmonikus emberi közösségben. A kölcsönös tisztelet és barátság, a családias légkör alapvető vonása volt – és örökségként maradt is – ezeknek a munkaközösségeknek. A „Kerekasztal körül” kötet cím erre a folyamatos szakmai diskurzusra utal, amelyben az egyenrangúságot a megszolgált szakmai tekintély alapozta meg.

De ne feledkezzünk meg a tudományos kutatások mellett folyó egyetemi oktató munkáról sem! Ez a tevékenység a munkahely jellegéből adódóan nem kevésbé fontos egy tanszék életében. A közös iskola a módszerek összehangoltságát is jelentette: az élő nyelv, a nyelvjárások, a nyelvtörténeti források – egyáltalán a nyelvi tények – tisztelete egyik vezérfonala volt ennek a pedagógiának. Ehhez járult még a különböző beszélőközösségek nyelvi, kulturális, történelmi megismerése és megismertetése is. Szerencsére mindig akadtak olyan kollégák, kolléganők, akik nem sajnálták az időt és fáradságot arra, hogy az egyetem falain kívül is kalauzolják a hallgatókat: élőnyelvi, nyelvjárási, művelődéstörténeti túrákat szerveztek; könyvtárakba, levéltárakba, múzeumokba is elvitték a diákjaikat. Ha mérlegre tesszük – a még lezáratlan – életművüket, láthatjuk, hogy a publikációs tevékenység változó tartalmú és változó mennyiségű. A különböző hosszúságú listák mellett ugyanakkor felbecsülhetetlen és kiemelkedő jelentőségű közösségi

munka húzódik. Jó tudni és jó érezni, hogy ebben a tanszéki közösségben minden munkaformának és tevékenységnek megvan a maga becsülete, egészséges értékrend uralkodik. És ezt a hallgatók is látják, díjazzák, sőt hosszú évek múltán is emlegetik, hogy milyen jó volt itt diáknak lenni! (Aki teheti, visszajár a tanszék rendezvényeire, különösen a nevezetes és élménydús nyelvjárásgyűjtésekre.)

Következzenek most név szerint a köszöntött kollégák: Gallasy Magdolna, Zelliger Erzsébet, Zsilinszky Éva, Fodor Katalin, Mátai Mária. És akik a pályaképeket írták: Haader Lea, Szentgyörgyi Rudolf, C. Vladár Zsuzsa, N. Fodor János, Pusztai Ferenc. Amint látható, két kolléga (Haader Lea és C. Vladár Zsuzsa) nem tanszéki tag, hanem a Nyelvtudományi Intézet és az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének a munkatársa. Ebben nincs semmi rendkívüli, hiszen a tanszékünk mind a Benkő-korszakban, mind a későbbi időkben szoros tudományos kapcsolatokat ápolt és ápol más munkaközösségekkel, főleg a közös projektek keretein belül. Köszönet illeti mindazokat, akik vállalták a laudációk elkészítését, és oroszlánrészük van az ötször öt írás kiválasztásában, filológiai gondozásában. Ne feledkezzünk meg azokról a tanszéki kollégákról, intézeti könyvtárosokról, doktoranduszokról, demonstrátorokról sem, akik sokoldalú segítséget nyújtottak, például szkennelés, összeolvasás, korrigálás, bibliográfiakészítés stb. A tördelés és műszaki szerkesztés nagy szakértelmet kívánó munkáját Szabó Panna vállalta.

Minden személyi fejezet válogatott bibliográfiával zárul. Mi tagadás, nagyon nehéz kifogástalanul elvégezni a rostálást, ha láttatni szeretnénk a műfaji sokszínűséget is. Végül egységesen kihagytuk a recenziókat, és erősen korlátoztuk a tudományos ismeretterjesztő vagy tudománytörténeti írásokat. A válogatás fő javaslattevői a pályaképeket elkészítő kollégák voltak, de szükség szerint konzultáltak a tanszéki közösséggel és a szerkesztővel is.

Jól tudjuk, hogy a köszöntő könyvek tipikusan egyetlen ünnepelt számára készülnek; és tisztában vagyunk azzal, hogy minden jubiláló kolléga megérdemel önálló kötetet is. Mégis vettük a bátorságot, hogy mintegy új műfajt teremtve tanszéktörténeti kiadványt és egyben egyetemi segédkönyvet alkossunk, amelyben az építőelemek azok a szépen összeilleszkedő életműkockák, amelyek külön-külön is figyelemre méltók, együtt azonban talán még meggyőzőbbek: nemcsak a múltból szólnak, hanem a jövőnek is üzennek. Sporthasonlaltal élve: volt egy „nagy csapat”, amely úgy „rúgta a labdát”, hogy az új generációk is példát vehetnek róla.

Juhász Dezső

A pesti (ELTE) bölcsészkar magyar nyelvtörténeti tanszékének történetéről

1. Bevezetés. A magyar egyetemi oktatástörténet első olyan magyar nyelvtudományi tanszéke, amely nevében is hordozza a „nyelvtörténeti” jelzőt, 1970 óta létezik. Annak ellenére, hogy az 1970 előtti, s különböző hivatalos nevet viselő pesti egyetemi magyar nyelvtudományi tanszékek oktatási tevékenységének túlnyomó részét az 1950-es évek elejéig a nyelvtörténet töltötte ki. A látszólagos ellentmondást az előzmények feltárásával oldhatjuk föl. Előrebocsátva, hogy természetes, szerves egymásutániséggel írható le, ami a szóban forgó egyetem magyar nyelvészeti tanszékein folyt, a történeti nyelvészet jegyében és szellemében. Ha vázlatosan is, érdemes tehát visszapillantnunk az előzményekre. Előtte azonban néhány megjegyzés.

1.1. A címben nem a „története”, s nem is a „történetéhez” szó szerepel. Ennek az oka, hogy az előbbi esetben elvárható lenne a teljességre törekvés, márpedig erről nincs szó. Az utóbbinak a címben való szerepeltetése pedig adalékközlést sugallna, márpedig ennél többet kívánok adni. Nem esik szó az oktatás tartalmi és szervezeti kérdéseiről, így az oktatott tárgyakról, a tanrendekről, a hallgatói csoportbeosztásokról s az e területen lezajlott nagy változásokról sem. Nem szólok a specializációt elősegítő egykor volt B-szakokról, új nyelvészeti területeknek (például a szociolingvisztikának, a pszicholingvisztikának) a magyar szakos egyetemi curriculumban való megjelenéséről és a régi egyetemi doktori (kisdoktori) képzésről sem. Mindezek a feldolgozásra váró témák jóval tágabb teret igényelnének.

1.2. A tárgyalandó tanszéket (a továbbiakban röviden: Tanszék) „nyelvtörténeti tanszék”-ként szokták emlegetni – a mai magyar nyelvi testvértanszéktől való elkülönítés okából is. Azonban ez soha sem volt hivatalos neve egyetlen magyar nyelvtudományi tanszéknek sem. A szóban levő Tanszék hivatalos neve 1970 és 1999 között Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék volt, 1999 óta pedig Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék.

1.3. A történeti áttekintés megírására ösztönzött egyebek mellett az is, hogy „Egyetemtörténetírásunk [az ELTE-ről van szó] egyik hiányossága, hogy az egyes tanszékek történetének feltárása gyakorlatilag nem történt meg. Így a róluk alkotható kép is, egyes kivételektől eltekintve, csak homályos lehet. Kiemelkedő kivétel a történelem és segédtudományai, amelyet történészeink (különösen 1848-ig) a szinte lehetséges teljességgel feltárták” (TÓTH ANDRÁS in: DIÓSZEGI szerk. 1989: 33). Nos: ebből az adósságból kívánok törleszteni valamit a magyar nyelvtörténeti tanszékre és részben előzményeire vonatkozóan (l. még SZATHMÁRI 1991; vö. továbbá BREIER és SZÁSZ szerk. 1993; NYOMÁRKAY szerk. 1999).

2. Az előzményekről. A Pázmány Pétertől 1635-ban alapított egyetem mint Magyar Királyi Egyetem költözött Budára, majd Pestre. „A bölcsészeti karon ugyan 1792 [pontosan: 1791] óta tanították a magyar nyelvet, de a tanszéket rendkívülinek tekintették, és tanárát nem sorolták a rendes tanárok közé” (SZÖGI 1985: 135). Az egyszemélyes tanszék első alkalmazottja, egyszersmind vezetője Vályi András volt, akit 1791. április 24-én iktattak be ünnepélyes keretek között hivatalába (ÉDER 1992: 150). Ez a tanszék még nem a magyar nyelv- és irodalomtudományt, hanem a magyar nyelvet és irodalmat oktatta. A tanszéket 1837. február elsején nyilvánították rendes tanszékké, tanárát, az akkor helyettesként, rendkívüli tanárként működő Horvát Istvánt pedig rendes tanárnak

nevezték ki (i. m. 145). A nyelv és irodalom oktatása egyaránt feladata volt a tanszéknek, s csak 1872-ben különült el egymástól – immáron – a nyelv- és irodalomtudomány oktatása. 1878-ban pedig kivált a Budenz Józseftől vezetett Altaji összehasonlító nyelv-tudományi tanszékből a külön magyar nyelv-tudományi tanszék. „Ezt az önállósulást egyfelől a magyar nyelv sajátos problematikájából is következően elkülönülő magyar nyelv-tudomány rohamos fejlődése, másfelől a kiváló tudós egyéniség Simonyi Zsigmondnak [az eredetiben ritkítva] e tudományát képviselő alkalmassága tette lehetővé és szükségessé” (BENKŐ 1992: 144). Simonyit 1921-ben követte a vezetői poszton Gombocz Zoltán. A tanszék 1924-től keretintézményként s Magyar Nyelv-tudományi Intézet néven folytatta tevékenységét. Gombocz halála (1935) után Pais Dezső 1937-ben kapott megbízatást, s megszakítás nélkül 1959-ig volt vezetője a közben, 1952-ben I. számú Magyar Nyelv-tudományi Tanszékké átnevezett tanszéknek.

1952-ben a minisztérium létrehozott egy II. számú Magyar Nyelv-tudományi Tanszéket is a már meglévő, a Pais Dezsőtől 1937 óta vezetett tanszék mellé. A minden tekintetben új tanszék vezetésére az addig a Debreceni Egyetem Magyar Nyelv-tudományi Tanszékét vezető Bárczi Géza kapott megbízást. Az ELTE BTK-n a II. számú Magyar Nyelv-tudományi Tanszék „létesítése akkor alighanem kettős tudománypolitikai célt szolgált: egyrészt az ország első egyetemén tovább erősíteni a magyar nyelv-tudomány helyzetét; másrészt »ellensúlyozni« a nagy szakmai és közéleti népszerűségű, de egyéniségénél fogva is örök ellenzéki Pais szerepét, akit az új politikai hatalom egyre kevésbé nézett jó szemmel. A pozitív cél bevált, mert Bárczi valóban nagy szakmai és tanári személyiségbeli nyeresége volt egyetemünknek; a negatív cél azonban annál kevésbé, hiszen Pais és Bárczi meleg barátságban, felhőtlen együttműködésben vitték tovább az immár két tanszék ügyét” (BENKŐ 1992: 145).¹ Arra vonatkozólag, hogy a politika valóban beleszólt tanszékek létesítésébe is, idetartozóan megemlíthetjük, hogy 1953-ban létrehozták az ELTE Bölcsészkarán a már létező Finnugor Tanszék mellett, amelyet Szinnyei Józsefet követően akkor Zsirai Miklós vezetett, a 2. számú Finnugor Tanszéket is. Az egyetlen ok pedig ez volt: úgy ítélték meg a döntéshozók, hogy a két háború között egyetemi katedrához nem jutó, a mari (cseremis) nyelv kutatójaként s baloldaliságáról ismert Beke Ödön megérdemli, hogy tanszékvezető legyen a népi demokráciában. A Beke-tanszék 1962-ban olvadt be az I. számú Finnugor Tanszékbe, s attól fogva az újra egyetlen finnugor tanszék Finnugor Nyelv-tudományi Tanszék néven, jelenleg pedig Finnugor Tanszék néven folytatja tevékenységét. 1952-ben keltették újra életre a Magyar Nyelvi Lektorátust (BÁRCZI in: SINKOVICS 468), amely jelenleg Magyar mint Idegen Nyelv Tanszékként működik.

3. A mai tanszék „születése” és környezetének alakulása. 1970-ben következett be az ELTE-n 1952 óta létező két magyar nyelvészeti tanszék közötti tudományterületi szakosodás. A szóban forgó tanszékek oktatói akkor szinte kivétel nélkül nyelvtörténeti indíttatású és iskolázottságú kutatók voltak (a két vezető, Pais Dezső és Bárczi Géza a magyar nyelvtörténet kiemelkedő, neves kutatóiként vonultak be a tudománytörténetbe), többen erős hajlammal a leíró nyelvészeti kutatások iránt. Nem lehetett volna tehát azt mondani, hogy a két tanszék között diszciplináris tekintetben lényeges különbség lett volna. A leíró nyelvészeti stúdiumoknak a magyar nyelv-tudományban is bekövetkezett

¹ Az 1957/1958-as tanévben a két tanszék tagjai a következő személyek voltak: az I. sz. Magyar Nyelv-tudományi Tanszék (a Pais-tanszék): tanszékvezető: Pais Dezső, tagok: Benkő Loránd, Berrár Jolán, Fábian Pál, Hexendorf Edit, H. Bottyánfy Éva, Kázmér Miklós, Terestyéni Ferenc, Horváth Mária, Kubinyi László, R. Hutás Magdolna, Simon Györgyi. A II. számú Magyar Nyelv-tudományi Tanszék (a Bárczi-tanszék): tanszékvezető: Bárczi Géza, tagok: D. Bartha Katalin, Szathmári István, Abaffy Erzsébet, P. Hídvégi Andrea, Molnár József (Molnár József kivételével a többi tanszéki tag Debrecenből került az ELTE-re).

térhódítása és a felsőoktatásban mind határozottabban jelentkező tematikai és módszerbeli korszerűsítési igény követelte meg a két tanszék profilizálását. A korábbi I. számú Magyar Nyelvtudományi Tanszék megmaradt nyelvtörténeti központú tanszéknek, de nevében is megjelenítve fontos feladatkörének tekintette a dialektológia oktatását is. Ez utóbbinak két oka volt. Az egyik a nyelvtörténettel függ össze: a nyelvjárástörténetet a magyar nyelvtörténet szerves részének, a nyelvjárástörténet művelését a magyar nyelvtörténet művelése megkerülhetetlen feladatának tekintette a szakma. A másik a szinkrón dialektológia művelésében egyrészt a nyelvjárástörténet kutatásának kikerülhetetlen tényezőjét, segédtudományát látták, másrészt éppen a nyelvatlasz-gyűjtések tapasztalatai alapján bekövetkező szemléletváltozás a szinkrón változásvizsgálat irányába tolta a dialektológiát, s itt a nyelvészociológiai vizsgálatok a szociolingvisztikai kutatások felé történő nyitást gyorsították föl, amelynek társadalmi vonatkozásai helyet követeltek az oktatásban is. „1970-ben Bárczi professzor nyugalomba menetele után – az 1969/1970-es tanévben egyébként Benkő Loránd látta el mindkét helyen a tanszékvezetői tisztelet – a Minisztérium mintegy szakosította a két tanszékét: az I. számút Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani, a II. számút pedig Mai Magyar Nyelvi Tanszékké változtatta [...] A két tanszék oktatói korábbi munkásságuknak és érdeklődési körüknek megfelelően vagy az eredeti helyükön maradtak, vagy átmentek a másik tanszékre” (SZATHMÁRI 1991: 12; l. még KESZLER BORBÁLA és KISS RÓBERT RICHÁRD 2002). A Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék vezetője Benkő Loránd egyetemi tanár lett, az újnak, a Mai Magyar Nyelvi Tanszéknek a vezetésére Szathmári István egyetemi docens kapott megbízást. A nyelvtörténeti tanszék feladata maradt a nyelvtörténet, a nyelvjárások, a tulajdonnevek kutatása és oktatása, a mai magyaré pedig a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés és a szakmódszertan kutatása és oktatása lett. A két, immár önállóan működő tanszék oktatói – a személyi állománybeli kiegyensúlyozásra való törekvés jegyében is – a következők voltak az indulási évben, az 1970/71-es tanévben:

Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék: vezető: Benkő Loránd egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, tagok: Deákné Bartha Katalin docens, kandidátus, Egriné Abaffy Erzsébet docens, kandidátus, Gáspárné Varga Györgyi docens, kandidátus, Kázmér Miklós docens, kandidátus, Hajdú Mihály adjunktus, kandidátus, Horváthné Bottyánfy Éva adjunktus, Pusztai Ferenc adjunktus, Máta Mária tanársegéd, Zelliger Erzsébet tanársegéd, Zsilinszky Éva tanársegéd, Korompay Klára gyakornok.

Mai Magyar Nyelvi Tanszék: vezető: Szathmári István docens, kandidátus, Berrár Jolán docens, kandidátus, Fábrián Pál docens, kandidátus, Rácz Endre docens, kandidátus, Szemere Gyula docens, Balassa László adjunktus, Horváth Mária adjunktus, Simon Györgyi adjunktus, Keszler Borbála adjunktus, Nagy Ferenc tanársegéd. (Kiss Jenő tanársegéd, aki az I. sz. tanszéken volt 1966-tól 1970 nyaráig, ekkor magyar nyelvi lektorként külföldi kiküldetésben dolgozott 1975-ig. Visszatérve a Mai Magyar Nyelvi Tanszéken oktatott, 1984-től azonban korábbi tanszékén, az immár Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéken folytatta tevékenységét.)

A Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék első vezetője Benkő Loránd volt, aki az I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszékét Pais Dezső nyugdíjaztatása után, 1959-től vezette egészen nyugalomba vonulásáig, 1991-ig. 1991-től Kiss Jenő tanszékvezetése következett 2006-ig, azóta pedig Juhász Dezső vezeti a tanszékét.

Az 1971/1972-es tanévben tanszékcsoporti rendszert alakítottak ki az egyetemen. A magyar nyelvészeti tanszékek 1972. október 19-én tartották a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport alakuló ülését a tanszékcsoportba tömörült hat tanszék vezetőinek a részvételével: Benkő Loránd (Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék), Szathmári István (Mai Magyar Nyelvi Tanszék), Lakó György (Finnugor Tanszék), Telegdi Zsigmond (Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék), Molnár József (Fone-

tikai Tanszék), Hegyi Endre (Magyar Nyelvi Lektorátus). Tanszékcsoport-vezetővé Benkő Lorándot választották. A tanszékcsoport vezetésében 1989-ben következett be váltás: Benkő Lorándot követően Kiss Jenő lett az új tanszékcsoport-vezető.

1999-ben hajtották végre a bölcsészkar i intézetesítést. A Kari Tanács döntése és az Egyetemi Tanács megerősítő döntése alapján a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport 1999. július 1-jétől intézetté, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézeté alakult át. Ettől az időponttól fogva az addigi tanszékcsoport-vezető, Kiss Jenő intézetigazgatóként folytatta tevékenységét 2008-ig. Azóta Juhász Dezső az Intézet igazgatója. Az intézeté alakulás idején módosult a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék elnevezése. 1999. február 10-én kelt az a bölcsészkar i dékánnak, Manherz Károlynak címzett levél, amelyben a *szociolingvisztikai* jelzőnek a tanszék elnevezésében való megjelenítését azzal a megokolással kérte az akkori tanszékvezető, hogy „e tanszéken már 15 éve (s Magyarországon először) oktatjuk kötelező tárgyként magyar szakon a szociolingvisztikát, hogy a szociolingvisztika doktori iskolánkban kezdettől fogva akkreditált alprogramja, hogy a nappali tagozaton hungarológiai szociolingvisztikai önálló programot indítottunk évekkel ezelőtt, s hogy Egyetemi Szociolingvisztikai Dolgozatok címmel sorozatot is adunk ki. A *nyelvjárástani* → *dialektológiai* változtatás e tudomány tartalmi bővülését (a városi nyelvek és a regionális köznyelviség újabb kutatási területek) van hivatva kifejezni” (a szerző birtokában levő másolatból).

A **Főiskolai Magyar Nyelvészeti Tanszék** a Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetbe integrálódott, s 2005-től nem tanszékként, 2006-tól munkacsoportként működött. Majd a tanszék munkatársainak egy része a nyugdíjas korhatár elérése miatt kivált, másik része pedig a Mai Magyar Nyelvi Tanszékbe, s részben a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékbe olvadt bele, így a korábbi főiskolai tanszék jogutód nélkül szűnt meg.

4. Munkatársak, oktatás és kutatás. Benkő Loránd tanszékvezető A Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék káderutánpótlási terve az 1976–1980 közötti időszakra című beadványában 1976. február 26-án ezt írta egyebek mellett:

„A Tanszék jelenleg a következő nyelvtudományi szakterületek művelési és oktatási feladatait látja el: magyar nyelvtörténet, beleértve a nyelvtörténet általános, elvi-módszertani problematikáját is; magyar nyelvjárást, beleértve a nyelvészeti és a regionális köznyelv tanulmányozásának a problematikáját is; a magyar irodalmi nyelv története; magyar névkutatás. E feladatköröket a tervidőszak folyamán továbbra is ellátni törekszik, természetesen tartalmi továbbfejlesztésükkel. Új szakterületnek a tanszéki profilba való beiktatása nem látszik szükségesnek, legfőljebb a nyelvjárástani nyelvészeti szakterületévé szélesítése terén kell bizonyos előrelépéseket tenni.

A Tanszék nevelési célkitűzései között – az egyetemi hallgatóság nevelési követelményeinek általános céljain túlmenően – mint eddig, a következőkben is arra törekszik, hogy a Tanszék körül csoportosuló olyan nyelvész-törzsgárdát hozzon létre, amely szakmai-emberi kollektívát alkot, s amelyben a nyelvészeti káderutánpótlás biztosításának alapvető igényei is kielégítést nyerhetnek. Erre jó, bevált formáink vannak: a magyar nyelvészeti diákkörnek a tanszéki profilhoz csatlakozó szekciói; az évente kétszeri nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak és nem utolsósorban a Tanszék tudományos termunkaiban résztvevő, meglehetősen nagy létszámú (30–40 fő) hallgatói munkacsoportok működése [...] A Tanszék személyi állománya a tervidőszak kezdetén (1976 eleje) így alakul: 12 oktató, 1 tudományos kutató, 1 ösztöndíjas gyakornok, 1 főelőadói státusú adminisztrátor. 1 könyvtáros és 1 szerződéses kutatási segéderő (MTA-költségvetésen). Az összesen 17 tanszéki munkatárs között 7 van 45 éves koron felül, 10 45

éven alul. Az oktatók közül 1 (a tanszékvezető) az MTA levelező tagja, 5 a nyelvtudományok kandidátusa. A nő–férfi arány az összes tanszéki tagok viszonylatában 12–5 a nők javára. – Mint eddig, a következő években is félévenként 4–5 megbízott, külső előadót kívánunk foglalkoztatni, akik részben egyetemünk címzetes tanárai; jelenleg mind férfiak, és vagy akadémiai doktorok, vagy kandidátusok. Az oktatói kar kapacitásának kihasználása az utóbbi években meglehetősen magas arányú volt, egy-egy oktatóra általában heti 8 és fél óra jutott félévenként. Ezt az önmagában is jelentékeny oktatói terhelést igen nagy mértékben növelik azok a tudományos tervfeladatok, melyek elől a Tanszék mint a magyar történeti nyelvtudománynak – az MTA Nyelvtudományi Intézetének egy osztályán kívüli – egyetlen számottevő országos műhelye, nem térhet ki” (Benkő Loránd hagyatékából).

A nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak fontossága derül ki egy 1978-as tanszékcsoporti kérelemből is. Ebben ugyanis az áll, hogy évente két nyelvjárásgyűjtő tanulmányutat szerveznek hallgatók és tanszéki tanárok számára; hogy a hallgatók számára tanrendi elvárás, tehát kötelező a részvétel a szakmai és tanulmányi szempontú fontosság miatt, s hogy a szomszédos országok magyarlakta településeinek tanulmányozása kiemelt cél. Ez utóbbi miatt szükség van egyetemi autóbusz biztosítására, ennek hiányában ugyanis elmaradhatnak a tanulmányutak (1978. II. 27-én kelt s az ELTE gazdasági főigazgatójának címzett kérvény, aláírók a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport vezetője, Benkő Loránd, és titkára, Molnár József; Benkő Loránd hagyatékából).

A Tanszékhez és a Nyelvtudományi Intézethez egyaránt kapcsolódó s Benkő Loránd vezette nagyobb kollektív tudományos munkálatok elvégzése céljából a Tanszékhez rendelt különböző, tudományos segédmunkatársi és tudományos munkatársi, sőt másodállású határozott idejű álláshelyek nyíltak meg (Benkő Loránd a Nyelvtudományi Intézet Magyar Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztályának is vezetője volt!). A Tanszékhez (is) kapcsolódó tudományos (segéd)munkatársak megjelenése az 1970-es évekbeli tudománypolitikának a céljaival, illetve a felsőoktatás extenzív fejlesztésének a tényével van szoros összefüggésben. A Tudománypolitikai Bizottság 30.021/1974. számú állásfoglalása a tudományos kutatóvá válás néhány elvéről című dokumentum azokról az elvárt ismeretekről, módszerekről, illetőleg magatartásról szól, „amelyeket a társadalom a kutatómunkát végzőktől elvár”. Mindeme körülményeknek, illetőleg Benkő Loránd lankadatlan tudományszervezési fáradozásának, átgondolt, sikeres tudománytervezési programjainak és párját ritkító utánpótlás-nevelő tevékenységének köszönhetően dolgoztak különböző ideig a Tanszékhez rendelt tudományos munkatársként a következők: Fabó Kinga, Fazekas Tiborc, Gallasy Magdolna, Németh Marietta, majd Szabó T. Ádám, Szegfű Mária, Schiller Judit, illetőleg Kozocsa Sándor. Tudományos segédmunkatárs, illetőleg tudományos munkatárs is volt Hegedüs Attila, Papp Lajos, Sárosi Zsófia, Sipos Pál, Terbe Erika. A tudományos munkatársak és segédmunkatársak általában részt vállaltak éveken át egyetemi órák tartásában és különböző jellegű tanszéki feladatok ellátásában is, így például Sárosi Zsófia tudományos segédmunkatársként, majd tudományos munkatársként 1982-től 24 éven át végzett oktatói munkát is, Hegedüs Attila 14 éven át tette ugyanezt (1982–1996), miként Fazekas Tiborc (1975–1983 és 1984–1989), valamint Terbe Erika (1996–2006) és Papp Lajos (1982–1987) is. Tudományos ösztöndíjas Vincze Krisztina volt. Másodállásban dolgozott Balogh Lajos, Farkas Vilmos, Gerstner Károly, Haader Lea, Hámori Antónia, Jakab Lajosné. A nagyobb kutatócsoporti munkákra l. alább: 4. Kutatócsoportok a. Megemlítendő az is, hogy a nyelvtudományi aspirantúra keretében Benkő Loránd vezetése alatt (időbeli sorrendben) G. Varga Györgyi, Hajdú Mihály, Szabó Géza és Pogány Irén is dolgozott: innen került a Tanszékre G. Varga Györgyi és Hajdú Mihály.

Az 1980-as évek közepén a takarékoskodási kényszer jelei mutatkoztak már a magyar felsőoktatásban. A Bölcsészkaron 1984-ben egy minisztériumi rangos illetékes szóban tájékoztatta a Kar felső vezetését, hogy az ország gazdasági helyzete miatt szűkülnek a pénzügyi lehetőségek az egyetemen. A rendszerváltoztatást követően a tanszéki törzsállomány mennyiségi értelemben vett szinten tartása is nehézségekbe ütközött. Nem volt ugyanis természetes, hogy a nyugalomba vonult kollégák megüresedett helyére automatikusan lehetett volna fölvenni rátermett fiatal/ fiatalokat. E tekintetben a legnagyobb érvágás a Bokros-csomag néven elhíresült intézkedés bevezetése volt, amikor a mi tanszékcsoportunknak is minden tanszékén sort kellett keríteni aktív kolléga/kollégák elbocsátására. A későbbiekben sem volt teljes nyugalom a tanszéki személyi állomány alakítási lehetőségeinek a tekintetében, elsősorban a státusok olykor hivatalosan is bevezetett zárlata miatt. Ez utóbbi a tanszékek szakmai szempontból oly fontos, az utánpótlás zökkenőmentes folytonosságát biztosító folyamatot, illetőleg a tanszék szakmai munkájának a tervezhetőségét érintette hátrányosan. A külső előadók (előbb megbízásos szerződéssel, később már grátisz) történő alkalmazásával a szakmai veszélyek nagyjából elhárultak, a jövő szempontjából azonban ez nem lehetett megnyugtató megoldás. Az a korábbi lehetőség, amelynek következtében tudományos (segéd)munkatársak nagyobb számú alkalmazására is sor kerülhetett, nagyrészt beszűkültek.

Öröm az örömben, hogy az új pályázati rendszer bevezetésével új lehetőségek nyíltak. Ahol tehát sikerült és sikerül pályázati támogatásokat elnyerni, s különösen, ha ezekkel átmeneti vagy hosszabb futamidejű kutatócsoportokat lehet létrehozni (az egyetem szempontjából kiemelt fontosságúak az MTA-ELTE kutatócsoportok, tehát az Akadémia finanszírozásával működtetett, egyetemi intézetekhez és tanszékekhez rendelt/kapcsolódó munkaközösségek), ott az oktatás és az utánpótlás-nevelés és a tanszéképítés is sokat profitált és profitálhat a valamely tudományos projekt megvalósításán dolgozó munkatársak tevékenységéből. (Ha azonban nincsenek sikeres pályázatok, akkor az súlyos következményekkel jár nemcsak a tanszékre, hanem a tanszéken képviselt tudományágakra nézve is. Föl is merültek olykor kételyek a pályázati elbírálások objektivitásával kapcsolatban a pályázatot nem nyerők körében: emlékeztetek a pályázati rendszer vélt vagy valós visszasságaira utaló „pályázatokrácia” elnevezés megjelenésére). A Tanszék feladatköre a magyar nyelvtörténet, dialektológia, szociolingvisztika és névtan oktatása és művelése. A tanszéképítés fő feladata annak biztosítása, hogy mind a négy tudományterületet magas színvonalon oktassák és műveljék a Tanszék tagjai. (Ez nemcsak egyetemi és akadémiai, hanem magyar nyelvtudományi érdek is. Hangsúlyosan a magyar nyelvtörténet és a dialektológia tekintetében, merthogy e diszciplínák magyarországi egyetemi helyzete egyre aggasztóbb.) Ebből az is következik, hogy az utánpótlás biztosításakor mind a négy területet szem előtt kell tartani. Erről gondoskodni a mindenkor tanszékvezetők felelőssége. Az órákat lehetőség szerint per-sze olyanoknak kell tartani, akik eredményes kutatói is az oktatott területnek.

Doktori (PhD) képzés. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvtudományi részlege az országos egyetemi PhD-képzés megszervezésének az idején készítette el a magyar nyelvtudományi programot. A munkálatokat felelős vezetőként Benkő Loránd szervezte és irányította. 1993 februárjában készült el a részletes magyar és angol nyelvű akkreditációs pályázati anyag. 1994. május 24-én kelt az Országos Akkreditációs Bizottság 1994/1/18. számú állásfoglalása, amellyel a Bizottság elismerte az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvtudomány tudományágban doktori (PhD) képzésre és fokozatadásra való alkalmasságát. Az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájában (később: Program) 1994 őszén indult meg az oktatás, melynek vezetője 1994 és 2013 között Kiss Jenő volt, őt Tolcsvai Nagy Gábor követte 2013-ban. Az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolája

Magyar Nyelvtudományi Iskolájának (később Programjának) jelenlegi hat alprogram-jából (szakosprogramjából, specializációjából) a nyelvtörténeti tanszék hármat gondoz: a Nyelvtörténetit, amelynek vezetője korábban E. Abaffy Erzsébet (1994–2003), illetőleg Zsilinszky Éva (2003–2007) volt, jelenleg pedig Korompay Klára (2007-től), a Névtanít, amelynek vezetője korábban Hajdú Mihály (1994–2004), majd Korompay Klára (2004–2007), majd újra Hajdú Mihály (2007–2008), 2008-tól pedig Farkas Tamás, és a Szociolingvisztikai-dialektológiai, amelynek vezetője 1994 óta Kiss Jenő. A 2014-ig PhD-fokozatot szerzők száma az említett tudományterületeken a következő: névtan 15, nyelvtörténet 15, szociolingvisztika 24, dialektológia 9.

Kutatócsoportok. A Tanszékhez kötődően több munkacsoport is működött. Azok a nagy kollektív tudományos munkálatok, amelyeket akadémiai és minisztériumi támogatással és a Nyelvtudományi Intézettel közösen végeztek tanszéki kollégák is Benkő Loránd vezetésével, a következők voltak: A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.), az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.), A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNyt.). Ez utóbbihoz kapcsolódóan került sor középkori misszilesek kiadására (Középkori leveleink 1541-ig), E munkálatokkal részben érintkezőleg jött létre Benkő Loránd vezetésével az az akadémiai finanszírozású MTA-ELTE nyelvtörténeti kutatócsoport, amelynek feladata régi magyar nyelvemlékek kritikai kiadása, a Régi Magyar Kódexek sorozat megjelentetése volt. Ezt a munkacsoportot Benkő Loránd nyugalomba vonulása után E. Abaffy Erzsébet, majd Kiss Jenő vezette (az utóbbi Korompay Klára és Zsilinszky Éva közreműködésével). Az 1990-es évektől a kódexkiadási munkálatot az OTKA is támogatta, ennek vezetője eleinte Abaffy Erzsébet, majd Korompay Klára, Zsilinszky Éva és Terbe Erika volt (l. KOROMPAY 2009). 2007-ben jött létre s 2011-ig működött Kiss Jenő vezetésével az az MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport, amely az Új magyar nyelvjárási atlasz tervét kidolgozta, gyűjtőmunkálatait szervezte, irányította és részben végezte. OTKA támogatással a tanszékhez kapcsolódva a Geolingvisztikai Műhely keretében több, a Vékás Domokostól elindított dialektológiai szoftverfejlesztésre támaszkodó dialektológiai és névtani kutatás is folyt (Vargha Fruzsina Sára és Bárh János főszereplésével), és sor került korszerű adatrögzítésre, tárolásra, prezentációra, feldolgozásokra és elemzésekre is. Tekintettel arra, hogy az utóbbi évtizedben a dialektológia oktatásának, de intézményi keretekben (MTA Nyelvtudományi Intézetében, egyetemek és főiskolák magyar tanszékein) történő kutatásának a látványos visszaszorulása következett be, országos szinten, illetőleg a magyar nyelvtudomány egésze szempontjából is nagy szükség volna arra, hogy a szóban forgó tanszékhez kapcsolódóan tovább működjék egy akadémiai támogatású, országos hatókörű dialektológiai kutatócsoport. E mellett szól, hogy a Tanszékhez kötődően folyt és folyik a Romániai magyar nyelvjárások atlaszának – ez Juhász Dezső szerkesztésében –, valamint más, nagyrészt romániai nyelvjárási gyűjteményeknek a kiadása, s hogy a Tanszékhez is kapcsolódóan indult és folyik nagyrészt a dialektológiai szoftverfejlesztés a magyar nyelvtudomány fontos részeként (JUHÁSZ 2007; VÉKÁS 2007).

Tankönyvek. Az első, a magyar nyelv történetét átfogó egyetemi tankönyv ugyan 1967-ben jelent meg (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, A magyar nyelv története. Budapest, Tankönyvkiadó), de évtizedeken át, az új tankönyv 2003-as megjelenéséig szolgálta az oktatást a magyarországi egyetemek magyar szakán. A Tanszék profiljának megfelelően készült egy szociolingvisztikai (KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995), egy dialektológiai (KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris, Budapest, 2001), egy új nyelvtörténeti (KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Osiris, Budapest, 2003), valamint egy névtani (HAJDÚ MIHÁLY, Általános és magyar névtan. Személynevek. Osiris, Budapest, 2003) tankönyv is, illetőleg elsősorban az egyetemi oktatás céljaira szánt szakkönyv.

Egyéb kiadványok. A Tanszék égisze alatt számos más jellegű kiadvány is napvilágot látott (periodika, sorozatok, emlékkönyvek, jubileumi tanulmányválogatások és egyéb publikációk). A kötetek száma több száz (beleértve a többségükben füzet terjedelmű sorozatszámokat is), de a sorozatcímek felsorolása is tekintélyes helyet foglalna el, ezért csupán szemelvényt közlök: Névtani Értesítő, Magyar Névtani Értekezések, Magyar Névtani Dolgozatok, Magyar Személynévi Adattárak, Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, Magyar Nyelvtudományi Dolgozatok, Tájszótárak (részletesebben l. FAR-KAS TAMÁS 2015).

5. A Tanszék személyi állománya: a főállású oktatók, a könyvtárosok és az adminisztrátorok (1970–2014)

5.1. A Tanszék elődjének, az I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszéknek a történetében volt egy szakasz Benkő Loránd tanszékvezetése idején 1966 és 1970 között, amikor kivételes állománybeli gyarapodás következett be: nyolc új fiatal tanár állhatott munkába (a fogyás jóval kevesebb volt). Ez az utódtanszék szempontjából azzal a pozitív következménnyel járt évtizedekre, hogy létrejött és idővel szakmailag is megerősödött „középmezőny-e” lett a tanszéknek, hiszen az 1990-es évek után mind vezető tanárokká lettek: ketten egyetemi tanárok és heten egyetemi docensek (Fodor Katalin, Gallasy Magdolna, Hajdú Mihály, Kiss Jenő, Korompay Klára, Máta Mária, Pusztai Ferenc, Zelliger Erzsébet, Zsilinszky Éva). Ami azonban évtizedeken át előny volt, az egymást rövid időn belül követő nyugdíjazások miatt később súlyos gondná vált: 2003 és 2013 között, tehát tíz év leforgása alatt mindegyiküknek megszűnt az alkalmazotti jogviszonya, s gyors pótlásuk lehetetlen volt. Ezért van az, hogy jelenleg egy egyetemi tanár, egy főiskolai tanár, három docens, öt adjunktus és egy tanársegéd van a Tanszéken. Benkő Loránd 1976-ban a Tanszék jogelődjéről készített beadványában említi, hogy az oktatók közötti nembeli arány 12 : 5 volt a nők javára. Ez a helyzet később módosult, éspedig a kiegyenlítődés irányába.

5.2. A névsor a tanárok születési időrendjében **csak a volt és a mai, főállású közalkalmazott kollégák adatait tartalmazza**, tudniillik 1. nevét, 2. születési évét, 3. zárójelben főállásban végzett egyetemi oktatótevékenységük kezdőévét, 4. a Tanszéken 1970-től főállású oktatóként töltött éveket (től-ig-os számokkal). A főállású alkalmazások lezárultának oka az esetek többségében a nyugdíjkorhatár elérése, némely esetben más munkahelyre távozás. Az utóbbi húsz évben egyetemi tanárok 70 éves korukig maradhattak teljes állásban – azok is, akik professor emeritusi címet kaptak; a többiek 65 évesen mentek nyugdíjba, akik pedig éltek a korai nyugdíj melletti teljes foglalkoztatottság lehetőségével, 65. életévük előtt lettek „igazi” nyugdíjasok. 5. A kollégák utolsó, legmagasabb egyetemi címe, és 6. kereszttel van jelölve az elhalálozás éve.

Megjegyzendő, hogy akiknél 1970, tehát a mostani tanszék születésének éve szerepel teljes állású alkalmazásuk kezdőéveként, Korompay Klára kivételével mindannyian előbb kezdték teljes állású egyetemi oktatói pályájukat. Éspedig nagyrészt az I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszéken (Benkő Loránd még annál is korábban, 1946-ban került az akkori Pais-tanszékre), kevesebben a II. sz. testvértanszéken, kivételesen másutt. Két kollégánk nem az ELTE BTK-n folytatja tevékenységét (A. Molnár Ferenc és Papp Lajos): ez a * jellel van jelölve. Nota bene: az összeállítás a 2016. évi januári állapotot tükrözi, s legnagyobbbrészt az érintettek közlésein alapul (a hivatalos egyetemi kiadványok nem ritkán cserben hagyják az embert: vagy mert elérhetetlenek a könyvtárakban, vagy mert adataik olykor bizonytalanok). A lista azt mutatja, hogy az elmúlt 45 év során – a jelenlegi 11-gyel együtt – összesen 28 főállású oktatója volt a Tanszéknek.

D. Bartha Katalin	1914	(1952)	1970–1979	egyetemi docens	† 2008
Benkő Loránd	1921	(1946)	1970–1991	professor emeritus	† 2011
Kázmér Miklós	1921	(1948)	1970–1982	egyetemi docens	† 2009
H. Bottyánfy Éva	1921	(1948)	1970–1978	egyetemi adjunktus	† 2009
G. Varga Györgyi	1923	(1962)	1970–1991	egyetemi docens	† 1996
E. Abaffy Erzsébet	1928	(1952)	1970–1998	professor emeritus	
Hajdú Mihály	1933	(1969)	1970–2003	professor emeritus	† 2014
Pusztai Ferenc	1940	(1963)	1970–2005	egyetemi docens	
A. Molnár Ferenc	1942		1979–1985*		
Kiss Jenő	1943	(1966)	1984–2013	professor emeritus	
Gallasy Magdolna	1943	(1969)	1970–2005	egyetemi docens	
Zelliger Erzsébet	1945	(1969)	1970–2007	egyetemi docens	
Zsilinszky Éva	1945	(1969)	1970–2007	egyetemi docens	
B. Fodor Katalin	1945	(1987)	1991–2007	egyetemi docens	
Mátai Mária	1945	(1969)	1970–2005	egyetemi docens	
Korompay Klára	1946		1970–2011	egyetemi docens	
T. Somogyi Magda	1954	(1993)	2010–	főiskolai tanár	
Juhász Dezső	1955		1981–	egyetemi tanár	
Papp Lajos	1958		1987–1994*		
Sárosi Zsófia	1958		2006–	egyetemi docens	
Terbe Erika	1965		2008–	egyetemi adjunktus	
Szentgyörgyi Rudolf	1969		2005–	egyetemi adjunktus	
Farkas Tamás	1970		1997–	egyetemi docens	
Bodó Csanád	1971		2000–	egyetemi docens	
Hattyár Helga	1974		2010–	egyetemi adjunktus	
N. Fodor János	1976		2001–	egyetemi adjunktus	
Slíz Mariann	1979		2009–	egyetemi adjunktus	
Bárth János	1981		2010–	egyetemi tanársegéd	

5.3. A (Magyar) Nyelvész Könyvtár könyvtárosai, bár hivatalosan egyik vagy másik magyar nyelvtudományi tanszék állományába tartoztak, mindkét tanszék szolgálatában álltak kezdettől fogva. Ezért szerepel mindegyikük neve a jelen összeállításban. A következőkről van szó (időbeli sorrendben): Mikesy Sándor (1972-ig), Kiss Gabriella (1972–2005), Jakab Katalin (1983-tól), Faga-Nagy Mária (2006-tól), mellettük rövidebb-hosszabb ideig dolgozott még Fehértói Katalin, Cs. Meggyes Mária, Benke Zsófia, Topits Judit és Berecz Ágoston is. A Nyelvész Könyvtár intézeti könyvtárként működött kezdettől fogva (egészen 1923-ig visszamenően), amelynek használói nem csak a magyar szakos hallgatók és a magyar nyelvészek köréből kerültek és kerülnek ki. (A kérdésről bővebben l. FAGA-NAGY–JAKAB–KISS 2014.)

5.4. A Tanszéknek korábban egy adminisztrátora volt, aki azonban az új másik magyar nyelvtudományi tanszék adminisztrátori teendőit is ellátta. Az 1990-as évek második felében következett be az az állapot, hogy a tanszékcsoporthoz tartozó tanszékek adminisztrátori állásai fokozatosan megszűntek, s a tanszékcsoporti, majd intézeti titkárság feladata volt valamennyi tanszék meghatározott hivatalos ügyeinek az intézése. Ezért az alább említendő személyek tanszékcsoporti, illetőleg intézeti adminisztrátorok voltak, akik ily módon kezdetben két tanszéknek, az 1990-es évek második felétől pedig az egész tanszékcsoportnak/intézetnek adminisztrátoraiként végezték munkájukat. A Tanszék adminisztrátorai között való szerepeltetésük tehát mindenképpen indokolt. Az adminisztrátorok: Schmidt Gyuláné Irénke (1970–1980), Ligeti Ferencné Gabi (1980-tól 2000-ig), Rankasz Mária (2000-től 2003 végéig), Romhányi Andrea

(2004-től ügyvivő szakértőként, 2011 óta intézeti főmunkatársként) és Hegedűs Hajnalka (aki a Főiskolai Magyar Nyelvészeti Tanszék adminisztrátora volt korábban, a főiskolai tanszék megszűnte után 2008-ban került az Intézet titkárságára). Az 1970-es évekhez kötődik az az intézkedés, mely szerint „A munkafegyelem megszilárdítása érdekében szükségesnek tartom, hogy az adminisztrátorok és könyvtárosok munkaidejét kifüggeszék a tanszéki szoba ajtajának külső oldalára” (Székely György 1974. XII. 14-ei dékáni körleveléből. Forrás: saját gyűjteményemből: KJ).

6. Befejezés. A nagy oktatási intézmények életében az egyik vonzerőt mindig is a patinás múlt, a nagy elődök, a hely szelleme, a genius loci jelentette, s jelenti ma is. Ha belegondolunk, hogy a szóban forgó tanszéknek és elődjeinek élén olyan kiválóságok, a magyar nyelvtudomány olyan jelesei álltak, mint Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán, Pais Dezső és Benkő Loránd, akkor könnyű belátnunk, hogy a mai tanárutódok aligha tudják – s bizonyára nem is akarják – kivonni magukat az említett hatás alól. De nem csak régen elhunyt nagy elődök közvetett hatásáról van szó. Közvetlen hatásokról is, amelyek nem kis részben abból a tényből következnek, hogy a Tanszékre és az elődtanszékekre is hosszú időre visszamenően családias összetartás és légkör volt jellemző. Akár nagycsaládias légkört is említhetnénk, hiszen a Tanszéken különböző nemzedékek tagjai dolgoztak és dolgoznak együtt. Így 2010-ben Benkő Loránd emeritus professzornál hatvan évvel volt fiatalabb az akkor kezdő tanársegéd, Bárány János. Mondhatnánk, hogy bár több értelemben is eltérő világban nőttek föl – a világ és a nyelvtudomány hatalmas változásai miatt –, mégis összeköthette őket s mutatis mutandis másokat is a Tanszéken továbbélő hagyomány, amelynek legfőbb megtestesítője a Tanszéken hosszú éveken át Benkő Loránd volt. Tőle s munkáiból az elődök tiszteletét meg lehetett tanulni úgy, hogy ez a pozitív emberi viszonyulás nem szorította vissza a tudományban a nagy elődökkel szemben is kötelező kritikus szemléletet.

A genius loci hatása egyfelől ugyan kellemes érzéssel töltheti el az utódokat, másfelől azonban morális és szakmai köteleességet is ró rájuk. Ezekből néhány: 1. Olyan szemléletet kell közvetíteniük az egyetemi oktatóknak az itt formálódó jövőbeli humán értelmiség számára, amely az emberi-társadalmi és szakmai felelősséget, a közösségben való gondolkodás szükségességét előtérbe állítja. – 2. A tudományos gondolkodásnak a szabadság a természetes közege, de nélkülözhetetlen hozzá az intellektuális bátorság is. A tudományos gondolkodás közvetítésével párhuzamosan tudatosítandó, hogy a tudományművelés szigorú elveken alapszik, s alapvető jellemzője a kritikus szellemiség és az új utak keresése, az újra való törekvés. – 3. Az egyetemi oktató akkor hiteles, ha kutatóként is magas szinten teljesít, s azt adja elő, amit eredményesen kutat. Szomorú tapasztalni, hogy olyan egyetemi órák is vannak, amelyeken a tanár nem a személyes tapasztalat hitelével és élményével közvetíti a szakmai tudást. – 4. Íratlan követendő elv, hogy nem elegendő a nyelvtudomány csupán egyetlen területével behatóan foglalkozni, mert bár a specializáció feltétlenül szükséges, ezen a szinten önmagában nem elegendő.

Az 1970-et követő időszak legnagyobb formátumú és hatású magyar nyelvész egyetemi tanára, Benkő Loránd írta: „egyetemünk jubiláns intézménye [az 1791-ben alapított magyar tanszékekkel induló egyetemi oktatási tevékenysége révén] méltóképpen töltötte be azt az oktatás-, tudomány- és kultúrtörténeti szerepet, amely reá feladatkörének általános jellegéből, közelesen pedig nyelvtudományunk kötelezettségeiből hárult [...] magának a magyar nyelvtudománynak a szempontjából nézve pedig talán azt is túlzás nélkül állíthatom, hogy az az eredményesség, amellyel ez az intézmény működött – a hatalmas időbeli távlatokon túlmenően is –, teljesen páratlan szakmánknak mind tudománytörténetében, mind felsőoktatás-történetében. Vajha az utódok, a mai nemzedék e nemes hagyományhoz valamennyire is méltónak bizonyulhatna!” (BENKŐ 1992: 148). Az idézet utolsó mondata értelemszerűen minden jövőbeli utódra is maradéktalanul vonatkozik.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA é. n. Magyar nyelv, magyar nyelvtudomány. In: SINKOVICS ISTVÁN főszerk. é. n. Kner Nyomda, Budapest. 466–473.
- BENKŐ LORÁND 1992. Két évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. Magyar Nyelv 88: 142–148.
- BORSODI CSABA – TÜSKÉS ANNA 2010. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635–2010. Alto Nyomda, Budapest.
- BREIER, ZSUZSA und SZÁSZ, FERENC (Red.) 1993. Das Germanistische Institut stellt sich vor. Budapesti Beiträge zur Germanistik 23. ELTE Germanistisches Institut, Budapest.
- DIÓSZEGI ISTVÁN 1989. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985. ELTE, Budapest.
- ÉDER ZOLTÁN 1992. Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen. Magyar Nyelv 88: 148–157.
- Értesítő = Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője. Egyetemi Nyomda, Budapest (tanévenkénti bontásban, tehát például: 1957/1958).
- FAGA-NAGY MÁRIA – JAKAB KATALIN – KISS GABRIELLA 2014. A Nyelvész Könyvtár, az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete könyvtárának magyar nyelvtudományi gyűjteménye. Kézirat. (Megjelenik a Magyar Nyelvben.)
- FARKAS TAMÁS 2015. A névtan a felsőoktatásban, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén. In: BÁRTH M. JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Budapest. 358–367.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. Merre tovább, magyar nyelvföldrajz? In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., Nyelv, területiség, társadalom. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 33–43.
- KESZLER BORBÁLA – KISS RÓBERT RICHÁRD 2002. Harmincéves a Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. (Lásd Fábíán Pál, Keszler Borbála és Szathmári István előadásait.)
- KOROMPAY KLÁRA 2009. Egy kutatási és pedagógiai program története: a Régi Magyar Kódexek. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 11–18.
- H. NAGY ANNA szerk. 2004. Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktori Almanach 1993–2003. Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Doktori Programot I. 187–188.)
- NYOMÁRKAY ISTVÁN szerk. 1999. Szlavisztika a magyar felsőoktatásban. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. (Az ELTE-ről: 55–135.)
- SINKOVICS ISTVÁN szerk. 1985. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Története 1635–1985. ELTE, Budapest.
- SINKOVICS ISTVÁN főszerk. é. n., Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Kner Nyomda, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1991. Visszapillantás a Mai Magyar Nyelvi Tanszék két évtizedére. In: BALÁZS GÉZA szerk., Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. (Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszékének 20 éves jubileuma alkalmából rendezett munkahelyi konferencia előadásai. 1990. november 28.). 7–18.
- SZŐGI LÁSZLÓ 1985. A reformkor. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszaka (1806–1849). In: SINKOVICS főszerk. 1985: 131–162.
- Ténykönyv = Eötvös Loránd Tudományegyetem. Ténykönyv. ELTE, Stádium Nyomda, Budapest. (Tanévenkénti bontásban.)
- VÉKÁS DOMOKOS 2007. Számítógépes dialektológia. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., V. Dialektológiai Szimpozion. A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely, 289–293.

KISS JENŐ

Gallasy Magdolna köszöntése*

Az ógörögök kétfajta időfogalmat különböztettek meg: számon tartották az egymás utáni történések, események, leírására szolgáló időt, a „folyó” időt, az órával mérhető, amit *kronosz*-nak (*Χρόνος*) neveztek, s elválasztották azt a *kairosz*-tól (*καιρός*), amelyet viszont már sokkal nehezebb definiálni. Utóbbit szokták ’megfelelő, helyes, alkalmas pillanatnak’ mondani, de olvastam már ’kegyelmi, szent időnek’ is, mindenképpen ez a ’fontos idő’, a ’belső idő’ (persze nem az aspektusi értelemben). Hogy kinek mit takar ez a fogalom, az nyilván a szó használójától is függ. Bennünket ugyan most a kronosz, a mennyiségi idő hozott össze, mert jobb híján ezzel mérik az ember idejét születésétől kezdve, és ez most Gallasy Magdi esetében bizonyos mérföldköhöz érkezett. De ennek a kairosz, a fontos idő szempontjából nem nagy a jelentősége. Hogy ezt a költők is így gondolták, arra jó néhány irodalmi példát lehetne hozni.

Ha az ember életében általában a minőségi idő után nézünk, mindenképpen az alkotást keressük – a láthatót és láthatatlant egyaránt. Megragadni kívülről persze csak a láthatót lehet. Mielőtt azonban ünnepeltünk kézzelfogható eredményű alkotómunkájának szentelünk némi figyelmet, okvetlenül fel kell idéznem egy vele (és még más itt jelenlevőkkel) közösen megélt kairoszt. Márcsak azért is, mert ez a mindegyikünk számára kitörölhetetlenül fontos időszak egészen biztosan egyaránt befolyásolta Magdi pályafutását nyelvészként – és tartását emberként. A TESz.-ben eltöltött időről van szó, amelynek néhány éve alatt különlegesnek mondható dolgok történtek velünk: először is megkaptuk egy igazi közösség ajándékát; aztán Benkó tanár úr megértette velünk barátságos szigorával (meg persze az egyéniségével), hogy „alkotás közben nem lehetséges a köntörfalazás”¹; mindehhez pedig Czeglédy Kati fénylő optimizmusa és Kubinyi László sziporkázó ötletei olyan atmoszférát teremtettek, hogy szinte paradicsomi világban éltünk. Akár virtuálisan Leakatilea szigetén, ahol bogyólevet tapostunk, hogy tintánk (is) legyen a szócikkíráshoz, akár valóságosan a Szalay utcai épület 5. emeletén, ahol agémias zacskókat zörgettünk, turkáltunk a mungóban, zsilettel vakarva javítottuk három példányban a Kismagdi gépelte szócikkeket, *kodók* és *ékenyek* voltunk olykor, a szoros határidők miatt futva közlekedtünk a hosszú folyosón a könyvtárig, és a Nyelvtan atlasz kellemetlenül nyeklő, nagy kézíratos térképein alakváltozatokat keresgeltünk. És: ez a néhány év volt az *alkalmas* idő arra is, hogy bevezesse az ünnepeltet a nagy, sokszerzős, közös munkák szabályaiba, az alkalmazkodva önállóság kettős feszítésébe.

A TESz.-beli inaskodás, ahogy akkor nevezték „kislánykodás” után elkövetkezett a felnőtt kor. Ez a Magyar nyelv történeti nyelvtanának munkájával vette kezdetét, és benne Gallasy Magdolna két bonyolult, érzékeny megközelítésmódot kívánó területet kísért végig: a határozottsági és kommunikációbeli ismertségi kategóriáknak és azok nyelvi jelöléseinek történetét – a névelőzési rendszer kialakulásával és további történetével; továbbá az indulatszók történetét. Példamutatóan körütekintők, mélyek és sok szempontúak ezek az elemzések, olyan emberéi, aki a kevés adat (olykor adattalanság) mögé tudta vetíteni az egykor volt/lehetett nyelvi valóságot, hitelesen sorakoztatva fel *közvetett* adatokat. Valószínűleg az indulatszónak a szöveg szerkezetében való vizsgálata vezethette át Gallasy Magdolnát a szövegtörténet területére. A következő közös munkában,

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2013. november 5-i ülésén. Megjelent a Magyar Nyelv 2014. 1. számában (124–126) „Gallasy Magdolna 70 éves” címmel.

¹ Ennek és a szöveg végén levő idézetnek a forrása: Antoine de Saint-Exupéry, Citadella. Fordította: Pödör László. Szent István Társulat, Budapest. 1982. 76., ill. 25.

a Magyar nyelvtörténet tankönyvben már ő a szövegtörténeti fejezetek szerzője (és az egyszerű mondatéi is, amit – így sejtem – áldozatosan magára vett). Az erények az előbb említettek. Ugyanezeket a fejezeteket készítette el a legújabb (még lappangó állapotú) közös tankönyv számára is.

Természetes, hogy az évek során tudományos publikációinak egy része is ezen történeti grammatikai témák körül forog. Ilyen tanulmánycímeket találunk: Prezentálás; A főtéma jelzése; Jelzős szerkezetek és a határozottság; Képek a viszonyozók szemléletéből; *the kegessegednek*; A személyes névmási jelzők ómagyar kori gyakoriságának okairól; Variáncsoportok, változáscsoport. Az *őneki, tehozzád* típusú variáns mint az ómagyar írásbeliségen belüli megoszlás egyik eleme; Ómagyar kori mondatnapi változások feltehető intonációs háttéréről, Az ómagyar írásbeliség két fő változatának eltérő szövegalkotási vonásairól; és így tovább. Bölcsészdoktori és kandidátusi disszertációjában is szófaj- és mondatnaptörténeti témákat dolgozott fel.

Ez tehát a nyelvtörténeti vonal. Ugyanakkor Gallasy Magdolnát kezdettől foglalkoztatta a nyelvtudomány jövőjének kérdése. (Amúgy – ha jól emlékszem még az ún. kislánykorunkból – nagyon szívesen olvasott sci-fit is.) 1972-ben folyt egy vita az akkori „Bokor” ülésein a nyelvtudomány lehetséges távlatairól, ahogy az akkori nyelvészek ezt látták. A kérdésekkel az ünnepezt ötven nyelvészt keresett meg, és faggatta őket a nyelvtudomány és benne szűkebb szakterületük jelenéről és jövőjéről, irányzatokról, hatásfokról, módszerekről, várható kutatási területekről. Ennek mintegy összefoglalása az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 21. számaként 1976-ban megjelent Vita a nyelvtudomány jövőjéről című kötet – GALLASY MAGDOLNA szerkesztésében és bevezetőjével. Hogy a téma ma is foglalkoztatja, arra az a bizonyíték, hogy mostanában, szűk 40 év múltán egy legutóbb megjelent recenziójában (A nyelvészetről – egyes szám első személyben II. kötetéről van szó) visszatér a kérdésre, összevetve a nyelv kutatásáról való gondolkodás akkori és mostani válaszait, azok viszonyát. De tulajdonképpen ebbe a sorba tartoznak a Jövőkutatási fogalomtár számára írt *Nyelvészeti futurologia* és a *Nyelvtervezés* fogalom-meghatározások is.

Magdi bőven kivette a részét a nyelvi ismeretterjesztésből is, ami nem teljesen áldozat nélkül való tevékenység. A hetvenes években több mint fél évtizeden át vezetőségi tagja volt a TIT Magyar Nyelvi Választmányának. Ilyen minőségében kiadványokat szerkesztett és írt (pl. Korszakunk és anyanyelvünk. Nyelvi jelenségek ma és régen c. kiadvány – Nyelvi Füzetek 1977/1.), sok publikációja jelent meg napilapokban, hetilapokban, ismeretterjesztő periodikákban (Népszava, Magyar Nemzet, Élet és Tudomány, Édes Anyanyelvünk), és országszerte ismeretterjesztő előadásokat tartott iskolákban, gyárakban, kultúrházakban. A módszer, amit ezeken az előadásokon és ezekben a publikációkban alkalmazott, jellemző Magdira: a kiindulási pont egy a mindennapokból jól ismert, kézzelfogható (mert gyakori használatú vagy problematikus) nyelvhasználati jelenség, majd ehhez fűzte aztán hozzá, eköré rajzolta meg – jó pedagógus módjára – a nyelvtörténeti és/vagy rendszertani háttérrel.

És akkor máris Gallasy t a n á r n ő h ő z értünk. A tanárságot magyar–orosz szakos diplomával egy VII. kerületi általános iskolában kezdte, itt tanított két évig. 1969 végétől nyugdíjazásáig viszont (meg egy kicsit azon túl is) az ELTE oktatója volt. Néhány év lektorátusi kiterő kivételével (mert – mint a publikációkból is látszik – a magyar mint idegen nyelv kérdésköre is foglalkoztatta) végig a Nyelvtörténeti Tanszéken. A hosszú idő alatt a tanszék minden oktatott tárgyában és oktatási formájában közreműködött a levelező oktatástól a doktori iskoláig, a szemináriumoktól az évfolyam-előadásig, szakdolgozatok és diákköri munkák vezetéséig. A cél mindig a szemléletformálás volt,

az összefüggések megmutatása: „*A változások jellege és összefüggései* témát jelöltem meg, ezen belül a változások csoportjai, típusai mentén haladtam, és a különféle nyelvi részterületek meg nyelvtörténeti példáik ezekhez, a változások általánosabb jellemzőihez fűződtek. Hangtörténet, szó- és jelentéstörténet, mondat- és szövegtörténet sok helyen egybeért, összefüggött.” Az OKTV Magyar Nyelvi Bizottságának elnöki tevékenységéről pedig ezt írja: „remélem, módom volt alakítani [ti. a diákok] nyelvről való gondolkodásukat és szemléletüket, s a gyakorlati munkákon át a nyelvről való tudásukat alaposabbá tenni.”

Közös hallgatóinktól is tudom, hogy jó tanárnak tartották Gallasy tanárnőt. Ismerve igényességét, kész tények helyett valószínűleg inkább problémalátást, kíváncsiságot, szomjúságot ajándékozott annak, aki erre fogékony volt, nem keverte össze az utat a céllal. A tanári alkotás valódi hatásfoka viszont rejtőzködő természetű.

Mit kívánhatunk az ünnepeltnek? A *k r o n o s z* tekintetében azt, hogy (első lépésként) 10 év múlva ugyanígy, ugyanitt... Ebben a 10 évben minél több lényegi időt, aminek érzékelésére az érettebb kor talán nyitottabbá tesz. És még valami jó dolgot Saint Exupéry szívéből és szájával: „jó dolog az, hogy a múltó időt ne úgy fogjuk fel, mint ami koptat és elveszejt [...], hanem valamit, amiben kiteljesedünk. Jó dolog az, ha az idő építő munkává válik.”

HAADER LEA

„Nyelv és valóság a modern fizikában”

Nyelv, gondolkodás, valóság: összefüggésük régóta kutatott és gazdagon vitatott lényeges kérdése az emberiségnek, alapvető fontosságú tudományos terület. Számunkra legmegszokottabban: nyelvészeti terület, ám természetesen filozófiai, nyelvfilozófiai és még egyéb (inter)diszciplináris problémakör is.

Ezúttal BENKŐ LORÁND megfogalmazását szeretném idézni e fenti három kategória viszonyáról: „a gondolkodás [...] érzékeli, tükrözi, leképezi a világot és annak változásait, másrészt közvetíti azokat a nyelv felé, mintegy nyelvi formába öntve őket”, „a nyelv öröklött formáiban [...] különböző nemzedékek nem mindenben azonos tapasztalati anyaga és gondolkodási folyamatai halmozódtak föl”, „[a különböző nemzedékek, társadalmak] nem teljesen egyformán érzékelik a valóságot, a gondolkodás egyetemes jegyei mellett is nem föltétlenül egyformán tagolják a világot”¹ – E sorok nem a fenti címben jelzett területtel kapcsolatban íródtak, de érzékeltetik azt a problematikát, amelyet az alábbiakban megidézni igyekszem, azt tehát, hogy a modern fizika megteremtői miközben gondolkodásuk, megfigyeléseik során új fizikai világgép meglátásáig jutottak el, szembetalálták magukat azzal a problémával – s ennek többször hangot is adtak –, hogy az „új valóság”, az újonnan meglátott mikrovilág érzékeltetésére nincsen „új nyelv”, a megszokott, az öröklött nyelv viszont – másfajta világ tükrözésére születve – erre nem alkalmas.

„Nyelv és valóság a modern fizikában” – ez az idézet WERNER HEISENBERGTől való, egyik tanulmányának² a címe. Ebben is és munkásságának³ sok más helyén is foglalkozik e kérdésekkel, újra és újra beléjük ütközve, elsősorban kutatásainak komoly gyakorlati nehézségeként, ezenkívül filozófiai megközelítés részeként is. – Nem állhatom meg itt, hogy egy mondat erejéig (talán lényegében megmaradva azért a tárgynál) ide ne vetítsem e 20. századi nagy tudós tanulmányaiból kirajzolódó portréjának legvonzóbb vonásait: az új ismeretek megszerzésének és felfedezésének elemi, ösztönös, kiolthatatlan vágyát, a kutatásban lelt örömet; a korábbi ismeretektől egészen eltérő, másfajta rendet sejtető eredmények előtti meg nem torpanását, ugyanakkor pedig az „Egész”-be vetett hitének megőrzését.

A HEISENBERG nevéhez fűződő talán legismertebb tudományos paradoxon az, hogy „az elemi részecskék: nem elemiek és nem részecskék.” A paradoxnak tetsző kijelentés éppen azáltal válik ilyenné, hogy megjelenik benne a mikrovilág valóságának és az azt tükrözni hivatott, de más természetű világ hatására született nyelvnek az ellentmondása. HEISENBERG éppen Budapesten (az ELTE díszdoktorrá való avatásán, 1964-ben) tartott beszédében is igen részletesen megvilágította a dolog hátterét: amit *elemi*-nek nevezünk, arról már tudjuk, hogy *összetett* (a többi elemi részből van összetéve), amit pedig rész(ecské)nek hívunk, azt jogosan mondhatjuk *tér*-nek is (és a kvantumelméletben többféle tér is ismeretes) és *hullámfüggvényekkel* (amelyek sok változót (!) tartalmaznak) adhatjuk meg őket. HEISENBERGnek a nyelvi gondra is utaló szavaival: „Tudjuk, hogy a tér és elemi rész lényegében ugyanannak a dolognak kétféle leírási formája”, „nem is tudunk különbséget tenni részecske és tér között”, „Ha térelméletet mondok, ugyanúgy mondhattam volna ... egységes erőelméletet, részecskeelméletet, stb.” (HEISENBERG 1967: 228–229). Ebből azt vonja le, hogy a szemléletes fogalmak elhagyására van szükség, – nem pusztán a mondandó leírásához, de a lényeg megragadásához is!

¹ BENKŐ 1988: 193.

² „Fizika és filozófia” c. tanulmányában (1958), in: HEISENBERG 1967.

³ HEISENBERG 1958, 1967, 1975.

Az absztrakció fokozása, a matematikai eszköztár alkalmazása is hasznos, bár HEISENBERG ezúttal is jelzi a matematikai nyelvnek bizonyos vonatkozásban elégtelen voltát. A megoldás a természetes nyelvekben valamint a természettudományokban szokásos normákon való átlépésből születhet: „csak a szemléletesség és a megszokott fogalmak feladása tette lehetővé az egységesítést, mely [...] a kvantumelmélethez vezetett” (uo.).

Egyik alapkérdésévé vált ilyen módon a modern fizika e területének a valóság nyelvi tükrözése. – Valami, ami rész is, meg egész is, s ez ott is van, meg nincs is, hiszen valószínűségekből és nem folytonosan léteznek, tulajdonságai egymást szükségszerűen kizárják, ám mégis csupán ezek együttes fennállása alkalmas a helyes jellemzésükre: a mikrovilágnak ilyesféle „elemeit” és ilyen módon zajló folyamatait, ilyen jellegű sajátosságait kell, kellene feltárni és érzékeltetni az öröklött, az emberi élet realitásait szemléletesen tükröző nyelven. – A newtoni(–einstein) klasszikus világkép, mely lényegében a mindennapi életnek is megfelel, áll az egyik oldalon, a túloldalon a kvantumelmélet és szemlélete, köztük szakadék, és csak az előzőnek, a klasszikus világképnek vannak meg a „szavai”.

A kvantumfizika megállapításai és ismeretelméletet is érintő szemléletmódja természetesen az e tudományág képviselőin kívüli körökben is vitákhoz vezetett, új nézeteket ébresztett. A határozatlansági relációt lényeges elemként magában foglaló új mikrofizika felidézi (magában HEISENBERGben is⁴) a közvetett tükrözés révén Plátón ideatanát; az idealizmussal ütköző dialektikus materializmus megpróbálja értelmezni a kvantummechanika állításait, hol elutasítva s kétségbe vonva tudományos hitelességét (a fizikai eredményekre vonatkozóan is), hol pedig megpróbálva saját körébe bevonni, oly módon, hogy megmásítja leglényegesebb (fizikai) állításait is,⁵ az új fizika nyelvi gondjai természetes párhuzamot mutatnak azokkal a nyelvfilozófiai irányzatokkal, melyek (WITTGENSTEIN nevével fémjelezhetően) ismeretelméleti vizsgálatuk középpontjába állítják a nyelvet (ill. a logikát), a különféle nyelvkritikai irányzatokkal; a tudományos korszakok sajátágaival foglalkozó KUHN-elmélet⁶ a kvantumelméletet jól látszik illesztrálni a tudományos fejlődés nem kumulatív módjáról s a tudományos forradalmak által elválasztott korszakok ún. összemérhetetlenségéről adott jellemzésével, és természetesen nem hagyhatják figyelmen kívül e kérdéskört az újabb tudomány(történet)elméletek, tudományfilozófiai kutatások⁷. – Mindezeket csak az utalás erejéig említem itt, valamint azt is, hogy az atomfizika, kvantumfizika más nagyjai (kivált NIELS BOHR, ERWIN SCHRÖDINGER, MAX BORN) is foglalkoztak a kutatásaikban jelentkező nyelvi korlátokkal. Elsősorban azt a területet és azt a néhány konkrét helyet szeretném itt figyelmünk előterébe állítani (még a továbbiakban is néhány szóval), amelyek a feltároló valóság nyelvi tükrözésének problémájával jellemezhetők, s melyeket maga HEISENBERG is jelez.

Általános megközelítésben: „Valójában a lehetetlennel próbálkozik az, aki atomelméletet kísérel meg felépíteni. Tudniillik hiába akarunk bármit is mondani az atomi struktúráról, ha nem áll rendelkezésünkre olyan nyelv, amellyel ki is fejezhetnénk mondanivalónkat.”, a megismerés gátjaként: „Ha az atom belső struktúráját megfelelő nyelvezet hiányában leíró módszerekkel nem közelíthetjük meg, akkor hogyan reméljük, hogy valaha is megértjük az atomot?” (HEISENBERG 1975: 61, 63).

A konkrétabb vonatkozások mentén találkozunk azzal a jelenséggel is, amely mindig együtt járt a különböző tudományok fejlődésével: a fogalmak tartalmi módosulásával,

⁴ HEISENBERG 1967: 60–63, 1975: 65 stb.

⁵ V. A. FOK, BLOCHINCEV és mások vitáik in: MTF.; FilSzeml. 1960/4: 509, 631; FOGARASI BÉLA, Előszó. In: HEISENBERG 1958; NAGY 1967.

⁶ KUHN 1983.

⁷ Vö. FEHÉR 1982, 1983; NYÍRI 1982; stb.

új értelmezések vagy új szavak létrehozásának szükségességével. Ilyenekről esik szó HEISENBERG-nél is⁸ (*energia, entrópia, elektromosság, elektromágneses tér* stb.), ám az effélék áthidalhatók, a szaktudomány és a mindennapi nyelvhasználat sorra-rendre talál és talál megoldásokat e téren. – Az igazi gondot az ezen túlmenő, a megismerés lényegébe vágó nehézségek jelentik. Ezek ilyen jelenségek köré látszanak csoportosulni: a) a diszkontinuitás uralkodása az atomfizikában, kvantumugrások, a mikrorészecskék statisztikai hullámokban való létezése, a mikrofizikai realitás: potencia; b) a határozatlansági reláció (a helyzet és az impulzus ill. a tömeg és a sebesség együtt nem adható meg, hanem csak egyikük), a szükségszerű pontatlanság; c) a komplementaritás (a mikroobjektumoknak egymást kölcsönösen kizáró, mégis egymást kiegészítő, egyidejű komplementer állapotai); d) a megfigyelés maga beleavatkozik az eseménybe (mikrorészecskék keletkezése, átalakulása); stb. – Ilyen pontok mentén a megszokott elnevezések kérdőjelekké válnak: mi is az s minek nevezhető, amit vizsgálunk, tényleg-e avagy lehetőség, azaz: van-e (másféle dolgok módjára), egyáltalán mikor van, milyen, mekkora és ugyanakkor hol van, és történik-e a megfigyelések idején kívül? E „naiv időfogalomtól” eltérő világban „a tér és idő elkent”, nem értelmezhető az előbb és az utóbb, felcserélődhet az ok és okozat (HEISENBERG 1967: 53), stb. „Az elemi részecskék nem olyan valóságosak, mint életünk jelenségei. Inkább a tendenciák és lehetőségek világát alkotják, mint dolgokét és tényekét.” (HEISENBERG 1967: 190.)

A kvantumelmélet paradoxonai nem tűnnek el a tudományos tisztázás folyamataiban, a látszólagos ellentmondások az atomfizika lényegéhez tartoznak. (HEISENBERG példájával, a VEIZSÄCKER-féle nyelvi fokozatok alkalmazhatóságára való utalással: nem „ismeretlen”, hanem „eldöntetlen”, hogy egy atom a „bal sarokban van-e vagy a jobb sarokban van”). Ezért a lényeget kifejező bizonytalanságnak, határozatlanságnak valamiképpen megfelelő nyelvhasználat („inkább kétértelmű nyelvet használjanak, mint egyértelműt” HEISENBERG 1967: 190) lesz az, amelyet jónak látnak, az a „nyelv, mely képeket idéz fel gondolkodásunkban, de ezzel együtt azt az érzést is, hogy a képeknek csak homályos kapcsolatuk van a valósággal, hogy csak a valóságra irányuló tendenciát fejeznek ki” (HEISENBERG 1967: 192).

Érdemes megfigyelni, hogy míg a nyelvkritikai filozófiai iskolák odáig is eljutnak, hogy kétségbe vonják a nyelv alkalmasságát a közvetítésre, kifejezésre, s így megtagadják a nyelvet,⁹ valamint, hogy egyes művészeti, irodalmi irányzatoknak szintén ez a végkövetkeztetése és képviselőik eredeti eszközüket, a nyelvet feladják, elvetik, – addig a kvantumfizika igényt tart a nyelvre. „A mindennapi nyelven való leírás lehetősége a fizikus számára is kritériuma annak, hogy a szóban forgó területet mennyire sikerült megérteni.” (HEISENBERG 1967: 197 stb.). Ezt többször hangoztatják, s igyekeznek közeledni hozzá valamilyen módon. Tehát a (köz)nyelvet nem elvetik, hanem szükségesnek tartják, s jelzett gondjaik is épp ebből fakadnak. És keresik a megoldást: ilyen lehet a szemléletek váltogatásának, különféle leírások, jellemzések egymás mellé vetítésének ajánlása (HEISENBERG 1967: 93 stb.), ide sorolható egyes fogalmak megújítása is, és erre mutat az is, hogy a matematikai formákban való leírást, matematikai nyelvet nem találják kielégítőnek, mert túlzottan absztrahál és (ebből is következően) csak a legszűkebb tudomány számára alkalmas, szélesebb körben pedig nem is értelmezhető.

⁸ HEISENBERG 1973: 176, 1967: 22: Változások a „természet” szó jelentésében című fejezet; 1. még MAX BORN, A fogalmak bővülése, in: BORN 1973; vö. MTF. 182–5, 232.

⁹ FRITZ MAUTHNER: Wittgenstein: „A nyelv álruhába öltözteti a gondolatot” (Tractatus. 4.002), „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (uo. 7); 1. („iskolákon” kívül) Ottlik Géza hasonló gondolatait („a végső lényeg a hallgatás táján van, csak abba fér bele”).

Sajátosnak tűnhet, de érthető, hogy a lehetségességek, valószínűségek nyelvi tükrözését kereső mikrofizikusok a sejtetések nyelvéhez vonzódnak, rátalálnak a költői nyelvre, s a költői nyelvek példáját, hasonló formák keresését olykor megoldást ígérőnek látják. „A nyelvet a fizika is csak úgy használhatja, mint a költészet.” (HEISENBERG 1975: 62). Így HEISENBERG a nyelv logikai analízisével szembeállítja a „szó második jelentésének” fontosságát, azt, hogy „úgyszólván félhomályban siklik át a tudaton” és ezzel „a mondat értelméhez lényegesen hozzájárulhat”. Ezáltal – mondja – a valóság bizonyos oldalai világosabban jutnak kifejezésre, sok esetben világosabban, mint a nyelv és gondolkodás logikai vonalának hangsúlyozása révén. Ennek okát abban látja, hogy a költői jellegű, asszociációs, metaforikus használat folytán a nyelv a korábbi öröklött költöttségeitől el tud távolodni, s így „kevésbé lesz alkalmas arra a célra, amire eredetileg kigondolták” (HEISENBERG 1967: 181). A megoldást éppen ezáltal kínálja, jelentősége az efféle nyelvhasználatnak éppen ebben lehet: ily módon alkalmassá tehető a nyelv egy másfajta célra, azaz esetünkben a mikrovilág jellegének érzékeltetésére.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BORN, MAX 1973. Válogatott tanulmányok. Gondolat, Budapest.
- FEHÉR MÁRTA 1982. A tudományos terminusok jelentésváltozásának problémája. ÁNyT. 14: 45–53.
- FEHÉR MÁRTA 1983. A tudományfejlődés kérdőjelei. Budapest.
- HEISENBERG, WERNER 1958. A mai fizika világképe. Gondolat, Budapest.
- HEISENBERG, WERNER 1967. Válogatott tanulmányok. Gondolat, Budapest.
- HEISENBERG, WERNER 1975. A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról. Gondolat, Budapest.
- KUHN, THOMAS 1983. A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Budapest. (Az eredeti: TH. KUHN, *The structure of Scientific Revolutions*. Chicago, 1962.)
- MTF. = A modern természettudomány filozófiai kérdései. SzTA, Moszkva, 1959.
- NAGY KÁROLY 1967. A fizika fejlődése és hatása a tudományos világképre. In: HEISENBERG 1967.
- NYÍRI JÁNOS KRISTÓF 1982. Filozófia és nyelvkritika. ÁNyT. 14: 65–74.

(In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1991. 202–206.)

A főtéma jelzése

Az erős szövegkohéziót biztosító módok közé sorolhatjuk a szövegbeli főtéma kiemelését, ismétlésekor való jelöltségét. Az ómagyar korban ez megvalósult: volt jellemző eszköz a szövegben főszereplő személy (esetleg állat, dolog) vagy központivá emelt fogalom (pl. erény, bűn), esemény stb. főtéma voltának jelzésére. Ez: az *ez* (ritkábban: *e* alakú) többnyire jelzői helyzetű, olykor önálló használatú szócska. (A továbbiakban: „fő t é m a j e l z ő” *ez*. – A „téma” szó használata itt a köznyelviével rokon, azt jelöli, amire a szöveg tartalma elsősorban vonatkozik, a *fő-* előtaggal együtt a szöveg központi alakját, eseményét stb. jelenti; egyben arra is utal – így előtaggal megtoldva remélhetően nem zavaróan –, hogy az aktuális tagolódás szerinti elemzésben is a főtémát kifejező ismétlődő főnév ritkán kerül a „réma” részbe, általában „téma”). A főtémajelző *ez*-t a főtéma korreferens főnévének előfordulásai alkalmazzák, eléggé következetesen, bár nem minden szövegben. Nyelvemlékeink közül néhány kódex ismeri inkább, de az eredeti magyar prózában is élnek vele egyes hosszabb vagy központi szereplővel is rendelkező misszilisekben, protokollumokban.

A főtéma jelzésének melyek a jellemzői? Hogyan alakulhatott ki: milyen szövegalakotási igények és mely nyelvi párhuzamok, mely nyelvi szembenállások tették lehetővé, segítették elő érvényesülését?

Ilyen kérdések megválaszolásához a mutató névmások szerepei, a névelőzés kialakulása s korai használata, valamint a korabeli szövegszerkesztés kíváncsi felől közelíthetünk. E kérdésekkel a Történeti Nyelvtan idén megjelenő II. kötete is foglalkozik a megfelelő helyeken, főként a névelő, ill. névelőelőzmény palatális formájának szövegtéma-jelölő funkciójáról szóló fejezetrészben; most a jelenség részletesebb elemzésére nyílik lehetőségem.

Nem áll fenn semmiféle ellentmondás az *ez*-nek szövegtémát jelző, főtéma-kiemelő szerepe s az érintkező nyelvi jelek, jelenségek történeti jellemzői, mozgásai között. Nyilvánvalóan azért sem, mert a korabeli folyamatok képébe jól beleillő jelenségekről van szó. – Vitatható, illetőleg – mint sok más esetben, különösen a nem főszófajok körében – megközelítésmód kérdése a főtémajelző *ez* szófaji mivolta: névmási jellemzői meg névelői vonatkozásai vannak, számba vehetjük akár a *határozottság speciális formáját kifejező jelként* is, s mindenképpen tekinthető anaforikus elemnek. Annál kevésbé zárható ki teljes mértékben ezek bármelyike, mert a jelenséget már megfelelő távolságból nézve történeti folyamatában szemlélhetjük: így a névmási kiindulást, a névelőzéssel való együttformálódást, illetőleg a szövegszerkesztési igények alakulását együttesen figyelembe tudjuk venni.

A szöveg főtémájának jelöltségét a határozottságbeli egyeztetés (vö. RÁCZ ENDRE, Az egyeztetés a magyar nyelvben. Budapest, 1991. 17–20, l. ott további szakirodalmat is) körébe vonhatjuk. A korreferens főnevek, a gyakori ismétlések a főtémaul szolgáló személyt stb. előtérben tartják, megeremtve az erős szövegkohéziót. Ehhez járul mintegy megerősítésként – a kiemelést is létrehozva – az *ez* elemmel való jelzettség, azaz voltaképpen a főtéma kettős jelzettsége. Más oldalról nézve: a főtéma korreferens főneveinek határozottságbeli egyeztetése. (Párhuzamot mutat ez – a kiemelés motívuma nélkül – a névelőzés terjedésében tapasztalható más jelenségekkel, ahol ugyancsak a már amúgy is határozott főnevek mellé társul a határozottságot is jelölő határozott névelő.)

1. Az a szövegszerveződés, amely terepet nyújtott az *ez* elemnek a kiemelt főtémát kísérő anaforasor jelölésében való főszerepre, az (mint az előző szakaszban is szó volt róla) az ómagyar kor írásos szövegeinek erős szövegkohézióra való törekvése, illetőleg ezen belül az az igény, hogy akiről, amiről szó van, az mindig ki legyen mondva, határozottan meg legyen nevezve, akár sokszor is egymás után, valamint az, hogy a referenciát mindig világossá tegyék, a már említettet mindig önmagával azonosíthatóvá. – Ennek eszközei: a különféle visszautalások nagy száma; a korreferens főnevek igen gyakori – a mai kommunikáció számára legfeljebb csak a gyermeknyelvben nem fölösleges mértékű – ismétlései; a főnevek megismétléseivel való meg nem elégedés, azonosságuk jelzésére külön nyelvi eszköz (*ez, e; az, a; ez felül mondott* stb.) alkalmazása.

Ez a szövegnorma valamennyire a latin szövegminták szokásait érvényesíti, de úgy látszik, hogy túlmegy rajta, következetesebben képviseli. Többször ismételt, és nyelviileg is jelzi, eszközt talál rá, hogy jelezze ezt az ismétlést. Ily módon anaforasorok is kialakulnak, ezek sokszor lényegében a szöveg vázát alkotják: a fő gondolatot vagy személyt az újból s újból való emlegetés révén előtérbe helyezik, s ezzel megkapja a – nyilván óhajtott – hangsúlyt, s mindezáltal a szöveg a gondolatritmust. Ezekben segítkezik tehát a főtémajelző *ez*.

Megvolt tehát (sok más, nem főtémaul álló főnévtől ebben nem eltérően) a főtéma ismétlésének és nyelvi jelöltségének erős kívánalma. Melyik az a nyelvi eszköz, amely alkalmas volt megvalósítására? Tudjuk, hogy az *ez*. (Valamelyest az *az* is, de más, mégis hasonló funkció s gyakorisága miatt a többi főnév közül való kiemelés szerepét nem tölthette be, erről l. a későbbiekben is.)

2. Miért kínálkozott az *ez* ebbe a szerepkörbe?

2.1. Az *ez* a *deixis* ben már régóta nagy szerepet kapó közelre mutató névmásunk. Ha a valóságban levő közeli, ill. közelebbi dolgokra nyelviileg *ez*-zel mutathattunk rá („*ez itt; ez, ami/aki itt van*”), akkor régóta természetes lehetett a nyelvhasználók számára, hogy ugyanezzel az *ez*-zel mutasson rá a szövegen belül „itt levőre”, arra, akiről, amiről beszélünk, akire a szavak vonatkoznak („*ez itt; ez, akiről/amiről elsősorban szó van*”). Ez a közelség nem az említettség közelsége, a szövegbeli távolság rövidsége (bár ez is lehet, ennek is eszköze az *ez*), hanem tartalmi közelség, közvetlen állandó kapcsolat a motívummal, a történet vagy elmélkedés központi tényezőjének jelenlevőként való megmutatása. (Egyenes az út a „nyelvi jel [*ez*]: → valóság [amiről szó van]” és a „nyelvi jel [*ez*] → szövegbeli nyelvi jel [*ez, amiről szó volt*]” között.)

A közelség jelzésének nyomában: az előtérben állás, a központban levés – ez az, amit a palatális alakú mutató névmás érzékeltet akkor is, amikor valóságos rámutatást kísér vagy jelenít meg, s így ezt képes érzékeltetni akkor is, amikor a rámutatás szövegbeli, ott kell előtérben tartani a főmotívumot, ki kell emelni a többi közül a főszereplőt, tehát jelölni kell, hogy mi az adott szöveg főtémája. – Ily módon az *ez*-nek ezt a funkcióját a szövegbeli *deixis* és *anaphora* összefonódásának tarthatjuk, keletkezésében és működésében egyaránt. Az *anaphorikus* jelzés igénye hívta életre, és elsősorban *deiktikus* funkciója alapján vált alkalmassá a szerep ellátására, nem utolsósorban azonban veláris párjával való funkcionális oppozíciója következtében.

2.2. Nem független ez a szerep az *ez* más, ómagyarkori, valószínűleg főleg az írásbeliségben jelentkező funkcióitól.

Egyrészt részben párhuzamos vele az összefoglaló *anaphora* jelzése (szintén *ez*-zel), minthogy mindkettő visszautal a szövegelőzményre, s annak nem csupán egy pontjára. Ez ennek a két funkciónak a közös eleme. (Itt lehet történeti azonosságuk, ebben

jelenhet meg alkalmankénti hasonlóságuk.) A különbségük az, hogy míg a témajelző *ez*-t követő főnevek, ha szinonimák is, mindig teljes egészében ugyanarra vonatkoznak (a főszereplőre), az összefoglaló anafora eseteiben rész–egész viszony fejeződik ki, az antecedensek azok a részek, részletek, amelyeket együttesen nevez meg, mintegy összefoglal az *ez*-zel jelzett, általában elvont főnév, a rámutatással, visszautalással mintegy magához vonva, egy körbe foglalva (az elvont főnévvel közös vonásukat megadva, értelmezve) őket.

Eredeti magyar prózában például: Belváry Ferenc 1529-ből való levelében (MNY. 37: 276) olvashatjuk: „ÿspan uramath az thewbÿthes ÿsthen *ez wyadalbol* bekewel meg hozta”, itt az *ez* összefoglaló jelleggel anaforikusan utal mindarra, amit előzőleg a csatározásokat részletezve leírt. Ez az *ez*-zel jelölt főmotívum itt is elkülönül a szöveg többi főnevétől, mivel azok általában veláris formával, a már névelőként használt *az*-zal állnak: *az Zekelyjek, az Zazsag, az nemesben, az theb wrakal* stb. Hasonlóképpen: mivel egy meghívás az 1531-ből való levél (LevK. 1: 135) fő mondandója, a részletezés közben *az* névelős főneveket találunk (*az en matkamath, az zele balas leanyath, Az wrysten* stb.), s a szöveg vége felé – a más levelekben is szokásos módon – az „*ez dolog*” kifejezéssel foglalja össze az egészet, a meghívásra utalva.

2.3. Van összefüggés a k a t a f o r i k u s *ez* és a főtémát jelző *ez* használata között. Ezt funkcionálisan a szövegbeli rámutatásnak, kiemelésnek és az előtérbe helyezésnek olykor közös vonásában találhatjuk meg. (Ez azért is lehetséges, mert a korai ómagyar korban és még a késeiben is mind előre, mind visszafelé mutathatott az *ez* – s ennek megfelelően az *az* is –, tehát mind az anafora különböző fajtáinak, mind a kataforának jelölésében eszközként szerepelhetett.) Megvalósulása pedig abból a szerkesztésmódból adódik, hogy egy szövegben ugyanaz a főnév egyszerre lehet a katafora része is és képviselheti a főtémát is. Ilyen szövegben az adott főnév vagy változata minden ismétlésekor utal kataforikusan a hozzá csatlakoztatott bővebb kifejtésre, magyarázatra is, és az *ez* + főnév ismétlődései a főtémát formailag is kiemelik, szövegbeli, tartalmi fontosságát is aláhúzzák. – A SándK. például sorolja a mennyei kenyér 10 hasznát (4r–5r), mindegyikről mond néhány szót, s a bevezetésben mindig ott az (ezúttal nem jelzői) *ez*: „Harmad *ez* hog mynd keen ... Negyed *ez* hog igon gyorsak leznek ... ötöd *ez* hog ...” stb. Itt kataforikus is, főtémajelző is az *ez*, máshol ugyanilyen a szövegszerkezet katafora nélkül is, pl. a NagyszK. a hét jeles örömről elmélkedik (274), s mindegyiket „*Ez öröme*” szavakkal vezeti be: 276: „*Ez öröme* hasonlatic az örömhöz, hog ... stb. (s végül összefoglaló anaforával zárja le, összekapcsolva a füzérszemeket: 277: „*Ez a Coronaya az ziz marianac ... ez az ő zent örömei, kiket valla földén... Ezőket* kel gondolnotoc, micoron olvallatok ... ő zent coronayat”).

Mind az itteni példák, mind a korszak szövegei általában tartalmazznak más főneveket is *ez*-zel meghatározva, de ezek már állandó szókapcsolat jelleggel ilyenek, tehát pl. *ez világ* (vö. *evilági*), *ez levél*, *ez írás*, *ez fölül mondott* stb., tehát kevésbé van súlyuk a funkcionális palatális – veláris szembenállásban.

Általában is elmondható, hogy erősen ö s s z e f o n ó d t a k az *ez* funkciói az ómagyar kori használatban: anaforikus, kataforikus, deiktikus jelzés és az efféle jelöltség fokozott igénye egymást erősítik, áthatják, és olyan speciális – de nyelvi eszközeiben nem specializált – szerepekkel is kiegészülnek, mint az összefoglaló anafora, főtémajelzés.

3. Eddig jobbra olyan jelenségekről esett szó, amelyek – mint párhuzamosságok, hasonlóságok – megkönnyítették vagy elősegítették a főtéma nyelvi jelzésének szokását. Ugyanilyen irányba hat a s z e m b e n á l l á s a névelőzés kialakulásával, a h a t á r o z o t t n é v e l ő elterjedésével.

A kiindulás alapja itt is bizonyos hasonlóság: az említettség jelzésében, a szövegbeli azonosításban, meg valamiféle ismertség jelzésében mind az *az*, mind az *ez* elem részt vett. Ám e funkciók ellátásában különböztek is egymástól s a funkcionális elkülönülés idővel csak erősödött; a palatális és veláris alak közt a részrendszerbeli összefüggés és az oppozíció fennmaradt.

A főtéma jelölésére olyan eszköz lehetett csak alkalmas, amely eltérést is mutat a többi „téma” jelölőjétől. Nem elégséges tehát erre a veláris alak (a deixisnek megfelelően a mutató névmási választékon belül kereskedve): a névelőnek formálódása kezdetétől anaforikus funkciója megvan, s az általános ismertség jelzésére is alkalmas: ez a szófaj lényegi vonása. Éppen ezért nem használhatták a főtéma kiemelésére: ha ezt is ugyanaz az eszköz kísérné, mint a többi főnevet, akkor összeolvadna a kétféle (ill. többféle) *az*-ok sora. A gyakoriság terén jelentkező eltérés elősegíti ennek a különbségnek az érvényesülését: az *az*-zal jelölt főnevek jóval gyakoribbak (mivel az *az* névmásnak, névelőnek, névmás-névelőnek sokféle funkciója van), a néhány (1-2, 3-4, több lapon át 8-10) *ez*-zel jelölt főnév ezek közül kiválólaglik. A névelő kialakulása nélkül a pusztán névmási *az*-ok jelenléte a szövegben kevés lenne az elütő háttér kialakításához. – Tehát az *ez* ilyen szempontból kapóra jön: alkalmazásával a vele jelölt főnevek – a főtémát kijelölve – színes fonálként húzódnak végig az adott szöveg egész szövetén. Például a DomK. a kiemelt szereplőt több lapon keresztül (210–5) s elég gyakran „*ez ifjú*”-ként (210: *ez iffyv* stb.) említi, a többi főnév jórészt *az*-zal jelzett, pl. 211: „*az ev tarfy az deakok haza menueen, es ez iffyv meg marada az halottak vigiliayan, Mykoron jvtottak volna az vigyelye leccheere, kezde az egyhaznak caplana ... zolny ez iffyvnak*”. Még az egyik mellékszereplő személy is *az*-zal meghatározott: 212: „*monda az pap ez iffyvnak ... es monda ez iffyv ... Felele az pap ...*”, Viszont egy másik szereplő a történet végén *ez*-t kap, az *ez ifjú* mellé besorolódva: 215: „*ez hygonis vr es, ez iffyv es az jevuendev zent peter apostol napyan ... be menenek az zerzetben*”. – A Krisztina Legendában Christina említései pl. 2v: *Ez leanzonak, ez zyzeth, e xpīnā*, 5r: *ez leanzonak, e nemes zyz*, 8r: *Ez artatlannak* stb. De ugyanazon a lapon pl. 2r: *az zyzesegeth, az o Atya*, 2v: „*be viue ez zyzeth az toromba*”, *az ur istennek, az baluanioknak, az ablakra, az ablakban, az fel tamado chyllagra*. – Hasonló módon *ez* emeli ki többször az „alperest” az oklevelekben: 1590: *ez alperest*, de: *az orzagj, az földön* stb. (SzékOkl. 122), l. még pl. 1590: *ezek ez Kerezturiak* (uo. 137); stb.

4. Összefoglalásul: mi tehát a főtémajelző *ez*? Olyan (elsősorban jelzői használatú) anaforikus jellegű, speciális funkciójú nyelvi elem, amelyet az ómagyar kor egyes szövegeiben viszonylagos következetességgel alkalmaztak a szöveg főtémáját kifejező főnevek és a szövegben elszórt ismétléseik mellett. Ezzel a főtémának a szövegben való azonosíthatóságán kívül az előtérbe vonását, más főnevek közül való kiemelését, s vele olykor a gondolatritmust biztosították. Ez a főtémajelző szerep a közelre mutató névmásból kiinduló funkciók (a közelebbire való rámutatás, anafora, összefoglaló viszszaulálás, katafora, előtérben tartás) mentén alakult ki, a korabeli szövegalkotás igényei (a korreferens főnevek gyakorisága és jelöltsége, a szövegkohézió erősítése) formálták, s a veláris alakú névmási párjának, de főleg az ebből kivált névelőnek léte, alakulása, a tőle való funkcionális különállás, s a szöveg szerkezetében éppen erre építhető szembenállás, kiemelkedés révén valósult meg.

(In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk.,
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.
ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1992. 91–96.)

Jelzős szerkezetek és a határozottság

Közelebbről: A határozottság jelzős szerkezetekben való alakulásának néhány kérdése a magyar nyelv történetében

A címben megadott két kategória meghatározását – azt remélem – mellőzhetem. A határozottság megközelítéséről azonban néhány gondolatot el szeretnék mondani. Olyan kategória, amelynek kiépülése évszázadokon át nyomon követhető, és évezredek át is tart. Alakulásába minden olyan nyelvi jelenség belejátszik, amely különbséget mutat a közlésbeli határozottság és a meg nem határozottság vagy a határozatlanság között; minden olyan nyelvi eszköz ide vonható, amelynek ebben kisebb vagy nagyobb szerepe van (vagy volt egy ideig) a nyelvi történesek folyamán. Minthogy a diakrón kutatás feladata a nyelvi változások lényegének a megragadása, a változási vonások feltárása: a határozottság esetében is ezt teszi. Eközben operál a nem diakrón nyelvészeti terminusokkal is mint közökkel, de a változási vonások mentén előtérbe kerülnek – főleg az átmenetiséggel és a variációkkal kapcsolatban – a változásokra sajátosan jellemzők is.

A határozottság mint a nyelvhasználatban figyelembe veendő szempont épül be a nyelvbe, s ez igen hosszú, időnként nagyon erőteljes folyamat lehet: az ilyen irányú közlésbeli igény kisebb-nagyobb hullámokban újra és újra jelentkezik. E hullámokban új meg új nyelvi eszközök merülhetnek fel szolgálatára, ezek egymásra hatnak: egymást erősítik, módosítják vagy megszüntetik; ezáltal egy-egy nyelvtörténeti szakasz új hullámként más-ként és egymástól másféle meghatározottságban jelentkezhetnek. Eközben maga a határozottsági kategória is változik, legalábbis az érvényességi köre: különböző korszakokban vagy időszakokban más-más körökben és eltérő mélységekig szükséges vagy szokásos a határozottság szerinti elkülönítés – megváltozhat, hogy mi az, ami az adott nyelvközösségben határozottnak tekinthető. Közben módosulhat az is, hogy mennyire jelölt nyelvileg ez a szempont (a jelöletlenségtől a többszörös, egyeztetésszerű jelölésig), és eltérést mutathat természetesen az is, hogy milyen eszköztárból merítenek ehhez alkalmas kifejezőeszközöket, s majd a választott eszközök maguk is módosulhatnak. Erős lehet az a visszahatás is, amely az alkalmazott eszközök felől éri a mindenkori határozottságjelölési igényt.

Azért mondtam el ezt a hullámokban előretörő és nyelvi eszközöket forgató, kiforgató képét (bennem élő képét) a határozottságnak, hogy vele is jelezzek a címhez, a két fogalom viszonyához kapcsolható két szemléleti dolgot:

– Azt gondolom, hogy nem úgy kell vizsgálni valamely mondat vagy szöveg határozottságbeli jellemzőit, hogy az egyik kifejezőeszköz ottléte következményének tekintjük a másik meglétét (pl. *a z é r t* határozott ragozású benne az ige, *m e r t* személyes névmási jelzős vagy névelős tárgy fűződik hozzá). Hanem úgy, hogy a közlési igény vagy közlésbeli norma, hagyomány az adott helyen határozott jelleget kíván-e meg, s ha igen, akkor ehhez igazodva aztán sorjázhathatnak a mondatban a határozottsági eszközök (tehát: *e m i a t t* a közlésbeli szempont, kíváncsi miatt lesz határozott abban a mondatban az igeragozás *i s*, meg a tárgy *i s*). Különösen a történeti folyamatot nézve nem mellőzhető ez a fajta megközelítés; így érthetővé válik az eszközök nem egyezése, egymás mellé felzárkóztatásának lassúsága (pl. a determinálásra különféle eszközöket próbálgató ómagyar korban: az *isten* határozottsága melletti *imádj* általános vagy határozatlan forma – *imádj istent* –, vagy pl. az *írsz, hogy jönni akarsz* típusú mondatok). – Az eszközök egymást alakító hatását vagy vonzatszerű, egyeztető alkalmazását ezzel semmiképpen sem akarnám kizárni, hanem az ezen túli, közlésbeli igény el-s ő d l e g e s, meghatározó szerepét hangsúlyoztam.

– Az előbbiekkal párhuzamosan: valószínűleg helyesebb, ha történetileg sem egyetlen olyan csomópontot, nyelvi jelenségekört vagy szerkezetet keresünk, amelyet általában kitüntetettnek tartunk a határozottsági kategória szempontjából, hogy ahhoz próbáljuk kötni a keletkezést. Ehelyett inkább abból indulhatunk ki, hogy a közlésben, gondolkodásban jelentkezett a nem meghatározott – meghatározott elkülönítésének szükségessége, és ott tört utat magának, ahol tudott, ahol erre alkalmas terepet talált. Egyes nyelvi elemekben benne rejtett az ezt kifejező képesség, másokban kialakult. Ha a lehetőségek változtak, vagy még újabbakra is szükség volt, akkor további szerkezetekbe is beépült, még más eszközöket is felhasznált. Az egyes determinatív eszközök keletkezését nem is lehet egyetlen időponthoz vagy szakaszhoz kötni: más lehet a rendszerszerű kiépülés korszaka, és más az alkalmi megjelenéseké. Például a névelőzési rendszer mint rendszer az ómagyar korra, második szakaszának végére alakulhatott ki, de névelő valamely szűkebb használati körben, szórványosan megjelenhetett azt megelőzően is.

Nem gondolom tehát, hogy van a határozottság szempontjából eleve kiemelt mondatrész vagy szerkezet. Egyébként mindegyik mondatrész esetében megvan a kapcsolódási pont. A jelzői bővítményeké az, hogy gyakori szűkítő, megszorító vagy egyedítő, kiemelő jellegük a határozottság felé mozdít általában, és ezért a határozottsági eszközök is szívesen társulnak hozzájuk. – A különféle mondatrészek és a determináló eszközök összefüggésének szemléletével kapcsolatban példa értékű volt számomra MIKOLA TIBOR (1955) elemzése, amint a határozott ragozás eredetével kapcsolatban még a tárgynak sem juttatott kiemelt szerepet, hanem felhívta a figyelmet a rokon nyelvi igék használatában a határozottság szerinti megkülönböztetésre, a névmáshasználatra, meg az egykori alany determinatív jelzettségének tényére, fontosságára.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy egy-egy szakaszában a nyelvtörténetnek ne kerülne előtérbe, a határozottság kiépülése szempontjából jelentős pozícióba egy-egy jelenségekör vagy szerkezet.

A jelzős szerkezetet tehát nem azért választottam témául, mintha általában kitüntetett helye lenne e téren, hanem mert keresem azokat a pontokat, ahol történetük összeér a határozottságéval. Van egy olyan jelenség és időszak ezek sorában, ahol valóban kiemelt szerepűvé váltak: jelzői helyzetben jött létre a határozott és határozatlan névelő, a \emptyset jelzettséggel együtt fontos, önálló és specifikusan determináló eszközcsoporthoz tartozva. De most nem róluk lesz szó, bár megkerülni sem lehet őket – s még csak érintve is a témát hangsúlyozni kell, hogy a jelzői helyzet ekkor többféle nyelvi eszközt is mozgósított, próbálgatott (személyes névmásokat, határozatlan névmásokat, sajátos lexikális eszközöket stb.).

1. A jelzős szerkezetek és a határozottság összefonódásai közül először a *m i n ő s é g j e l z ő s* szerkezeteknek az első írásos századainkban tapasztalható, *s z ö v e g b e l i* funkcióiról, határozottságot képviselő, azt erősítő, sajátos szerepéről szeretnék szólni.

A szövegtan köztudott (és egyre inkább kutatott) tényként kezeli, hogy azok a dolgok, személyek, fogalmak, amelyekről szól a szöveg, többször is megjelennek, ismétlődésükkel összekötő kapcsot jelentenek a szöveg egészében – és ezt a kötést, a többször említettek referenciális azonosságát nyelvileg is jelezheti, és jelezni is szokta a szöveg. A szövegalkotásban fontos lehet, hogy jelzővel vagy anélkül ismétlik-e a szót, hogy a jelző állandó jelző-e, avagy megjelenik a szinonimitás e korreferens szerkezetek között, ha igen, milyen a fajtája, és az egész szerkezetet érinti-e, vagy csak a jelzők cserélődnek, és fontos, hogy milyen irányt, jelleget ad a választott szinonima az adott témának vagy szereplőnek. Ezek történetileg is vizsgálható kérdések. Számunkra azonban most az a rész emelendő ki ebből, ami a határozottsággal a legszorosabban összefügg – s ez maga a jelenség: a jelzős szerkezetnek változatlan vagy variált ismétlése. Ez az ómagyar korban

látszólag ugyanúgy szolgálta a szövegbeli határozottság, azonosíthatóság biztosítását, mint később vagy ma – mégis van különbség.

A különbség már abban is észrevehető, hogy feltűnő a gyakoriságuk a legrégebbi szövegeinkben. Ha mai szövegalkotói vagy -befogadói szokásainkhoz viszonyítjuk, soknak érzékeljük az ilyenféle ismétlést, érezhetően bele-beleütközik egy mai kompetenciájú olvasó a korabeli szokások diktálta ismétléses kiemelésekbe; számunkra túlpontosítottak, a fölöslegességig biztosítottak látszik az ilyen szöveg, különösképpen a kódexeké, bár valamennyire az eredeti magyar próza is. Természetesen akkor ez nem volt „fölösleges” – a korabeli szövegalkotási szokásoknak felelt meg így. Az egykori ismétlések száma túlnőheti a latin mintákét is, és ez a szám nagyobb az e korban kedvelt gondolatritmusos formákhoz szükségesnél is. Példák sorozatait idézhetnénk, mind az állandó jelző használatára törekvő, mind a szóváltoztatásos ismétlések köréből. Közülük egy példasor a VirgK. szövegrészletein áthúzódó szereplőmegnevezésekből: *ez boldog atya, az szent ember, ez dicsőséges szentet, ez kegyes atya* stb.

Azt kell figyelembe vennünk, hogy a jelző által is a meghatározottság felé mutató jelzős szerkezetek (más funkciók mellett) jó eszközt jelentettek az olyan szövegalkotás számára, amely a szöveg egységben tartására, a szövegbeli és egyéb határozottság megvalósítására törekedett. Az ómagyar kor (más nyelvi előzményekből is tudjuk) ilyen volt, e korszak a határozottság eszközzrendszerét is kiszélesítő és gazdagon kiépítő szakasz.

Lényegesnek látszik az is, hogy abszolút értelemben is új dolog a magyar nyelvű szövegalkotás. Új jelenség – új feladat – a leírt, szerkesztett, történeteket vagy elmélkedéseket elmondó szöveg! Ennek eszközeit akkor is ki kellett alakítani, ha volt is hozzá latin minta. Természetes következménynek vehető, hogy az új feladathoz megtalált új eszközök használatát (mint máshol is az életben) kicsit túlzásba is viszik. De ettől eltekintve is: a felhasználás kommunikációs körülményei szintén támogatták a jelenséget. Tudjuk, hogy a kódexeket jórészt felolvasásra szánták. A sok-sok ismétlés közben újra és újra bevésődik a hallgatóba (és ez is cél volt), hogy kiről-miről van végig szó, és a jelzők segítségével az is, hogy milyen is az a *szent, bódog fráter*, vagy milyen az a *szörnyű rágalmasság*, akiről-amiről a történet szól.

2. Mind a minősítő jelzős, mind a jelzőtlen főnevek előtt (mint ismeretes, s mint ezt a fenti *ez kegyes szent atya*-féle példasor is mutatta) nagy számban található az ómagyar kori szövegekben egy *az* vagy *ez*, esetleg *a* vagy *e* elem (melyet egyébként kijelölő jelzőként is szoktak elemezni). Szerepe lényegében az, hogy a korreferenciát jelölje: az *az tűzes láng* vagy *ez fordólt farkas* ismételt említésekor jelezze, hogy ez nem más, mint az *a láng* és az *a farkas*, amely eddig is a szöveg középpontjában volt.

Ez az eszköz – az ismételt minősítő jelzők lexikai tartalma nélkül – csak az azonosítást, a szövegbeli határozottság érvényesülését szolgálja. Mai elemzésekor mondják névmásnak, máskor névelőnek, én a történeti nyelvtanban az elem átmeneti jellegét hangsúlyozandó *n é v m á s - n é v e l ő n e k*, máskor anaforikus vagy *f o r i k u s e s z - k ö z n e k* neveztem. Lényegében olyan önálló, sajátos funkcióban álló, határozottságot kifejező eszköz, mely ma már – így – nem használatos; az ómagyar kor szövegalkotó kíváncsalmának beteljesítésére jött létre, s amikor erre a fokozott mértékű szöveg szerinti határozottságjelzésre nem volt már szükség, megszűnt, illetőleg átalakult. Ez egy jelzői helyzetben álló korreferenciajel, s léte valószínűleg ahhoz a történelmi eseményhez kötődött, amikor is a magyar nyelvet írni kezdték. Ez az eszköz tulajdonképpen az írásbeliség határozottságjele az ómagyar korban. Az újdonságként megjelenő hosszú írott magyar kódexszövegek sokat köszönhetnek neki, de hasonlóképpen a jogi szövegek is, szereplőinek egyértelmű meghatározhatósága miatt ott is szükség volt erre a jelre. Azt, hogy az élőbeszédben ilyen szerepe volt-e ennek az *az ház, ez föld*-féle, visszaalóan ismételt szerkezetnek (mely egyébként eredetibb

funkciójában bizonyosan élt), nem tudhatjuk ugyan, de esetleges szerepének mértékét az élőbeszéd egységeinek hosszához – rövidségéhez! – kell viszonyítani.

3. Bizonyos vonásokban az értelmező jelzős szerkezetek is hasonlítanak az előbbiekben emlegetett, szövegbeli fonalat alkotó korreferens szerkezetekhez: ezek lényegében úgy viszonyulnak egymáshoz, mint egy értelmező az értelmezetthez.

A hasonlóság az előre utaló és így azonosító mozzanatban van; a különbség az ezen felüli funkciókban s a szövegbeli távolság mértékében jelentkezik, és abban, hogy jóval rendszerszerűbben része a szinonimitás az értelmezős szerkezeteknek. A különbség mögött húzódik az a rész, mely a határozottság tartományába ér, ahol mindkét eszköz a határozottságot erősítők közül való. Ez általánosan jellemző sajátosság, de ennek jelentősége megnőtt éppen az ómagyar korban, mert beilleszkedett az értelmező jelzős szerkezet is abba a szövegalakítást jellemző tendenciába, amely a szövegbeli egyeztetések, azonosítások és meghatározottságok hálóját igen szorosra szötte. Az értelmező jelzőket is jól felhasználhatták (más, részben már emlegetett eszközök mellett) ilyen céllal: pontosítást vagy magyarázatot adó, azonosításra is alkalmas mivoltuk erre jó lehetőséget nyújt. Akár kódexek latinosságait, akár peres vagy más jogi ügyek szereplőit egyértelműsítették az értelmezéssel – egyúttal a határozottság kifejeződéseinek számát növelték, általánosan erősödő szerepéhez hozzájárultak.

4. Az előbbiek is jelzik, hogy az értelmező jelzőnek volt része a határozottság alakításában, főleg terjedésében, terjesztésében. Nem lehetett meg viszont az a jelentős szerepe, amelyet a szakirodalom, jelesül BALÁZS JÁNOS (1955) tulajdonított neki. A mutató névmási alaptagú értelmezős szerkezetekben jött volna létre BALÁZS szerint a magyar határozott névelő. (Ő e folyamatot az anaforikus jelzések világához köti, az ezen belüli két jelentős út egyikének tekinti az ilyen értelmezős szerkezetekben való alakulást.) – A kiindulásnak tartott *az*, *a z ember* vagy *azt*, *a z embert* értelmezős szerkezetben magában azonban nem keletkezhetett a határozott névelő, azért, mert nincsen nyoma sem e szerkesztésmód elterjedtségének – létének is alig – abban a korban, amikor a névelőzés már (sok-sok példával és mind nagyobb rendszerszerűséget mutatva) adatolható. Megjelenésük között az időbeli különbség mindenképpen több emberöltőnyi, de több évszázados is lehet, ha a névelő szórványos korai jelentkezéseit is tekintjük.

Szembeötlő ez az eltérés, ha összevetjük, hogy némelyik kódex egy-egy lapján több névelő van annál, amennyi adatunk van összesen az *azt*, *az embert* vagy akár az *azt az embert* típusú szerkezetre az egész ómagyar korból. S a talán fél kézen is megszámlálható adatok között is van kétes és tévesen idesorolt is. Kétes adat az, amely a [] jellel való jelzettsége ellenére az egyik első ilyen adatunknak számít (TNyt. II/1: 502), mert ebben éppen ez az *az* utólagos kiegészítés, feltételezés. Erre a tényre az adat (1507: „Item *Ezt [az]* teftame[n]tomot”), ill. az egész nyelvemlék közlöje, JAKÓ ZSIGMOND (1962) fel is hívja a figyelmet; s az oklevélen látható is a kiegészítő közlésmód oka: ott volt összehajtvá, s az elmosódás alatti részről nem tudható, hogy volt-e ott valamilyen írás. Bár ha volt, az kétségtelenül lehetett az is, vagy *ez*, esetleg *e* vagy *a*.

Egyértelműen tévesen idevont adat azonban egy másik, a BécsiK.-ból való, pedig erre szívesen hivatkozik a szakirodalom – így BALÁZS (1955: 219), BENKŐ (1980: 259), TNyt. (II/2: 347) –, mert e jelzős szerkezet legkorábbi adatát látják benne (attól függetlenül, hogy ezen belül ki mutató névmási alaptagú értelmezős szerkezetnek, ki névmási kijelölő jelzős szerkezetnek tartja). A következő, mondatként idézett adatról van szó: BécsiK. 123: „bétolte mend a · földèt èz az álom”. Azonban itt az *ez* és az *az álom* között predikatív viszony van, s nem együtt alkotnak valamilyen fajta jelzős kapcsolatot. Ez az a bibliai rész, ahol a babiloni bölcseket megmentendő, Dániel elmeséli a király látta álmot. Ezt a szövegrészt zárja az „Ez az álom.” határmondat, s utána már az álomnak

a magyarázata következik. Az „ez” az elmesélteket összefoglaló anaforikus névmás, az „az álom” a megelőző kódexlapokon át emlegetett, kitalálendő királyi álom ismételt megnevezése; e két mondatrész önálló (azonosító predikatív viszonyt tartalmazó) mondatot alkot. Latin megfelelője a BécsiK.-ben: „Hoc est somnium.” (Dániel 2,37); a „betölté a földet” tartalmú rész pedig a megelőző mondat vége, s alanya a szórendileg előbb álló „kő”, későbbi fordításokban a kőből lett „hegy”.

Így ez az adat kilép a jelzős szerkezetek köréből. Ezáltal egészen lecsökken a lehetősége annak, hogy az ilyen *ez*, *az álom* (vagy *ez az álom*) szerkezetekben lássuk a névelő keletkezési helyét, mert alig maradt ilyen adatunk. – A szélesebb anyaggyűjtés sem hozott változást e vonatkozásban: amikor a hetvenes évek utolsó éveiben a történeti nyelvtani munkálatok keretében beszámoltam a névelőzésre és határozottságra irányuló anyaggyűjtésről és elemzésükről, e problémabemutató írásokban és próbafejzetben azt jeleztem, hogy a névelőzés bölcsőjét nem lehet ebben az értelmező vagy kijelölő jelzős szerkezetben keresni, mert az adatok azt mutatják, hogy az ilyenek csak 1530-tól kezdve kezdenek gyülekezni.

Amikor adathiányról van szó, azt szoktuk mondani, attól még lehetett, hogy nem maradt fenn. Ez azonban nem az a fajta hiány, amelyről ezt elmondhatjuk. Nem az adatok esetlegességéről van szó, amikor az *azt a könyvet* vagy *az, az láng* típusról azt kell mondani, hogy nincs vagy elvéve akad csak rá példa az ómagyar kor egészében. Megvannak ugyanis az ilyen funkciójú szerkezetek, csak más a formájuk. Még csupán egyetlen névmási elemet tartalmaznak: *az könyv(et)*, *ez level(et)* stb. Hogy bennük az *az*, *ez* névmási módra hangsúlyos szerepű, a gyakran hozzájuk kapcsolódó mellékmondat (*az lángot, kit látál* stb.) igazolja, és ezt igazolja gyakori anaforikus szerepük is, és alkalmankénti szövegbeli főtémát jelző funkciójuk is.

Ezekben a korai (ómagyar kori) névmásos szerkezetekben a névmás – mint ahogyan ez jelzői helyzetéhez illik is – nem ragozódik. Éppen ez lehetett az egyik oka az egész szerkezet átalakulásának. A főmondatbeli utalószók kialakulásának, pontosabban halmozódásának, jellemzővé válásának korában vagyunk. A főmondatból a mellékmondat felé irányuló rámutatás erejére a növekvő gyakoriságú (igeneves szerkezeteket is gyakran felváltó) mellékmondatos szerkesztésekben is nagy szükség van. Másrészt viszont a névelő formálódásával az e szerepre hivatott, jelzői helyzetű *az* forikus ereje gyengül. Az *az könyv* forma tipikus átmeneti jelenséggéként átmeneti helyzetet teremt: névmásos szerkezetnek is érthetik, de már névelőinek is – a hangsúlyon kívül más alaki különbség nincs közöttük. Ebben a helyzetben a mellékmondatral való kapcsolat jelzésének igénye, egyes esetekben a kötőszóval való ragozásbeli, számbeli egyeztetések kívánalma (majd növekvő számaránya) kialakíthatta a ragos formát is tartalmazó *azt a könyvet, akit/amit ...* szerkezetet a korábbi *az könyvet, akit* forma helyébe, egy újabb névmási kiegészüléssel. Úgy, hogy ezzel a formálódó névelő formálódása sem sérült, sőt éppen így kapott szabad utat, s mint ilyen, tovább is élvezhette a jelzői ragozhatatlanságot. Éppen ezek a (16. sz. első harmada után megjelenő) névmás + névelő + névszó felépítésű szerkezetek lesznek azután a névelői státus megerősítői, hiszen bennük megszűnik az átmeneti jelenség, minthogy kettő lett (egy névmás és egy névelő) a korábbi egyből, a névmás–névelőből. – Ilyen módon a határozottság eszközeinek változásában mégis komoly szerep jut a mutató névmási jelzős szerkezeteknek, ha más módon is.

Ezekkel a problémákkal már erősen beleértünk a névelőzés körébe. Róluk azonban, bármilyen fontosak is szempontunkból, többet nem akartam itt mondani, azért sem, mert már lényegében megírtam róluk, amit tudtam (főként a TNyt. 1991, 1992 megfelelő fejezeteiben).

5. Ha a jelzők és határozottság viszonyának bővebb vizsgálatáról lehetne itt szó, akkor mindenképpen kitérnék még a következő három dologra (közülük az első kettőhöz már megvan az anyagom, a harmadik vonatkozásában azonban, bár ezt a jelenséget

is gyűjtöttem, s többször utaltak is feltehető fontosságára, még nem látok egyértelműen tisztán): 1. a határozatlan(abb) pólus mozgásai, pl. a mértéket, mennyiséget jelző szavak előtti *egy* számnév–névelői átmenetisége, meg a határozatlan névmási *egy* jelzői használata; 2. a személyes névmási jelzők korai használatának sajátos determinatív szerepe, főként (de nem csupán) a 3. személyű névmásnak egyrészt a névelőével szinonim vagy rokon használata, másrészt (egy idő után) a névelői determinálástól való eltávolodása, majd mondattanilag is leírható elkülönülése; 3. a *mind ~ mēnd*-nek a határozottságban vitt, jelzői helyzethez kötött szerepe.

Végignézve a jelző és határozottság kapcsolódási pontjaira hozott s hozható példákon, meg kell látni, hogy a nyelvi szintek között sincsen eleve kitüntetett helyzetű ebből a szempontból; illetőleg itt is az látható, hogy egy-egy adott időszak nyelvi körülményei ki-kiemelhetik valamelyiküket. Az előbbieken érintett példák is mutatják, hogy mind a szöveg szintjén (pl. az ómagyar kori jelzős korreferens főnevek), mind a szintagmatikus és szintaktikai szerkezetek körében (pl. kijelölő és értelmező jelző; személyes névmási jelzős szerkezet; utalószós összetett mondat), mind a szófajisággal és toldalékolhatósággal összefüggésben (pl. névmás + névelő + névszó szerkezet) megmutatkozik a határozottsági eszközök változása, módosulása vagy éppen újdonsága. Hasonlóképpen, ha a határozottság alakulásából egy részt, a névelőzés keletkezését nézzük: mind a pragmatikai háttérrel, mind a szövegtörténet jellemzőit, mind a szó- és mondat szerkezetet vizsgálni kellett a szófaji és morfológiai változások mellett ahhoz, hogy e rendszer kiépülését nyomon követhessük – mert mindezeknek köze van a változási folyamathoz. Mindegyik terepen változási vonásként megjelenik az átmenetiség, ez egészen addig jellemzi a kialakulóban lévő eszközöket is, amíg valami át nem löki őket a (viszonylagos) egyértelműségbe. (Pl. ezt a végső lökést a határozott névelő esetében a legvalószínűbben az egyeztetett szerkezeteknek és a főmondatok utalószós megfogalmazásának a sűrűsödése adhatta.)

Első mondataimban az szerepelt, hogy a jelzős szerkezetek mentén a határozottságnak és eszközeinek a változásait keressük. Ez most főleg a *k i a l a k u l á s* és *m e g e r ő s ő d é s* koraira vonatkozott. A kialakult formák, szerkezeti keretek a változásoknak abban a fázisában is szerepet játszanak, amikor a *f e n n t a r t á s* áll előtérben. De arra nem most – talán majd a következő szegedi konferencián – kerül sor, hogy a mondat szerkezeti kereteknek a megtartó, sőt „túlélést” nyújtó szerepét vizsgáljuk.

Irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1955. A magyar határozott névelő kialakulása. Nyelvtudományi Közlemények 57: 204–225.
- BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1962. Ródi Cseh István végrendelete 1507-ből. Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények 6: 184–187.
- MIKOLA TIBOR 1956. A *-t* tárgyrag eredetéhez. Nyelvtudományi Értekezések 46: 57–62.
- TNyt. I. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- TNyt. II/1. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfológia. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- TNyt. II/2. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Mondattan – szöveggrammatika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

(In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondat történet. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 1999. 43–52.)

Szöveg és hagyomány

1. E két fogalom összekapcsolása nagyon sok jelenséget érint (szövegtanít, szöveg-történetit, didaktikait, nyelvfilozófiai, néprajzit, irodalom-, történelem- és tudományelméletit). Ezek között számomra most a fő kérdés a szöveg és hagyomány, hagyományozódás mindenkori viszonya. Minthogy mind a szöveg, mind a hagyomány – s így viszonyuk is – történetileg változó, a szövegtörténeti kutatásnak fel kell tennie azt a kérdést is, hogy mi az, ami hagyományozódik korszakonként és korszakokon át a szövegek terén, és azt, hogy mi a helye ennek a nyelvhasználat diakroniájában – azaz hogyan él a hagyomány és a hozzá való viszony az egymást váltó nyelvközösségekben. Ezek közül szeretnék érinteni néhány kérdést a következőkben.

Eközben sem a szöveg, sem a hagyomány, hagyományozódás fogalmát nem kísérel meg meghatározni: mindkét fogalmat tudományos köznyelvi értelemben igyekszem használni (ha van ilyen). A szöveg terminussal kapcsolatban azt kell hozzátennem ehhez, hogy történeti nyelvészeti szemlélettel sem az élőszóbeli, sem az írásbeli, sem az elektronikához köthető formájú szövegek nem zárhatók ki a kutatandó körből (ha némely aspektusból egyik vagy másik ide tartozása megkérdőjelezhető is), valamint a folytonos és nem folytonos, illetve valamilyen okból töredékes szövegek is ide vonandók. És természetesen az irodalmi szövegek is – nyelvemlékes elemzési lehetőségeink nagy részét éppen ők nyújtják, igaz, sok speciális jelleggel és speciális problémával együtt. – A hagyomány terminushoz meg előljáróban annyit, hogy a diakrón kutatások szakszavaként is ismerjük régóta, sőt a nyelvtörténetnek egyik kulcsfogalma. A történeti kutatások sajnos azonban eddig a szövegre, szövegtani kérdésekre más területeknél jóval ritkábban irányultak.

2. A hagyomány terminus nem önmagában, hanem a hagyomány és újítás egységében, fogalom párként számít terminus technicusnak a történeti nyelvtudomány alapelvei között. Velük kapcsolatban ott az fogalmazódik meg, hogy a nyelv története nem más, mint megmaradás és változás, ugyanez pedig a nyelvhasználók szemszögéből: hagyományörzés és újítás. A hagyományozódás és megújulás lényegi, nélkülözhetetlen tartozékai a nyelv „életének”, ez alapvonása a nyelvnek, csak így képes megfelelni a vele szemben támasztott közlési és más igényeknek. (Ez a kiindulás évtizedes vagy inkább több évtizedes hagyománya már az egyetemi magyar nyelvtörténeti oktatásunknak.)¹

A nyelvi mozgásoknak ezt az alapvető szemléletét nincs okunk elvetni vagy módosítani akkor, ha szövegekre vonatkoztatjuk, a szövegek vizsgálatánál is ebben a keretben maradhatunk: a szövegtörténetre is érvényes. Érvényes, hiszen a változó és megmaradó vonásokat és ezek összefüggéseit kutatja, a hagyományozódó és az attól eltérő, azt megújító jelenségek köröket vizsgálja, valamint a mozgás és mozdulatlanság hátterét, rendszerbeli és kommunikációs okait.

Mindez azonban inkább célja, semmint gyakorlata a szövegtörténeti kutatásnak. A megfelelő módszerek kidolgozása is várat még magára, s a magyar szövegek történetére vonatkozó vizsgálatok száma, aránya is meglehetősen kicsi. Ebben szerepet játszik az is, hogy a szövegtan mint korunkban megújult diszciplína közel sem egységes a szövegek szemléletében, a rájuk vonatkozó elméletek többfélék, olykor egymást is kiolthatják. De még inkább szerepe lehet itt a történeti szövegtan sajátos helyzetének:

¹ BENKŐ LORÁND 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó. (Különösen: 31–56.).

hiányoznak a múltbéli (hangos és írásos) szövegek, legalábbis nagy részük, és töredékes a róluk és kommunikációs körülményeikről való ismeretkörünk is. A diakrón nyelvészetnek jól kidolgozott módszerei vannak ugyan a rekonstruálásra, de ezek a kisebb nyelvi egységek körében érvényesíthetők: a hangok, szavak, szójelentések sokszor jól rekonstruálhatók, ám ezek az eljárások nemigen alkalmazhatók a szövegek esetében. Őket nem rekonstruálhatjuk, talán még annyira sem, ahogyan esetleg szétszórta talált régi kövekből összerakható egy egykorit idéző épület, ha a mintát és a rendeltetést ismerjük. A szövegtörténet számára tehát hiányos az elemzés tárgya. Hogy mégis van létjogosultsága a történeti szöveg tanának, azt éppen a szövegek hagyományba ágyazottsága s ily módon egymásba érése vagy olvadása alapozhatja meg, úgy gondolom. A hiányzó szövegemplékek ugyan ezáltal sem jelennek meg, viszont képek, körvonalak jelennek meg róluk. Ehhez kapcsolható, hogy egy-egy szövegjellemző akkor is vizsgálható, ha a szövegek sora vagy egy-egy szöveg maga is hiányos. Tehát a szövegjellemzők s vele a szövegfajták történeti vizsgálata eredményes lehet, és inkább, mint a teljes korpuszt igénylő, szövegegészekre vonatkozó kérdésfelvetések. A hagyományba ágyazottságra építő és a szövegjellemzőkre irányított kutatási perspektíva akár úgy is megfogalmazható, hogy az intertextus vagy transztextus jelleg amennyi gyakorlati gondot okoz, annyi lehetőséget is nyújt, hiszen így a teljes szöveg elemzése helyett vagy nélkül is elemezhetők lehetnek egyes vonások (szövegtípushoz is köthető szövegjellemzők és szövegalkotási szokások) – sőt ezek időbeli alakulása is.

Mindenképpen jelentkeznek azonban a módszerbeli nehézségek, megoldásra váró problémák akkor, amikor konkrét gyakorlati munkába vesszük az egykori szövegeket. Ezek közül más-más kerül előtérbe, attól függően, hogy milyen az elméleti keret. Ha *textus*–*kontextus* viszonylattal dolgozunk, akkor – szemléletünkben – körülhatárolható, zárt, kezdetet és véget nyújtó, homogén és autonóm a vizsgálatunk tárgya, s a szöveg ilyen értelemben elemezhető, viszont megmarad a már jelzett probléma a textusok fennmaradtságának és az időben már eltávolodott kontextusok megismerhetőségének hiánya terén... Ha pedig az *intertextuálisitás* az, amit a történeti időkben igyekezne vizsgálni a kutató, akkor a fogalom jelezte határnélküliség, cseppfolyósság, egymásba mosódás tovább sokszorozza a régi korokra vonatkozó ismeretek hiányaiból fakadó s a konkrét munkálkodásban jelentkező nehézségeket – s az így szemlélt szöveg, ill. szövegfolyamat a szinkronia és diakronia fogalmainak és egykor elkülönült módszereinek újraértelmezését is szükségessé teszi. E problémák fennállnak annak ellenére, hogy a folyamatosságjelleg a történeti vizsgálat számára adekvát és természetes látványt jelent.

Látszólag a történetiség szerepét újra hangsúlyozó, még talán ma is újnak nevezhető irányzatra, az új *historizmus*ra² kellene itt kitérni vagy támaszkodni, mivel egy intervallum után újra felveti a régi szövegekhez való viszony kérdését, és az intertextualitás oszcillálását is tekintetbe vevő megközelítést javasol, s így problémakörünk hívószavaira felelni látszik. Mégis inkább máshol látok párhuzamként érzékelt és kiemelendő gondolkört, ha a hagyomány és újítás elvileg fontos és módszertanilag is hasznos fogalompárját továbbra is az előtérben tartjuk.

A hermeneutika hatvanas évekbeli új hullámáról, pontosabban GADAMERnek arról a gondolatsoráról van szó, amelyben a tradícióval foglalkozik, és amelyből a hatástörténeti elve is kibontakozik.³ Ennek lényegéhez tartozik a hagyomány jelentőségteljes volta – annak következtében, hogy a hagyomány hatásainak sora az, ami létrehoz új, de általa (vagy általa is) meghatározott hatásokat. A tradíció áll tehát az események

² Az újhistorizmus. Helikon 1998. 1–2. sz.

³ GADAMER, HANS-GEORG 1984. Igazság és módszer. Gondolat. – BÓKAY ANTAL 1997. Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban. Osiris. (Főként a Posztmodern c. fejezet.)

hátterében és a történelem mélyén – ugyanakkor (s ez még a gadameri gondolatsor része) szorosan összefügg a jelennel, az alkalmazással, a mindenkori aktivizálással. Ezek által változik, módosul, kap új arculatot a hagyomány, s jön létre egy új horizont a régivel való összekapcsolódásból. A hagyományozódási folyamat képe, me g ő r z ő d é s és me g ú j u l á s egysége rajzolódik ki mindebből (talán még az ilyen egyszerűsített összefoglalásból is).

3. Hagyományról és újításról szólva fontos a tudatosság – nem tudatos-ság kérdése. Ez minden nyelvi szinten, a szöveg szintjén is így van, de nem azonos a helyzet: más az egyén tudatosságának szerepe pl. a hangváltozások vagy szóalakulások meg a szóalkotások terén, és más a nyelvi hagyományhoz viszonyulás módja a szövegalkotásban.

A szövegbeli hagyomány tudatosulása azt eredményezheti, hogy a szöveg alkotója döntés elé áll: őrizze-e a tradíciót, vagy változtathat-e, változtasson-e rajta. Feltétlen híve például a teljes szöveg változatlan továbbadásának az a mama, aki imát vagy régi mondókát tanít gyermekének, vagy az a tanár, aki verseket ad fel „kívülről”, avagy szabályokat „szóról szóra”. Természetesen a szöveg fajtája indokolja ezt, nem pusztán a nyelvhasználó szubjektivitásából következik, hiszen a nyelvközösségben élő erős szabály az, hogy az ilyenféle szövegeket változatlanul kell őrizni, változtatás nélkül szabad csak használni. – Nincs viszont ilyen „szabálya” az esti mesék akár állandóan változó és variálódó folyamatának, mégis sok gyerekben él az a kívánság, hogy pontosan ugyanazt hallja, mint már korábban valamikor, s elhangzik a „nem így van” vagy „ne így mondd” bűvös emlékeztető mondat.

A „ne módosíts!” kényszere másféle esetekben is jelentkezik, a szövegében kevésbé kötött, de nyelvészociológiai világ mégis szorosan behatárolt helyzet is hasonló eredményre vezethet. Hadd idézzem most példaként LŐRINCZE LAJOST, aki falujának, Szentgálnak nyelvi szokásaira és saját gyermeki nyelvi élményeire emlékezve⁴ azt írja le részletesen, hogy milyen érdeklődéssel és mekkora élvezettel hallgatta, figyelte és gyűjtötte magába azokat a párbeszédeteket, amelyeket szinte kötelezően és csak lényegtelen, a helyzethez illesztő módosításokkal mondtak el mindig a felnőttek meghatározott alkalmakkor, pl. lámpagyújtáskor vagy ha vacsoraidőben érkezett a vendég. De hiába tudta már az összes ilyen szöveghagyományt, és hiába vágyott arra, hogy ő is elmondhassa ezeket, mégse mondta ki őket, mert már mint gyerek is tudta gyerektársai-val együtt, hogy erre csak akkor kerülhet sor, ha valaki már belenőtt a felnőttek körébe. A szöveghagyomány mellé megtanulta idejében a pragmatikai hagyományt is, és be is tartotta ezt az, aki „tudta a tisztességet”.

Tudja a szokást az a mai ember is, aki valamilyen szólás vagy kiszólás erejéig kitör a szövegnek (ezúttal is nyelvészociológiai szempontokból jellemezhető) meghatározott rendjéből, és átlép egy másik nyelvi vagy stilisztikai réteg szokásrendjébe. Ilyenkor azonban ezt többnyire jelezni is szokta, s ezért belefűz a szövegébe ilyeneket: „pestiesen szólva”, „ahogy mondani szokták”, „nálunk csak így mondják ezt”, „elnézést a fordulatért” stb.⁵ Ezek a befűzések magára a szövegalkotási eljárásra vonatkoznak, verbálisan is utal a beszélő arra a tetterre, hogy eltér a hagyománytól, ilyen formában tudatosítja ezt hallgatója és talán önmaga számára.

A szövegalkotás módjainak tudatos hagyományozásával – közelebből a fogalmazástani tással – kapcsolatban hadd hozzak fel személyes emléket is.

⁴ LŐRINCZE LAJOS 1993. „Megnől az ember szíve”. Barátok – emlékek – találkozások. Új Horizont, Veszprém. (Az első három fejezet írásai.)

⁵ GALLASY MAGDOLNA 1988. A belső kölcsönzés nyelvi jelzése. A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó. 357–366.

Mi is, mint sokan mások azelőtt és talán azóta is, úgy kezdtünk fogalmazni tanulni, hogy egy-egy témáról (pl. a tanteremről) az osztály a tanító néni erőteljes irányításával összehozott egy közösen kialakított szöveget, s ezt a szóbeli fogalmazványt kellett emlékezetből egészen pontosan beírni a füzetünkbe, vigyázva a bevezetés–tárgyalás–befejezés bekezdésekbe való tagolására. Később eljött azonban a pillanat, amikor már csak az kaphatta meg a legjobb jegyet, a hetest, aki egy – és csak egyetlen egy! – mondattal ki tudta egészíteni a szöveget, mégpedig a tárgyalás szakaszát. Máig emlékszem a táblaszivacsról szóló, a „tárgyalást” berekesztő mondatomra, de még inkább arra a riadalommal vegyes öröme, izgatottságra, melyet a mondatalkotás és szövegbeli elhelyezése – mint a tudatos szövegalkotásba való belekóstolás – számomra jelentett.

Valami ilyesfélét érezhettek talán azok a kódexírók, akik mint az előttük fekvő kódexszöveg fordítói a latin szöveg pontos magyar nyelvű másának megalkotására törekedtek, de olykor eltértek a szövegmintától, kiegészítették azt, mint mi tettük a közös szóbeli fogalmazvánnyal a tanító néni határozott kívánságára. A fordítóknak azonban mérlegelniük kellett, hogy mi a fontosabb: a minta szabatos őrzése, saját nyelven való újraalkotása vagy a várható „befogadó” szempontja, a jó megértés, megértetés kommunikációs célja... Odategye-e emiatt azt a magyarázó mondatot vagy félmondatot? Az *azaz* kezdetű, szövegfolytonosságot megtörő, latin megfeleltethetőség nélküli kódex-mondataink tanúskodnak róla, hogy megtették.

Szöveg és hagyomány viszonyáról a tudatosság szempontjából szólva talán legelsőként kellett volna említenem az irodalmi alkotások körét. Egy-egy korábbi mű egésze vagy sajátos részlete vagy bizonyos tartalmi vonásai, más esetekben meg sajátos szövegjegyei mind továbbélhetnek – nemcsak az olvasókban és olvasatokban, hanem az újabb művekben is. Csak jelzésül utalok itt (és a hagyománnyal élés, hagyományba való beleélés módjait nem különítem el) például Thaly Kálmán, Szécsi Margit, Weöres Sándor, Esterházy Péter nevére (s folytatni lehetne a sort); utalni kell más irányban a robinsoni tájak, a csehovi jelenetek, a karkai helyzetek stb. továbbélésére, vagy a Halotti beszéd, Mária-siralom avagy József Attila-versek újraélesztésére, vagy arra, hogy újra leíródik az Ottlik-regény, és újraíródik a Don Quijote. Nem sorolom tovább – korunk irodalomelméletében új szövegelemélet épül e jelenségek köré; a régi filológiának fontos területe volt (másképpen) ugyanez; s a nyelvészet, a nyelvészeti stilisztika az archaizálás kérdéskörét alaposan kutatta.⁶

A szöveghagyománnyal való élés nyilvánvalóan tudatos voltára egy példát még szeretnék hozni, a levelezések köréből, ahol egyébként köztudottan nagyon hosszan élnek (a középkori kezdetektől az első világháborús küldeményekig, sőt még ezen túl is) az egyes formák és szövegalakítási szabályok.⁷ A peregrinus levelekben feltűnő a levelezési formulák, főleg megszólítások már akkor is évszázados hagyományainak erős jelenléte. Mások, más levelekben már nem fektetnek ezekre ekkora súlyt. Itt azonban minden bizonnyal tudatosan – szinte archaizálásként – történik mindez: a külföldi egyetemeken tanuló diákok mecénásuknak szövegalkotási ismereteikkel és hagyománytiszteletükkel nem véletlenül tüntettek, ezzel is jelezni remélték, hogy kiérdemelték és továbbra is érdemlik a támogatást. Cél érdekében történhetett tehát a hagyományos formákhoz való ragaszkodás, éppen azokban a levelekben, melyek egyébként a levéltartalom szokásaiban jelentős megújulást hoztak, bennük az eddigiek mellé vagy inkább helyébe újféle szövegek kerülnek: ezek a levelek a külföldről hírt adó újság műfajának is megfelelnek.

⁶ TOMPA JÓZSEF 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Akadémiai Kiadó. – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ 1995. Történetiség, megértés, irodalom. Universitas.

⁷ BALÁZS JÁNOS 1984. A szöveg. Gondolat. (Különösen: 273–323.)

4. A hagyomány és újítás viszonyában azonban sokszor nem a tudatosság dominál még a szövegek körében sem. Összefonódás vehető azonban észre a spontán alakulások és a tudatos nyelvhasználatot sejtető átalakulások között, minthogy az is megfigyelhető, hogy a hagyományosnak tekintett megoldásokon belül valamely változás következtében felhalmozódnak olyan, konkrét nyelvi eszközök használatához köthető jelenségek, melyek alapot adnak arra, hogy egy megújító igény ott megfelelő kifejeződési terepet találjon – a megvalósulást azután a választásban mégis csak szerepet játszó tudatos nyelvhasználati döntések segítik elő. – Egy-két példa erről egyszerűbben szólhat, s talán még részletezés hiányában is érthetőbben.

A levelezés témájánál maradva: a magyar levelezés kezdeteit jellemző általános tegezés szokásának egy-két évszázad alatti széles kiterjedésű magázódással való válásáról van szó. Az eredeti, a hagyományos tegezõ szokás marad ugyan, de szűk használati körbe szorul, és kommunikációs jelzési értéket kap. A megújulást egy szóhasználat elterjedése, a *kegyelmed* gyakori alkalmazása segíti elő. Ez a gyakoriság szövegalkotási szempontoknak is köszönhető: a címzett megszólítása önmagában is a levelezőmagatartás része, a megszólítás ismétléseihez pedig több ok is vezet: az udvariasság mellett a szövegbeli alany (többnyire a kérés címzettje) egyértelmű azonosíthatósága, valamint az, hogy az új téma bevezetését jelző eszközként is funkcionál (mint ahogyan ma is gyakran áll leveleink új bekezdéseinek élén egy ismételt megszólítás). A *kegyelmed* szóhoz grammatikailag az ige egyes szám harmadik személyű alakja tartozik és tartozott – tehát a szó gyakorisága a tegezõ hagyomány második személyű igéi mellé behozta először a keveredést s vele a szöveg tarkaságát, mely valószínűleg akkor is kissé zavaró lehetett, majd pedig az új magázó, harmadik személyű formát általánossá tette. A nyelvhasználói döntésre azonban – a levelekből idézhetően – maradt terep: vissza-visszatér a tegezés, vele együtt a kevert fogalmazás is olykor, ha a tegezést az emocionális háttér megkívánja.

A *kegyelmed* szóhoz hasonlítható az a szerep, melyet az anaforikus névmási eszköz tölt be abban a folyamatban, mely az erős referenciális jelzést igénylő legkorábbi magyar szöveges emlékektől, a bennük található korreferens főnevek igen gyakran számító ismétléseitől a szövegbeli azonosítás névmási jelzésfajtáin keresztül a határozottság kategóriájának és ezen belül a névelőzési rendszernek a létrejöttéhez vezet. A hagyományos használat anaforikus eszköze új szerepet vállalhatott, amikor a szöveg egyik újonnan alakult jellemzőjének, az ismertségbeli határozottságnak a kifejezésére is szükség lett. A szövegbe épülő ismertségre utaló háló használata úgy teljesedett ki, hogy a jelentős módosulás előtti szövegjellemző, az anaforikus jelzettség megmaradt (sőt az eszköze is lényegében), a hagyomány messzire vezető kiszélesedése nem szüntette meg az előzményét. A módosult, névelőzésre is építő változat viszont már megkívánja a szövegalkotótól, hogy felmérje, ismertnek tartható-e az, amiről beszél vagy ír. Ezt saját szempontjából, de várható hallgatói, olvasói szempontjából is mérlegelnie kell. Ha az adott dolog ismertségére vonatkozó feltevései beigazolódnak, akkor az újnak számító eszköz használatával helyesen járt el. (Ha nem, zavar keletkezhet. Egyébként ez így van a későbbi korokban is.) Természetesen a szándékos szituálás is szóba jöhetett már a kialakulás idejének végén is, ugyanis a határozott névelő alkalmazható arra is, hogy deklaráljuk általa valamely dolog ismertségét. Az ismertnek sugalmazás szintén nyelvhasználói döntés eredménye szokott lenni.⁸

5. Összefoglalás, kitekintés. 1. A szöveg lényegéhez tartozik a hagyományozódás: a hagyományba ágyazottság módszerbeli lehetőséget jelent a szövegtörténeti

⁸ A magyar nyelv történeti nyelvtana. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó. I. 1991, II/1. 1992., II/2. 1995. (Mindhárom kötetből a szöveg, a névmás, a névelő fejezetei.)

kutatás számára, elsősorban az egymásba érő, együttesen is megmutatkozó szövegekben is tetten érhető szövegjellemzők vizsgálata válik lehetővé. A hagyományozódás és megújulás egységében történő szövegbeli változásokban a tudatosságnak (különböző mértékben) szerepe van. A nyelvrendszerbeli okokból (vagy ezekből is) bekövetkező változás kialakíthat egy olyan lehetőséget, mely két irányba nyit utat, s itt a nyelvhasználói választás részévé válik a megújulásnak. – A változás-megmaradás arányai szövegfajtákhoz kötöttek; a vizsgálatnak kommunikációs célokra és nyelvszociológiai körülményekre is kell irányulnia.

2. A hagyomány és a szöveg viszonya szempontjából is elkülönítendő a két csoport: a teljes egészében hagyományozódó (hagyományozásra szánt) szövegek és a csupán szövegjellemzőikben hagyományozódó szövegek. – Ha végigtekintenénk az emberiség két nagy korszakán, melyet a szövegek létezési formájához köthetünk (ez az élőszóbeliség és az írásbeliség korszaka), akkor a fenti két típus elkülönülő volta még élesebben látszik; és a változások jórészt még az írásosság korában is az élőszó és írás különféleségében mutatkoznak.

Ezek mentén alakul lényegében a szöveg hagyományozódásának jellege és az ehhez való viszony. Más feladatot jelent (s más eszközöket is igényel) a nyelvközösség számára az élőszóbeli megőrzés, mint az írásbeli. Egy írásban létező, valamilyen szempontból „szent” szöveg változatlan fenntartásához szándék és lehetőség kell – ugyanezt élőszóban véghezvinni: ezeken túlmenően nagy erők mozgósítását is igényli olyan szövegjellemzők kialakítására, melyek elősegítik a szöveg továbbhagyományozódását. (Gondoljunk akár a varázsszövegekre, ráolvasásokra vagy archaikus népi imádságainkra és szövegjellemzőikre, ezek körébe vonva a ritmusosság, dallamosság mellett a mozgásokat, gesztusokat is.)⁹

A hagyományt vizsgálva a szövegek történetében: olyan jeleket vehetünk észre, amelyek arra mutatnak, hogy a szoros, zárt, szerkesztett, összefüggéseket nyújtó és ezek jelzésére törekvő szöveghagyományok f e l l a z u l n a k, és általában a kötetlenség felé nyílnak. – Egy mai ember, felnövekvő fiatal még találkozik mindenféle szövegfajttával és szöveghagyománnyal. (Olyan ez, mintha a biológia ontogenezisnek filogenezist ismétlő tételét illusztrálná; nyelvészetileg nyilván a szinkroniában is élő diakroniáról van szó.) Egy fiatal ma is még tanul kiolvasós és köszöntős mondókákat kisgyerekként, majd később megtanul verseket, azonkívül ismerkedik a leírás, a levélírás, az önéletrajzírás (akár japán vagy amerikai típusú) szövegalkotási kíváncsiságával, valamint szembesül egykori irodalmi alkotásokkal, esetleg történelmi szövegekkel. Eközben maguk is észreveszik, ki rácsodálkozással, ki idegenkedéssel, hogy az a szerkesztésmód, összefüggésháló, erős kohézió és koherencia, amelyet az egykori szövegekben megismernek (pl. Arany-verseket, a Parainesist, egy Kossuth-beszédet olvasva), mai szöveghasználatunktól már erősen eltér.

Azt hiszem, nem téved, aki úgy tartja, hogy az emberiség számára a harmadik nagy korszakot jelenti az e l e k t r o n i k u s í r á s elterjedése. Ebben nem csupán folytatódni

⁹ Gyűjtések anyaga és az előszók, jegyzetek, utószók az alábbi négy kötetből: ERDÉLYI ZSUZSANNA 1976. Hegyvet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. – PÓCS ÉVA 1986. Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Prométeusz Könyvek 11. Helikon Kiadó. – TÁNCZOS VILMOS 1995. Gyöngyökkel gyökerezettél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok. Krónika Könyvek, Csíkszereda. – ENYEDY JÓZSEF 1988. Madárlátta kenyér. (Hajdúhadházi népköltészet.) – Végezetül meg szeretném említeni néhány hallgatónk friss szak- vagy szakszemináriumi dolgozatát, mert bennük érdemes eredmények találhatók egyes itt érintett témákkal kapcsolatosan is. Ürögdi Barbara és Finciczki Béla a magázás és a levelezéstörténet kérdéseivel, Gordos Anna és Hűvös Ágnes ómagyar kori korreferens jelzésekkel, Golden Dániel a hiperszöveggel foglalkozott.

látszik az előbb jelzett fellazulási tendencia, hanem ilyen irányú, de messzebb is vezető g y ö k e r e s f o r d u l a t n a k nézhetünk elébe. (Akár tetszik ez most nekünk, akár nem.) A nyomtatott könyvvel, a vele járó rögzítettséggel, linearitással, lezárult szerkesztettséggel, a „volt” és „van” szavakkal jellemezhető szövegekkel szemben valami más jelentkezik: a képernyőn elfutó, „van is és már nincs is”, „volt, de máris másképp van” szövegvilág; a fluktuálás, a térbeli mozgás, a kattintgatás, ugrás igénye az olvasásban és az ehhez igazodó, hiperszövegekkel dolgozó szövegírás; az újraírhatóság, az olvasói és szövegalkotói tevékenység összemosódása és mindennek természetessé válása. Mindez mindenképpen új szövegképet, szöveghez és hagyományaihoz merőben más viszonyulást jelent. Megkérdőjeleződhet majd az is, hogy a hagyományozódás valóban a szöveg – az efféle szöveg – lényegi része-e. – Az elektronikus írással rendelkező kor korszak-volta, azt hiszem, csupán az eszközhasználat elterjedtségének mértékétől fog függeni.

(In: V. RAISZ RÓZSA – H. VARGA GYULA szerk., Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási Napok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. Budapest, 1999. 179–187.)

Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor

„Ha valaki [...] tisztóletlen szóval”

„Ha valaki az Hegy Mestert avagy Esküttet, vagy Szőlőben vagy uton vagy út-félen, tisztóletlen szóval gyalázná ok nélkül annak birsága Negy forint” (1689).

1. Ez az idézett mondat a „Nyolczadik Articulus”, a befejező pont abban a szabályzatban, „az mely Articulusok tartoznak az Kis Hántai Hegyre rend Szerint”, s melyeket egyébként újra kellett írni és megerősíteni 1689-ben, mert „az el mult 1687ben itt Pápán az nagi tűzben mind eöszve éghtenek”. Ez az írás arról is tudósít, hogy ezt megelőzően és más szőlőhegyen is volt hasonló „igazság”, „rend tartás”, „szép egyezés”, s így például a vásárhelyiek az ő Somló hegyük „rend tartását” a hántaiaknak át is adták („az minekünk irván hoszták”). S ezeket a szabályokat be is építették kiegészítésként a kishántai szőlőhegyi szabályzatba: különálló egységként kezelt tíz pontban, a jóval rövidebb fogalmazásmódot is megőrizve, s az eredetükre utaló és az átvételt indokoló megjegyzéssel együtt: „[mivel ezt a somlói rendtartást] elolvasván előttünk mi is acceptáltuk és az szerint mi is meg tartyuk”. Ebben, a korábban a Somlyó hegyiekre vonatkozó szövegben is volt a hántaiakéhoz hasonló, bár némileg más nyelvhasználati körülményre valló pont, ám így természetesen a kiegészítés révén ez is átkerült a kishántaiak szabályaiba, ott is: „2. Az ki az Szőlő Hegyen Szitkozodik azonis (4) forint”.

Ismerünk egy régebbi „hantay” szabálysort is, „mellyeket helyén hadtanak az Szőlős Gazdak”, ez 1629-ből való. E korábbi szöveg eredeti része csak hat artikulusból áll, a tisztóletlen szókról szóló (fentebbi nyolcadik) artikulus nincs is meg benne. Visszont ebben is megvan már az a szövegkiegészítés (és lényegében ugyanúgy), melyet már ezen korábbi irat szerint is [!] a „Wasarhelyek [...] irvan küldötenek”, hogy megmutassák, „minemő igassaggal es móddal biriak az Szomloi Szőlő hegyet”. És ebben az átvétellel bekerült részben is ugyanúgy ott a szitkozódásról szóló 2. pont: „Az ki a hegyen Szitkozódik az is fl. 4.”

Később, az 1701/1708-as, Pápán készült helységbéli szabálysor, az „öreg Hantoi hegyre való Protocollum” két artikulust is szentel a szőlőhegyen való nyelvi viselkedésnek; az 1. és a 16. a szidalmazás körülményeiről és büntetéséről, a tisztóletlen szóhasználatról és birságáról szól. Lényegében hasonló szavakkal részletezi ezt, mint ahogyan a többi korabeli említett vagy említendő szabályzat teszi.

Idővel a korábban még elkülönülő részek, a régről való szabályok meg az újabbak összeolvadnak; ekkortól egységes képet mutat a szöveg látványa. így a „Kis-Uj Hántoj helségnek” még újabb renovációja (1753/1754, Pápa) látszólag egységes szöveg: 31 számozott artikulusból meg bevezető és záró részekből áll. A szövegnek az egykoriakkal való összevetéséből kiderül, de csak ebből, hogy az első kilenc artikulus a régi hántai szövegrész (az utolsó, a 9. pont éppen a tisztóletlen szókkal való gyalázkodásról szóló artikulus), a következő tíz a vásárhelyiek egykori somlói szabálysora (meg is van benne, itt a 11. artikulus lett a szitkozódás tiltása, négyforintos birságolása). A további (bizonyára újabb) 12 artikulus a szőlő adásának, vételének, szüretnek, ünneptartásnak stb. normáiról szól. 1764-re még további két artikulusra lett szükségük a hántai hegy használatához; ahogy haladunk az időben, egyre több a szabályozandó és a szabály.

A szövegek egymásba épülésének s egyben a szabályok megalapozottságára való állandó törekvésnek jellemző momentuma az 1753/54-es szabályzat szövegében, hogy az egyik bevezető szakasz nem más, mint ami 1629-ben, azaz 125 évvel azelőtt is volt: annak leírása – némileg kiegészítve ugyan, de a jelenidejűség, egyidejűség képzetét meghagyva –, hogy vásárhelyi uraimék az ő rendtartásukat „irva hozzvan”, azt „el olvasván becsületes Kis Uj Hántoi helség előtt: mi is meg olvasván érdemesnek találván acceptáltuk, és az szerint meg is tartjuk.” (A kiegészítés – feltehetőleg a szokás fontosságára tekintettel – az, hogy mielőtt renováltatott, az artikulusok szövegét elolvasták a helység előtt, azaz a kis új hántai szőlőtulajdonosok fóruma előtt is.) – A szabályok szövegezmódja is sokszor szinte változatlan marad, néhány artikulus itt (1754) is „szó szerint” ugyanolyan (a szavak ugyanazok, ragozásuk, írásmódjuk hasonló), mint amilyen 1689-ben, az éppen 65 évvel azelőtti szövegben volt. Ilyen a fönti, cím utáni adat is.

Az adatok, amelyekről az eddigiekben írtam, egy *s z ö v e g s o p o r t* néhány tagján példázzák azt, ami az egészre is jellemző (s amely jellemzőkről beszélni szeretnék, vagy legalább néhányukról). Mik ezek? Idetartozik mindjárt az is, hogy néhány szőlőhegyi szabályzat reprezentálni képes sok mindent a többiek jellemzőiből is. És mi még?

Megjelent itt a nyelvhasználatra vonatkozó elvárások (tiltások) két leggyakoribb fajtája, és olyan módon, ahogyan többnyire szokott: külön artikulusba iktatott formában. A szabályok általában utalnak azokra a pragmatikai körülményekre, kommunikációs formákra, melyekhez fűződnek. A szabályzatok magyar nyelvűek (kézírásosak), írásbeli formájuknak funkcionálásukban jelentős szerepe van. A szabályzatokat artikulusokba, pontokba rendezik. A szabályzatok szövegcsoportján belül összefüggéseket erősebben is mutató szövegcsaládok is vannak. Az egyes szabályzatok szerkezetét és magát a szövegét is korábbi minták alakítják, a szöveget korábbi szövegek teljes beolvasztása is jellemezheti. Pragmatikai fontossága van az előző vagy a szomszédságbeli szövegek felhasználásának, továbbvitelének. Az úzus hagyományozódik, ezt a szövegalkítás és fogalmazásmód hagyományozásával is kifejezik; az úzus az írott szövegben materializálódik, az *ú z u s r a v a l ó h i v a t k o z á s* az írott szabályok világában szövegre és *í r o t t s z ö v e g h a g y o m á n y r a v a l ó h i v a t k o z á s*ként jelenik meg. E szöveget azonban az élet továbbalakítja: kezdetben is a szokásjogok rögzítése volt velük a cél, s ez a későbbiekben is megmarad, így szükség szerint kiegészítik, módosítják, aktualizálják a szabályzatokat. (Olyasmi ez, mint a mai ügyvédi irodák gyakorlata: szövegmintákból dolgoznak, akár csak az egykori – idővel a szőlőhegyeknek is dolgozó – deákok. Területenként és irodacsoportonként e minták ma is el-eltérnek egymástól bizonyos dolgokban, de általában ezekbe a mintákba építik bele az aktuális szerződések egyedi részleteit.)

2. A szőlőhegyi szabályzatok vagy artikulusok, hegytörvények, hegyközségi törvények a szőlősgazdák jogi viszonyait, szőlőtermeléssel kapcsolatos tevékenységeit és személyes magatartását szabályozó előírások, kötelező érvényűnek tartott, szankcionált normák. A 14–16. században ezek íratlan szabályok, a 17. század elejétől azonban – egyre gyarapodó számban (a 18. században majd megyei szervezettséggel is) – írásba kerülnek; az írott artikulusok normatív előírások, törvénykezésre, ítélelhozatalra, büntetésre alapot adó szövegek. – A „hegyközségek” vagy korabeli szóhasználatnál inkább „helységek”, „hegységek”, „hegybéli helységek” (l. Égető: Szőlőhegyi szabályzatok 29) a szőlősgazdák területi közösségei és intézményei (olykor: vezetőségei) is. Autonóm intézmények, függetlenek a falu közigazgatásától, és függetlenek igyekeznek lenni a földesúri befolyástól; paraszti önkormányzatok, közösségi rend érvényesül bennük, legalábbis sokukban, kivált a Dunántúlon. – A szőlőhegyi szabályzatokról, hegyközségi törvényekről Égető Melinda forráskiadványaiból és kutatásaiból tudunk ma már jól tájékozódni.

Minden adatom innen való (Égető: Szőlőhegyi szabályzatok; Égető: Hegytörvények), évszámuk alapján ott megtalálhatók. Amit nem sikerült a szabályzatokból kiolvasnom (főleg a szabályzatok jogi természetére s részben keletkezésükre vonatkozóan), arra is nagyrészt fény derül Égető írásából (vö. a Szőlőhegyi szabályzatok kötet Bevezetője).

Tehát a 17–18. században kialakul egy sajátos funkciójú, meghatározott társadalmi-gyakorlati céllal létrehozott és ennek megfelelően kialakított szövegsajátságokkal bíró szövegcsoporthoz. A középmagyar korban, a hegyközségi szabályok írásba kerülésének kezdeteinél, majd írásba rögzülésének idején vagyunk, amikor is az efféle szabályozásnak ez lett a formája, az írott, hagyományozandó és időnként megújítandó, pontokba tagolt magyar nyelvű szöveg (mint jogszerű hivatkozási alap). Olyan szövegcsoporthoz van szó tehát, melyet körülhatárolható funkció jellemez: a szőlőhegyi élet szokásainak és elvárásainak *normatív gyűjteménye*. Ez a funkciója adta meg az ilyen szöveg, a hegybéli artikulások korabeli jelentőségét. Fontosságát kifejezték a *szövegbe befoglalmazva* is, az *előzményszövegekre való hivatkozással* is, és azzal is, hogy évente többnyire kétszer is felolvasták a hegynépnek, mégpedig nem akárhol, hanem általában kint a Szőlőhegyen, a helyszínen, a szituáció nyomatékosító erejét is felhasználva.

PUSZTAI FERENC a középmagyar kor magyar nyelvhasználatának jellemzéséről szólva kiemelte azt, hogy a kor az írott nyelvváltozat kiforrásának kezdete, s így a nyelvváltozatok (beszélt, írott) közötti új viszony formálódásáé is, hiszen közülük választani, őket váltogatni lehetett már, s ez „majd kiválasztásra készítő mintát” is ad (PUSZTAI 2004). A kiválasztás ebben (valamint más hasonló, reguláló célú) szövegcsoporthoz megtörtént, és hamar egyértelművé vált az írott változat, a magyar nyelvű írott változat elsőbbsége. Magyarázata a szöveg használatának természetében van. Ez a nyelvváltozat felelt meg jobban – az írásbeliség terjedésének ennek a szakaszában már – annak az igénynek, amelyet az élet, a szőlőhegyi közösség tevékenységének szabályozása megkívánt.

Szabályok, melyek mederbe terelik a mindennapok vitatható dolgait, szabályok, melyekhez igazodni kell, melyeknek megszegése büntetést vonhat maga után: ahhoz, hogy hozzájuk (és bővülő körükhöz vagy módosulásaikhoz) igazodni lehessen, az kell, hogy ismerje, értse, jól megértse mindenki, akit illet, azaz, hogy a szokásokban és szóban élő jogok és elvárások most már írott (és magyar szövegű) formát öltsenek. Ezekre a pontokra rá lehet mutatni, rájuk lehet hivatkozni, ezek alapján lehet szükség esetén vitatkozni, meg ítéletet hozni, bírságotlani.

Az írásba tételnek szerepe van, az írott szöveg írásbeli mivoltának pedig jelentősége, értéke. Attól szabály a szabály egy idő után már, hogy leírják és beírják a szabályok közé. Amint az élet új helyzetet teremt, szabályozandót, a szabályt is meg kell alkotni, írásba tenni, új artikulust tenni a régiekhez. Amikor a lovak füveztetésének módjaiból több embernek gondja támad, akkor új rendet kell kialakítani (1674, Nagyszőlősi-hegy), és ennek az a módja, hogy le kell írni, s a többi szabállyal együtt íratba foglalni. (Akkor is, ha az új rend és az ahhoz vezető gondok leírása feltűnően hosszabb, körülményesebb, nehezebb szöveget eredményez a csatlakoztatott, már rég kiérlelt, bevált megfogalmazású rövidebb artikulusokéhoz képest.) – Ha az artikulusok tűzben összeégtek, hiába ismerik őket, újra kell írni, mert ezáltal kell megerősíteni őket (l. fent, Pápa). – Hasonlóképp, ha „az sok háborúságos időkben [...] artikulusink [...] eltévedtenek és elveszének falunknak, lakosinak és eleinknek kezektől”, azt pótolni kell, azaz írásban meg kell újítani, mivel „mi is azon törvényes artikulusokkal akarunk élni [...] mint ennek előtte régi eleink” (1614/1694, Szőlőhegyi-hegy). Ezt az elődök írása, szövege is elősegítheti. A helybéli, avagy a szomszédos hegybéli előzményszövegre hivatkozás a szöveg (= szabály!) hitelét erősíti. A hántai artikulusok Somló hegyi részének története (l. fent) is ezt mutatja, de gyakori a hasonló eset (vö. Égető: Szőlőhegyi szabályzatok 49–50) a Festetics-uradalomhoz tartozó szövegcsaládból is.

Az úzusra hivatkozni már írott szövegre hivatkozással lehet, a jog folytonosságát az írott szövegek erősíti. Az úzus folytathatósága – a szöveg folytatandósága. Amint egy régi szokásjog írott artikulusként jelent már hatóerőt, olyképpen egy újabb szabályzat is úgy lesz kellően hatályos, ha valamiképp beöleli az előző szöveget. E szövegcsoporthoz a szöveg hagyományozódás a szabályozott élet folytonosságát alapozza meg. – Az előzményszöveghez való ilyen viszonyt a szöveg funkciója, társadalmi szerepe alakította ki. E viszony jelzésére többféle módjuk is volt. Maga a régi szöveg beépítése is ilyen, s e célt szolgálja, ha ezt kellő magyarázattal kísérik (l. fent, 1689). Tényleges szövegbeépítés helyett lehet szavakkal is kiépíteni a kapcsolatot, utalva (akár artikuluson belül, akár bevezetésükként) a régiek szabályaira, jelezve ezzel a folyamatosságot: „A régi szokás szerént” (1669); „az bé vett jó és ditséretes rend tartás summás képpen meg maradhasson” (1751); „a’ réghi Szokás Szerént annak igasságával akarnanak élni” (1701); „Minthogy az is ususában volt a hegy népek [...] Minthogy örökké ez is ususában volt” (1625 [?]); „ezután ez Hegybéli igasságnak folytatásában [...] régi be vett Szokásokhoz alkalmaztatott [...] rendelkezéseket [...] attam ki” (1767, Kőhegy).

Összegezve: A szövegazonosság, a szövegfolytonosság, a régi artikulushoz való – írásban is több módon kinyilvánított – hűség, az egyes szabálypontok megtartása és a pontokon belül a szövegezősmódok lehetőség szerinti megőrzése: a szabály érvényességének és hatóerejének része. A szövegek keletkezésének és a hegyközség életében való funkcionálásának szoros, ok-okozati viszonya van. E szövegcsoporthoz diakroniájában a szövegegyezések és jórészt a szövegszerkezetek is pragmatikailag indokoltak. A szövegvariánsok létén túl a variánsok hasonlósága is a társadalmi gyakorlatban gyökerezik. – A transztextuális jelenségek itt a szövegek történetéből, történetiségéből magyarázandók, valamint a szövegek funkcionálásából következnek.

3. Ilyen természetű szövegekbe, efféle szabályozásba illeszkednek bele a nyelvi viselkedést illető elvárások.

A szőlőhegyi szabályzatok társadalmi és szövegtörténeti háttere ott áll az e szabályzatokba beiktatott, nyelvhasználatra irányuló artikulusok mögött is; így a nyelvhasználati szabályok szempontjából is érdemes figyelni arra, hogy tehát szövegcsaládok vannak, melyek tartalmazzák őket, átadják, átveszik őket egyik szőlőhegyi szabályzatából a másikéba, hogy olyan szabálysorban foglalnak helyet, melyeket a régi igazságok, megőrzendő régi szokások szükséges folytatónak tekintenek. És amelyeket félévente felolvasnak az egész hegy nép számára, nyomatékokat adó szituációt teremtve. Meg nem utolsósorban: amely szabályok betartását előmozdítandó a szabályzatba belefoglalták a bírságok mértékét is: hány forint, hány pénz avagy hány csapás.

Nyelvhasználatra vonatkozó minősítés több és többféle van a szőlőhegyi szabályzatok (és hegyközségi törvények, megyei statútumok) artikulusaiban. Egykorú, közép-magyar kori nyelvi viselkedésre vonatkozó előírások, kortársi kívánalmak ezek: hogyan és főképpen hogyan ne beszéljenek közösségük tagjai. A nyelvhasználatról szóló állásfoglalások sajátos körét láthatjuk meg bennük: szűkebb közösségek (ez esetben autonóm irányultságú, intézményként is működő, termelő-gazdálkodó szőlőbirtokosok) kereteket szabnak saját maguk számára, írásba rögzített (jogi és) magatartási szabályzatok formájában, ezek pontjai közé illesztnek nyelvhasználatot érintőeket is, nemegyszer önálló artikulusként. – Tudjuk, hogy voltak más területek is, ahol szintén megjelentek ilyenek: céhszabályok, udvari meg katonai rendtartások stb., s hogy mindemögött ott álltak a valósi parancsok és tilalmak, illetve az ezekre is építő világi törvénykezések; és tudunk arról is, hogy a különféle szövegek e szélesebb körben is egymásnak mintául szolgálhattak.

PUSZTAI FERENC említett előadásában és egyik korábbi tanulmányában felhívja a figyelmet arra, mai vitáinkra is utalva – és PUSZTAI megállapításait érvként csatlakoztat-hatjuk oda –, hogy a nyelvhasználatot, saját koruk nyelvhasználatát minősítették eleink is, a középmagyar korban élők is tették ezt, értékelték, megítélték, elítélték. S ugyan tudós hozzáállással grammatikákban is, ám ezeket megelőzve vagy hatókörükön kívül is: egy-részt különféle rendelkezésekbe iktatták elvárásaikat, másrészt verbálisan is kifejezték véleményüket. A korabeli írásbeliség néhány jellemző szövegcsoporthoz kielemezhető (l. a peres iratok, boszorkányperek PUSZTAI-tól idézett példaanyagát is), hogy mely be-szédmódot, szóhasználatot ítélték el, akár olyan mértékben, hogy perbeli kényszerű idézé-sükhöz mentegetőző formulákat rendszeresítettek, s akár oly erővel, hogy a boszorkány-sággal vádolhatóság fontos részeként jelenítették meg az ilyen kifejezéseket (PUSZTAI 2004, 1999).

A nyelvhasználatot érintő szövegrészek a szülőhegyi szabályzatokban egy-részt a beszédmódra, szóhasználatra vonatkoznak, másrészt azokat az eljárásokat írják le, amelyekben a beszédnek és az írásnak (iratnak) fontos szerepe van.

Természetesen ez utóbbiakban sem csak leírnak, hanem előírnak, bizonyos beszéd-cselekvéseket szabályoznak, kommunikációs körülményeket részleteznek. Beleírták a szabályzatokba, hogy az artikulusokat fel kell olvasni (és hogy hányszor meg mikor), hogy azt meg kell hallgatni (kiknek), s hogy hol, mely helyeken történhet mindez. Szó van a szabálypontokban arról, hogy ki mikor köteles bevallást tenni, hogy hol, ki mikor, kinek, miről és hogyan köteles szólni (vö. tájékoztatás, behívás, üzenés). Szabályba ke-rül, ha a választottaknak hitet, esküt kell tenniük (kinek, miért, hogyan), és néhányszor közlik is a hegymesteri vagy a hegybírói eskü szövegét („Hegy Mesterek Esküvésének Formája”), „tartoznak az Hitet eképpen le tenni” (1764).

A beszédmód, a szóhasználat kívánt mederben tartását célzó szabályok is kétfélek tartalmuk szerint: vannak a káromkodást, istenkáromlást tiltók, és vannak az egymással szembeni nyelvi viselkedésről szólók, többnyire szintén tiltó jellegűek. Az 1689-ből való, írásom elején hozott két példa közül a 2. Art. az elsőt, a 8. Art. a másodikat pél-dázza, s egyben azt is, hogy ezek külön-külön artikulusba is szoktak kerülni, mindkettő (és akár több ilyen témájú is) része lehet egyetlen szabályzatnak. Mutatják azt is, hogy szabályok sorrendiségét jobbra nem tartalmuk vagy jelentőségük szabja meg, hanem a szabályszöveg egyedi története.

A káromló szavak tiltása nem jelenti (itt sem jelenti) azok leírását, megfogal-mazásuk inkább általános, bár helyenként azért megnevezik az *adta*, *teremtette* kört, ki-emelten is elítélendőként. Például „valaki a’ hegien sitkozodik ata teremtetni hamis lelkü akar reszegh koraban akar jozan koraban [...] harminczat Capianak raita” (1701); „vala-mely [...] ember attával, teremtetével és e féle Isten ellen való szókkal káromkodék [...] 40 pálcza [...] vagy 4 forint” (1751); „ha a káromkodás nagy ’s mivel adta teremtetével, ’s más szörnyű haját borzasztó kifejezésekkel tetéztetik’ (1800). A tiltás erős, a büntetés azokra is kiróható, akik „másokat a káromlásra, vagy verekedésre [...] bíztatnak és in-gerelnek” (uo.), illetőleg arra, „az ki hallja s bé nem mondja az hegymesternek”, ti. ha valakik „adtával és teremtetével szitkozódznak” (1694).

Az egymás iránti tisztelettel szólás, azaz „tiszteletlen szóval” nem szólás igényeinek megfogalmazásába is belekerülhet a káromlások és az egyéb szidalmazások megkülönböztetése, azaz hogy „Isten ellen való [...] förtermességeket és káromkodásokat” mond-e valaki felebarátjára, avagy „maskép szidalmazza s’ motskollyá” (1759, vö. 1733).

A tiltások természetesen csak a szülőhegyre vonatkozhatnak, mégis a szöveg is jelzi ezt. Mert nemcsak a gazdáknak szólnak, hanem másoknak is, akik a szülőben és útjain járnak: a káromkodó „ha idegen volna is, azért el nem engedődik” (1625 [?]),

ugyanaz a helyzet „ha valamely gyarló asszony emberek egymást meg mocskollak” (1751). És: „Személyválogatás nélkül” jár büntetés, mint egyes szabályzatok hangsúlyozzák, akár „nemes ember”, akár „paraszt ember” vagy „polgár ember”, akit érint.

A felebarátok, akik iránt a nyelvi magatartást szabályozzák, többfélék. Először is a „hegynépes emberek” maguk, a „fele barát” és a szőlőbeli „Szomszéd” meg a többiek, a szőlősgazda vagy a vidéki ember; ők azok, akiket nem szabad szidalmazni, becsmérlni, velük pántolódni. Kiemelkedik azonban – a szövegezésben is, a bírság nagyobb mértékében is – a hegybíró, a hegymester (s az esküdtek) tiszteletben tartandósága a nyelvhasználat vonatkozásában is. Ők felelnek a szabályzatbeli artikulások betartatásáért, és így tisztjuknál fogva sem lehetséges hozzájuk „feslett nyelvességből” (1753, vö. 1803) fordulni, őket így kisebbíteni, meghamisolni, megszidni.

A „feslett nyelvesség” mindenféle formája ellen hozott szabályok, tiltások: nyomatékos elvárások. A betartásukról (mint ahogy a többi szőlőhegyi szabályéról is) keveset tudhatunk. A nyomatékot a szabályszovegek elitélő szóhasználatával (*feslett; mocskol; förtelmes; tiszteletlen, illetlen és mocskos szók*), olykor az önálló artikulus, no meg a bírságotthatóság adja. A gyakori négyforintos összeg meg a (pénzzel is megváltható) negyven csapás elég komoly bírságnak tetszik nyelvhasználatért, bár e számok (és még néhány variánsuk) gyanúsán állandóak sok évtized múltán is, bizonyára hagyományozódnak, szövegeikkel együtt. A bírságolások megtörténtéről itt sincs hírünk, a bírságok mértékének összevetéséből azonban mégis fény derülhet az arányokra, arra, hogy a szabályzattal élők szemében mi milyen súlyosnak látszhatott. A szabályszovegből így kiderül, hogy hogyan aránylik a nyelvhasználati vétség a többihez. Sokuknál nagyobb, többekkel egyenlő. A szitkozódások és a hegymester iránti tiszteletlen szók büntetésének szokásos mértéke (4 forint) gyakran megegyezik a verekedésével (még ha vért ereszt valaki, akkor is!), máskor a hamis esküvéssel. És szintén gyakori, hogy a nyelvhasználati vétségek szankciója azonos a szőlőbeli lopásokéval. Így a hántai artikulusok közt is, például a felül idézett 2. Art. után ez következik: „3. Az ki lopás képpen, az földből Szőlő vesszőt vonson fel annak bírságais (4) forint” (1689); 1. még: „Az ki az Szőlőből oltovant, vagy fiatalat lop el, avagy Szőlő vesszőt vonson fel, büntetese negy forent” (1701/1708, vö. 1753, 1762 stb.).

A „ha valaki az hegy Mestert [...] tisztóletlen szóval” kezdetű, fent a cím után idézett artikulus minden kifejezésének érdemes nyomába szegődni, mindegyik mögött szőlőhegyi szabályozások állnak, és mindegyik mögé több (körülményeket illető és kifejezésbeli) variáns sorakozik. Néhányukra itt sor is került; befejezésül még annyit, hogy a tiltás formájú elvárások mellett vannak javaslatok is az illő nyelvi viselkedésre. Ilyen a hegymester megszólításáról szóló, itt következő szövegrész, illetőleg ennek néhány variánsa.

A szőlőhegyek használatának rendjéhez tartozott az is, hogy a szőlők alatti, szőlők melletti utakon ne összevissza járjanak. Egyetlen kivétel volt – s ez kommunikációs jellegű. Ha „Hegy Birót, Esküteket, és Hegy Mestereket” látnak meg, hozzájuk odamehetnek „minden Jámborok” (1758, Somogy vármegye), sőt, ugyanennek az artikulusnak egyik korábbi (1701/1708, Zala vármegye) változata szerint őket meg is kell ott szólítani. Hadd idézzem ezt hosszabban (az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatain amúgy is megtanultuk értékelni a hosszabb szöveggörnyezetet), minthogy a több szabályzatban is megjelenő és frazeológiájukat is jól őriző artikulusok közül való: „1^{ben}: Mivel az sok áll utak igen károssak az szőlőknek, azért végeztük hogy minden Embör az eő regi uttyát, melylyen Szőleiéhez szokot iárnyi, azt tugya és azon járjon, avagy Szőlő Közén valo igaz uton mennyen az houa uttya vagy on, onnand se’ imide, se amoda, sem jobbra se’ balra ki ne térjen, hanem ha Hegy Mestert avagy Esküttet látna aszt tartozik megh Szólitanyi, ahoz szabad jámbornak mennyi”.

Források

- Égető Melinda (kiad.): Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból I.
L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- Égető Melinda (kiad.): Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846) II.
L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2002.

Irodalom

- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. Névtani Értesítő 21: 380–386.
- PUSZTAI FERENC 2004. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. Előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson. [http://www.nytud.hu/\[-\]NMNyK/eloadas/pusztai.rtf](http://www.nytud.hu/[-]NMNyK/eloadas/pusztai.rtf)

(In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk.,
101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.
Argumentum Kiadó, Budapest, 2006. 96–102.)

Gallasy Magdolna
nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája

1971.

- Magyarórák – nem magyar hallgatóknak. In: Hajdú Mihály – Pusztai Ferenc szerk., *A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései*. Nyelvtudományi Dolgozatok 6. sz. ELTE, Budapest. 223–231.

1975.

- „Illik ismerni anyanyelvünket”?! *Magyar Nyelvőr* 99: 59–73.
— Pais Dezső emlékünnepe és tudományos ülés. *Magyar Nyelvőr* 99: 121–125.

1976.

- *Vita a nyelvtudomány jövőjéről: 1972. Az 1972. november 15-én és 29-én tartott „Bokor” viták anyaga*. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. Nyelvtudományi Dolgozatok 21. sz. ELTE, Budapest, 1976.
— Bevezető. In: I. Gallasy Magdolna szerk., *Vita a nyelvtudomány jövőjéről: 1972. Az 1972. november 15-én és 29-én tartott „Bokor” viták anyaga*. Nyelvtudományi Dolgozatok 21. sz. ELTE, Budapest. 3–8.
— Hozzászólás. In: I. Gallasy Magdolna szerk., *Vita a nyelvtudomány jövőjéről: 1972. Az 1972. november 15-én és 29-én tartott „Bokor” viták anyaga*. Nyelvtudományi Dolgozatok 21. sz. ELTE, Budapest. 26–29.
— Nyelvészeti futuroológia. A nyelvtudomány jövője. Nyelvtervezés. In: Schmidt Ádám – Fodor Judit – Haraszthy Ágnes szerk., *Jövő kutatási fogalomtár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 174–176.

1977.

- *Anyanyelvünk lehetőségei. Korszakunk és anyanyelvünk: nyelvi jelenségek ma és régen*. Nyelvi Füzetek 1977/1. 50 lap. TIT Magyar Nyelvi Választmánya Központi Kiadványa, Budapest.

1979.

- Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése. *Magyar Nyelvőr* 103: 325–333. (Társ-szerzők: Martinkó András, Baránszky Jób László, Szende Virág.)

1980.

- Névelőhasználati kérdések. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László szerk., *A magyar nyelv grammatikája: A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának*

előadásai. Nyelvtudományi Értekezések; 104. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 339–344.

1981.

- A befejezett melléknévi igenév állítmányi használatának vitájához: „Közismert”-e? *Magyar Nyelvőr* 105: 29–37.

1984.

- The pro-article In: Szathmári István – Bencze Lóránt szerk., *Studia in honorem J. Balázs: offerta a collegis et discipulis.* ELTE, Budapest, 1984. 93–98.

1985.

- Felvételi dolgozatok tükrében: Él-e még a „virtus”? *Magyartanítás* 1985. 2. sz. 83–84.

1987.

- The pro-article. Antecedents of the Definite Article in Early Old Hungarian. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Linguistica* 15: 93–98.
- Új szavunk: a *videó* – -ó végű szavaink között. *Magyar Nyelv* 83: 357–360.

1988.

- A belső kölcsönzés nyelvi jelzése. In: Kiss Jenő – Szüts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése I–II. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 357–366.

1989.

- Növénynévi alapú régi településneveink. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet: A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Városi Tanács, Zalaegerszeg, 1989. 83–93.
- A *top* és az *efféle* szavak befogadásának jellemző körülményei. In: *Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis.* ELTE BTK, Budapest, 1989. 53–60.

1990.

- Prezentálás. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk., *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára.* ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 1990. 108–112.

1991.

- A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 461–475.
- Az indulatszók. In: Benkő Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 514–522.
- Képek a viszonzszók szemléletéből. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. (A Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusának előadásai). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 199–205.
- Nyelv és gondolkodás a modern fizikában. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1991. 202–206.

1992.

- A főtéma jelzése. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1992. 91–96.
- A névelők In: Benkő Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 716–771.
- Az indulatszók. In: Benkő Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 839–852.

1993.

- „Elnevezőke” (-óka, -őke). *Névtani Értesítő* 15: 114–118.
- Átmenetiség. In: Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk., *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 53–58.
- *Ez, az*. In: Kozocsa Sándor szerk., *Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1993. 111–115.

1994.

- „A norma nevében”. In: Kemény Gábor – Kardos Tamás szerk., *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 67–74.

1995.

- Hasonlat és határozottság. In: Laczkó Krisztina szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1995. 159–164.

1998.

- Egy Abaffy-cikk olvasatai: konkrét és elméleti megközelítések nyelvtörténeti szemináriumokon. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, Budapest, 1998. 51–54.
- Mi az, ami prezentálható? In: Zoltán András – Bańcerowski Janusz – Han Anna – Kassai Ilona – Nyomárkay István szerk., *Nyelv – stílus – irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, Budapest, 1998. 159–166.

1999.

- *the kegyessegednec*: A személyes névmási jelzők ómagyar kori gyakoriságának okairól. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1999. 117–121.
- Szöveg és hagyomány. In: V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula szerk., *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. Anyanyelv-oktatási Napok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999. 179–187.
- Jelzős szerkezetek és a határozottság. In: Büky László – Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 1999. 43–52.

2000.

- Ómagyar kori mondattani változások feltehető intonációs háttéréről In: Földi Éva – Gadányi Károly szerk., *Vox humana: Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Fonetikai Tanszék, Budapest, 2000. 182–185.

2001.

- A magyar nyelv modernizálása és értékeinek őrzése. *Magyar Tudomány* 108: 111–115.

2002.

- „Bizakodva”. In: Balázs Géza – A Jászó Anna – Koltói Ádám szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata: Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 182–185.
- Az ómagyar írásbeliség két fő változatának eltérő szövegalkotási vonásairól. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenziális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)*. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 179–186.

2003.

- Variáncsoportok, változáscsoport: Az *őneki, tehozzád* típusú variáns mint az ómagyar írásbeliségen belüli megoszlás egyik eleme. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003. 91–94.
- Mondattörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 483–560. (Változatlan kiadás: 2005.)
- Szövegtörténet. Az ómagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 561–576. (Változatlan kiadás: 2005.)
- Mondattörténet. A középmagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 674–690. (Változatlan kiadás: 2005.)
- Szövegtörténet. A középmagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 691–693. (Változatlan kiadás: 2005.)
- Mondattörténet. Az újmagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 770–775. (Változatlan kiadás: 2005.)
- Szövegtörténet. Az újmagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 776–777. (Változatlan kiadás: 2005.)
- Mondattörténet. Az egyszerű mondatok. Az újabb magyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. pp. 838–846. (Változatlan kiadás: 2005.)
- Szövegtörténet. Az informatika korának szövegei. Az újabb magyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 847–849. (Változatlan kiadás: 2005.)

2006.

- Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2006. 96–102.

2011.

- Czambel Samu – visszatekintés. Czambel Samu a magyar nyelvtudományban. (Samuel Czambel – Retrospektívny pohľad. Samo Czambel v mad'arskej lingvistike.) In: Zsilák Mária szerk., *Jazykovedné dielo Sama Czambela – Czambel Samu nyelvészeti életműve*. Opera Slavica Budapestinsia. Balassi Kiadó, Budapest. 11–30.

2015.

- Emlékezetben megtartás: szöveg és használata. Közösségi szabályozások szövegei az írásbeliségük elején. In: Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest, 2015. 43–52.

Zelliger Erzsébet köszöntése

Zelliger Erzsébet 1945. január 11-én született a felvidéki Somorján. 1969-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett egyetemi diplomát magyar nyelv és irodalom tanári szakon. Magyar nyelvtörténetből speciális képzésben részesült.

Diplomájának megszerzése óta az ELTE Bölcsészettudományi Karán oktat, 1969–1970 között II. számú Magyar Nyelvészeti Tanszékének, majd az átszervezés után a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének (mai nevén Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék) kutatója és oktatója: gyakornokként (1969–1970), tanársegédként (1970–1979), adjunktusként (1980–1991), majd egyetemi docensként (1992–). 1993 és 1999 között óraadóként a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is tanított. Alapító tagja és oktatója az ELTE Nyelvészeti Doktori Iskolájának. Fő oktatási területei a nyelvtörténet, a szociolingvisztika és a dialektológia.

Kupuszina nyelvjárásának igeragozási rendszeréről írt doktori disszertációját 1975-ben védte meg. 1990-ben A magyar ige-törvénye a XVI. század közepéig című értekezésével kandidátusi fokozatot szerzett.

1993 és 1996 között óraadóként a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is tanított, közreműködött az egyetem nyelvészeti oktatási programjának és követelményrendszerének kialakításában. A 2005–2006-os tanév téli szemeszterében a bécsi egyetem vendégoktatója.

Több tudományos társaságnak, így a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság (korábban Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság), az International Society for Dialectology and Geolinguistics, valamint az MTA Köztestületének is tagja.

A nyelvészeti kutatómunkát már egyetemi évei alatt megkezdte, tudományos diákköri munkájáért 1969-ben Eötvös-plakettel tüntették ki. 1969-től 1980-ig a Magyar Nyelvészeti Tudományos Diákkör vezető tanára. A diákkörért végzett eredményes munkájának elismeréseként 1972-ben miniszteri dicséretet kapott. Tudományos és oktatói munkájának további elismeréseiként 1978-ban Akadémiai díjban, 1989-ben Kiváló munkáért kitüntetésben, 1999-ben Csúry Bálint-díjban, 2000–2003 között pedig Széchenyi Professzori ösztöndíjban részesült.

2010-ben vonult nyugdíjba, kutatói és oktatói munkáját azonban továbbra is töretlen lelkesedéssel folytatja.

* * *

„Amikor egyik tanítványa azon siránkozott, hogy elvesztette a jegyzeteit, Antiszthe-nész így fedtte meg az illetőt: »A tartalmat a lelkedbe, nem pedig a pergamenlapokra kellett volna fölírnod.«” (Diogenész Laertiosz 12.VI. 5. Bollók János fordítása.) A görög filozófus megfontolásra érdemes szavaihoz egy kis kiegészítés kívánczik: csak az a tanítás képes a tanítványoknak nem csupán az értelmébe, de a lelkébe is beivódni, amely tudáson a mester lelke is átsugárzik.

Zelliger Erzsébet, amikor eddigi kutatói életpályája során maga választhatott kutatási témát, az minden esetben lelkéből fogant. A szülőföldről adnak hírt a csallóközi szövegmutatványok, családi kapcsolatok sejlenek fel az ausztriai magyarság nyelvhasználatának kitaró kutatása mögött, a magyar keresztény múlt iránti érdeklődés jegyében fogant többek között az első eredetiben fennmarad oklevelünket, a Tihanyi alapítólevelet vagy az első magyar nyelvű népéneket, a Zsigmond-kori Húsvéti népéneket feldolgozó monográfia. Ugyancsak nemzeti múltunk kutatásának a vágya irányította figyelmét a közelmúltban újabb témák: a magyar őstörténet, illetve rovásírásos nyelvemlékeink vizsgálata felé.

Szakmai érdeklődése középpontjában a magyar nyelv története, valamint az élő nyelv területi és társadalmi tagolódása áll. E vizsgálati megközelítések természetesen számos ponton kapcsolódnak össze saját kutatásaiban is, ekként – akár csupán a publikációs listát tanulmányozva is – (bár a kifejezést maga talán le sem írta) egy dimenzionális nyelvszemléletű kutatói életmű tárul elénk.

Kutatási területeket azonban – természetes módon – nem csupán választott, de kapott is. Benkő Loránd professzor vezetése alatt bekapcsolódott a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának munkálataiba. A kutatócsoport a tanárnő számára is kiváló (sokszor és hálával emlegetett) filológiai és nyelvtörténeti iskolának bizonyult. Részt vett továbbá A magyar nyelv történeti nyelvtanának munkálataiban is: az igetövek és a szóösszetételek történetének kutatására és bemutatására kapott megbízást.

Mind választott kutatásait, mind a ráosztott kutatói feladatok elvégzését pontosság, megbízhatóság és igen alapos filológiai körültekintés jellemzi. Köszönhető ez mindenekelőtt saját szakmai igényességének, továbbá a fentebb említett „etimológiai iskola” kiváló alapozásának, de bizonyosan szerepe van ebben a példakép meghatározó személyiségének és munkamódszerének, máig a legkedvesebb tanáráként hálával és szeretettel emlegetett Bárczi Géza professzornak is.

Zelliger Erzsébet oktatói munkája eleven és friss, hiszen ő is – mint számosan mesterei és pályatársai közül – gyakran adott és ad helyet az éppen őt érdeklő, újonnan kutatott (amint említettük: lelkéből fakadó) témáknak oktatói gyakorlatában. Emlékezetes marad az 1988-as nyelvészeti szeminárium (akkoriban a proszeminárium megfelelője volt), amelyen Erzsébet tanárnő a Schola Hungarica ifjú tagjával, Csalog Eszter csoporttársammal folytatott élénk szakmai beszélgetést az újonnan felfedezett Zsigmond-kori töredékről. Hasonlóképpen kerültek elő később a pálos iskoladramák, vagy – önálló szakszemináriumként is meghirdetve – a bibliai Judit könyvének párhuzamos kódex-olvasása. Ugyancsak emlékeztetnek a kilencvenes évek elején az oktatásban frissen megjelent szociolingvisztika szemináriumok, melyek – akkor még tankönyv híján is – a vonatkozó szakirodalom feldolgozására épülő, Erzsébet tanárnő saját kutatási tapasztalataival színesített műhelymunkákká alakultak.

Zelliger Erzsébet az oktatás mellett folyamatosan kitüntetett figyelemmel kíséri tanítványainak egyéni kutatásait is. Ezzel összefüggésben a diákkörben folyó tudományos munka szervezése és szakmai segítése egész kutatói pályáján átívelő szívügye. Ez sem előzmény nélküli: végzős egyetemistaként a Magyar Nyelvészeti Diákkör titkára. Már ekkor felfigyeltek szakmai elhivatottságára: munkáját Eötvös-plakettel jutalmazták. Immár oktatóként több mint egy évtizeden át a diákkör vezető tanára volt, irányítása alatt ez a diákkör érdemelte ki több éven keresztül is „A kar legjobb diákköre” címet. Ez az elismerés jutalomképpen újabb és újabb saját Acta Iuvenum kötetek megjelenését tette lehetővé, melynek szerkesztője és szakmai lektora volt. Diákköri tudományszervező munkájáért miniszteri dicséretben is részesítették. A legnagyobb örömet számára mégis a diákkör tagjainak szakmai előmenetele, az országos megmérettetésben sikeres szereplése jelentette. A diákköri munka a további évtizedekben is szívügye maradt, ma nélkülözhetetlen szakmai segítője a diákkör nyelvtörténeti műhelyének, a Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói műhelynek.

Számos további, az egyetemi életet színessé tevő munkálkodása közül feltétlenül ki kell emelnünk az immár több mint négy évtizedes múlta visszatekintő, Fodor Katalin tanárnővel együtt, töretlen lelkesedéssel szervezett tanszéki nyelvjárásgyűjtő tanulmányutak sorozatát. A terepmunkába való bekapcsolódás, a tanulmányutak szakmai, kulturális és személyes tapasztalatai számtalan hallgatónak jelentenek feledhetetlen, életre szóló élményt.

A kutató küldetése és egyben felelőssége is, hogy tudását az egyetem szakmai körén kívül is megossza. Erzszi tanárnő ebben is példát mutat. Nem csupán a szűkebb szakmai közösségek számára felkínált konferenciákra, szimpóziumokra, kongresszusokra kell gondolnunk, melyeknek rendszeres előadója vagy éppen szervezője. Ezeken túl fontos küldetésének tartja (mind népszerű előadások, mind rádiós és televíziós szereplések formájában) a tudományos ismeretek széles körben való megosztását. Nyelvemlékeink népszerűsítésén, a magyar múlt fontos kérdéseinek feltárásán túl nagyszámú előadásának sorában kiemelkedő jelentőségűek a magyarság (különösen is a kisebbségben vagy emigrációban élő magyarság) jelenével foglalkozó, ezen belül főleg az ausztriai magyarság nyelvét, nyelvhasználatát és sorskérdéseit feltáró hazai és külföldi előadások. A tudomány szélesebb körű megosztásában is a szakmai igényesség és alaposság vezérli. Jelzi ezt többek között, hogy az ilyen indíttatásból született, a Tihanyi alapítólevelet bemutató ünnepi kötet egyben a nyelvtörténészek számára hivatkozandó alapvető forrásmunkává vált.

A külső körülmények kedvezőbb alakulásának is köszönhetően, mindenekelőtt azonban Zelliger Erzsébet személyiségéből, kutatói és oktatói elhivatottságából fakad, hogy nem vettük észre nyugdíjba vonulását. Úgy tűnik, semmi sem változott. Kívánjuk, hogy nagyon sokáig maradjon köztünk derűs személyiségével és áldozatos segítőkészségével, valamint tudásával és tapasztalataival, melyeket – visszaidézve az iskolaalapító görög filozófus szavait – továbbra is szeretnénk a „pergamenlapokon” túl a lelkünkbe is feljegyezni.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Milyen magas a Hegymagas?*

1. Szöösszetétellel keletkezett földrajzi neveink Árpád-kori történetének a vizsgálata során néhány adat különössége ragadta meg a figyelmemet. A *hegy* szó legkorábbi OklSz.-beli alakváltozatai között (1055: *hig*, 1093/1399: *Zakathegh*, 1206: *turnouhuge*) egy 1093-ban keletkezett pannonthalmi oklevélben *Keurisig* és *Vgmogos* adat is található, vö. [1093–1095]: „Quintus Funoldi, Tupei, Tordi, *Keurisig*, Cletii, *Vgmogos*, Copulci” (PRT. I, 592). A FNESz.⁴ szerint ezek közül az előbbi a mai Somogy megyei Kőröshegy község nevének első előfordulása, a név jelentése pedig ’kőrösfákkal benőtt magaslat’. Olyan tehát, mint pl. a Budapesthez tartozó mai *Hárshegy* elnevezés. Az *Vgmogos* a Veszprém megyei Hegymagas első előfordulása, és a FNESz.⁴ jelöletlen birtokos jelzős összetett szónak tartja, amelynek a tulajdonképpeni értelme: ’hegy teteje’. Ugyanezt a véleményt hangoztatta már korábban JUHÁSZ JENŐ is (MNY. XXXIII, 166).

A Szent Lászlótól származó, 1093 és 1095 között keletkezett oklevélben foglaltakat II. Endre 1223-ban megújította. Ezt a tényt a pannonthalmi levéltárban őrzött két, közel egykorú másolat örökíti meg. A másolatok egyike (Capsa 1. Z.) a forrása az OklSz. 1223: *Keurisig*, *Vgmogos* adatainak. A másik másolat (Capsa 31. B.) szerepel a PRT. I, 658. és további lapjain. Itt a II. Endre-kori bevezetőn kívül csak az eredetitől eltérő szövegrészeket találhatók, köztük a *Keurisig* alak helyett *Keurishig*. Ugyanakkor a kiadás az *Vgmogos* adatot nem javítja, az tehát ebben a másik másolatban is így, *h* nélkül fordul elő. – Az oklevél szövegét az ÁÚO. szintén közli. Ebben a vizsgált két földrajzi név *Keurishig* és *Higmogos* (VI, 362) alakban szerepel. Ezeknek az adatoknak a hitelessége azonban nem kétségtelen (vö. ÓMolv. 302–3).

A mai Kőröshegyre vonatkozó egyéb adatok: 1102: „in episcopatu Uespremensi ecclesiam Sancti Martini in villa *Caurisi* [!] constitutam” – XIII. sz.-i átiratban *Keurusheg* – (PRT. I, 593, 594); 1175: „ecclesiam Sancti Martini in uilla *Keurisis* [!]” (ÁÚO. I, 70). Bár az 1102-ből és az 1175-ből való adat olvasata bizonytalan, bennük a *hegy* szó alakváltozatát bajos felismerni. A további adatok azonban már a mai név közvetlen előzményeinek látszanak: 1216: *Keurushig* (PRT. I, 640); 1226: *Keurishyg* (PRT. I, 681); 1237–1240: *Kevrushegy* (PRT. I, 784); stb. – A *Hegymagas*-ra vonatkozó egyéb adatok is *h*-val való szókezdetet mutatnak: 1216: *Higmogos* (PRT. I, 640); 1222: *Higmogos* (PRT. I, 656); 1226: *Hygmogos* (PRT. I, 681); 1237–1240: *Hegmogos* (PRT. I, 779); stb.

N. SEBESTYÉN IRÉN a *hegy* szó finnugor hangmegfeleléseivel foglalkozó munkájában (MNV. XLII, 17) idézi a *Keurisig* és *Vgmogos* adatokat, de szokatlan, *h* nélküli hangalakjukkal nem foglalkozik. – A TESz. a *hegy* szó alakváltozatai sorában ?-lél, mint kétes adatokat közli az 1093-ból való előfordulásokat, arra azonban nem utal, hogy miért tekinti ezeket bizonytalannak.

2. A TESz. *h* betűvel kezdődő címszavait a szókezdő *h* hiánya szempontjából vizsgálva megállapítható, hogy ez a jelenség igen ritka. A címszavak alapján kielemezhető abszolút töveknek csak mintegy 5%-ában fordul elő *h* nélküli alakváltozat. (Ebben azok az adatok, amelyek az ÁbelSjz.-ből származnak, nem szerepelnek: ennek a forrásnak a magyar nyelvű adatai olyannyira torzult formák, hogy hangtani vizsgálathoz való figyelembevételük félrevezető lenne: 215a: *armiç* ’harminc’, *oto* ’hat’, *ethe* ’hét’, 214b:

* A témáról lásd még: ZELLIGER ERZSÉBET, Módszertani kérdések egy etimológia kapcsán – Még egyszer a *Hegymagas*-ról. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk., „...még onnét is eljutni túlra...”. Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Kiadó, Budapest, 2004. 133–135.

us ~ 215b: *ussu* 'hús' stb. A forrás bizonytalan hangjelölése más szavakban is megmutatkozik: 214b: *uain* ? 'vagy' *vagy* 'van', „madio si: *hiasogia*” ? 'hazudja' vagy 'jaszondja', *chilanzase* 215b: *chilensase* 'kilencszáz', „miti mon” ? 'mondasz', *sepe leginto* 'szép legény' [Gl.] stb.)

Aszókezdő *h* hang hiánya legtöbbnyire nyelvjárási adatokban jelentkezik a XVIII. sz. végétől kezdődően: 1792: *ömpölygö* 'hömpölygő', 1789/1882: *iszen* 'hiszen' (TESz.); 1863: *ebög* 'hebeg' (Krizsa: Vadr. 25); stb.

Az ómagyar korból adatolható, a szókezdő *h* hiányát mutató szavak általában latin eredetűek: BécsiK. 83: *Iftoziacbol* 'históriákból', 89: *ébézékzè* 'héberekre'; MünchK. 26va: *Ofanna* 'hosszanna'; Apork. 55: *ymnofiban* 'himnusaiban'. A *h* nélküli írásmód és kiejtés állandósult az *izsóp*, *jácint*, *óra* és az *ostya* szavakban. – A latin jövevényt szavakban a szókezdő *h* hang hiánya nem magyar hangfejlődés következménye. A szókezdő laryngális *h* a vulgáris latinban Kr. e. a III. évszázadban némult el, és ez a kiejtés öröklődött tovább az újlatin nyelvekben is (vö. FLUDOROVITS, LatJszHgt. 44–5). A középkori és az egyházi latinban mint helyesírási sajátosság jelentkezik a *h*. Ennek egyrészt az lett a következménye, hogy az írásképp alapján később a kiejtésben is megjelenik (pl. *héber*, *história*, *himnusz* stb.), illetőleg olyan szavakban is kezdik írni a *h*-t, amelyekben eredetileg soha nem volt: 1224/1389: *Homusher* 'hamisér' (MonStrig. I, 247); 1319/1342: *Herdeuthow* 'erdőtő', 1326/1428: *Hwkurithou* 'ökörítató' (Oklsz.) stb.

Az említett *h* hangok, amelyeknek az eltűnése a latinban – az előbbieken kívül ilyen még: *Ilona* < *Helena*, *Ipoly* < *Hippolytus*, *Jeromos* < *Hieronymus*, *alleluja* < *halleluja* (FLUDOROVITS, i. h.) stb. –, illetőleg az újmagyar korban történt meg – ilyen még: *ucuka* 'hacuka', *imper* 'himpér, málna', *omlít* 'homlít', *oz* 'hoz', *ehel* 'héhel' (TESz.) stb. – laryngális képzésűek voltak. A korai ómagyarban azonban laryngális *h* még aligha volt, különösen a korszak kezdetén, amikorról a *hegy* szó vizsgált és bizonytalan *iž*, ill. *üž* alakváltozatai előkerültek. – *Hegy* szavunk finnugor (uráli) eredetéhez nemigen férhet kétség, legfeljebb a rokon nyelvi megfelelések lehetnek vitatottak. Hangrendje másodlagosan lett palatális a **k*- > *χ*- hangváltozás lezajlása után (TESz.). A korai ómagyar adatokban szó elején tehát *χ* hangozhatott. Ennek a hangnak az elnémulásáról nem tudunk, akusztikai sajátosságai folytán pedig nem is lehet valószínűsíteni egy ilyen változást.

Hangtani tekintetben tehát a *Keurisig* és az *Vgmogos* nevek *iž* ~ *üž* elemének a *hegy* szavunkkal való azonossága nem igazolható kétséget kizáró módon. A meglévő etimológia elvetéséhez azonban további szempontokat is figyelembe kell venni. Mivel a vitatott szóelemek a két névben nem azonos morfológiai helyen szerepelnek, vizsgálatukat is külön célszerű elvégezni.

3. Kőröshegy nevének további vizsgálatához jelentéstani mozzanatok számbavétele is szükségesnek látszik. – Ha valaki Balatonföldvárról igyekszik Kőröshegyre, a balatoni műúttól mintegy 3–4 km-es csaknem vízszintes úton jut be a faluba, amelynek Földvárpuszta korábban a része volt. (Kőröshegy régebbi temploma, a mai katolikus templom a XV. sz.-ból származik, de már korábban is volt itt egyház, vö. 1229: „Guza clericus in Keurusheg”, 1233: „Sacerdotum . . . de Kevrushig”: Oklsz., vö. még PRT. I, 307.) Arra vonatkozóan nem találtam adatot, hogy a község eredetileg máshol, esetleg a környező dombok valamelyikén lett volna. Viszont a település zavartalan fejlődésére utal, hogy 1396-ban mint (mező)várost említik: „Oppidum Kewrushegh” (CSÁNKI II, 579). A településnév *hegy* eleme így szemantikailag magyarázatra szorul.

Kérdés, hogy a Balaton vidékén lakók számára milyen kiemelkedéseket illet meg a *hegy* név. A Balaton déli partján, a parttal közvetlenül már nem érintkező települések földrajzi névanyagát is megvizsgálva mintegy 100 lokalizálható névben szerepel a *hegy*

szó (SMFN. Adattár). Ennek csupán 9%-a nem vonatkozik dombra vagy magasabb kiemelkedésre, és ennek a 9%-nak egy részében is megmagyarázható a névadás indítéka. Fonyódon pl. a *Keszeg-hégy* olyan falurész, amelyet időnként elöntött a Balaton, és utána sok keszeg maradt vissza. A problematikus hegynevek közül 4 történeti forrásban (PESTY, croquis) fordul elő, ezek adatközlése pedig sokszor pontatlan, téves. Csak félreértés lehet pl. Zamárdi határában a *Diászó* ~ *Diászó-vőgy* ~ *Diászói legelő* népi nevek mellett a PESTY-től idézett *Diaszoi h[egy]* adat. Szemantikailag tehát a sík területen fekvő Kőröshegyre nem illik a *hegy* elnevezés. Ez indokolja a falubeliek névmagyarázatát: eszerint onnan származik a település neve, hogy köröskörül hegyek övezik (SMFN. 170).

Névtipológiai szempontból is célszerűnek látszik megvizsgálni a *Kőröshegy* nevet. Olyan hegynév, amelynek bővítményi tagja az ott található, jellegzetes, jellemző fa, bokor vagy más növény neve, a vizsgált somogyi települések határában mindössze 8%. Ennek a fele *Szőlőhegy*, a többi Kőröshegy határához (*Cser-hegy*, *Boroc-hegy*), illetőleg a vele szomszédos Balatonszárszóhoz (*Oma-hegy*) és Zamárdihoz (*Fenyves-hegy*) tartozik.

A növénynév + *hegy* típusú nevek történeti alakulása is sajátos. Bár túlzott következtetéseket nem lehet az OklSz. adataiból levonni, az mégis szembeszökő, hogy a Somogy megyei Kőröshegyre vonatkozó 1229-es adattól eltekintve a kérdéses névszerkezet csak a XIV. sz. közepétől fogva fordul elő, és a névtípus soha nem gyakori: 1341: *Sumhig* (AnjouOkm. IV, 123); 1342: *Cherhygvta*, 1352: *Sypkheg* ? 'Csipke-hegy', 1358: *Zeuleuhig* (ez a név több adatban is szerepel), 1477: *Hasheghmal* (OklSz.).

Mivel a *Kőröshegy* név eddigi etimológiáját sem hangtani, sem jelentéstani, de még névtipológiai szempontok sem támogatják, más magyarázat válik szükségessé. – Korai földrajzi neveink között szép számmal vannak olyanok, amelyek az ott található növényzetre utalnak. Nézzük csupán a Tihanyi Alapítólevelet! Ennek a nyelvemléknek a névanyagából több adat a Balaton melletti területekre, ill. Somogy megye más részeire vonatkozik. A névadási szokásokkal kapcsolatban tehát igen értékes forrás a számunkra. Benne ilyen, a növényzetre utaló nevek vannak: *zilu kut*, *keurif tue* – a Balaton déli partja közelében; *munorau kereku*, *munarau bukurea*, *brokinarea*, *kurtuel fa* – a Koppány folyó vidékén. Különösen figyelmet érdemel a Koppány folyó korábbi, a TA.-ben szereplő neve: *fizeg*, illetőleg az ugyaninnen idézhető *fumig* 'Somogyvár'. Mindkettőben fanévnek -*ž* (> -gy) képzős származéka szerepel (BÁRCZI, TihAl. 28, 58, 149–51; FNESz.⁴ *Almásfüzitő*, *Somogyvár* a.). Olyan morfológiai felépítésű nevek ezek, amelyek elsősorban a Dunántúlon, de a nyelvterület több más pontján is előfordulnak: +1058 u./1300/1402/1403: *Hashag* (GYÖRFFY I, 314); 1153 k./1230 k./1237–1240: *naragc* (MOLLAY, NMNyÉr. 102); 1171: *egrug*, 1193: *Zuduryg* (OklSz.); An.46.: *gyöyg*, 50.: *couroug*; 1217/1412: *Zyluag* (UrkBurg. I, 73); [1220 k.]/1323/1403: *Zylag*, 1236: *Zaldubag* (GYÖRFFY I, 392, 665); 1275/1410: *Almag* (HazOkm. VIII, 181); stb. Közéjük jól illeszkedik a *Keurisig*.

A Kőröshegyre vonatkozó legkorábbi adatokat ismét számba véve a következő sorozat áll össze: 1093: *Keurisig* (OklSz.); 1102: *Caurisi* [!] (PRT. I, 593); 1175: *Keurisis* [!] (ÁÚO. I, 70); 1223: *Keurisig*, 1229: *Keurushyg* (OklSz.); stb. Az 1102-ből való *Caurisi* adat bizonyára hibás, egyértelműen azonosítani a XIII. sz.-i átiratból lehet (1. előbb). Annyit azonban igen valószínűen elárul, hogy nem a *hegy* szó áll a név vége mögött. Az 1175-ből adatható *Keurisis* többféleképpen is értelmezhető. Lehet ez is hibás alak *Keurisig* helyett, de a képzőcsere sem kizárt: növénynév + -s képzős helyneveink tömegesen adathatók: 1191: *Egres* (GYÖRFFY I, 855); 1198: *Almas* (ÁÚO. VI, 194); 1252: *Kortuelyes* (ÁÚO. VII, 346); [1276 k.]: *Scylos* (GYÖRFFY III, 456); 1283/1414/1568: *Sumus* (Sztp. KritJ. II/2–3, 313); 1292: *Dyurus* 'Gyűrűs' (ZalaOkl. I, 109); 1303: *Bykus* (GYÖRFFY II, 136); 1332–1337: *Haraztus* (ORTVAY, EgyhFöldl. II, 664); 1366: *Fyzez*

(MagyRom. I, 258); stb. A *Keurisis* a. m. *Kőrises* szinonimája lehetett a *Kőrísigy*-nek. Földrajzi neveink alakulásában az efféle képzőcsere nem példátlan dolog: Diósdnak a mai neve ugyancsak ilyen változás eredménye: An. 46.: *gyoyg* → 1363: *Dius* (CSÁNKI I, 27) → 1778: *Diósd* (MNYj. XXII, 54); vö. még An. 32.: *naragy* → (*Mezőnyárád* (FNESz.⁴).

Kőröshegy nevére vonatkozóan összefoglalásul elmondható, hogy a *kőrís* fanévnek -gy képzős származéka. Ez – miután a -gy földrajzinév-képző használata visszaszorult, és a képzett szó elemezhetősége a nyelvi tudatban bizonytalanná vált – népetimológias értelmesítéssel *kőrís* ~ *kőrös* + *hegy* összetett szót sejtető kapcsolattá módosult.

4. Kőröshegy nevének etimológiai vizsgálata, a hasonló felépítésű további földrajzi nevek számbavétele során figyeltem fel az erdélyi, Nagykovács megyei Halmágy nevére. Az erre vonatkozó szótörténeti adatokat szembesítve a jelenleg elfogadott etimológiai magyarázattal azt tapasztaltam, hogy ezek nem egyeztethetők össze eddigi – a szókezdő ómagyar χ hangok történetével összefüggő – elemzéssel.

A FNESz.⁴-nek a *Halmágy*-ra vonatkozó első (és egyetlen) idézett adata 1211-ből való: „castri *Almage*”, forrása a MagyRom. I, 250. A településnevet a *halom* főnév (vö. óe. szl. *chlъmъ*; szbhv. R. *hlm*; szln. *hōlm*; szlk. *chlm*; or. *холм* ’kis domb, halom’: TESz.) -gy képzős származékának tartja.

A *Halmágy* névnek a *halom* szóból való származtatása a múlt század végétől kezdve olvasható a szakirodalomban. Először – a -gy képző vizsgálata kapcsán – nyelvtörténeti adatok idézése nélkül szerepel (EDELSPACHER: Nyr. VI, 242; TMNy. 556). Jóval később még mindig a -gy névszóképző előfordulásainak és ezek alapján használati körének a megállapítása céljából közöl adattárat GYÖRKE (MNY. XXXVI, 34–7). Itt található a *Halmágy* név több, a nyelvterület keleti részének más-más pontjára lokalizálható adata: 1439: *Halmaghfalwa* (ma: Kishalmágy, Halmagel); 1451: *Halmagh* (ma: Nagyalmágy, Halmagiu) – mindkettő korábban Zaránd, később Arad megyében –, illetőleg 1389: *Halmagkenezhaza*, Krassó megyében (MNY. XXXVI, 35). Az idézett neveket GYÖRKE a *holm*, *halm* ’halom’ szóból magyarázza. A Nagykovács megyei Halmágy, valamint a rá vonatkozó nyelvtörténeti adatok ebben a felsorolásban nem szerepelnek.

KNIEZSA ISTVÁN a „Magyarok és románok” című könyvben (szerkesztette DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. I–II. Bp., 1943–1944.) a maga betűrendi helyén a Nagykovács megyei Halmágyot is felveszi a névgyűjteményébe (I, 250), közli a név első előfordulását (1211: *Almage*), és GYÖRKE idézett tanulmányára hivatkozva ezt is a *halom* szó -gy képzős származékaként magyarázza. Ez az etimológia került át KISS LAJOS szótárába.

A továbbiakban csak a Nagykovács megyei *Halmágy* (rom. *Halmeag*, ném. *Halmagen*) nevének az eredetével foglalkozom. A település nevére az általam hozzáférhető adatok a következők: 1211/1231: „de indagibus castri *Almage* . . . in *Almagiam*”, 1222: *Almagiam*, *Almagie* (GYÖRFFY I, 826, 827, 823), *Almaye* (SUCIU I, 284); 1280: *Almaye* (GYÖRFFY I, 826); 1488: *Halffenmegen*, 1508: *Halffenmengen*, 1521: *Halmegen*, 1528: *Halb megen*, 1538: *Halmag*, 1539: *Halmagh*, *Halmagy*, 1662: *Halmágy*, 1808: *Hallmása*, 1839: *Helmeag*, *Halmaza*, 1850: *Helimeag*, 1854: *Halmágy*, *Halmagen*, *Halmiag* (SUCIU I, 284). A XIII. sz.-i adatok tehát következetesen magánhangzóval kezdődnek. A szókezdő χ hiánya az adatok ilyen sorozatában (szemben a későbbi *h-s* alakváltozatokkal) igen megdöbbentő: a mediopalatális zöngétlen spiránsnak a korai ómagyarban való eltűnése ugyanis – ahogy a korábbi fejtegetésekből kitetszik – nem történhetett meg. Nyugodtan állítható ezért, hogy a vizsgált *Halmágy* névben nem a *halom* szót kell keresnünk, hanem az első adatok *Almáz* ~ *Almágy*-féle olvasatának megfelelően (vö. GYÖRFFY I, 822) az *alma* főnév -gy képzős származékát. Ez földrajzi névként a nyelvterület más részén is ismert volt, s mint névtípus széles körben elterjedt (1. korábban, a *Kőröshegy* etimológiájával kapcsolatosan).

A kérdéses *Halmágy* névben a szókezdő *h* népetimológiás változást sejtet, de ilyen indíttatású torzulásokat tehetünk fel a település egyes német névváltozataiban (*Halffenmegen* ~ *Halb megen*) is. A névre vonatkozó adatokban mutatkozó több mint két évszázados hiány azonban igen megnehezíti a változás útjának, módjának a rekonstruálását. Az mindenesetre elképzelhető, hogy a magyar *Halmágy* alakváltozat korábbi, mint azt az első előfordulása alapján gondolhatnánk. Az is igaz azonban, hogy a XVI. sz. végéről idézhető személynévi adatok – 1592: „Stephanus *Halmagi* de Vdwarhelj”, 1595: „Joannes Zente [?] de Bogartfalua, job. egregii Valentini *Halmagi*” (SzékOkl. Új sor. II, 131, 207); 1598: „Stephanus Zente Valentini *Halmagy* egregiorum iudices Bogardfalvienses” (BARABÁS, SzékOkl. 342); stb. – ha a Nagyküküllő megyei *Halmágy* nevéből valók is, nem perdöntők a kérdésben.

5. E rövid kitérő után kanyarodjunk vissza a kiinduló, címként is megfogalmazott problematikához. Az már a *Kőröshegy* név alakulásmódjának a megfejtése kapcsán kiderült, hogy az *Vgmogos* szó *űž* elemére más úton kell a magyarázatot megtalálni. Abból következően, hogy a vitatott morféma a név első eleme, önálló szónak kell tartanunk. – A *magas* szó önmagában és szóösszetétellel keletkezett földrajzi nevek alaptagjaként főnévi értékben többször is előfordult: 1095: „In uilla tuel in *mogos*”, „Predium quod uulgo uocatur *mogos*” (OklSz.); +1086 [XII–XIII. sz.]: *Mogos* (PRT. VIII, 269); 1237–1240: *Scekesmagos* (PRT. I, 781); 1296: *Kuesmogos*, 1348/1369: *Buziasmagasa* (OklSz.) stb. Ezek alapján az *Vg* morféma főnévi vagy melléknévi jelző lehet.

A számításba vehető lehetőségek közül (*ügy*¹ 'tény, megtörtént dolog', *ügy*² 'folyó, patak', *ügy*³ 'szent': TESz.) igazában csak a harmadik látszik említésre méltónak. Szavunk elsősorban (elhomályosult) összetett szavakban fordul elő: 1193: *Faeregiaz* 'Fejéregyháza' (ÓMOLv. 53); VárReg. 116.: *Igyhazafvill*; – JókK. 38: *ydneppre*; 1490: *wdnepe* (Gl.). Ez az alapszava az 'ünnepel, szentel' jelentésű *idl* ~ *üdl* > *üll* > *ül* igének: 1456 k.: „per singulos annos festa celebrabitis mihi vulgo *Illietek*” (SermDom. 1: 210); NádK. 489: *vdly*; -*k* képzős származéka pedig az Anonymusnál Álmos apjaként többször említett *Ugek* ~ *Vgek*; vö. pl. An. 1.: „regif magog descendit *vgek* pater almi ducis”.

Az *igy* ~ *ügy* ~ *egy* szó török eredetű, vö. tat. *izge* 'megszentelt, szent', bask. *izge* 'szent, megszentelt; jámbor, istenfélő'. A m. *egy* 'szent' egy csuvasos jellegű **edü* < **edgü* szó átvétele lehet (LIGETI, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 33–4).

Az említett *Ügyek* személynévtől eltekintve az idézett szavak jól beilleszkedhettek a keresztény terminológiába, annál is inkább, mert szerkezetük igen nagy mértékben elhomályosult. Erre utal, hogy az *egyház* szó első (földrajzi névi) előfordulásától fogva egységes szóként bővül további összetételi elemekkel: 1193: *feýrhigaz* 'Fehéregyház' (ÓMOLv. 58); VárReg. 217.: *Vlozyghaz*; 1256: *Dubeghaz* (OklSz.); stb. Az összetett szó elhomályosulásának a jele az *ünnep* esetében az eredetibb *id* + *nap* vegyes hangrendűségének a megszűnése, vö. JókK. 38: *ydneppre*.

A korai ómagyar korban éltek olyan földrajzi nevek, amelyek ugyancsak magukba foglalták a vizsgált *igy* ~ *ügy* 'szent' szót: 1193: *vgufa* ~ *ugufa* (ÓMOLv. 57); An. 11.: *igfon*; 1262: *Igku* (CSÁNKI III, 610), vö. 1419: „zu dem *Heiligen Stain*” (SoprSz. XXXV, 240). Ezeknek az esetében azonban nyilvánvaló, hogy az *igy* ~ *ügy* jelentése korántsem azonos a keresztény terminológia 'szent' fogalmával, hanem éppen pogány áldozati helyekre vonatkoznak ugyanúgy, mint az 1193: *aldo cut* (ÓMOLv. 57); 1255: *Scentcut*, de l. 1198: „ad *Sacrum Fontem*” (UrkBurg. I, 242, 33) is. Ezeknek a neveknek a sorába szemantikailag és a név szerkezetét tekintve is jól beleillett az *Vgmogos* 'Szentmagas' név, amely alighanem egy, a hegytetőn levő pogány áldozóhelyre utalt elsődlegesen.

A *Hegymagas* név történetéhez az alábbi adatok állnak rendelkezésünkre: [1093–1095]: *Vgmogos*, 1216: *Higmogos*, 1222: „habebat inter vineas hominum abbatis in villa Apaty in *Higmogos*” (PRT. I, 592, 640, 656); 1223: *Vgmogos* (OkI Sz.); 1226: *Hygmogos*, 1237–1240: „in predio *Hegmog*os, quod alio nomine dicitur Apáti”, 1238: *Hegmog*os (PRT. I, 681, 779, 759); 1413: *Hegmagas* alio nomine Apaty” (CSÁNKI III, 59); stb. Ma Hegymagas és Kisapáti két önálló község a Szent György-hegy DNY-i, illetőleg ÉK-i lábánál. A fenti adatok annyit árulnak el, hogy a *Hegymagas* név az áldozóhelyről névátvitellel az egész hegynek, a későbbi Szent György-hegynek a nevévé vált. A szóösszetétellel keletkezett név bővítményi tagja, az *ügy* korán elvesztette ’szent’ jelentését, értelme elhomályosult. Ez szoros összefüggésben lehet azzal, hogy a kereszténység felvétele után viszonylag hamar megszűnt a természeti helyek tisztelete. Erre utal, hogy a törvényhozás rendelkezéseiből a kövek, fák, kutak stb. tiszteletére vonatkozó tiltások meglehetősen rövid időn belül eltűntek (vö. DÖMÖTÖR TEKLA, A magyar nép hiedelemvilága.² Bp., 1982. 41). Így érthetővé válik, hogy az *Vgmogos* nevet a Szent László-kori oklevélen kívül csak az erről készült másolat őrizte meg.

A név „értelmesítése” népetimológiával történt meg, hasonlóképpen, mint az *Igykő* → *Hegykő* esetében (FNESz.⁴). A hegyen, amely a pannonthalmi apátság birtoka volt, létrejött egy falu, amely a nevében mutatja az apátsághoz való tartozást, bár jó darabig a *Hegymagas* név is él a szinonimájaként (1. a fenti adatokat; vö. még KRISTÓ, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. AHistSzeg. LV, 50–7). Végül a hegy – feltehetően a középkorban ott állott Szent György-kápolnáról – *Szent György-hegy* lett, a *Hegymagas* és az *Apáti* név egy-egy településé, vö. 1610: „*Hegymagas* sub monte *Szentgyörgy*” (FNESz.⁴).

6. Összefoglalva az elmondottakat: a három helynév a népetimológiának a földrajzi nevek alakulásában megnyilvánuló, és talán az eddig gondoltnál nagyobb szerepére hívja fel a figyelmet. – A vizsgált három név közül a *Halmágy* esetében a név megtartotta eredeti grammatikai szerkezetét: főnév + -gy képző felépítésű maradt, a jelentése azonban az új alapszóhoz igazodott. – A *Kőröshegy* alakulásában a képzett főnévből összetett szó, mégpedig minőségjelzős szerkezetű összetett név vált. A név szemantikai tartalma viszonylag kevésbé változott. – A *Hegymagas* név kialakulásával az eredetileg minőségjelzős szerkezetű ’Szentmagas’ jelentésű földrajzi névből a birtokos jelzős összetett szavakhoz hasonló jött létre. A név jelentése erősen megváltozott, és ezt fokozza a név denotátumának a megváltozása is.

(Magyar Nyelv 87. 1991: 77–82.)

Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben

IMRE SAMU a magyar nyelvjárások osztályozása kapcsán a csallóközi és szigetközi nyelvjárástípus területi elterjedtségét a nevével tartja jellemezhetőnek. A nyelvjárás sajátosságait tekintve az észak-dunai nyelvjárástípushoz áll közel, de annál jóval egységesebb, kevésbé átmeneti jellegű (1971: 348). A megállapítás a jelzett területre csak korlátozottan lehet igaz, ugyanis a csallóközi nyelvjárástípus nem az egész Csallóközre jellemző. Ez IMRE monográfiájából is kiderül, hiszen az általa Szenc környéki nyelvjárástípusnak nevezett és két kutatópont alapján jellemzett változat (1971: 345–6) egyik forrása, a Csz-6 jelű Csütörtök ugyancsak a Csallóközben fekszik. A nyelvjárási típus-határ ezek szerint Csütörtök és a Csz-7 jelű Hodos között, a valóságban Csütörtök és a tőle kevesebb, mint 10 km távolságban levő Béke között húzódik.

A MNyA. alapján a Szenc környéki típusra, így Csütörtökre is jellemző sajátosság a magánhangzók körében a független *ö*-zés. Bár nem *i*-ző a nyelvjárás, néhány *i*-ző morféma mégis előfordul (*níz, níg, szígyöllyi*). Az *é* helyén jelentkező *i* ritka, de a *kezibe* típusú megoldás általános. Az *á* utáni *o*-zás elég gyakori. A köznyelvi *ú, ű* helyén néhány szóban *ó, ő* jelentkezik (*savanyó, tető* 'tetű'). A mássalhangzókat illető nyelvjárási jelenségek közül az *l*-ezés igen erős, Csütörtök nyelvjárásában a névszókban *l + j* kapcsolatokban is jelentkezik. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése szó belsejében és szóvégen gyakori, az *-l* igeképző azonban szóvégen megmarad. További morfofonetikai jelenség, hogy a *-t* tárgyrag előhangzója a *-k* többesjel és a birtokos személyjelek után középső nyelvvállású (*lábodot, ököit*). A „-ból/-ből” típusú ragok *-bú/-bű* alakúak; a főnévi igenév képzője *-nyi*, illetőleg *-nya*.

A csallóközi nyelvjárástípus magánhangzóit illetően erős *i*-zés tapasztalható, a köznyelvi *é* helyén az *i* is viszonylag gyakori, a *kezibe* típus pedig általános. A nyelvjárásban részleges hangsúlyos *ö*-zés található, megvan az *á* utáni *o*-zás, bár a nyelvvállás foka tekintetében nem éri el mindenhol az *o* fokot. A mássalhangzók körében az *l*-ezés Csütörtök nyelvjárásához hasonló, kiterjed a névszókban az *l + j* hangkapcsolatokra is. A szótagzáró *l* pótlónyúlásos kiesése gyakori, a jelenség nem ritkán az *-l* igeképzővel kapcsolatban is jelentkezik. Csak a palóc területekhez közelebb eső vidékeken tapasztalható, hogy a *-t* tárgyrag előhangzója a *-k* többesjel és a birtokos személyjelek után középső nyelvvállású (*dérékadot, ikét ~ űköt*). A „-ból/-ből” típusú ragok *-bú/-bű* formájúak; a főnévi igenév képzője kétalakú: *-nyi/-nya: kötnyi, várnyi; innya, hinya*. (Mind-ezeket l. IMRE 1971: 345–9.)

Somorja földrajzi fekvésénél fogva a két nyelvjárásterület határmezsgyéjén fekszik, de elsősorban a csallóközi nyelvjárástípus jellemzői a meghatározóak. Mai nyelvállapotát egy rövid látogatás benyomásai alapján úgy ítélem meg, hogy lakói a markáns nyelvjárási jelenségeket kerülő regionális városi nyelvet beszélnek.

A 16. században a város lakosságának csaknem a fele német anyanyelvű volt, de jelentős volt a törzsökös nemesi magyarság is, írja Parais Árpád egykori református lelkész (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 1996: 95). A református templom főhajójának délkeleti oldalán közvetlenül a gótikus boltív alatt található felirat a város lakosságának korabeli nemzetiségi összetételéről és nyelvhasználatának bizonyos vetületéről ad némi felvilágosítást. A felirat szövege: „MAISTER PETER MAVTER HAT GEMACHT DAS GEWELB AVCH VND DI ERSAMEN HERRN MIT NAMEN WOLFGANG FLEISCHAKHER VND MERI MARTON VND GEWESN ZU DER SELBIGEN ZEIT ANNO DNI 1521”.

Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae historico-geographica* című munkája 1736-ban jelent meg, tehát azidőtájt, amikor az alább vizsgálandó források keletkeztek. Ebben a munkában így ír a városról: „A mezőváros lakóit egyébként a tanács igazgatja. A tanács tagjait, ugyanolyan szertartásokkal, mint a városokban, a polgárok közül választják. Somorja tanácsa tudnivalóan tizenkét tagú, közülük a legszabadabb szavazással jelölik ki a bírót. Ha a bíró az egy évre szóló hatalmát bölcsen és mérsékletesen gyakorolja, bíróságát sok-sok évre meghosszabbítják. A tanács mellett jegyző tevékenykedik. Megkívánják tőle, hogy művelt és a hazai jogban jártas legyen: hiszen neki kell tudnia mindazt, amit a tanácstagok nem tudnak. A tanácstagok ugyanis egészen egyszerű emberek, és bizony nem jártasak az írásokban. A polgárok hajdan minden idegen behatástól mentes magyarok voltak. Most, annyi vész után, hogy számukat kiegészítsék, befogadják a németeket meg a szlávokat is. A jövevények száma azonban kisebb, mint a magyaroké. A lakosság sokféle foglalkozású. Egyesek kizárólag földműveléssel, kereskedelemmel vagy kézművességgel foglalkoznak, sokan pedig mindkét foglalkozást űzik, és azzal gyarapítják vagyonukat, amivel lehet. Minden lakos megtartja saját nemzetének szokásait.” (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 1996: 9).

A város nyelvhasználatára a közelebbi és távolabbi vidékekkel való kapcsolattartás, amelyre alkalmat a vásárok teremtettek, aligha maradt nyomtalan. Vásáraitól így ír Bél Mátyás: „Somorját bátran az egész sziget piacának nevezhetnéd. A helybeliek portékáin kívül itt bizony nemcsak az országos vásárok idején, hanem a hetivásárokon is megtalálható a távoliak áruja is. Mindenesetre láthatsz itt posztóárust, selyemkereskedőt, gyógyszer- és fűszerboltokat. (...) Adás-vevés céljából csaknem az egész sziget itt találkozik. Az országos vásárok megszabott napjai (melyeket VI. Károly külön oklevélben 1712. június 6-án újból megerősített) ezek: március havában Szent György napja [!], Szent Ilonáé májusban, augusztusban Szent Bertalané, majd a mindszenteké novemberben. Élénk forgalmukért és hasznukért a hetivásárokat is sokan látogatják. A szombat napi vásárookra a falusiak a legkülönbélebb portékát, leginkább azonban gabonaféléket hordanak össze számtalan szekéren.” (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 1996: 9).

A 18. sz. első feléből Somorjából és a környékéről származó, de minden esetben a mezővárost illető iratokból több szemelvényt publikáltam a 80-as és a 90-es években (MNY. 1983: 249–256, 379–382, 1997: 119–128, 382–384, 1998: 121–126). Már a szövegek betűhű átírása során felfigyeltem a nyelvjárásiasság szempontjából egymástól erősen különböző voltukra.

A publikált szövegek témájukat tekintve végrendeletek, hagyatékfelosztások, elszámolások, panaszlevelek, peres eljárások jegyzőkönyvei, a környező településekről írt hivatalos levelek stb. A pecséttel ellátott levelek nagy valószínűséggel azoknak tulajdoníthatók, akik aláírták őket: Nagy Péter bírónak Csecsenpatonyból, Bankó István plébánosnak Nagymagyarból, Hatos Istvánnak, aki Szász előljáróinak egyike lehetett, és Bukoczy Juditnak, aki egy somorjai polgár özvegyeként írt levelet Pozsonyból. A somorjai eredetű iratok szerzői között több kéz ismerhető fel, tulajdonosaik részint azonosíthatóak, mint a somorjai jegyző, Kecskés István – a teljes anyagot tekintve neki tulajdonítható a legtöbb szöveg – vagy a kérdéses időszak egy részében a város bírása, Filló János. A vizsgálatra kiválasztott szövegek közé tartozik Mészáros Örszébet végrendelete 1735-ből (MNY. 1983: 250), amelynek írásba foglalója Georgius Matkovitch; nevével az elem került iratokban máshol nem találkoztam. Andicsics Pál hagyatékának a felmérését 1740-ben Snajder János, Novák János, Nyeregjártó István és Asztal János végezte el azzal a céllal, hogy az árvái közt szétosszák; ők valamennyien a város tehető polgárai, Nyeregjártó István a század 40-es éveinek első felében a város bírása. Nevükkel

sűrűn lehet találkozni az iratokban (MNY. 1983: 252–3); Bokros Ádám hagyatékának felosztása Nemes Pál, Farkas István és Poor Sámuel, ugyancsak jeles somorjai polgárok munkája 1743-ból (MNY. 1983: 255–6). Ugyanők mérték fel Szöcs Tamásné hagyatékát is 1744-ben (MNY. 1983: 380.). Csakler Márton testamentumát 1744-ben Filló János és Barabás György készítette el (MNY. 1997: 124–5). Más kezek azonosítása a későbbiekre marad, de némelyiké esetleg akkor sem lesz elvégezhető. A különböző kezek mögött egymástól többé-kevésbé eltérő nyelvi változatok ismerhetők fel. A kezek tulajdonosainak nyelvi életrajza azonban egyelőre ismeretlen. Az eddig publikált anyagban a Naszvadi László szolgabíró nevével jelzett, többnyire Úszoron kelt levelek több kéz írásában maradtak fenn, közülük az egyik a már említett Kecskés Istváné. A Naszvadi László nevével jelzett levelekre jellemző, hogy nincsenek pecsétellátva, és nyelvezetük a leíró személyétől függően lényegesen különbözik egymástól, tehát nem a szolgabíró nyelvváltozatát adják vissza. Nyelvi sajátosságait a következőkben éppen ezért nem veszem tekintetbe.

Adatközlésem során az idézett irat évszámát adom meg. A Magyar Nyelvben való visszakeresésük az alábbiak szerinti helyeken lehetséges a folyóirat évszáma és lap-száma alapján: 1722 u. = 1983: 381; 1723 u. = 1983: 381; 1732 = 1983: 250–1; 1735 = 1983: 251; 1737a = 1983: 251; 1737b = 1983: 251–2; 1737c = 1997: 120–1; 1739 = 1983: 252; 1740 = 1983: 252–3; 1741a = 1997: 122–3; 1741b = 1998: 122; 1741–1742 = 1997: 125–8, 382–4; 1742 = 1998: 123–4; 1743a = 1983: 255; 1743b = 1983: 255–6; 1743c = 1997: 124; 1743d = 1998: 125–6; 1744a = 1983: 379–80; 1744b = 1997: 124–5; 1750 e. = 1983: 382.

A következőkben ismertetendő nyelvi jelenségek egyetlen iratban sem kivételtelek, de egy jól körülhatárolható körben, az egyes emberek mindennapjait érintő témákkal kapcsolatban markánsan jelentkeznek. Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy kis terjedelmű szövegekről van szó, amelyek jellege erősen meghatározza, hogy milyen jelenségek milyen mértékben kaphatnak szerepet bennük.

A szövegekben általánosan jelentkezik az *á* utáni *o*-zás: 1723 u.: *buzaro, aro*, 1732: *nyávalámot, Hazomnál, Házot, Agyomban*, 1737b: *Mihalnok, Csinaltom, Nadlafsol, Rudgyáro*, 1743d: *Irassonk altol, Szarmozotte*, 1744a: *Silányok*. – A mássalhangzó-jelenségek közül az *l*-ezés igen markáns jelenség: 1732: *nyávalámot, Ispítálra*, 1737a: *Mihál, osztál, fertal*, 1737b: *Tengel*, 1740: *melet* 'melyet', *osztal, Mihálnál*, 1741a: *Szabla*, 1743b: *Selöm*, 1743d *kirali, Helsegbeli, Méllék* 'melyek', *Szemellet* 'személyét', *allon* 'álljon', *fölleb*, 1744a: *Fogol*, 1744b: *Nyavalakkal, Károl, Ispitalra* stb. Az *n* : *ny* viszonyban az adatok egy része a zárt szótagi *n* : magánhangzó előtti *ny* megfelelésre utalnak: 1722 u.: *kicsin*, 1732: *remensége, Törvén*, 1737c: *Tehén*, 1740: *törvinfánál*, 1744b: *posonban, Iftván*, 1750 e.: *Czigannak*, 1737c: *Tehenyemnekis*, 1743b: *Szűnyű, Keszkenyő*, 1744a: *Tekenyő*, de szó végén a palatális megoldásra is van több adat: 1732: *Istvánj*, 1744a: *koppány* 'kappan', 1750 e.: *Istvány, Afzony*.

A nyelvjárássra jellemző morfológiai jelenségekre is lehet több-kevesebb példát találni. Ilyenek az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel *-i* alakja *-é* helyett, mint pl. 1723 u.: *Szegőtsigiben*, 1732: *keziben*, 1737c: *Szine eliben*, 1739: *felit*, 1740: *kezihez*, 1743b: *részire*, 1750 e.: *éltiben*. Van adat a birtokos személyjel utáni *-t* tárgyrag középső nyelvválású előhangzójára: 1732: *nyávalámot, lölkömmöt*. A „ból/-ből” típusú határozóragok csak Mészáros Örsébet végrendeletében szerepelnek középső nyelvválású magánhangzóval, egyúttal az *l* nem esik ki: 1732: *lölkömről, Testemről, javaimról, akarattýabol, rendöleséből, ebbőlis, pénzből, abból, kertből, akaratomból*. Az egész irat-anyagban ezzel ellentétben a határozórag-típusra a felső nyelvválású magánhangzó + *l* hangalak jellemző: 1737c: *Ökörbűl, forentokbul*, 1740: *Uramtul, javajrul, 1730tul fogva*,

1741a: *Adamtul, Plebanustul*, 1741b: *Büntetésrül*, 1743b: *vramtul, Adamtul*, 1743c: *tüle*. A főnévi igenév képzőjének *-nyi/-nya* az alakja: 1737a: *halnyi*, 1739: *pretendalny*, *valtonyi*, 1740: *tenyi*, 1742: *birnya*, 1743b: *el intézny*, 1744a: *el intéznyj, föl osztanyj, Tartoznyj*.

Csak egyetlen szóban fordul elő, de több iratból is adatolható a más nyelvjárások szóvégi *ű* hangja helyén jelentkező *ő*: 1722 u., 1732, 1741a: *névő* (MNY. 1983: 381, 250, 1997: 122).

Az *ő*-zés és az *í*-zés tekintetében némi megoszlás mutatkozik az iratokban. Azt ugyan nem lehet állítani, hogy egy-egy *ő*-ző adat ne fordulna elő az egyébként inkább *í*-ző szövegekben – miként az *í*-ző csallóközi nyelvjárásban is van részleges hangsúlyos *ő*-zés –, és megfordítva, mégis ezen a téren mutatkozik némi elkülönülés egyes iratok nyelvéllapota között.

A publikált szövegek körében néhány jellegzetesen *ő*-ző típusú található: 1732: *Örfebet, lölki Ismeretem, meg Szentölö, Föl Támodasnak, rendőlese, Hittöm*, 1735: *kölletik, Gyermökim*, 1737c: *vöttünk, Sörtés, Kőröstös, termöt, Segitöttem*, 1743b: *föl osztot-ták, Selöm, Fölső, Fődeles*, 1740: *böcsültetett, mindenöstül, förtis* stb. Meglepő módon azonban némelyik adat éppen az *ő*-zés kerüléséről tanúskodik: 1750 e: *kezűl, kölcsen 'kölcsön', Ökret*, 1743d: *közenségeszen*.

Az *í*-zés egyes szövegekben markáns jelenség: 1723 u.: *Szegőtsigiben, Felesigem, nimetnek*, 1737a: *aprolikosrul, pinze, öreg riten, Nigyesi*, 1732: *Itilnek*, 1740: *kípen, rendeliseket, tizen, törvinfánál*, 1750 e.: *Martonyini 'Mártonné', Tehiny, fzerencsis, Minimű, költsigem* stb. Mellettük erősen *é*-ző alakok is szép számmal fordulnak elő: 1737c: *Sörtést, forentokat, penzbül*, 1742: *Törvény Fánál, Négyesen, Öregh Réten*, 1744b: *Fölsége, Takarettassék, pénzem*.

A nyelvéllapotában kevert, de a vidékre jellemző nyelvjárási sajátosságokat mégis kétségtelenül mutató iratok mellett olyan írások is szerepelnek a publikált anyagban, amelyek témájukban eltérnek az eddig vizsgált dokumentumoktól. Ezek mindegyike gondosabb megformálást igényelhetett, és ez a nyelvhasználatukban is tükröződik.

A kérdéses szövegek közül terjedelmével is kitűnik Snajder Jánosnak és feleségének a pere Filep János és felesége ellen 1741–42-ben. Itt egy nyilvánvalóan tekintélyes polgár indít pert a zsellérsorban élő bérlőjével szemben. A teljes anyag (MNY. 1997: 125–8, 382–4) két kéz írása, amelyből a nagyobbik rész leírója kétségkívül azonosítható a város jegyzőjének, Kecskés Istvánnak a keze vonásával. Bukoczy Judit 1742-ben becsülete megvédését kérte Pozsonyból írott levelében a város tanácsától (MNY. 1983: 254). Az erre való válaszként kiadott hirdetmény Kecskés István kézírásában maradt fenn (MNY. 1998: 125). A somorjai csizmadia céh panasza a bazini csizmadiaéknak az Ilona napi vásár alkalmával tanúsított helytelen viselkedése miatt 1743-ban kelt (MNY. 1998: 125–6).

Feltűnő, hogy mindegyik írásból hiányzanak vagy csak csekély mértékben vannak képviselve azok a jellegzetes nyelvjárásiasságok: az *ő*-zés és az *í*-zés, amelyek a nyelvjárási jelenséghatáron az elkülönülést jelzik.

Az *ő*-zésnek csak egy egészen gyenge foka jelentkezik bennük. Snajder János pere kapcsán (1741–1742) az első kéz írásában egyes szavakban még előfordulnak: *Zsöller, böcsfületét, böstelenségre, föl pörösöknek* (MNY. 1997: 125, 127), más helyeken *e*-ző (*ë*-ző) alakokat találunk: *Felesegemet, el rendelt, ki vettek* (MNY. 1997: 125, 126). A 2. kéz (Kecskés István) nyelvében az *ő*-zés még gyengébb fokon, a hangsúlyos *ő*-zés korlátozott formájában jelentkezik: *Föll Pöres, de: Zselerj, betsületes, Bestelenségeket* (MNY. 1997: 382, 383). – Bukoczy Judit levelében (1742) az *ő*-zést a *Böcsületes* szó előfordulásai példázzák (MNY. 1983: 254). Ugyanez a szó *e*-ző (*ë*-ző) formában szerepel a Kecskés István jegyző megfogalmazta hirdetményben (1742:

MNy. 1998: 125). – A somorjai csizmadiák levelében *ő*-zésre csupán a *fölleb*, *fölül* szavak utalnak (1743: MNy. 1998: 126).

Az *i*-zés tekintetében ugyanezek a dokumentumok a következő képet mutatják: Snajder János periratának mindkét keze *é*-ző változatról tanúskodik: 1. kéz: *Felesege, tekéntvén, képpen, foréntokott, penzt, böstelenétesekért* stb., 2. kéz: *emlétet, Veszekedésre* (MNy. 1997: 125, 126, 127). Bukoczy Judit levele ugyancsak *é*-ző: *kéntelenéttetem, emlétet, hiressétvén, Mesterség üzése* stb. (MNy. 1983: 254). A Kecskés István fogalmazta hirdetmény fokozottabban *é*-ző: *Irégvej, Viselésérul, emlétet* stb. (MNy. 1998: 125). A somorjai csizmadiák levelében az *-ít* képző ugyan *i*-ző formában fordul elő: *Tudosittjuk, alitvan*, de ingadozó alakra is van példa innen: *Miltosagos : Meltatlan, Meltosagos*; a szövegben az *é*-ző formák dominálnak: *Szomszéd Helsegbeli, Vegezesbül, Tekentetes* stb. (MNy. 1998: 125, 126).

Ezek az iratok tehát kerülik a két igen jellegzetes hangtani sajátosságot, az *ő*-zést és az *i*-zést, ez utóbbit olykor az *é*-zés váltja fel. A kevésbé feltűnő, illetőleg az érintkező nyelvjárástípusok mindegyikében meglevő nyelvjárási jelenségek, mint az *á* utáni *o*-zás vagy az *l*-ezés megférnek benne.

Az egész somorjai iratanyaghoz (vö. MNy. 1983: 249) képest csekély, de változatos források nyelvi sajátosságai alapján a város 18. sz. eleji nyelvhasználatának több vonására lehet következtetni. A lakosság etnikai összetétele magyar–német nyelvi érintkezésekre utal, ami az iratok tanúsága szerint is kódválasztásra készítet, egyes szövegekben kódváltásra adhat alkalmat. Ennek megnyilatkozásai egy másik munka témájául szolgálhatnak. A jegyzőkönyvek viszonylag nem túlságosan nagyszámú német nyelvű bejegyzése bizonyos fokú magyar–német kétnyelvűsége utal. (Száz évvel később FÉNYES ELEK már azt írja: „Lakosainak száma 2603, u.m. 1502 kath., 834 evang., 267 ref., nyelvökre nézve leginkább magyarok, s kevés németek, de ezek is mindnyájan tudnak magyarul.” vö. FÉNYES 1837: 547). A város vezetése körében emellett magyar–(német)–latin két-, illetőleg többnyelvűséggel is lehet számolni. A Snajder János-féle peranyagban legalábbis a magyar–latin kódváltásokra több példát találhatni (MNy. 1997: 126, 127).

Az előzőekben vizsgált magyar nyelvű iratok azonban arról tanúskodnak, hogy a magyar nyelvnek is két változata állt rendelkezésre. A két változat funkcionális különválása egyértelmű. A lényegében családi használatra szolgáló írásművek: a végrendeletek, hagyatékfelosztások nyelve szorosan kapcsolódik a város beszélt nyelvéhez, a helyi nyelvjáráshoz. A Felső-Csallóköz sűrű településhálózata, a lakosság foglalkozásából, életmódjából fakadó jelenségek, a városnak a nyelvjárási típusátáron való elhelyezkedése egyaránt befolyásolja ezt a nyelvi változatot, így magyarázható, hogy mind a Szenc környéki, mind a csallóközi nyelvjárástípus sajátosságai felismerhetők benne. Annak a kiderítése, hogy olykor az egyiknek, másszor a másiknak a túlsúlya egy-egy iratban milyen okokra vezethető vissza, további vizsgálatokat igényel.

A köznapi élet nyelvszokása által megszabott nyelvi norma mellett kitapintható egy másik is. Ez a változat nem a város határain belüli szűk hatókörben alkalmazandó megnyilatkozások nyelve, hanem olyan változat, amely magasabb nyelvi igényt tükröz. Alkalmazási köre azokban a szituációkban jelentkezik, amikor a várost „kifelé” kell képviselni, vagy a társadalmi ranglétra különböző helyén levő személyek egymáshoz való viszonyát nyelviileg is ki akarhatták fejezni. Ennek a nyelvi változatnak az ismerői, használói kettősnyelvűek, akik a szituációnak megfelelő nyelvhasználati szokás szerint választanak a két kód közül. „Irodalmi” célra is használatos lehetett a „magas” minősítésű változat: az a vers, amely Budavár visszavételének idején, 1686-ban keletkezett, és a somorjai városháza tanácstermében található kép alá van írva, már ezen a nyelvváltozaton íródott: „... Az szegényfég fzéll az fzigethet bujta, Mert Lakó-helyébül az fok

Had ki-túrta, Kenyerit 's marháját 's mindenit fel-dulta, Az nagy fulynak Terhét így éppen ránk tudta (...) Légyen azért hálá Menybéli Attyának, Örökös ditsőfégl fel-kent Királyunknak, Tekéntet 's méltóság Fő-Iszpány Urunknak, Betsület 's Tifzteség úgy e' kis Várofnak" (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 15). A verset Khin Antal a város korabeli iskolamesterének vagy a plébánosának, Vízy Andrásnak tulajdonítja (BÁRDOS–PRESINSZKY–VÉGH 140).

A somorjai iratok választékosnak tartott nyelvváltozatát nemcsak a város vezető körei használták, hanem Bankó István nagymagyari plébános (1740: MNy. 1997: 121) és Hatos István (1742: MNy. 1997: 123) Szászton kelt levele is példázza. A választékoság képzete és egy régió számára a közös nyelv tudata társult ezek szerint tehát hozzá. Azt, hogy itt valóban két különböző – meglehet regionális hatókörben működő – kódról van szó, Snajder János peranyagának rövid, kódváltásra utaló részlete is mutatja: „[1. kéz, a felperes vádja:] Festék főző fálban rakatott fázekamat megharulta ugyan de egy *penzt* sem adott és ot laktaban usualta éf rontotta (...) az falámott. [2. kéz, azaz Kecskés István jegyző írása, az alperesek védekezése:] Mondyak hogy az Fazek Arát megh akarták adnj de nem vették föll *a pinzt* erette.” (MNy. 1997: 125, 126).

Az irodalmi nyelvünk kialakulása előtti időszakban létrejött regionális irodalmi nyelvek és ezek szépirodalmi alkalmazása ismert a szakirodalomban (vö. pl. BENKŐ 1957: 6, 39–42, 1963: 35, 87–92, PAIS 1953, 1960 stb.). Az elmondottak arra figyelmeztetnek, hogy a korai regionális nyelvi normáknak és a velük kapcsolatos diglossziának a szépirodalmon kívül való jelentkezését célszerű a szociolingvisztika szemléletmódjával vizsgálni.

Irodalom

- BÁRDOS GÁBOR – PRESINSZKY LAJOS – VÉGH LÁSZLÓ összeáll. és szerk. 1996. Somorja. Történelmi olvasókönyv. Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség – CSE-MADOK Somorjai Alapszervezete, Somorja.
- BENKŐ LORÁND 1957. Magyar nyelvjárástörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1963. Az irodalmi nyelv általános kérdései. ELTE BTK – Tankönyvkiadó, Budapest.
- FÉNYES ELEK 1837. Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. II. Pest.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1953. A magyar irodalmi nyelv. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 4/3–4: 425–466.
- PAIS DEZSŐ szerk. 1960. Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest.

(Magyar Nyelvjárások 38. 2000: 485–492.)

Magyarokra utaló földrajzi nevek Ausztriában

Előadásom két szálon is kapcsolódik Nyíregyházához. Elsősorban Mező András révén, akinek egész életművét áthatotta a földrajzi nevek kutatása. A másik szál egy Nyíregyházán megjelent könyv: KIRÁLY PÉTER munkája, „A honalapítás vitás eseményei”. A téma ez után már messzebbi tájakra vezet.

2009 májusában Bécsben rendeztek egy konferenciát, amelynek témája az antik-vitás és a korai középkor közötti időszak népi, nyelvi folyamatosságának lehetősége vagy a folyamatosság hiánya volt. Ottani előadásomban a KIRÁLY PÉTER által tárgyalt népnévi, helynévi és személynévi adatokat vizsgáltam meg, és utaltam olyan további földrajzi nevekre, amelyekkel a szakirodalomban lehet találkozni. A téma meglehetősen járatlan utakra vezet, nem kis mértékben olyanokra, amelyekkel korábban „nem illett foglalkozni”, és ez a tény egy sor bizonytalansági tényezőhöz vezet.

Ausztria és Magyarország sok évszázados, a pusztán szomszédi viszonynál jóval szorosabb történelmi kapcsolatai népiségtörténeti és kulturális következményekkel is jártak. Miután a kapcsolattörténetnek különböző korszakai és irányai voltak, a vizsgálatoknak is tükrözniük kell ezt. Ezeknek megfelelően értékelhetjük az adatokat a földrajzinév-anyagban.

Burgenland magyar helynevei nem keltenek meglepetést, hiszen az egykori Nyugat-Magyarország helyneveiről van szó. Legősibb rétegük lakóik határőrszerepét őrzik: *Alsó-őr*; *Felsőőr*; *Alsólövő*, *Felsőlovő* stb. Mai német nevük a magyar név fordítása. A névváltozatok azonban olykor hosszabb út eredményei. Az egykori *Lövő* (1317: *Fulseuluew*) nevét a betelepülő német nyelvű lakosság lefordította a maga nyelvére (1483: *Lewew* alias *Sycz*, 1427: *Secz*), majd ismét visszakölcsönözték a magyarok: *Sérc* (Schützen am Gebirge).

Gazdálkodásra utaló magyar eredetű nevek Alsó-Ausztriában is találhatók a magyar határ közelében: *Szallas* (Bruck an der Leitha), *Sallaschwiesen* (Jedenspeigen), *Sallaschütte* (Fischamend). Egy malom neve Himbergben *im Sigeth*. Kereskedelmi útra utal a *Bakonyerberg* Thaya településen, ugyanis *Bakonyer* fajtanevű sertéseket hajtottak a 19. században egészen a Waldviertelig, ahol aztán eladták őket (PLATT 2001).

Bécs magyar vonatkozásai nem merülnek ki a főurak palotáival, Mária Terézia testőreinek emlékezetével. Az osztrák főváros éléskamrája Magyarország volt. A mai *Landstraße* a 3. kerület neve, főútja az országút, amelyen a magyar kereskedők vitték portékájukat a bécsi piacra. Szálláshelyük emlékét őrzi ebben a kerületben az *Ungargasse*. Ugyanennek a kerületnek egy részét nevezték egykor *Jeus*-nak, amely már a 13. század óta adatolható: 1217: *Jeuls*, 1325: *Jeus*, 1576: *Jois*, meglehet a burgenlandi *Jois* < 1429: *Jews* < 1214: *Nulos* azaz Nyulas nevével azonos (SCHUSTER 1990: 335, az utóbbira vö. FNESz.).

Ausztriában emellett egészen új keletű, magyarokra utaló neveket is lehet találni. Ilyen például Welsben a *St. Stefan-Siedlung* és az *Ungargasse*, ahol 1956-os magyarok számára épült egy családi házakból álló negyed.

A továbbiakban a magyarokra utaló korai nevek felé fordulunk. Ezekhez két forrás áll rendelkezésre: ELISABETH SCHUSTER etimológiai szótára (1989–1994) és Somogyi László monográfiája (2004). A két munka nem azonos szándékkal jött létre. Az etimológiai szótár HEINRICH WEIGL-nek Alsó-Ausztria lehetséges teljes névanyagát (1300-ig) felölelő adattárából kiválogatott nevek eredetét vizsgálja (SCHUSTER 1989–1994), SOMOGYI LÁSZLÓ monográfiája (SOMOGYI 2004) Ausztria és Bajorország területéről mutat be neveket térképmetszeteken és összesítve. A magyar vonatkozású, vagy annak tartott nevek egyik része a magyar népnév német változatát (*Ungar*, *Unger*), illetőleg a határ-

örizzettel összefüggő *Löw* ~ *Schützen* névpárok lokalizálását is tartalmazza, amelyeket a hun-magyar azonosság alapján a magyarok 670 utáni történelmével tart kapcsolatba hozhatónak a szerző. A kérdésnek ezzel a vetületével most nem foglalkozom, de a magyarokra vonatkozó névadatok érdemesek a figyelmünkre.

Alsó-Ausztria északkeleti részén több magyar népvét tartalmazó helynév van (SCHUSTER 1994, PLATT 2001, SOMOGYI 2004). Ezek: két *Ungerdorf* nevű település: 1172/90: *Vngerdorf*, 1491: *Hungerdorf* község Laa a.d. Thaya körzetében (a *h* a második adat elején másodlagos); 1284/14. sz.: *Ungerdorf*, 1381: *Ungerueld* Zistersdorf-tól délre. A *-dorf* > *-feld* változás arról tanúskodik, hogy a település időközben elnéptelenedett. További ide vonható helynevek: 1501: *Ungertal* Wiedendorf és Straß im Straßertale határában Langenlois körzetében *Ungermühle* mellett (SCHUSTER 1994: 355–6). *Unger* elemet tartalmazó földrajzi nevek nyugat felé haladva Felső-Ausztria területén is előfordulnak: *Ungerhahn* Liebenau mellett, családi gazdaság; *Hongar* hegy, erről kapta nevét Aurach am Hongar település Salzkammergutban; *Ungering* Raab/Schärding mellett: 1236: „in predijs sitis in *Vngring*”; *Ungernberg* Enzenkirchen/Schärding mellett. 1200: „*Vlricum de Hungerperg*”, *Ungering* Antieshofen mellett/Ried im Innkreis; továbbá Steiermark északi részén, Felső-Ausztria határánál: *Ungergraben* völgy Unterlaussa közelében (SOMOGYI 2004: 33–4).

Figyelemre méltó, hogy az *-ing* képzős nevek (a *-heim* > *-ham* és *-wang* képzősökkel együtt) a német helynévképzés régi, 9–10. századi rétegébe tartoznak (MAUERBÖCK–MOSSE 2002), vagyis *Ungering* okleveles előfordulásánál akár 3–4 évszázaddal korábbi lehet.

Délen az egykori magyar határtól nyugatra, a Mura völgyében Graz közelében van *Ungerdorf* nevű település.

Az *Unger-* ~ *Ungar-* előtagú nevek sora északon az Inn túlsó partján, Bajorországban folytatódik: *Ungarsteig* Breitenberg mellett; *Ungarischwall* Obersüßbach mellett; *Ungerthal* Büchenbach része; *Ungerhausen*; *Ungertsried* Seeshaupt mellett; *Ungerer* Stubenberg mellett; *Ungers* Altusried része.

Unger- ~ *Ungar-* helynevek az egykori gyeplíniától nyugatra

[http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=\[-\]115748175277541762745.0004775700e23e5e0a175](http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=[-]115748175277541762745.0004775700e23e5e0a175)

A magyarok külső nevét tartalmazó nevek száma Ausztriában, ha a településrész-neveket is figyelembe vesszük, további számos példával szaporítható. Ezeknek a neveknek egy része Burgenland és Alsó-Ausztria határvidékén található, itt az egykor intenzív magyar-német érintkezések révén magától értetődőnek tekinthetők. Ilyen nevek *Ungergasse* Wiener Neustadtban; Wiener Neustadttól nyugatra Miesenbach része *Ungerberg*. Innen dél felé haladva Gloggnitzban egy utca neve *Ungerhofstraße*; *Ungerberg* Oberndorf (Őrállás, Burgenland) határában; *Ungerberg* Kukmér (Burgenland) határában. A Kirchschlag (in der Buckligen Welt) körzetébe tartozó *Ungerbach* nevű falu hosszú múltra tekinthet vissza. Első adata: 1155/62: *ultra vallem Ungaricam* (SCHUSTER 1994: 355). Ugyancsak korai adatolású Zöbern határában az egykori házcsoportot jelölő *Ungerbach*: 1292: *Ungarbach*, amely eredetileg vízrajzi név volt (SCHUSTER 1994: 355).

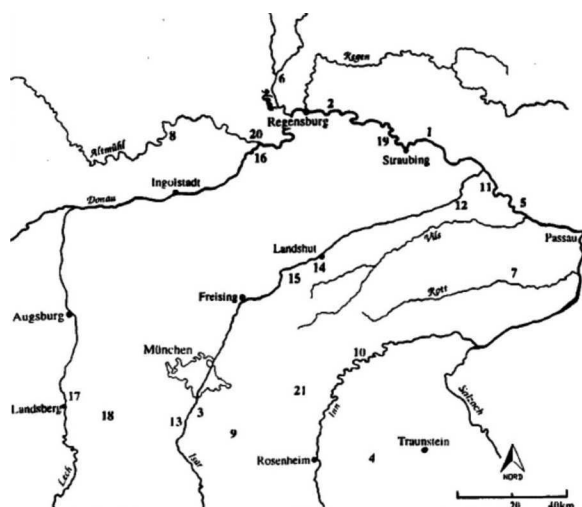
Unger- ~ *Ungar-* helynevek az egykori gyepűvonaltól nyugatra

[http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=\[-\]115748175277541762745.0004775700e23e5e0a175](http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=[-]115748175277541762745.0004775700e23e5e0a175)

Steiermark keleti részén az egykori magyar határtól eltávolodva több *Unger*-előtagú településnév van: *Ungarvorstadt* Fürstenfeld elővárosa. Ettől kissé nyugatra található *Ungerberg* Ottendorf an der Rittschein részeként. Innen Graz felé haladva a már említett Ungerdorfon túl Mooskirchen része *Ungerbach*; Leoben irányában Frohnleitenhez tartozik *Ungersdorf*; és Kraubath a.d. Mur része *Ungern*. Dél felé ezektől távolabb található a Jagerberghez tartozó *Ungerdorf*. – Stájerország északi részén van *Ungerhammer* (Weyer körzetében), amelyről már korábban volt szó.

Alsó-Ausztriában Gresten-Land területén egy *Ungermühle* nevű vendéglő, Burgenland közelében *Ungerhof* nevű településrész található. A településrészek neveként említhető még a Schärding környékéről adatolt *Ungering* és *Ungerberg*, valamint *Ungerding* Ried I. körzetéből.

Területileg a nevek három jelentősebb csoportot alkotnak. Legnépesebb részük Burgenlandtól, az egykori Nyugat-Magyarország határától nyugatra található. Történetükre vonatkozóan ismereteim szerint nemigen állnak rendelkezésünkre megbízható adatok, de bizonyára a nyugati határ biztosításával függenek össze. Erre utalhat a Fürstenfeld kapcsán olvasható megjegyzés, hogy a település a 9–10. században hanyatlásnak indult a gyakori magyar betörések következtében, majd a 12. században kiterjedt várrendszert építettek ki a Lajta és a Lafnitz vidékén a magyarok ellen (<http://de.wikipedia.org/wiki/Fürstenfeld>).

Várak és magyarok elleni menedékhelyek Dél-Bajorországban a 10. században.

Forrás: WEITHMANN 1992: 27¹

A másik területi egység Bajorország délkeleti és Felső-Ausztria északnyugati része. A ma két ország területén található nevek történetileg szorosabban kapcsolódhatnak egymáshoz, mivel Felső-Ausztria Innkreis kerülete a 18. század végéig nem Ausztriához tartozott, hanem az egykori Innbaiern része volt. Ez a terület a magyar hadjáratok idején gyakran volt véres harcok színhelye. A magyarok ellen menedéket kereső német lakosság a helyi adottságokat is kihasználó várépítményekben tudta átvészelni a harcokat. A várak nagy száma mutatja, hogy a bajorok számára mekkora veszélyt jelentettek a magyarok (WEITHMANN 1992).

Unger- ~ Ungar- helynevek bajor területen

[http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&tab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=\[-\]115748175277541762745.00047779a4e81fad93fca](http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&tab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=[-]115748175277541762745.00047779a4e81fad93fca)

¹ A várak: 1. Bogenberg, 2. Donaustauf, 3. Grünwald, 4. Herrenchiemsee, 5. Hilgartsberg, 6. Kallmünz, 7. Kindlbach/Lengham, 8. Kipfenberg, 9. Kleinhöhenkirchen, 10. Megling/Stamfl, 11. Moos, 12. Oberpörling, 13. Schäftlarn, 14. Schauenburg, 15. Straßburg, 16. Weltenburg, 17. Westerholz/Kaufering, 18. Windach, 19. Wischlburg, 20. Kelheim, 21. Ebersberg.

A két térkép összehasonlításával látszik, hogy a már előbb említett *Unger* előtagú településnevek (*Ungarsteig*, *Ungarischwall*, *Ungerthal*, *Ungerhausen*; *Ungertsried*, *Ungerer*, *Ungers*) nagyjából azon a vidéken fordulnak elő, ahol a magyarok ellenében felemelt várak elhelyezkednek. Ebből adódik a lehetőség, hogy a településnevek a magyarok hadjáratainak az idejére tekintenek vissza.

Ungerthal nevének első előfordulása 1340-ből való, a helység keletkezését a Lech-mezei csatával hozzák összefüggésbe ([http://www.buechenbach.de/gb-buerger/ortsteile/\[-\]ungerthal](http://www.buechenbach.de/gb-buerger/ortsteile/[-]ungerthal)). Ez a lehetőség a többi névvel kapcsolatban is felmerült (SOMOGYI 2004: 19). Későbbi dátum és békésebb körülmények tűnnek fel *Ungarsteig*-gel kapcsolatban: neve eszerint Magyarország és Bajorország között a 16. században nagy jelentőségű marhakereskedelmi útvonallal függ össze (<http://regiowiki.pnp.de/index.php/Breitenberg>, <http://de.wikipedia.org/wiki/Wollaberg>).

A nevek harmadik csoportját Alsó-Ausztriában, a Dunától északra található nevek alkotják. Közülük is kiemelten fontosnak látszik a két korai adatolású *Ungerdorfa* Morva, illetve a Thaya folyók közelében. Elhelyezkedésük alapján felmerülhet a Morva túlsó partján fekvő sásvári székely ispánsággal való összefüggésük lehetősége. Meglehet, a közelmúltban talált honfoglalás kori sírlelet is támogatja ezt a feltevést.

Unger- helynevek Alsó-Ausztriában a Dunától északra

[http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=11574817527754\[-\]1762745.0004775700e23e5e0a175](http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=11574817527754[-]1762745.0004775700e23e5e0a175)

Unger- települések Alsó-Ausztriában, a sásvári székely ispánság és a velük kapcsolatos Morva városok

[http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=11574817527754\[-\]1762745.0004775700e23e5e0a175](http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&msa=0&msid=11574817527754[-]1762745.0004775700e23e5e0a175)

Az *Ungar*~*Unger*- elemű helynevek történelmi és népiségtörténeti jelentőségét más népnévi eredetű osztrák földrajzi nevekkal összehasonlítva lehet értékelni. A *sváb* népnév 33, a *frank* 24, a *bajor* 3, a *böhm* (azaz cseh) 7 névben fordul elő. A magyarok nevének 25 adata ebben a sorban igen jelentős mennyiséget képvisel.

ELISABETH SCHUSTER etimológiai szótárából (SCHUSTER 1989–1994) nemcsak a magyarok nevét tartalmazó adatok tarthatnak számot érdeklődésünkre. A szócikkek között néhánynak magyar közszói etimológiája van. A szótár megjelenése után egy évvel a Bécsi Naplóban közölt tanulmányban a szerző a magyar eredetűnek tartott nevek sorát – RÉDEI KÁROLY-lyal konzultálva – további elemekkel egészítette ki (SCHUSTER 1995). A következő neveknek találkozunk magyar etimológiájával:

Strahlbach Ober-, Nieder- (Zwetl mellett) 1139: *Scelebaes*, 1157: *Stralbach*, 1311/15: *Scelebaes*, *daz ist daz Stralbach* 'elmocsarasodott határterület' [versumfter Grenzstreifen]. Az első adat összetett szó: m. *szél* 'perem' + *ebes* 'mocsaras <terület>'; a későbbi adatok német eredetűek (SCHUSTER 1994: 331). A magyarban ilyen jellegű helynévre akad néhány példa: *Szélgyöp* (Salomvár határában, Zala megye), *Szélmező* (Mezőlak határában, Veszprém megye), *Szélszeg* (helység a Szilágyságban), *Szélartló* (helység Margitától délkeletre) vö. FNEsz. Az etimológia helyességétől függetlenül az adatok a lakosság kicserélődéséről, vagy legalábbis részleges nyelvcserejéről szólhatnak.

Zaingrub (Horn mellett) 1130: *Zanicra*, 1205/14. sz. *de Zaenkra* 1369: *Zuenkrueb*. Ismeretlen eredetű (SCHUSTER 1994: 489). Később a magyar *szúnyog* + *-ra* ragos alakjával magyarázza (SCHUSTER 1995). *Szúnyog* a magyarban helynévként és személynévként is elfordult (Oklsz.). Ahhoz a körülményhez, hogy az adatban valóban a *-ra* rag fordul elő, a szöveggörnyezetet kellene ismerni, a névhez való tapadása mindenképpen magyarázatra szorul.

Schotterlee ~ Ober/Unterschoderlee (Stronsdorf mellett, Laa a.d. Thaya körzetében) 12. sz. k./13. sz.: *Duae villae Schaeterlehen*, 1229: <1147> *Shatirle* 'határhalom sátrakkal'. Összetett szó: a m. *sátor* + kfn. *lê ~ wes* 'domb'. Az összetett szó az előretolt bajor seregekkel szemben kiépített magyar katonai védővonalra utal (SCHUSTER 1994: 243). A magyarban a *sátor* ilyen értelemben való földrajzi névi előfordulása, illetőleg az efféle összetétel szokatlan.

Schoderleh (Altengbach mellett) 1376: am *Schaterlee*, 1555: *Scharderlehen*. Összetett szó *sátor* + *le*, azaz alakulásmódja, eredete *Schotterlee*-hez hasonló lenne (SCHUSTER 1994: 234).

Scharbarn ~ Schorber dülönév (Enzendorf im Thale, Hollabrunn) 1299: *Scharwarn*, 1318: *Scharbarn*. Ismeretlen eredetű, megfejtési kísérletei bizonytalanok (*scharbe* 'Kormoran'; *scharbare* 'valami, ami apránként szétvág'), szláv származtatásának (*Žarovary* összetétel 'izzik, ég + főz') is csak csekély valószínűsége van (SCHUSTER 1994: 208–9). Később a magyar *Sárvár -n* toldalékos alakjával azonosítja (Schuster 1995).

Züggen (Hochneukirchen-Gschaidt mellett, Kirchschlag körzetében) 1563: in *Cikhen*. Magyar helynév átvétele, amelynek alapja a *szék*, *szik*, vö. *Eisenzicken* ~ *Németciklén* (SCHUSTER 1994: 512, és 1995; *Németciklén* etimológiájához vö. FNEsz.).

Zemingdorf ~ Semingdorfer Feld (Wiener Neustadtól keletre) dülönév 1237: *Scebena*, 1260/80: *Zemingendorf*. A magyar *Szebenya*, *Szemenye* átvétele (SCHUSTER 1994: 500 és 1995; FNEsz.).

Ollern (Sieghartskirchen mellett, Tulln körzetében) 1033: *Álarun*, 1355: *Olorn*, 1435: *Olaren*. Alakulásmódja a németből világos (*Ala-rūna*), jelentése azonban kevésbé: a névadás idején halban gazdag víznek kellett itt lennie (SCHUSTER 1994: 72–3). Későbbi magyar származtatása szerint összetett szó lenne: *al* + *róna* (SCHUSTER 1995). A természeti adottságok nemigen támogatják ezt az etimológiát, de szótörténeti szempontból is problematikus.

Ockert (Ruprechtshofen mellett) 1289/95: *Achut*, 1342: *Ochut*, 1591: *an der Ochit*. A víznév szláv eredetű *Obchod* 'átjáró' (SCHUSTER 1994: 60). Későbbi magyarázata szerint a magyar *ókút* átvétele lenne (SCHUSTER 1995).

Samendorf (Haidershofen/Haag körzetében) 1242: *Samagdorf*, 1259: *Samendorf*. A név *samag*~*samen* része sem szláv, sem német szavakkal nem hozható etimológiai kapcsolatba (SCHUSTER 1994: 198). Későbbi megfejtési kísérlete a magyar *som* szó -gy képzős (*somogy*) származékából történt (SCHUSTER 1995).

Adersdorf (Biberach/St. Peter i.d. Au körzetében) 1290/1308: *Sadrunsdorf*, 1310: *Sodersdorf*. A -*dorf* utótag előtt egy genitívuszban álló személynév valószínűsíthető, amely nem látszik sem germán, sem szláv eredetűnek (SCHUSTER 1989: 142). A személynévet később a magyar *Sándor* névvel azonosította (SCHUSTER 1995). A helynév-magyarázat helyességét gyengíti, hogy a *Sándor* név a középkori Nagy Sándor-regény révén a 13–14. században vált divattossá Magyarországon.

Artstetten (Melk körzetében) 1259: *de Owatsteten*, 1269: *de Awastetten*, 1278: *de Auersteten*. A -*stetten* előtti elem nem világos, valószínűleg nem tartalmaz szláv elemet (SCHUSTER 1989: 193). Az előtagot később a magyar *avas* 'tölgyes; védett erdő' szóval azonosította (SCHUSTER 1995). Az összetétel jellege nem jellemző a magyarra.

Schuster magyar helynév-etimológiái (1989–1994, 1995)

[http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&m=0&msid=\[-\]115748175277541762745.0004777e4ef53c0d7868d](http://maps.google.com/maps/ms?hl=hu&ptab=2&ie=UTF8&oe=UTF8&m=0&msid=[-]115748175277541762745.0004777e4ef53c0d7868d)

Az ismertett etimológiák a biztostól az alig valószínűig terjednek. Alapos település-, népiségtörténeti és régészeti szempontok figyelembevételével történő vizsgálatuk szükséges annak a szem előtt tartásával, hogy előfordulásuk tágabb környezetében az *Unger*- ~ *Ungar*- népnévvel alakult helynevek fordulnak elő. (Nem szerepel az ismertett etimológiák között a n. *Fallbach* < m. *Falva* és a n. *Kirchschlag* < m. *Körslak* névmagyarázat, mivel mindkettő egyértelműen téves.)

A magyar vonatkozású ausztriai és bajorországi helynevek korai rétegeinek kutatása a közös történelem számos új részletét világíthatná meg. Miután a vizsgálatok ilyen irányban úgyszólván hiányoznak, itt és most az első lépésnél, a figyelem felkeltésénél többre nem vállalkozhatom. A módszeres kutatást azonban érdemes folytatni ebben az irányban, hiszen mind a népnévi, mind a magyar etimológiát tekintve szóba jöhető adatok egy része igen korai adatolású, így ezek a magyar történelem korai szakaszának jobb megismeréséhez vezethetnek.

Irodalom

- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIRÁLY PÉTER 2006. *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza.
- MAUERBÖCK–MOSSER 2002. *Die Haus- und Hofnamen im Gerichtsbezirk Mauerkirchen*. http://www.ute.at/hausnamen-hofnamen_mauerkirchen/
- OKISz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI Gyula 1902–1906. *Magyar Oklevél-szótár*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- PLATT, MARGARETE 2001. Völkernamen in Flurnamen von Wien und Niederösterreich. *Österreichische Namensforschung* 29/1–2: 181–190.
- SCHUSTER, ELISABETH 1989–1994. *Die Etymologie der niederösterreichischen Ortsnamen* 1–3. Verein für Landeskunde von Niederösterreich. Wien.
- SCHUSTER, ELISABETH 1995. Magyar eredetű helynevek Alsó-Ausztriában. *Bécsi Napló* XVI/5: 6–7.
- SOMOGYI LÁSZLÓ 2004. *A burgenlandi magyarság*. Történelem–földrajz–településforma–etikum–szociálökönómia. Előmagyar és honfoglaláskori helyneveink Ausztriában és Bajorországban. Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája, Oberschützen/Felsőlövő.
- WEITHMANN, MICHAEL W. 1992. Die »Ungarn-Fliehburgen« des 10. Jahrhunderts. Beispiele aus dem südbayerischen Raum. In *Ungarnjahrbuch* 20: 1–27.
<http://de.wikipedia.org/wiki/Fürstenfeld>
<http://de.wikipedia.org/wiki/Wollaberg>
http://epa.oszk.hu/01500/01536/00020/pdf/UJ_1992_001-026.pdf
<http://regiowiki.pnp.de/index.php/Breitenberg>
<http://www.buechenbach.de/gb-buerger/ortsteile/ungerthal>

(P. LAKATOS ILONA – SEBESTYÉN ZSOLT szerk.,
 Emlékkönyv Mező András tiszteletére.
 Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza, 2010. 153–164.)

Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar diaszpórában

A felső-ausztriai magyar diaszpórával való első találkozásaim és a nyelvhasználatukra vonatkozó egyidejű megfigyeléseim a 60-as évekre nyúlnak vissza, amikor magyar szakos egyetemistaként többször tehettem látogatást az ott élő bátyámnál. Nemcsak az akkori passzív megfigyelések jelentettek számomra nyelvi élményt, hanem az a többször adódó alkalom is, amikor az 56-os menekültek gyermekei számára rendezett nyári táborokban magam is részt vehettem a magyar nyelv tanításában. Ekkor tapasztaltam, hogy azoknak az 56-os emigránsoknak, akiknek a német nyelvtudása még igen csekély volt, és akiknek emellett kommunikációs kapcsolataik csaknem kizárólag a magyar nyelvre korlátozódtak, a beszéde mégis interferenciára utaló elemekkel volt megtűzdelve. A német hatás egyfelől a nyelv szupraszegmentális szintjét érintette: a magyarostól eltérő beszéddallamban jutott kifejezésre, másfelől interjekciókra (mint például a némi csodálkozással vegyes tudomásulvételt kifejező *ach so*) korlátozódott. Akkoriban értetlenül álltam szemben ezzel a jelenséggel. Bár a kutatásra érdemes problémát világosan láttam, a téma módszeres vizsgálatára csak a 90-es években nyílt lehetőségem. – A gyerekek nyelvtudásában már akkor széles szóródás volt megfigyelhető a magyar nyelv ismeretének teljes hiánya és a nyelv – beszéd szinten – kielégítő tudása között.

A kutatást az addig megjelent szakirodalom számbavételével kezdtem meg. A munka alapja az a nyelvhasználati kérdőív, amelyet két nyelven, magyarul és németül külön a felnőtt és külön a középiskolás korosztály számára fogalmaztam meg. Ezeket a kérdőíveket 210 Felső-Ausztriában élő magyartól kérdeztem ki: 176 felnőttől és 34 középiskolástól. Mellettük a gyűjtés hatósugarába került néhány első generációs nem magyar anyanyelvű személy is. Az általuk közölt adatoknak a figyelembevételéről azonban a későbbiek során lemondtam, amint erről a továbbiakban még szó lesz. A gyűjtésnek ebben a fázisában interjúkat készítettem az emigráció prominens személyiségeivel a magyar megtelepülés történetéről, a magyar nyelvű iskolázásról, az egyesületi és az egyházi életéről. – A gyűjtés második fordulójában hangfelvételeket készítettem, amelyeken irányított beszélgetés során előre meghatározott modulok (vö. LABOV, WILLIAM, „A nyelvi változás és változatok”: Szociológiai Figyelő 4. 1988: 22–48) váltakoznak. Elvégeztem a kétnyelvűség kutatásában bevált hangpercepció vizsgálatot és az eldöntendő kérdés beszéddallamának megfigyelésére alkalmas kísérletet. Az adatközlők három kép közül egy általuk kiválasztottak a leírását is megadták. Kikérdeztem tőlük A magyar nyelvjárások atlaszában közel 100 kérdését, amelyeknek a segítségével az egész magyar nyelvterületet képviselő adatközlőim magyar nyelvváltozat-választásának a sajátosságait lehet tanulmányozni. A gyűjtésnek ebben a szakaszában 45 személy működött közre, valamennyien azok közül valók, akik az első fordulóban már adatközlőim voltak, így a tőlük nyert adatok egész nyelvi életrajzuk tükrében válnak értékelhetővé. A gyűjtést a névadási szokásokra irányuló, a keresztelési anyakönyvek anyagaira támaszkodó kutatás egészíti ki.

A nyelvi anyag feldolgozása összetett feladat. A szakirodalom leginkább valamely bevándorló közösségnek az idegen nyelvi közegben bekövetkező nyelvi sorsáról szól (vö. pl.: GAL, SUSAN, Codeswitching and consciousness in the European periphery. In: American Ethnologist 14. 1987: 637–53. Magyarul in: KONTRA MIKLÓS szerk., Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Bp., 1991. 123–57; KONTRA MIKLÓS, Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból: Linguistica series A. Studia et dissertationes, 5. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp.,

1990.; DI LUZIO, ALDO, On some (socio)linguistic properities of Italian foreign workers' children in contact with German. In: KEES DE BOOT – WLLLEM FASE eds., Migrant Languages in Western Europe: International Journal of the Sociology of Language 90. 1991:131–57; PFAFF, CAROL W., Turkish in contact with German: Language maintenance and loss among immigrant children in Berlin (West). In: KEES DE BOOT – WLLLEM FASE eds. i. m. 1991: 97–129; BARTHA CSILLA, Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései. 1993. Kézirat).

A bevándorló közösségek által használt anyanyelvi változat belső nyelvi fejlődésének a nemzetközi szakirodalomban lényegesen kevesebb figyelmet szenteltek. Ilyen vizsgálatokról számoltak be mégis az ICDG 2. kongresszusán, 1997-ben Amszterdamban holland kutatók (vö.: VAN REENEN, PIETER, On the dialectal provenance of Iowa Dutch; SMITS, CAROLINE J. M., On the persistence of dialect features in Iowa Dutch). A feldolgozás során mindkét szempontra igyekszem majd tekintettel lenni.

A felső-ausztriai magyarság a magyar nyelvnek különböző területi változatait beszéli. A magyar–német kontaktusok vizsgálatában figyelembe kell venni, hogy a magyar nyelvjáráások különböző mértékű és jellegű német hatásnak voltak az évszázadok folyamán kitéve. Az areális kapcsolatokra való tekintettel egyéni elbírálás alapján dönthető csak el, hogy a német eredetű elemek (mindenekelőtt szavak) a beszélő nyelvhasználatában anyanyelvjárási vagy későbbi, osztrák területen bekövetkezett hatás következményei-e. Például a *simpfüt* igealak használata egy Somorja, Rajka, Mosonmagyaróvár környékére lokalizálható vernakuláris nyelvet beszélő személy esetében legfeljebb a szó belseji bilabiális affrikáta tekintetében mondható az aktuális német hatás eredményének.

Adatközlőim kiválasztása során kezdetben nem voltam tekintettel arra, hogy a megkérdezettek milyen a n y a n y e l v ű n e k vallják magukat. Nemcsak azért, mert a gyűjtés első fázisában a magyarok környezetében élő osztrákokat is ki akartam kérdezni (vö. NELDE, P. H. – VANDERMEEREN, S. – WÖLCK, W., Interkulturelle Mehrsprachigkeit. Eine kontaktlinguistische Umfrage in Fünfkirchen. Bonn, 1991. Dümmler), hanem azért is, mert a magyarokkal közösséget vállaló, a nyelvüket elsajátító személyeket sem akartam szem elől téveszteni. A kutatás során azonban kiderült, hogy az a csekély számú adatközlő, aki az első generációba tartozik, de magát nem tartja magyar anyanyelvűnek, a feldolgozás során statisztikailag releváns külön kategóriába nem lenne sorolható. A magukat magyar anyanyelvűnek valló személyek válaszai között azonban értelmezhetetlen adatok forrásai lennének. Ezeket az adatokat a továbbiakban figyelmen kívül hagytam, hiszen a magyar adatközlőktől gyökeresen eltérő, de a nem magyar anyanyelvűek sorában is egymástól alapvetően különböző sorsokról van szó. Megemléksükéről azonban a sajátos életpályák okán kár lenne lemondani. Közöttük elsőként egy osztrák férfiről kell szót emelni, aki 1956-ban mint városi tisztviselő elkötelezetten segítette a magyar menekülteket. Ő az egyetlen ebben a kategóriában, aki nem tud magyarul. (Magyar felesége természetesen szerepel az adatközlőim között.) Mellette egy, az NDK-ból származó, de magyarországi egyetemi diplomával rendelkező férfit kell megemlíteni, aki magyar feleségével és gyermekeivel került Felső-Ausztriába. A statisztikai feldolgozásban nem vettem tekintetbe annak a horvátországi német származású és anyanyelvű asszonynak az adatait sem, aki férjével kizárólag magyarul beszél – ugyanis megítélése szerint férje olyan „borzalmasan” beszél németül, hogy inkább ő maga választja a magyart a család kommunikációs nyelvének. A legnagyobb fejtörést a számomra annak a magyarországi vend anyanyelvű asszonynak a vizsgálat szempontjából való szerepeltetése vagy elhagyása jelentette, akinek ezt a kérdéskört leszámítva valamennyi nyelvi életrajzi adata beleillett a magyar anyanyelvűek sorába. (A gyűjtés idejére már elhunyt férje erdélyi magyar volt, gyermekeik tudnak magyarul.) Végül az egységes elbírálás kedvéért az ő adatairól is lemondtam.

A jelenlegi bemutatás csak a felnőtt adatközlőimtől, 176 személytől származó adatokkal foglalkozik. Azokról a kommunikációs színterekről lesz szó, amelyeken a magyar nyelvnek valamilyen szerepe lehet.

1. táblázat

Az adatközlők anyanyelv szerinti megoszlása

Anyanyelv	Fő	%
Magyar	167	94,9
Német	7	4,0
Magyar–német	2	1,1
Összesen	176	100,0

Az általános probléma, hogy melyik nyelvet tekintjük anyanyelvnek (azaz értelmezésében az első nyelv, a legjobban tudott, a legtöbbet használt nyelv fogalmával azonos-e), esetenként itt is felmerült. Akadt olyan személy, aki ugyan kisgyermekkorában csak magyarul tudott, életének sajátos alakulása folytán ezt a nyelvet teljesen elfelejtette, és ma már német anyanyelvűnek mondja magát. Az esetek túlnyomó többségében azonban a megkérdezettek az első nyelvüket mondták anyanyelvnek. A vizsgált közösséget képviselő minta 95%-a magyar anyanyelvű. Mivel ugyanezen csoport generációs megoszlásában 82%-ot tesz ki az első generációsok részesedése, egyértelműen a második generációsok túlnyomó többsége is magyar anyanyelvűnek tartja magát. A magukat német anyanyelvűnek vallók is tudnak – igaz, igen különböző mértékben – magyarul.

Az anyanyelv elsajátítása után a magyar nyelv használatának legfőbb színtere a család. A megkérdezettek közül 118 főnek a házastársa magyar, 37-nek más nemzetiségű (osztrák/német, szerb, román stb.). 110 fő szerint családjuk az egymás közötti érintkezésben csak egy nyelvet használ. Ebből az következik, hogy a magyar házasságok esetén is előfordul, hogy a családban nem (vagy nem csak) magyarul beszélnek egymás között.

2. táblázat

Az adatközlő családja egy nyelvet használ

Nyelv	Fő	%	Korrigált %	Kumulált %
Magyar	95	54,0	86,4	86,4
Német	14	8,0	12,7	99,1
Egyéb	1	0,5	0,9	100,0
Több nyelv; nem él családban	66	37,5	–	–
Összesen	176	100,0	100,0	

A családban csak egy nyelvet használók 86%-a magyarul beszél, 13%-nál a család nyelve a német, és 1%-ot tesznek ki azok, akiknél ezt a szerepet más nyelv tölti be.

A több nyelvet használó családokban az egyes nyelvek nem „egyenrangúak”, azaz bizonyos nyelv(ek)et főként, más(oka)t ritkán használnak. A ritkán használatos nyelvek között többnek a felsorolása is lehetséges volt.

3. táblázat

Az adatközlő családja több nyelvet használ

Nyelv	Főként használatos	Ritkán használatos
Magyar	38	25
Német	24	34
Egyéb	1	5
Egy nyelv; nem él családban	113	113
Összesen	176	–

A két adatsor összehasonlítása azt mutatja, hogy a válaszadók családjaiban az egy nyelvet használók aránya a több nyelvűekhez viszonyítva $2/3 : 1/3$. A családi nyelvhasználat pontosabb megközelítése az egyes családtagokkal való kommunikáció vizsgálata révén válik lehetővé. A válaszok egy része csupán az adatközlők nyelvi életrajzát egészíti ki, hiszen a szülőkkel adott esetben – életkori okokból – csak a múltban volt lehetséges beszélniük. Az informátorok túlnyomó többsége, 169 fő, azaz 96%-uk velük magyarul beszél, illetőleg beszélt. Németül csak azok a második generációs adatközlők beszélnek a szüleikkel, akik vegyes házasságból születtek, és a német lett a család nyelve. Az adat összhangban van az anyanyelvre vonatkozó kérdésre adott válasszal.

A család nyelvének másik összetevője az adatközlő és házastársa között használatos nyelv. Magyarul 121 fő, más nyelven 26 beszél a házastársával. (A válaszok hiánya részint abból fakad, hogy az adatközlők között akad olyan is, aki [még] nem házas.)

A családi nyelvhasználat további lényeges összetevője a gyermekeknek átadott nyelv, vagyis annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az adatközlő a gyermekeivel, unokáival milyen nyelven beszél. Magának a magyar nyelv átadásának a fontosságát 145 fő helyeselte, és mindössze 10 adott nemleges választ. (21 válasz hiányzik.) Arra a kérdésre, hogy a megkérdezettnek vannak-e gyerekei, 136 igenlő választ kaptam, 23 adatközlőnek nincs gyermeke. A tényleges nyelvhasználatot tekintve 110 fő szokott a gyermekeivel magyarul beszélni (a válaszadók 83,3%-a), 22 adatközlő nem beszél magyarul a gyermekeivel. Erre a kérdésre 44 fő nem válaszolt: a gyermekteleneken kívül olyanok is például, akiknek a gyermeke egy korábbi házasságból született, és Magyarországon él, tehát a kérdés szempontjából irreleváns lett volna az adat figyelembevétele.

Az anyanyelv átadásának az eredményességét az mutatja, hogy a családokban felnövő gyermekek a különböző szituációkban milyen nyelvet használnak. A több gyermekes szülők egy részének, a válaszadók 51%-ának a megítélése szerint a második generációt alkotó gyermekeik egymás között használják a magyar nyelvet is, 49%-uk szerint azonban a testvérek nem beszélnek egymással magyarul.

4. táblázat

A magyar nyelv használata a testvérek egymás közötti kommunikációjában

Testvérek egymással	Fő	%	Korrigált %
Magyarul	48	27,3	51,1
Nem magyarul	46	26,1	48,9
Nincs adat	82	46,6	–
Összesen	176	100,0	100,0

A testvérek egymás közötti beszélgetésében a magyar nyelv használata bár viszonylag jó arányszámot mutat, a tényleges előfordulás ennél kevésbé kedvező. A gyermekek ugyanis amint közösségbe kerülnek – a közösség óvodát, iskolát jelent, ahol kizárólagosan német nyelvű környezetben vannak –, egyre jobban „rászoknak” a németre. Könnyebben fejezik ki magukat így, szókinsük, német nyelvi készségeik rohamosan fejlődnek – szemben az anyanyelvükkel, amely megreked egy bizonyos szinten. Ha azonos óvodába, iskolába járnak, ott az egymás közti beszélgetés is hamarosan a környezethez idomul, és ez a továbbiakban az otthoni kommunikációra is áttérjed. Ettől fogva legfeljebb a szülők jelenlétében, az ő kifejezett elvárásuk alapján beszélnek magyarul egymás között. Ez a probléma korántsem csak erre a közösségre jellemző. A közelmúltban egy – Felsőpulyán megrendezett – konferencián egy svédországi magyar felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy az magyar, akinek a gyermekei is tudnak magyarul. Egy másik felszólaló ezzel szemben azt vetette fel, hogy az a gyermek, akit a szülei a magyar nyelv használatára „kényszerítettek”, a későbbiekben esetleg egyáltalán nem akarja majd a szülők nyelvét használni, és még magyar származását is megtagadhatja, a magyar nyelvet aktívan nem beszélő gyermek identitásában viszont a származás tudata pozitív érzés keretében maradhat meg. A kérdésen nyilvánvalóan lehet vitatkozni, a felvetett gondolatok mindenesetre a szórványhelyzetből fakadó általános gondokat jól mutatják.

A nagyszülőkkel való kapcsolatteremtés nyelve az előzőekkel szemben mindenekelőtt a magyar lehet. A magyar nagyszülők – ha egyáltalán élnek még – ritka esetben vannak Ausztriában, ennek következtében többnyire nem is tudnak németül. A velük való kommunikálás lehetősége tehát jelzi az unokák generációjának a magyar nyelvi tudását is. A szülők véleménye szerint a gyerekek és a nagyszülők érintkezésében a magyar nyelv használata 60%-ot tesz ki, 12,5%-ban nem magyarul beszélnek a nagyszülőkkel – ebben a vegyes házasságok nem magyar oldala játssza a fő szerepet. Az adathiány egyik oka, hogy a nagyszülők egy része már nem él. A kedvező számadatok mögött azonban viszonylag ritka valóságos nyelvi érintkezés tapasztalható. Több szülő is megjegyezte, hogy a gyerek egészen gyenge magyar tudása folytán az egynyelvű nagyszülővel való nyelvi érintkezés úgyszólván a köszönésre korlátozódik.

A gyermekek és barátaik, kortársaik egymás közötti kommunikációjában meghatározó tényező, hogy az ő baráti körüket elsődlegesen az iskola és a lakóhely szabja meg. Ez a környezet pedig a diaszpóra-helyzet következtében túlnyomóan a német nyelvhez kötődik. Jellemző, hogy még azok a gyerekek is (mai második generációs adatközlőim), akik Welsben a Szent István-telepen, egy 1956 után létesített magyar családi házas lakónegyedben nőttek fel a 60-as évek elején, elmondásuk szerint egymás között mindig németül beszéltek. Mivel a gyermekek ma már általában óvodába is járnak, a német nyelvű szocializáció kezdete az iskoláskor előtt elkezdődik.

5. táblázat

Kortársaikkal magyarul is beszélő gyerekek az adatközlők családjában

Gyermekek és kortársaik egymással	Fő	%	Korrigált %
Magyarul	57	32,4	44,2
Nem magyarul	72	40,9	55,8
Nincs adat	47	26,7	–
Összesen	176	100,0	100,0

A gyerekek közötti magyar nyelvhasználat egyetlen intézményesített kerete a cserkészetre korlátozódik. Ilyen körülmények között csupán a magyar nyelvnek a német

melletti használatáról lehet szó, az adatok a gyakoriságra vonatkozóan nem adnak támpontot. A cserkészfoglalkozások kéthetente szombat délutánonként vannak. Emellett kirándulások, táborozások szolgáltatnak még alkalmat a magyar nyelv használatára.

A gyermekek baráti körének összetételére, nyelvismeretére utal, hogy a szülő milyen nyelven beszél a gyermeke barátaival. A felnőttek a magyar gyermekekhez ugyanis magyarul szólnak akkor is, ha a gyermekek generációjában az egymás közötti nyelv már a német. A minta értékelhető adatai szerint a szülők 51%-a beszél magyarul a gyermekei barátaival, tehát valóban igaz, hogy magyar gyermekek között is előfordul, hogy egymással már németül beszélnek. A szülők 93%-a a német nyelvet is megjelölte a gyermekei barátaival való kommunikáció eszközéül, ami egyértelműen azt mutatja, hogy a gyerekek baráti körében a német nyelvűek túlsúlyban vannak, sőt csaknem a felének magyarul tudó barátai nincsenek is.

A felnőtt generáció családon kívüli nyelvhasználata abban a tekintetben nyer különös fontosságot, hogy a magyar megreked-e a családi nyelvhasználat keretein belül, vagy van-e lehetőség, élnek-e a tágabb környezetben is a használatával. Ha a kérdést úgy vetjük fel, hogy a baráti körében vannak-e magyarok, akkor a válaszok kedvezőnek tűnnek. A megkérdezettek 54%-ának túlnyomórészt magyar baráti köre van, de 36%-uknak is akad magyar a baráti körében. Még így is feltűnő azonban, hogy a megkérdezettek csaknem 10%-ának egyáltalán nincsenek magánjellegű magyar kapcsolataik.

Mást mutat a kép, ha a baráti körben használatos nyelveket vizsgáljuk. A két kérdésre adott válaszok egybevetése arra enged következtetni, hogy bár az adatközlők túlnyomó többségének vannak magyar barátai, a baráti körben folytatott társalgás nyelve csaknem olyan gyakran a német, mint a magyar. Általában németül beszélnek, ha akár csak egyetlen magyarul nem tudó is van a jelenlévők között. Bizonyos társaságokban a magyarok is csak németül beszélnek.

6. táblázat

A baráti körben használatos nyelvek

Baráti körben	Fő	%
Magyarul	138	78,4
Németül	109	61,9
Egyéb nyelven	7	4,0
Nincs adat	4	2,3

A családon kívül a mindennapos érintkezés fontos színtere a lakóhely, a szomszédokkal való kommunikáció.

A 60-as évek elején egyes városokban a menekültek számára lakóházak épültek. Ezekben ma is laknak magyarok, itt tehát van esély arra, hogy honfitársak lakjanak a közelben, akikkel anyanyelvükön is szólhatnak. Lényeges – mint már volt róla szó –, hogy Welsben családi házakból egy kisebb lakónegyed épült fel. A tömbházakban lakók már kevésbé ismerik egymást, különösen ott, ahol egy-egy 8–10 emeletes, több lépcsőházas épületről van szó. Ilyen esetekben előfordulhat, hogy a máshonnan egymást nem ismerő magyarok például amikor kutyájukat sétáltatják, már németül beszélnek egymáshoz. A magyarok tekintélyes része azonban valóban szétszórtnak él a városokban és az egyes kisebb településeken, ahol csak idegenajkú, természetesen főként német nyelvű szomszédsággal találkozhat. Mivel Ausztria évtizedeken át, sőt még ma is befogadó ország, a magyarok szomszédságában szerbek, horvátok, románok – de igen gyakran afrikai, távolkeleti származásúak laknak. Ez utóbbiakkal a német, a többiekkel, ha környezeti nyelvként

ismerik a szomszéd anyanyelvét, azon folyik a társalgás. Szépfalusi Istvánnak – az újvidéki 11. Élőnyelvi Konferencián elhangzott előadása nyomán – az osztrák népszámlálási adatok alapján végzett számítása szerint Felső-Ausztria településeinek 51%-án legalább egy magyar él. A lakóviszonyokból következő érintkezési lehetőségeknek megfelelően 88-an beszélnek magyarul (is) a szomszédaikkal, 21 fő egyéb nyelven (is), és csaknem mindenki, 166 fő említette a németet mint a környezettel való kommunikáció nyelvét.

A formális jellegű magyar nyelvű kommunikáció egyetlen lehetséges színtere a kultúregyesületek keretei között adott. Az 1945, illetőleg az 1948 utáni emigráció összefogása elsődlegesen a menekültek lelki gondozását vállaló egyházak, illetőleg papok révén történt meg, de – részint az ő vezetésükkel, közreműködésükkel a kulturális tevékenység is megindult. Ennek szervezeti keretét a többi osztrák tartományhoz hasonlóan Felső-Ausztriában is a (katonai eszmények ápolására, katonai temetők, emlékművek gondozására létrehozott) Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének linzi szervezete adott, amely 1955-től Szent László Bajtársi Közösség néven működött. Ebben a körben baráti összejöveteleket, történelmi évfordulókról való megemlékezéseket is tartottak. A szervezetet 1966-ban a magyar kormány követelésére feloszlatták.

Az 1956-os forradalom 10. évfordulóján rendezett nagyszabású ünnepség volt az első lépés a Felső-ausztriai Magyarok Kultúregyesülete megalapításához, amelynek hivatalos indulási időpontja 1968. január 19. Az egyesület megalapításától kezdve a Magyar Otthonban működik. Bár az épület fenntartása a katolikus egyházhoz kapcsolódik, a kultúregyesület feladatának tekinti a Felső-Ausztriában élő valamennyi magyar művelődési igényének a kielégítését vallásfelekezetre való tekintet nélkül. Ez a törekvés a mindenkori vezetőség összeállításában is megmutatkozik. 1980. február 8-án a Kultúregyesület, a cserkészcsapat és a linzi magyar lelkészség képviselői részt vettek Bécsben az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetségének az alakuló közgyűlésén, amelynek azóta is tagszervezeteként működnek.

1973-ban megalakult a Bécsi Magyar Kultúr- és Sportegyesület linzi és steyeri csoportja. Ezt a szervezetet az akkori Magyarok Világszövetsége a bécsi magyar nagykövetség közvetítésével támogatta. Tagtoborzásuk alapja az volt, hogy az egyesület tagjainak magyarországi látogatásaihoz rendkívüli kedvezményeket biztosítottak. Személyi ellentétek következtében az egyesület kettébomlott, és a kivált rész Pannónia 77 néven először Linzben, később Welsben működött ugyancsak a magyar nagykövetség támogatásával. Mindkét egyesület évenként 2-3 rendezvényt tartott, amelyeken neves magyar művészek, zenekarok léptek fel. Mindezzel gyengítették a már meglévő egyesületet, és megosztották a magyarságot. A magyarországi rendszerváltozás után a kedvezmények elmaradtak, és a két egyesület támogatás hiányában fokozatosan megszűnt.

Mivel a kultúregyesületekben való kommunikáció nyelve minőségileg különbözik az otthon használt konyhanyelvtől, igen fontos színtere a magyar nyelvhasználatnak. A nyilvános szereplések alkalmával különös gondot fordítanak a választékos magyar beszédre. Ez azt jelenti, hogy ha mindennapi szóhasználatukban ugyan valóban sűrűn fordulnak is elő német elemek, beszéddallamuk egyénenként és beszédhelyzetüként változó mértékben, de korántsem mentes az idegen hangzástól (erről majd a későbbiekben még lesz szó), ilyen helyzetben különösen a kódváltásokat illetően hevesen elutasító magatartást tanúsítanak.

Adatközlőim közül 110 fő (62,5%) semmilyen magyar egyesülethez nem tartozik, illetőleg soha nem tartozott. Az egyesületi tagságról számot adó személyek 11 egyesületet neveztek meg. A ma is fennálló Felső-ausztriai Magyarok Kultúregyesületét 52, a 80. sz. Árpád cserkészcsapatot 15 fő említette. Két említést kapott az Ausztriai Magyar Egyesületek Központi Szövetsége. További 1–1 előfordulással szerepel a Bécsi Katolikus Szövetség, a Bornemisza Péter Társaság, a Magyar Lelkigondozó Szolgálat, és a Grazi Magyar Egyesület. (A Felső-ausztriai Magyarok Kultúregyesületének egy-

egy irodalmi, történelmi előadásán 70–80 fő szokott megjelenni, a szüreti és farsangi bálokon 2–300-as létszám az átlag. Ez ausztriai viszonylatban nem rossz arány – még Bécshez viszonyítva sem, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a közönség egy része 50–100 km-es körzetből jön össze. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Bécsben 6763 magyar „köznyelvű” személy élt, Felső-Ausztriában 3218).

Vannak a nyelvhasználatnak olyan pillanatai, amelyek nem igényelnek valóságos beszédpartnert, amelyekben leginkább megnyilvánulhat a vernakuláris nyelv. Az *intim nyelvhasználat* körébe sorolható az, hogy ki milyen nyelven álmodik, imádkozik (itt említendő a vallásgyakorlás nyelve is) – adott esetben káromkodik.

A vallással kapcsolatos nyelvhasználat első kérdése a magyar nyelvű istentiszteletek látogatása iránt érdeklődött. Figyelemre méltó, hogy protestánsok is látogatják a katolikus istentiszteletet (és olykor megfordítva) a magyar nyelv kedvéért. Itt nemcsak a liturgia magyar nyelvéről van szó, hanem közvetve a társas kapcsolatokról is, hiszen a misék előtt és után szokás a templom előtt beszélgetni. (Linzben a felmérés idején minden vasárnap volt szentmise, a reformátusok havonta egyszer tartanak istentiszteletet. Welsben, ahol csak havonta egyszer van magyar mise, még egy közeli vendéglőbe is beülnek az emberek, hogy egy kávé vagy sör elfogyasztása mellett beszélgessenek.)

Az adatközlők 56%-a legalább néha részt vesz a magyar nyelvű istentiszteleteken. A fennmaradó jelentős hányad azonban különböző okokból távol marad ezektől az alkalmaktól. Az istentiszteleteket csak néha látogatók azok közül kerülnek ki elsősorban, akik – ha egyébként nem is jutnak el a magyar nyelvű istentiszteletekre – évente egyszer részt vesznek a Szent István ünnepségen, amelyet hagyományosan megünnepelnek a felső-ausztriai magyarok a Linz fölött magasodó Pöstlingberg kegytemplomában. Ezt utána a szomszédos vendéglőben ünnepi megemlékezés követi, amelyen a nyugati magyarság neves képviselőinek a szónoklata mellett korábban a ternbergi gyerektábor résztvevői, megalakulása óta a cserkészek adnak műsort. A másik, évente visszatérő rendszeres program az ausztriai magyarok mariazelli zarándoklata szeptember 3. vasárnapján. A Szent István ünnepség a protestánsokat is vonzza, a mariazelli zarándoklat résztvevői köre a katolikusokra korlátozódik. Valóban intim nyelvhasználat az imádkozás során valósul meg. A magyar nyelvhasználat tekintetében lényeges, hogy a megkérdezettek csaknem 73%-a magyarul (vagy magyarul is) szokott Istenhez fordulni.

7. táblázat

Milyen nyelven szokott imádkozni?

Imádkozás nyelve	Fő	%
Magyar	127	72,7
Német	29	16,5
Latin	3	1,7
Egyéb nyelv	1	0,6
Nem imádkozik, nincs adat	33	18.8

A gyónás természetesen csak a katolikusok esetében releváns megjelenése a vallásságnak. Az adatközlők közül 56-an magyarul, 25-en németül gyónnak. A 122 római és az egyetlen görög katolikusnak (összesen tehát 123 főnek) ez a 65,9%-a; ebben az arányban lehetetlen föl nem ismerni a nyugati világ e tekintetben igen liberális vallási beállítottságának a hatását.

Az intim nyelvhasználatnak speciális esete az, hogy valaki milyen nyelven számol. Ebben a választásban azonban már nem a szülői ház, hanem a másodlagos szocializáció,

az iskola játszik döntő szerepet. A számolás nyelve és az iskolai végzettség, az iskola nyelve összefüggésben kell, hogy álljon.

A mintában az alacsony iskolázottságúak aránya szembeszökő, különösen mivel Ausztriában általában magasabb a magyarok iskolai végzettsége, mint az osztrák lakosságé. (A Salzburgi Magyar Kör elnökszövegének a kérdésemre adott tájékoztatása szerint abban a tartományban a magyarok körében a magasan kvalifikált értelmiség túlnyomó többségben van.) A felső-ausztriai magyarok több prominens személye is beszámolt arról, hogy az értelmiségi réteg egy tekintélyes része kivándorolt az 50-es évek végén és a 60-as évek folyamán Ausztriából, az igen jelentős iparral rendelkező osztrák tartományban ugyanakkor a képzett és képzetlen munkások elhelyezkedésére jó lehetőségek kínálkoztak. Ez magyarázza, hogy a vendégmunkás kör (de még a feketemunkát vállalók csoportja is) viszonylag jelentős számban van jelen a tartomány városaiban és az agglomerációban.

8. táblázat

Az adatközlők iskolai végzettség szerinti megoszlása

Iskolai végzettség	Fő	%	Kumulált %
0–7 osztály	15	8,5	8,5
Általános iskola	22	12,5	21,0
Szaktanulmányképző	48	27,3	48,3
Érettségi	57	32,4	80,7
Egyetem, főiskola	34	19,3	100,0
Összesen	176	100,0	

Az anyanyelv használatát az egyén életében bekövetkezett másodlagos szocializáció, az iskola nyelve döntő módon befolyásolja. Az adatközlők nagy része (58,5%) iskoláit végig anyanyelvén, de igen sokuk (29%) részben vagy egészen idegen nyelven végezte. Az idegen nyelv túlnyomóan a németet jelenti, de esetenként a román, szerb, szlovák és a szlovén is említésre került.

Az alapfokú iskolákat 135 fő (77,7%) végezte magyarul; az iskola fokának emelkedésével ez az arány, azaz a magyar nyelv szerepe egyre csökken: a középiskolát 36,4%, szaktanulmányképzőt 17,6%, egyetemet 12,5% végzett magyarul.

Az iskolai végzettség, illetőleg az elvégzett iskola tanítási nyelve tükrében érdemes megvizsgálni, hogy a mintaként szereplő csoport milyen nyelven számol. Meglepő módon többen (147 fő) állították magukról, hogy az alapműveleteket magyarul végzik el, mint ahányan a megfelelő ismereteket magyar nyelven szerezték meg. A nyelv használatának ez a színtere természetesen egy-egy személy esetében több nyelvet is megenged, így lehetséges, hogy németül 61-en számolnak, de a románt, szerbet és a horvátot is megemlíthették.

A nyelvtudásról, nyelvhasználatról való szubjektív vélekedést tükrözik azok az osztályzatok, amelyekkel az adatközlők maguknak, illetőleg gyermekeiknek a magyar nyelvtudását értékelték.

Az adatközlők önértékelése alapján 77 fő m a g y a r t u d á s a „igen jó”, „jó”-nak ítélte 56 fő, 35-en „közepes”-re értékelték saját anyanyelvtudásukat, 6 fő „elégséges”-re osztályozta magát, 2 fő pedig „elégtelen”-ként minősítette ezt.

A szülők a gyermekeik anyanyelvtudását is értékelték. Az adatközlők által adott válaszokból az az általános tendencia szűrhető le, hogy a családban nevelkedő több gyerek esetén a legjobb minősítést szüleiktől az elsőszülött kapta, a további gyermekek értékelése ennél gyengébb. Ez a megállapítás szorosan összefügg a gyermekeknek a családban használatos nyelvvel mondottakkal.

A szülők értékelése alapján a magyarul tudó gyermekek több mint 3/4-e közepesen vagy annál jobban tudja anyanyelvét. A magyarul kifogástalanul és a közepesen tudók aránya kiemelkedő, az 1/3-os érték körül mozog mindkettő. Mivel szubjektív adatokról van szó, nem árt tudni, hogy az értékelést jelentős mértékben befolyásolta az identitástudat.

A magyar nyelvtudás „ébrentartását” több itt és most részletesen nem tárgyalandó faktor, mint például a rádióhallgatás, olvasás, esetleg a tv-nézés – és igen jelentős mértékben a magyar nyelvterülettel való kapcsolattartás is segíti. Közülük a rádióhallgatás, televíziózás, a magyar nyelven való olvasás lehetősége többé-kevésbé adott volt mindenki számára (legkevesbé a televíziózásé; ennek az elvi lehetősége csak a 90-es években teremtdött meg, gyakorlatilag pedig a mértéke még most sem kielégítő). A hazalátogatás gyakorisága, időtartama, sőt azoknak a köre, akik hazalátogatnak, az előzményekhez képest a felmérés idejére kibővült. Míg a Kádár-korszakban a politikai menekültek egy része alig vagy egyáltalán nem látogatott haza, a 90-es évek közepére a megkérdezettek több mint 1/3-a legalább évente négyszer, de ezeknek az embereknek a fele akár havonta többször is járt Magyarországon. Ebben a tekintetben mutatkozik azóta a legtöbb pozitív változás: mind többen töltik a szabadidejüket Magyarországon, sőt az itteni telek-, ház- és lakástulajdonosok száma is egyre bővül. Több család küldi a gyermekét Magyarországra tanulni.

Kétségtelenül könnyebb helyzetben vannak az óhazával való kapcsolattartás tekintetében az Ausztriában, különösen pedig annak a keleti felében élő magyarok a világ más tájaira szakadtakhoz képest, hiszen a távolságok viszonylag csekélynek mondhatók. Ezt tükrözi az a levél is, amelyet egy linzi magyartól kaptam még abban az időben, amikor az első gyűjtőutamat szerveztem: „... levelére válaszolva közlöm, hogy a véleményem szerint – mivel Linz a magyar határtól nem egészen 300 km-re van – nincs különbség az itteni és a soproni, pesti vagy a szegedi magyar beszéd között. Az itt élő magyarok egy jelentéktelen kis része 1945 után jött Magyarországról Linzbe. Egy elváltozást a beszédben meg [!] akarva is nehéz találni. Biztos más a helyzet ezzel a témával kapcsolatban a Magyarországtól nagyobb távolságra élő magyaroknál mint pl. Svédországban, Norvégiában, Angliában, Portugáliában, Amerikában, Ausztráliában vagy Dél-Afrikában.”

A magyar nyelv irányából ható egységesítő, illetőleg az idegen nyelv hatása következtében fellépő elkülönítő erők az eddigiekben ismertett körülmények között érvényesülnek. A továbbiakban néhány példán keresztül ezeknek a következményeit ismertetem.

Miként a bevezetőben már volt róla szó, a legkorábbi idegen nyelvi interferencia elsősorban a nyelv zeneiségét, a beszéddallamot érintette. Olyan körülmények között történt ez, amikor a megfigyelt nyelvhasználók kétnyelvűsége önmagában nem indokolta a nyelvi változást. A háttérben olyan normakonfliktust lehet sejteni, ami a korabeli hazai nyelvhasználat politikai és műveltségi okokból való elvetésén és a korábbi emigrációs hullám által beszélt, de már a német interferenciától módosult nyelvi változat elfogadásán alapult. Azóta a Felső-Ausztriában élő magyarok túlnyomó többsége aktívan használja a német nyelvet, így az idegen nyelvi hatás közvetlenül is érvényesülhet – és érvényesül is. A leginkább feltűnő talán a mondatdallam, mégpedig nemcsak a közismert eldöntendő kérdő mondatok, hanem a kijelentő mondatok dallamának is a magyar fül számára idegen jellege, amelyet alighanem a hangsúlyviszonyok módosulása is erősít.

A beszéd zenei oldalánál maradvá továbbra is, a hangképzés és az időtartamviszonyok eltérő relevanciája tűnik fel a két nyelv összehasonlítása során. A németben sem a zöngés : zöngétlen, sem a hosszú : rövid szembenállásnak nincsen fonológiai megkülönböztető szerepe. Ezeknek a viszonyoknak a felismerését célzó, magyar szópárokon végzett vizsgálatom 17%-os tévesztési arányt mutatott ki. Ezen belül vele csaknem azonos arányt mutat a tévesztés azokban az esetekben, amikor az elhangzott példában nem

volt eltérés. A meglévő zöngés : zöngétlen szembenállást szókezdő helyzetben 9%-os tévesztéssel, szóvégen 12 hibaszázalékkal, tehát az átlagosnál jobb eredménnyel ismerték fel. Rosszabb eredményt mutatnak az időtartammal kapcsolatos vizsgálatok. A más-salhangzóknál 25%-os, a magánhangzóknál 22%-os tévesztés mutatható ki. Az egyes adatközlői tévedéseket könnyű lenne figyelmetlenséggel, véletlennel – olykor esetleg a feladat félreértésével – magyarázni, az esetek halmozódása mégis a nyelvi tudat el-tompulására utal. Ez azonban csak akkor igazolható, ha az aktív nyelvi produktumok oldaláról is megerősítenek. A megerősítés részint a szókincstani kérdőívre adott vá-laszokban, részint a szövegfelvételek során megtörtént. A nyelvi anyagban akad példa a szóvégi zöngétlenülésre (*háZ, huG ~ hűk, BaB* – mindezek nem nyugat-dunántúli vernakuláris nyelvi változatot beszélőknél), de a zöngétlenülés szó belsejében (*leGény*) és szókezdő helyzetben is (*BaB, pusz* 'busz') előfordul. A magánhangzók körében feltűnő a szóvégi középső nyelvválású hosszú magánhangzók rövidülése: *háloszoba, lépcső, fürdőszoba, fűraszto*. Mindkét változás a nyelv zeneiségét érinti. A kiejtés idegenszerű-ségét fokozza a hehezetes mássalhangzók ejtése: *k'émény, k'onyha*, valamint az *r* és az *l* hangok németes képzése: *Szálcbugba, vántozo*.

Magyar–német viszonylatban a szókincs változása a beszéd szintjén jelentkezik: ez azt jelenti, hogy a következőkben bemutatandó nyelvi elemek típusok képviselői. Egyikük sem állandó rendszertani eleme a beszélőközösség nyelvhasználatának, ma-gyar szókincsének, de kiegészítésképpen ezek vagy más elemek bármikor jelentkezhetnek a magyarul megfogalmazott mondatokban.

Alkalmi szókölsönzések például: *hejcong, tepih, zsaluzi, szulcër, hobiraum, fűsz-gëngër, cëllëri, firkântë, fërlöbung* stb. (Ezeknek a szavaknak egy részét passzív megfi-gyeléssel gyűjtöttem, más részük a szövegfelvételek kapcsán, illetőleg a kérdőívre adott válaszok során hangzott el.) Az efféle szavakat hosszan lehetne sorolni; a típus jelentke-zésének gyakorisága beszélőnként és témánként változó. Ebbe a kategóriába nemcsak főnév, hanem bármilyen szófajú szó tartozhat: „ety kicsit *válig* kel csinálni”, „nehezen viseltem el *zélis*”, „nëm nagyon *aufvëndig*”. A lényegesen ritkább igei kölsönzések az ige vonzatának az átvételét is jelentik: *arra fërcihtolok*.

A következő típus a részleges kölsönzés: *fërnzëterem, virágrupp, vonalpusz* 'Li-nienbus', *këltëhullám*. Előfordulása az előbbinél lényegesen ritkább. Egyes esetei rész-leges fordítással keletkezettek, de az alakkeveredés sajátos megnyilvánulásairól is szó lehet, miként a gyereknyelvből megfigyelt *certapos, gealuttam*. Ritkán a szó teljes for-dítása, azaz tükörfordítás is előfordul: *bejëvetel* 'Einkommen'.

A német–magyar viszony harmadik típusa az, amikor a magyar nyelvszókás sze-rinti összetett szó helyett szószerkezet áll: *virágos doboz* 'virágláda', *baromfis ól*. A nyelvi stratégia ezt a megoldást viszonylag ritkábban választja.

A magyar szó ismeretének a hiánya adott esetben hiányként mutatkozott. Ilyen szi-tuáció a természetes beszéd folyamatban alighanem ritkán fordul elő, a MNyA. kérdő-íve alapján összeállított kérdéseim nyomán azonban gyakran találkoztam vele. A hiány abból fakad, hogy ebben a gyűjtési szituációban adatközlőim mindenképpen magyar szóval akartak válaszolni.

Kérdéseim első csoportját olyan fogalmak megnevezései alkották, amelyek a szó szoros értelmében a „konyhanyelvhez” tartoznak. Az ebben a körben jelentkező hiány okát informátoraim a következő megjegyzésekkel magyarázták: „ismerem, de nem sze-retem” / „nem főzöm” / „nem használom”. Hasonló indokok természetesen anyanyelvi környezetben is elhangozhatnának, ott azonban az emlegetett okok nem hoznának létre lexikális hiányt. Az idegen nyelvi környezet azonban a felejtést segíti, ilyen megoko-lások valamelyikével került a megnevezetlen fogalmak körébe a *forzácsfánk* 16-szor,

a *derelye* 14-szer, az *angyalbögyörő* és a *karalábé* 9-9 adatközlőnél, a *disznósajt* 7 és a *zeller* 6 alkalommal.

A rokonságnevek és a hozzájuk kapcsolódó fogalmi körök megnevezései jelentették adatközlőim számára a következő akadályt. A szóismeret hiányosságainak egyik fő oka, hogy a megnevezés standard változata nem alakult ki. Ezzel függhet össze a *koma* és a *komaasszony* megnevezésének 19, illetőleg 20 hiánya. (Igaz, közülük 6 esetben született válasz: a keresztszülőket a gyerekek szülei a nevükön szólítják. Ez a nyelvhasználati szokás nyelvjárási kötöttségű.) Jellemző azonban az egyik második generációs adatközlőm megjegyzése, aki a direkt rákérdezésemre így válaszolt: „Szentmártonban mindenki *koma*.” Az *apatárs*, *anyatárs* megnevezése 17 adatközlőnek jelentett gondot. Azok közül, akik erre a fogalompárra az *ipa*, *napa* megnevezést ismerték, többnyire azt már nem tudták, hogy melyik vonatkozik a nőre, és melyik a férfirra. A lakodalom résztvevői, szereplői azoknak, akik már nem élnek a hagyományos közösségben, szintén ismeretlenek. Ebben a tekintetben azonban valószínűleg a magyarországi városi lakosság nagy részének is gondot okozna a *vőfély*, vagy a ’férjhez menő lánynak adott pénz, hozomány’ fogalomnak a megnevezése.

A német nyelv interferenciájának eseteit lehetne sorolni a mondattan köréből is; csupán jelzésként említem meg a személyes névmási alanynak a magyarban szükségtelen, olykor halmozott kitételét: „*én* láttam hétvégeken”, „*ő* Altmünsterbe van, *ő* tanul ott, ... *ő* egy szállodába tanul”, vagy a *sok* számnév után a többes számnak a magyartól idegen használatát: „Mi is elég *sok gyerekek* vótunk” stb.

Nem hagyható azonban figyelmen kívül a beszélőknek a magukkal hozott (vernakuláris) nyelvi változata sem. Nyelvjárási háttérük az identitásuk elválaszthatatlan része, ehhez önkéntelenül, máskor tudva és akarva ragaszkodnak. Nyelvtudásuknak ez a rétege került elő azokban a helyzetekben, amikor a kérdőívemre adandó válaszok során egyeseknél adathiányt kellett regisztrálnom. A kapott válaszok olyan összefüggésre is figyelmeztetnek, hogy a sok adathiány gyakran az adott fogalom megnevezéseinek, a valódi tájszavaknak a gazdagságával jár együtt. Az *angyalbögyörő*-t 9 adatközlő nem ismerte ugyan, de a többiek 10 különböző néven nevezték meg: *nudli*, *pöcsmácsik*, *krumplinudli*, *bögyörő*, *angyalbögyörő*, *billemácsik*, *bucinúdli*, *snufnúdli*, *sufnudli*, *krumplisnúdli*. A *forgácsfánk* 16 adathiányával szemben 11 tájszó, illetőleg alakváltozat áll a válaszokban: *csörögefánk*, *csöröge* ~ *csērēge* ~ *csőrege* ~ *csörge*, *csērēpfánk*, *szalagosfánk*, *cserefánk*, *herőce*, *forgácsfánk*, *csörgefánk*. Hasonlóképpen sok tájszó hangzott el a *disznósajt* neveként: *disznósajt*, *disznófősjajt*, *prēzbors*, *prēssajt*, *sajt*, *svártli*, *svārgli*, *bőrsajt*, *gömbec* ~ *gömböc*.

Emellett azonban felfedezhető az a tendencia is, amely a különböző magyar nyelvi változatok kiegyenlítését célozza akár a családon, akár a baráti, ismeretségi körön belüli nyelvváltozat-választásban. Ezekről az adatközlőim megjegyzéseiből lehet értesülni. Egy budapesti születésű adatközlőm erdélyi származású feleségével beszélve a burgonyát *pityóká*-nak mondja. Egy másik erdélyi asszony viszont ugyanezt a fogalmat a vele azonos nyelvi változatot beszélő családjával ellentétben „itt már”, azaz Ausztriában *krumpli*-nak nevezi. Azok többsége, akik a húslevesbe *murkot* tesznek, hozzáteszik, hogy ez Magyarországon *sárgarépa*. Van olyan erdélyi adatközlőm, aki a *krumpli* ~ *pityóká* megfelelések közül aszerint válogat, hogy a beszélgetőpartnere számára melyik kifejezés az ismerős. Az idézett megjegyzések a kérdőívek adatainak az értékelésével megegyező eredményt mutatnak: az egymás nyelvhasználatára való odafigyelés, az ezt tekintetbe vevő nyelvi viselkedés teremti meg az alapot ahhoz, hogy a vizsgált közösségben nyelvi kiegyenlítődési folyamatról, illetőleg ennek kezdetéről beszéljünk.

Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék?

Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovásírásos felirat kapcsán

1. Az Ómagyar Mária-siralom megtalálásának 90. évfordulóját ünnepelve és egyúttal a KT. és Szalagjai előkerülésének 150. évfordulójára emlékezve nemcsak ezeknek az emlékeknek a nyelvtörténetben, irodalomtörténetben elfoglalt helyükre gondolunk – beleértve mindegyiknek a maga nemében „első” voltát, hanem arra a kérdésre is, hogy az általuk kirajzolódó művelődéstörténeti kép, (a Szentírás magyar nyelvű ismerete, a keresztény műveltségi kör, az írás története stb.) milyen további elemekkel egészíthető ki.

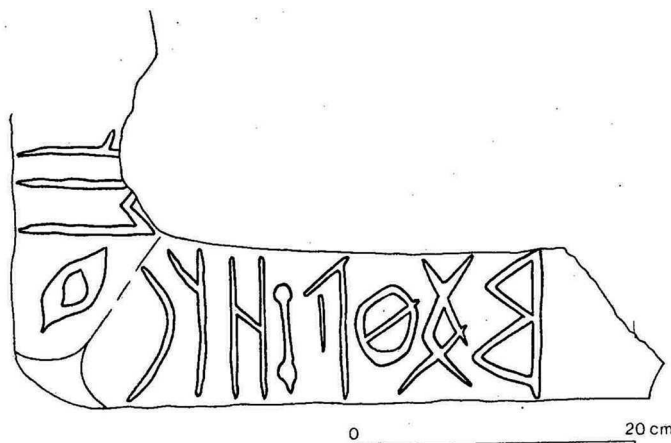
A magyar művelődéstörténetnek sok szempontból vitatott rétege a latin betűs műveltségünket megelőző, majd bűvópatakként mellette/alatta élő rovásírás. A körülötte felparázsló – többnyire politikai vetületű és nem egyszer dilettáns nézeteket is tükröző – vitákkal nem szándékozom foglalkozni. Kétségtelen tény azonban, hogy a rovásírással kapcsolatos kérdésekkel eddig túlnyomó részt történészek, régészek, turkológusok foglalkoztak, a problematika első magyar nyelvészeti szempontú rövid összefoglalása KOROMPAY KLÁRÁTÓL származik a magyar nyelvtörténet tankönyvben (2003: 102–105).

A rovásírással való kapcsolatom akkor kezdődött, amikor 2010-ben HOSSZÚ GÁBOR, a BME Villamosmérnöki és Informatikai Karának docense, számítógépes paleográfus felkeresett, hogy a Kárpát-medence rovásírásos emlékeit és az érintett írásrendszerek összefüggéseit tárgyaló könyvéhez (HOSSZÚ 2011) a magyar nyelvi adatok nyelvtörténeti szempontból valószínűsíthető olvasatainak megállapításában legyenek a segítségére. A címben jelzett rovásírásos emlék ekkor kezdett foglalkoztatni.

A vargyasi felirat megtalálásának idejét tekintve igen fiatal: 18 éve ismert. Még abban az évben több közlemény adott hírt róla. FERENCZI GÉZA (1994: 147–150) a megtalálás körülményeit, a lelet sajátosságait: méreteit, formáját és a rajta található rovásbetűk szerinte valószínűsíthető megfelelőit közölte. RÁDULY JÁNOS (1994: 151–152) és KÓSA FERENC (1994: 153–155) egy-egy egymással részben egyező olvasati javaslatot ad, BENKŐ ELEK (1994: 487–489) pedig elsősorban a magyarországi tudományos közvéleménnyel ismertette részletesen a régészeti leletet. A történet rövid summája a következőképpen foglalható össze: Vargyas középkori templomát később gótikus stílusban átépítették. Egy földrengés következtében a templom megsérült, ezért 1813-ban lebontották. A helyére épült imaháznak a múlt század 90-es éveiben bekövetkezett további bővítése során került elő az a szögletes formájú faragvány, amely a címben megnevezett feliratot tartalmazza. FERENCZI a faragványt – funkcióját tekintve – szenteltvíztartónak, keresztelőmedencének, esetleg örökmécses olajtartójának tudja elképzelni, bár mindehhez szokatlannak tartja a méreteit. (1994: 148). KÓSA FERENC a Romániai Magyar Szóban megjelent, SZÁSZ TIBOR ANDRÁS tollából származó cikkre hivatkozva egy kőből készült szobor talapzatának véli (1994: 155). BENKŐ ELEK keresztelőmedenceként tartja számon, és megjegyzi, hogy „szögletes formája a középkori Magyarországon igen ritka típust képvisel” (1994: 487).

Korára nézve elég széles skálán határozták meg a keletkezésének idejét. FERENCZI GÉZA a 15. sz. közepére, második felére (1994: 149), RÁDULY a 14. sz. közepére (1994: 152), BENKŐ ELEK a leletegyüttes egésze alapján a keletkezés felső határának a 13–14. századot tartja (1994: 489).

2. A következő ábrán a BENKŐ ELEK által készített átírás látható (BENKŐ E. 1996: 79).

A régészeti lelet két ismertetője, RÁDULY JÁNOS és KÓSA FERENC olvasatot is adott az hozzá. Alapul FERENCZI GÉZA által a feliratról készült átíratnak a rovásbetűit vették (1994: 148–149). Ráduly olvasata az azonosított rovásbetűk közötti magánhangzók kikövetkeztetésével $M^iH^aL^yJ$: $^iRT^aNK^oV^eT$, amelynek a jelentése szerinte 'Mihály J.' vagy 'Mihályi írta (a) követ'. (1994: 151). KÓSA FERENC lényegében ezzel egy időben egy vele részben egyező olvasatot ad: $MiHáLYI Sz(ilve)(SZ)TeR TőN KöVeT$. Olvasatát némi kiejtésbeli variánsokkal egészítette ki (1994: 153). KÓSA olvasatának a későbbiekben nincs visszhangja (a szerző majd másfél évtized múltán ismét feleleveníti, vö. 2008: 72–80). RÁDULY olvasatát veszi át GYÖRFFY–HARMATTA (1997: 152). Az olvasatok azt mutatják, hogy a magánhangzók jelöletlenségét mindkét szerző általánosan elfogadhatónak tartja.

A két olvasattal kapcsolatban megfogalmazható véleményem egy része nyelvi természetű, más részük a rovásírás olvasatára, megfejtésének elvi és módszertani kérdéseire vonatkozik.

A rovásírás több jellemzője közül itt kiemelendő, hogy a rövid magánhangzókat nem jelöli – emlékenként bizonyos eltérésekkel. A korai emlékekben ez különösen jellemző. A magánhangzók hangtani helyzete sem közömbös: szóvégen kötelező érvénynyel írták ki, és ez a hosszú magánhangzókra általában is vonatkozik. Elmaradásuk kivételesnek mondható (KOROMPAY 2003: 103). A vargyasi emlék két megfejtési kísérletében a hosszú magánhangzók nem kivételes, egyes esetekben, hanem rendre jelöletlenek, ami a felirat korai keletkezését tekintve nem fogadható el (VÉKONY 2004: 19).

További meggondolandó kérdés az olvasatokkal szemben névtani jellegű. Közös pontjuk ugyanis a *Mihály* név, amely a kételemű névadás szerint családnév, illetőleg családnévképzővel ellátott származék: *Mihály J(ános?)*, esetleg *Mihályi* magában, illetőleg *Mihályi Szilveszter*. Az nem derül ki, hogy milyen viszonyban lehetett *Mihály J.* ~ *Mihályi* vagy *Mihályi Szilveszter* a felirattal, illetőleg a faragvánnyal. Ki volt ő? A megrendelő? A faragvány készítője? A rovó? Adományozó? Annyira jeles személyiség lett volna, hogy meg kellett nevezni? A faragvány keresztelõmedence voltára tekintettel a megkeresztelt személy neve is lehetne (felnőtt keresztelését feltéve). Ebben az esetben a keresztelés spirituális hátterét tekintve a családnévi értelmezések nem jöhetnek szóba. A legkorábbi feliratokban aligha lehet kötelező tulajdonságnak tekinteni, hogy személynevet tartalmaznak. A családnévek a 15. sz. második fele előtt okleveles adatokkal nem

igazolhatók. Rövidítve, *Mihály J.* formán leírva vagy éppen keresztnév nélkül a névtípus megjelenésekor szokatlan. Mivel a faragvány a szakirodalom jelentős része szerint korábbi, névtani szempontból sem állja meg a helyét a megfejtés. (A családnévtípus adatait lásd KÁZMÉR 1993., nyelvföldrajzi vonatkozásaira lásd ZELLIGER 2010.) Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az igen jeles művet létrehozó, és fontosságának tudatában levő jegyzőnk is csupán annyit árult el magáról, hogy ő „P. magister”. Messze van az az idő, amikor a humanisták már szükségét érzik annak, hogy a nevüket is megörökítsék! – SZÁSZ TIBOR ANDRÁSNak a kő funkciójára vonatkozó elképzelését, hogy egy Szent Mihály arkangyalt ábrázoló szobor talapzata volna, a későbbiek során nem veszik figyelembe (KÓSA 1994: 155).

Amikor Hosszú Gáborral a korai rovás emlékek olvasatait tekintettük át, és a RÁDULY-féle változatra került sor, az első szó, amin fennakadt a tekintetem, az *írtán* volt, melynek jelentése 'írta' lenne az adott megfejtési kísérlet szerint (RÁDULY 1994: 151). A szóalaknak a Konstantinápolyi felirat ezzel azonos alakú és jelentésű szavához való kapcsolása morfológiai és időrendi okok miatt valószínűtlen. A Teleki-kódex két jelen idejű adatán (131, 353) kívül csak a 16. század végétől, a 17. század elejétől kezdődően adatolható tárgyas ragozású *-n* toldalékos igealakok (SZABÓ T. ATTILA 1972: 182–205). Az ifj. DOMOKOS PÁL PÉTERTEŐL (MNY. 1961: 40) az Apor-kódexből ide vont adatok (86, 193) tévesek. Az *írtán* más lehetséges morfológiai tagolása még: *lakoztában, láttán* – ez a TNyt. szerint átmenet a határozói igenév és a névszó között tagolhatatlan *-tában, -tán* toldalékkal (A. JÁSZÓ 1991: 335). Ilyen szófajnak tárgyi bővítménye nem lehet.

A rovásírás korai emlékeinek megfejtésében a kutatás általában az ismert késői adatokból indult ki. Ez a biztos támpont azonban veszélyekkel is jár, hiszen a rovásírás – mint minden hangjelölésen alapuló írásrendszer – a nyelv egy adott állapotát tükrözi. A nyelv változásával bizonyos mértékig az írás is változik, változhat, miként ezt a latin betűs írásrendszerünk is mutatja. Ebből a felismerésből adódhat Benkő Eleknek az a megjegyzése, hogy a rovásírás régi emlékeinek a megfejtése a vele származását tekintve feltehetően kapcsolatot mutató más, elsősorban a Kárpát-medencei rovásírások felől is megkísérélhető (1997: 178). A székely-magyar rovásírás ugyanis steppei, görög és glagolita elemeket is tartalmaz, később a latin betűs írás is nyomot hagyott rajta (KOROMPAY 2003: 104).

Ez a szemlélet mutatkozik meg VÉKONY GÁBOR rovásírás-megfejtéseiben (2004) és HOSSZÚ GÁBORNak az írástörténet ide vonatkozó fejezetét tárgyaló könyvében (2011). Szembeszökő, hogy a vargyasi felirat olvasatában milyen eredményre vezet a módszerbeli változtatás. (A rovás emlékek jobbról balra tartó írásával ellentétben a táblázatban az egyes betűk a könnyebb olvashatóság kedvéért balról jobbra szerepelnek.) A korábbi és a VÉKONY-féle rovásjel-azonosításokat egymás alá írva jól látszanak az egyezések és a különbségek (FERENCZI olvasatot nem kapcsol az általa adott hangértékekhez, vö. 1994: 148–149):

Sorszám	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Átírás	ᄁ	ᄃ	ᄅ	1	l	h	γ	ɔ	ϕ	m	ɿ
Ferenczi	M	H/É	LY	J, I~P (?)	SZ	R/TSZ/TSZR	T	U	-K-	V	T
Ráduly	M	H	LY	J	:	R	T	N	K	V	T
Kósa	M	H	LY	I	SZ	T R	T	N	K	V	T
Vékony	M	H	F	I	O	γ	T	N	K	Ö	D

VÉKONY GÁBOR megállapítása szerint a rovásbetűk egy része nem kíván magyarázatot, az eltérések egyes betűformák hasonlóságából fakadnak. Az eltérések következtében a 3., 5., 6. és a 11. betű kíván magyarázatot. A 3. rovásbetűt általában az *ly* jeleként szokás

elfogadni. VÉKONY a vargyasival sok rokon vonást felmutató homoródkarácsonyfalvi felirat kapcsán abból a meggondolásból változtatta meg a jel hangértékét, hogy annak alakja eltér a mellette levők jellegétől, és mérete is kisebb azoknál. Megfelelést a glagolita *ſita* jellel való hasonlóságában talált, hangértékét tehát [f]-ként határozta meg (2004: 13).

Az 5. rovásbetű tulajdonképpen két pontszerű jel, amelyet egy jobbra ívelődő vonal köt össze. A jelet Ráduly az olvasatában elválasztójelnek, FERENCZI GÉZA *sz* betűnek látta. VÉKONY a glagolita *o*-val azonosította (2004: 21).

A 6. rovásjelet (N) többféleképpen értelmezték: RÁDULYNál [r], FERENCZI GÉZA és KÓSA olvasatában betűkapcsolatként szerepel. VÉKONY szerint az írásképp alapján csak íráshibás alakként (az [r] tükrözött képeként [H]) lehetne [r]-ként olvasni; a tükrözött írásképpnek csak az írás irányának megváltozásával, tehát a sor balról jobbra történő írása során lehetne szerepe. A korai ómagyar korban ez nem jellemző. Az [r] olvasat helyett felkínált megoldása egy olyan hang jele, amely a korai ómagyar kor elején, a vargyasi felirat elkészültének idején még megvolt, később azonban hangváltozás folytán eltűnt a nyelvből, ezért a továbbiakban már nem volt szükség rá. Ezt az N formájú írásjelet a veláris zöngés spiráns [ɣ] jeleként határozta meg (2004: 21), és a pártus *hét* (*hēth*) betűből [N] származtatta, amelynek szintén volt [ɣ] hangértéke. Ezt a származtatást HOSSZÚ a grafémák leszármazási láncaira kidolgozott modelljével megerősítette (2011: 90).

Végül a 11. rovásjelhez írt magyarázata úgy szól, hogy az általában [t]-ként értelmezett jel valamelyest különbözik a 7. helyen álló [t] jeltől; itt [d]-vel lehet számolni. A [t] és a [d] hasonló jellel való jelölésére máshol is van példa, mint pl. 1515-ből származó konstantinápolyi rovásfelirat 3. sorában: *Keteji* [ɔ: *Kedeji*] (VÉKONY 2004: 22).

Az ismertetett betűazonosítás után a vargyasi rovásfelirat olvasata VÉKONY szerint: [(i)m(ē)h fioyt(e)n(e)kōd] (2004: 22). Ezt KÓSA több hangot illetően is jogosan kifogásolta (2008: 75–78). Az olvasatot a HOSSZÚ GÁBORRAL való konzultációk során pontosítottuk a korai ómagyar kor hangrendszerének megfelelően. Lényeges változtatás az *íme* kiejtését illeti, és azon alapul, hogy a *h* hang rovásírásos jele az *é*-t is jelölheti (LIGETI 1925: 51–52). Az *íme* szókezdő hosszú magánhangzója a székely nyelvjárás nyugat-dunántúlival azonos eredetének megfelelően rövid *i*-vel hangozhatott, így a jelöletlensége megfelel a rovás szabályainak. A szöveg olvasata eszerint: [‘mé fioy t^é n^ékūd], azaz „íme fiú teneked” (HOSSZÚ 2011: 188–190). Az olvasat kormeghatározó is. Az emlék keletkezésének ideje arra az időre tehető, amikor a veláris zöngés spiráns még megvolt a nyelvünkben, illetőleg vokalizált fejleménye legalábbis diftongus szinten eleven volt. Erre az analóg példákat latin betűs emlékeink szolgáltadják. A kronológia meghatározását a székelyek székelyföldi megtelepedése is befolyásolja. A keletkezés felső határa a szóvégi hosszú magánhangzók rövidülése; a nyelvi változások nyelvjárásonként eltérő idejét figyelembe véve az emlék a 12–13. század fordulójánál később aligha keletkezhetett.

3.1. A mai nyelvhasználó számára kissé szokatlannak tűnő mondat a Szentírásból, János evangéliumából való, ismerősebb formájában: „[Asszony] íme, a te fiad” (Jn 19,26). A két megfogalmazás ugyanannak a bibliai helynek, Krisztus kínszenvedésének különböző nyelvű alapszövegére utal. A megszokott a Vulgata latinját idézi, a vargyasi felirat a Septuaginta görög nyelvű megfogalmazásának – ἴδε ὁ υἱός σου – grammatikailag pontos visszaadása (vö. BENCZE 1991: 86) Az ilyen módon azonosított rovásfelirat szövegének a magyar vallási nyelvhasználatba való beilleszkedése lehet a következő kérdés. Azt kell ugyanis megvizsgálni, hogy egyéni nyelvhasználatról van-e szó, vagy nyelvelméleinkben máshol is felbukkan-e ez a fordulat. SZERECZ ALAJOS párhuzamos kódexszövegeinket számba vevő munkájában (1916: 44) több kódexhelyet sorol fel, amelyekben a kérdéses idézet előfordul.

A Vulgátára visszatekintő szöveg nem szorul magyarázatra, kódexeinkben az evangélium-fordításokon kívül is legtöbbször ez található. Így pl. prédikációban: DöbrK. 470: „Allonakvala kedeg ieszus kereztenel V ańńa es v ańńanak ǫllei cleofasne maria : es magdalnai maria. Azert holot latta volna ieszus ańńat · es allo taneitvańat : kith zereth vala Monda v ańńanak Azońember *Ime te fiad* az vtan mond az taneitvannak *Ime te ańad*”; hasonlóképpen: WeszprK. 107; Krisztus utolsó hét szava: GömK. 162–163: „ES mýkepen te mondal, te zent Anýadnak. Azoný alat. *ime te fýad*. || Anāk vtanna. Az tanytuannak. mondal. *Ime te Anýad*” ~ VitkK. 105; passiókban: WinkK. 217: „felele ihesus zenth irasbol mondvan Azzonýallath *ime te fýad*” = NádorK. 277; WinklK. 218: „Monda neký *Jme te fiad* Janus, Ees Janusnak monda *Jme te anýad*” = NádorK. 279; ÉrsK. 41v: „ő zent a[tt]nnyat ő tanytwanyanak ayanlotta wala ő tanytwańanak ő zent annyat mondwan Azzonyallath *ime te fýad* ez Es az tanytwannak *yme te annýad*” ~ 52v; imádságokban: LázárK. 14: „O nagh zerelmenek meltosagat meg erosseythe Az keresfan fýwgwen vg Monda eggiteknek. Azzonýalat *Ime the fýadh* Annakvtana Mastoknak *Ime the Anýad*” = LázárK. 235. vö. még GömK. 255.

3.2. Más, részint az előzőekkel megegyező kódexekben a vargyasival azonos megfogalmazást találunk. Műfajilag imádságok és a passióból önállósult Mária-síralmak találhatóak közöttük: WinklK. 94–95: „ew zemeith kyk a verrel ees a sirassal megh homalýoswltak vala megh nýta ees výonnan ew edes annýawal syra annera hogh megh || ewthewze zent orczyat es a kenýwrýwletes kenýw hullatassal kernýwl thekenthwen monda Azzonyallath *ýme neked fýw* Janus *ýme neked anya*” = NádK. 361–362; ÉrsK. 100r: „fyam Iefus Myre hogy nekem nem zolaz Monda Idwezyttenk ő neky *Ime* azzonyallath *neked fýu* Ianos es legy annya Ianosnak”; CzechK. 17: „Azzonýembor *ým fýw nekd*. az tanetwańnak kedig. *ým anýa tenekd*”; LázárK. 8: „Az Mý vronk ieszus Cristus teged el ańanla Az hō zerethō tanoýtwanýanak zet [!] Ianosnak Mondwan. *Ýme neked Anýa*”.

Két adat utal arra, hogy az idézett nyelvi forma hogyan viszonyul a korban elfogadott, a Vulgátára visszamenő egyházi nyelvhasználathoz. A PeerK. 197: „Azzoníallat *im neked* monda zent annianak *fiad* legen zent ianus legi ania ianvsnak” a szerkezet élőbeszédet idéző betoldással utal a bibliai nyelvhasználattól való távolságtartásra. A CornK. 190r: „Azzony allat *ime [fýw neked]* te fýa d. es zent ianosnak monda. *ime te anya d*” a javítással utal arra, hogy a „nem hivatalos”, hagyományörzőbb, ritkább, talán „privát nyelvi” változatnak mondható szerkesztés a megfelelő helyre, a nagycsütörtöki prédikációba nem illik. A két nyelvi formát az Angyali üdvözet mai újabb *kegyelemmel teljes* és a korábbi *malasztal teljes* fordulatának egymáshoz való használatbeli viszonyához lehet hasonlítani.

4. Az *ime fýu neked* nyelvi szerkezet az idézett példák alapján archaikus változatnak látszik, gyökereit korai, a honfoglalást jóval megelőző időkre vezethetjük vissza. (A magyar görög érintkezések idejét a Kr. u. 4–5. századtól a 12–13. századig számíthatjuk, vö. szakirodalmi hivatkozásokkal BENCZE 1991: 84–85). A 9–13. századi görög–bizánci vallási, kulturális kapcsolatok következménye a glagolita írás hatása a rovásírásra. Írott emlékeink alapján dokumentálható elemeivel SZENTGYÖRGYI RUDOLF a Tihanyi alapítólevél (SZENTGYÖRGYI 2010) és a Veszprémvölgyi apácák adománylevele kapcsán (SZENTGYÖRGYI 2012) részletesen foglalkozott. Ebben a tág időintervallumban helyezhető el a keresztény (és mellette a többi monoteista vallás, a judaizmus és az iszlám) bizonyos fokú ismerete és hatása a magyarságra.

A kereszténységnek a bizánci vonulatából magyar nyelvű szövegemlék nem maradt fenn az államilag felvett, Szent István nevéhez fűződő nyugati irányzat következtében. Más részről a keleti kereszténység kezdettől fogva anyanyelvű volta mégis

szerepet kaphatott a magyar egyházi nyelv alakításában. Ide nyúlhat vissza a KTSz. Angyali üdvözlete, a MünchK. Miatyánk-szövege (vö. BENCZE 1991: 84, ZELLIGER 1994: 212–213), de alighanem a sokat hallott passiószöveg is, amelyből a Mária-síralmak önállósodtak. Ebből fakadhat az Ómagyar Mária-síralomnak a latin eredetihez képest szabad átköltése (hasonlóan a Halotti beszéd ugyancsak gördülékeny magyar nyelvéhez), illetőleg a 16. századi Mária-síralmakban az ÓMS. egyes sorainak szinte szó szerinti idézése (vö. A. MOLNÁR 1982: 35–37). A vargyasi rovásírási emlék szerepe ebben a vonulatban a 16. századi szövegekből idézhető *íme fiú neked* fordulat és a görög szöveg közötti összekötő kapocs. Azt mutatja, hogy egy korábban általánosabban ismert szerkezet évszázadokon keresztül fennmaradt a vallásosságnak feltehetően alacsonyabb nyelvi szintjein. Analóg példát mutatnak erre a középkori vallásosságnak az archaikus népi imádságokból kimutatható nyomai. (A Septuagintára visszanyúló magyar nyelvhasználat kódexeinkben előforduló további nyomai kutatásának lehetőségére idézett tanulmányában BENCZE LÓRÁNT is utal.)

5. Végül még egy kérdés vizsgálata van hátra: a rovásfelirat és a faragvány funkciója közötti kapcsolat. Az általánosan elfogadott vélemény szerint keresztelődence pereme a felirat hordozója. A tárgy és a szöveg közötti összhangot az Újszövetség különböző helyei alapján lehet megtalálni. Amikor Jézus megkeresztelkedett a Jordán vizében, szózat hangzott az égből. „Te vagy az én szeretett fiam” (Mk 1,11). Ennek továbbadása a szeretett tanítványra vonatkoztatva: *íme fiú neked* ~ *íme a te fiad* (Jn 19,26). A keresztény tanítás szerint Krisztusnak a keresztfán elmondott szavaival letünk mindnyájan Isten gyermekei, és mint fogadott fiú Jézus Krisztus testvérei, társörkösök (Rom 8,17; Gal 4,7).

6. Visszatérve a címben feltett kérdésre: Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? – a választ így lehet megfogalmazni: a Veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevele, a vargyasi rovásírási keresztelőkút és a latin betűs Ómagyar Mária-síralom együtt képviselik a magyar nyelvtörténetnek és művelődéstörténetnek egy eddig kevésbé kutatott területét. Ez a görög hagyományon alapult, és lehetővé tette az anyanyelvű vallásos szóbeliség szélesebb körben való elterjedését. Ennek alapján formálódott az élő nyelvhez közelítő vallásos nyelvhasználat, amely a latin alapú korai szövegek megfogalmazását is áthatotta.

Irodalom

- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: TNyt. I: 319–352.
- A. MOLNÁR FERENC 1982. Az Ómagyar Mária-síralom értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 78: 29–38.
- BENCZE LÓRÁNT 1991. „Ym fyw nekód” (A középkori magyar bibliafordítások eredetéről.) In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 84–89.
- BENKŐ ELEK 1994. Középkori rovásfelirat Vargyasról. *Magyar Nyelv* 90: 487–489.
- BENKŐ ELEK 1996. A székely rovásírás korai emlékei. *Magyar Nyelv* 92: 75–80.
- BENKŐ ELEK 1997. Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában. Válasz Ferenczi Géának. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41/2: 177–182.
- Ifj. DOMOKOS PÁL PÉTER 1961. Még egyszer a felelin-féle igealakokról. *Magyar Nyelv* 57: 39–46.
- FERENCZI GÉZA 1994. A vargyasi rovásírási emlék. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38/2: 147–150.

- GYÖRFFY GYÖRGY – HARMATTA JÁNOS 1997. Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 145–162.
- HOSSZÚ GÁBOR 2011. *Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. Rovás Alapítvány, Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. A székely rovásírás. In: MNyt. 102–105.
- KÓSA FERENC 1994. Kísérlet a vargyasi rovásfelirat megfejtésére. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38/2: 153–155.
- KÓSA FERENC 2008. Megjegyzések a vargyasi rovásémlék újabb megfejtéséhez. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 52/1: 73–80.
- LIGETI LAJOS 1925. A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv* 21: 50–52.
- MNyt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris, Budapest, 2003.
- RÁDULY JÁNOS 1994. A vargyasi rovásémlék olvasata. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 38/2: 151–152.
- SZABÓ T. ATTILA 1972. A *felelin*-féle alakok az erdélyi régiségben. In: Uő, *Nyelv és múlt*. Kriterion, Bukarest. 182–205.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv* 106: 295–307, 385–396.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvmélekünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–322, 385–399.
- SZERECZ ALAJOS IMRE 1916. *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*. Franklin Társulat, Budapest.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- VÉKONY GÁBOR 2004. *A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1994. „Es boľaffad münëkõnc mü vëtëtonkët...” (Bibliai exegézis – magyar etimológia.) In: SZATHMÁRI ISTVÁN – E. ABÁFFY ERZSÉBET – B. LÖRINCZY ÉVA szerk., *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 209–215.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2010. Név – szó – földrajz Lörinczétől Lörinczyig. A családnevek morfológiai kérdései. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 234.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest – NymE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely. 47–56.

(Az Ómagyar Mária-síralom felfedezésének 90., valamint a Königsbergi töredék megtalálásának 150. évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferencián [ELTE BTK, Budapest, 2012. december 18.] elhangzott előadás szerkesztett változata. [A konferenciakötet megjelenés előtt áll.]

Zelliger Erzsébet nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája

1969.

- *Acta Iuvenum. Nyelvészeti Tanulmányok* (ELTE, Budapest) I. (1969), II. (1972), V. (1980) *Nyelv és társadalom*. (Szerkesztő.)
- A Szentendrei sziget négy falujának (Kisoroszi, Tótfalu, Pócsmegyer, Szigetmonostor) földrajzi nevei. *Acta Iuvenum. Nyelvészeti Tanulmányok* I/3: 11–48.
- Az *ad* ige és etimológiai megfeleelőinek jelentésváltozása. *Acta Iuvenum. Nyelvészeti Tanulmányok* I/3: 119–137.
- József Attila: A Dunánál. *Acta Iuvenum. Nyelvészeti Tanulmányok* I/3: 195–209.

1971.

- Ellet, elletés. *Magyar Nyelv* 67: 220–222.
- A magyar nyelvészeti tudományos diákköri kutatás néhány módszertani kérdése. In: Hajdú Mihály – Pusztai Ferenc szerk., *A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései*. (Nyelvtudományi Dolgozatok 6.) ELTE, Budapest. 205–214.

1972.

- Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése. *Magyar Nyelv* 68: 400–412. (Társszerző: Pogány Irén.)
- Kupuszinai (bácskertes) szövegmutatvány. *Magyar Nyelv* 68: 490–491.

1973.

- *Adalékok a magyar nyelv életrajzához: Bárczi Géza 80. születésnapjára*. (Nyelvtudományi Dolgozatok 14.) ELTE, Budapest. 200 lap. (Társszerkesztők: E. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc.)
- Egy különös igerag Kupuszina nyelvjárásában. In: E. Abaffy Erzsébet – Nagy Ferenc – Zelliger Erzsébet szerk., *Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Bárczi Géza 80. születésnapjára*. (Nyelvtudományi Dolgozatok 14.) ELTE, Budapest. 179–183.

1976.

- *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. Ö-Zs*. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1230 lap. (Társszerzők: Farkas Vilmos, S. Hámosi Antónia, Hexendorff Edit, P. Hidvégi Andrea, Kubinyi László, Papp László, Pusztai Ferenc, Zsilinszky Éva.)
- Kerekasztal-megbeszélés az etimológiai kutatások elméletéről és módszertanáról: A megbeszélés összefoglalása. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva szerk., *Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974 aug. 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. (Nyelvtudományi Értekezések 89.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 307–312.

1977.

- *A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 147. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 57 lap.
- Szövegmutatványok Vága (Váhovce, Csehszlovákia) nyelvjárásából. *Magyar Nyelv* 73: 358–362.

1980.

- Egy hiányzó láncszem leíró és történeti alaktani rendszerezésünk összekapcsolásához. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László szerk., *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Nyelvtudományi értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 775–780.

1981.

- Adalékok a Keszthelyi-kódex nyelvjárásához. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest. 71–80.

1983.

- Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából. *Magyar Nyelv* 79: 249–256.
- Az igével kapcsolatos szófajváltásokról. *Magyar Nyelv* 79: 300–309.
- Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából. *Magyar Nyelv* 79: 379–382.

1984.

- Zum Gebrauch des Terminus „tövéghangzó” (Stammauslautvokal). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Linguistica* 15: 251–255.
- Az alszik, fekszik típusú igék *d*-s tövének eredetéhez. *Magyar Nyelv* 80: 486–488.

1988.

- Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1029–1040.

1989.

- Analogikus hatások igetőveink ómagyar kor utáni történetében. In: *Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis*. Közreadja az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. ELTE, Budapest. 143–145.

1990.

- Sprachliche Schichten im Keszthelyi-Kodex. In: Jakab László – Keresztes László – Kiss Jenő – Maticsák Sándor szerk., *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. KLTE, Debrecen. 204–208.
- Mellérendelő összetett szavak az ősmagyar és a korai ómagyar korban. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk., *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára*. ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 269–274.
- A tő végének hangszerkezete és a toldalékok kapcsolódása a kései ómagyar korban. In: Földi Éva szerk., *Studia in honorem K. Bolla oblata a collegis et discipulis*. ELTE, Budapest. 209–216.

1991.

- Igetövek. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–59.
- Szóösszetétel. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 523–552.
- Szemléletmódbeli változások nyelvtanaink tótani rendszerezésében. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 723–728.
- Az intervokális és a szótagzáró *β és *γ hangok változásai és az igitövek. In: Gósy Mária szerk., *Studia in honorem Andreae O. Vértess oblata a collegis et discipulis*. Magyar fonetikai füzetek 23. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 182–196.
- Milyen magas a Hegymagas? *Magyar Nyelv* 87: 77–82.
- Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. *Névtani Értesítő* 13: 15–31.
- Nyelvi rétegek a Keszthelyi-kódexben. In: Balázs Géza szerk., *Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Mai Magyar Nyelvi Tanszékének 20 éves jubileuma alkalmából rendezett munkahelyi konferencia előadásai 1990. november 28.* ELTE, Budapest. 131–134.
- Zsigmond-kori nyelvemlékünk művelődéstörténeti háttere. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 660–663.

1992.

- Igetövek. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–54.
- A pálos iskoladrámák és a magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelv* 88: 82–86.
- Lakodalom Kupuszinán. In: Balázs Géza – Selmeczi Kovács Attila szerk., *Nép – nyelv. Tanulmányok Fülöp Lajos 60. születésnapjára*. Néprajzi Múzeum, Budapest. 27–29.
- A Guary-kódex Judit Könyve részletének fordítási sajátosságai. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 262–267.

1993.

- „Elhunytak - valahol Oroszországban”. (Egy szomorú lista egynémely névtani tanulsága.) *Névtani Értesítő* 15: 328–330.
- A húsvéti népének mint nyelvi emlék. In: Kozocsa Sándor szerk., *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 282–286.

1994.

- „Es boLaffjad münèkõnc mü vètètonkèt...” (Bibliai exegézis – magyar etimológia.) In: Szathmári István – E. Abaffy Erzsébet – B. Lőrinczy Éva szerk., *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 209–215.
- A pálos iskoladrámák és a magyar irodalmi nyelv. In: Sarbak Gábor – Árva Vince szerk., *Pálos rendtörténeti tanulmányok. Válogatás a Budapesten 1991. október 4-5-én rendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából*. Varia Paulina 1. Árva Vince OSP kiadása, Csorna. 28–33.

1995.

- A Húsvéti Népének mint nyelvi-irodalmi emlék. In: Laczkó Krisztina szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 393–399.
- A magyar nyelv Ausztriában. *Magyar Nyelv* 91: 361–364.

1996.

- Észrevételek a finnugor-ugor alapnyelv második szótagi magánhangzóinak hangszínéhez. In: Bereczki András – Klima László szerk., *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. (Urálisztikai Tanulmányok 7.) ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 280–282.
- Szempontok a szóösszetétel vizsgálatához korai ómagyar kori anyag alapján. *Magyar Nyelv* 92: 321–325.

1997.

- *A magyar nyelv történeti nyelvtana: Mutató*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60 lap. (Társszerző: Balázs Judit.)
- A magyar nyelv az ómagyar korban. In: Sipos Lajos főszerk., *Pannon enciklopédia 5. Magyar nyelv és irodalom*. Dunakanyar 2000, Budapest. 65–69.
- Schulung, Sprachkenntnisse, Sprachgebrauch in einer Emigrantengemeinschaft. *Dialectologia et Geolinguistica* 5: 99–107.
- Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából 1. *Magyar Nyelv* 93: 119–128.
- Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából 2. *Magyar Nyelv* 93: 382–384.
- Generációk az emigrációban. A felső-ausztriai szóránymagyarság néhány jellemzője. In: Bánki Judit szerk., *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. (Linguistica. Series A, Studia et dissertationes 21.) MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 94–98.

1998.

- Der Weg von den engen Wortbindungen zu den Wortzusammensetzungen. Methodische Bemerkungen. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 361–369.
- Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából 3. *Magyar Nyelv* 94: 121–126.
- Pálos eredetű munkák és a magyar irodalmi nyelv. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit – Sárközy Péter szerk., *A magyar művelődés és a kereszténység. IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest – Scriptum, Szeged. 1056–1061.
- Néhány észrevétel a szókincs változásához. A szórványmagyarság nyelvhasználatának sajátosságai. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, Budapest. 202–207.

1999.

- „...a nevedről lehullik az ékezet”. *Névtani Értesítő* 21: 224–229.
- Nyelvjárás és nyelvhasználat Velika Pisanicán. *Néprajzi Látóhatár* 8: 439–445.
- Egy nyelvjárás a történelmi és társadalmi változások fókuszában. Velika Pisanica példája. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 328–335.
- Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 37: 505–512.

2000.

- A magyar-magyar kapcsolatok nyelvi következményei a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatában. In: Borbély Anna szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály, Budapest. 247–252.
- Vizsgálatok az ausztriai magyar nyelvhasználat témaköréből. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán szerk., *Nép – nyelv – társadalom. Végh József emlékezetére*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 142–146.
- Kódválasztás és nyelvi attitűd a 18. századi Csallóközben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 485–492.

2001.

- Methodologische und terminologische Fragen zu den verbalen und nominalen Wortstämmen in Bezug auf die Historische Grammatik des Ungarischen. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 455–467.
- Nyelvi változatok presztízsértéke az emigráns nyelvhasználatban. Normakonfliktusok. In: Papp György szerk., *11. Élőnyelvi Konferencia. Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve*. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke, Újvidék. 231–234.
- Nyelvi és nyelvhasználati kérdések a felső-ausztriai magyar diaszpórában. *Magyar Nyelv* 97: 171–184.

2002.

- Megyeneveink használata. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 497–499.
- Interferenciák a többnyelvűség körülményei között. Esettanulmány. In: Illésné Kovács Mária – Gréczi-Zsoldos Enikő szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének kiadványai 1. Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc. 200–202.
- A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások a V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyváskylä. 303–307.
- Identitástudat az emigrációban. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások a V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyváskylä. 383–389.
- Nyelvi kontaktusok és az egyetemi oktatás. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós szerk., *4. Dialektológiai Szimpózium*. (A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 5.) Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 327–330.

2003.

- Történeti szociolingvisztikai vizsgálatok a „Húsvéti Népének” kapcsán. *Magyar Nyelvjárások* 41: 675–684.
- A nyelvjáráshoz való viszony emigrációs helyzetben. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 506–509.
- Sprache und Sprachgebrauch in der ungarischen Diaspora Oberösterreichs. *Dialectologia et Geolinguistica* 11: 73–87.
- Egy lehetséges névtani vizsgálat vázlata. *Névtani Értesítő* 25: 29–31.
- Identitás és nyelv az emigrációban. In: Kozma István – Papp Richárd szerk., *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás szerkezetében című konferencia előadásaiból*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 328–340.

2004.

- Nyelvi kontaktusok egy családban. In: P. Lakatos Ilona – T. Károly Margit szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32.) Tinta Könyvkiadó, Budapest. 59–62.
- A diaszpóra nyelvi változásai kicsiben és nagyban. In: Kovács Nóra szerk., *Tanulmányok a diaszpóráról*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, Budapest. 49–57.
- A nyelvtörténet oktatásának budapesti gyakorlata. *Hungarológiai Közlemények* 36: 41–45.
- Módszertani kérdések egy etimológia kapcsán: még egyszer a Hegymagasról. In: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga szerk., *„...még onnét is eljutni túlra...”*.

Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Kiadó, Budapest. 133–135.

2005.

- *A Tihanyi Alapítólevél.* Bencés Kiadó, Pannonhalma. 71 lap.
– 2. kiadás: Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2011.

2006.

- *Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései.* Nyelvtudományi Értekezések 156. Akadémiai Kiadó, Budapest. 89 lap.
- A nyelvmegtartás/nyelvvesztés külső körülményei. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok.* Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 380–387.
- Nyelvjárástörténet, településtörténet és nyelvm emlékeink lokalizálása. *Magyar Nyelv* 102: 323–327.
- Gondolatok a 15. századi művelődés történetéhez. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Argumentum Kiadó, Budapest. 147–150.
- A Tihanyi alapítólevél u[gr]in bahuuana adata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 83–86.

2007.

- *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 228. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 459 lap. (Szerkesztő.)
- Nyelvi változások nyelvatlaszok tükrében. In: Hoffmann István – Juhász Dezső szerk., *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai* 3. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest–Debrecen. 219–225.
- Névadás és identitás. *Névtani Értesítő* 29: 227–233.
- A magyar dialektológia oktatása a bécsi egyetemen. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion.* A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 8. Berzsényi Dániel Főiskola Művelődéstudományi és Kommunikáció Tanszék, Szombathely. 313–321.
- Egy eltűnt nyelvjárás nyomában. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére* 1–2. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Anyanyelvapolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 2: 445–450.

2008.

- Identitástudat a felső-ausztriai magyarok körében. *Nyelvünk és Kultúránk* 38: 79–83.
- Hozzászólás Király Péter „A honalapítás vitás eseményei” című könyvéhez. *Magyar Nyelv* 104: 369–372.

2009.

- Identitätsbewusstsein in den Streugebieten: unter besonderer Berücksichtigung der oberösterreichischen Ungarn. In: Szoták Szilvia szerk., *Über Warter Ungarn für Warter Ungarn*. Városkapu – Magyar Média- és Információs Központ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Kőszeg. 169–179.
- Identitástudat a szórványban: különös tekintettel a felső-ausztriai magyarokra. In: Szoták Szilvia szerk., *Őrvidéki magyarokról őrvidéki magyaroknak*. Imre Samu Nyelvi Intézet, Alsóőr. 25–33.

2010.

- Az Óperenciás-tengeren innen és túl. Magyar vonatkozású nevek nyomában. *Magyar Nyelv* 106: 283–295.
- Magyarokra utaló földrajzi nevek Ausztriában. In: P. Lakatos Ilona – Sebestyén Zsolt szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza. 153–164.
- Nyelvjárások a peremvidéken és szórványban. In: Kolláth Anna – Gróf Annamária szerk., *Szépbe szőtt hit... Köszöntő könyv Varga József tiszteletére*. Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Maribor. 289–295.
- Név–szó–földrajz Lőrinczétől Lőrinczyig. A családnevek morfológiai kérdései. In: Vörös Ferenc szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 234. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest – NymE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely. 47–56.

2011.

- Nyelvi változások Felsőpulya nyelvjárásában. *Nyelvünk és Kultúránk* 41: 29–34.
- Életképek a 18. századi Somorjáról. In: Kovács István – Vančóné Kremmer Ildikó szerk., *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Arany A. László Polgári Társulás, Nyitra. 275–279.
- Adalékok a szóképzés történetéhez a fiktív tövek kapcsán. *Magyartanítás* 52: 3–4.
- Nyelvi változások Felsőpulya nyelvjárásában. In: Szoták Szilvia szerk., *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely. 84–89.

2012.

- *A magyar nyelv használata a felső-ausztriai magyar diaszpóra körében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 187 lap. [https://books.google.hu/books/\[-\]about/A_magyar_nyelv_haszn%C3%A1lata_a_fels%C5%91_ausz.html?\[-\]hl=hu&id=qzKE0kz6WGkC](https://books.google.hu/books/[-]about/A_magyar_nyelv_haszn%C3%A1lata_a_fels%C5%91_ausz.html?[-]hl=hu&id=qzKE0kz6WGkC)
- Historischer Überblick über die ungarische Wörterbuchliteratur. In: Fábíán Zsuzsanna szerk., *Hungarian Lexicography 2. Monolingual and Special Dictionaries*. Lexikográfiai füzetek 6. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–29.

2014.

- ***Élő tájnyelvek. Válogatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az Anyanyelv-
ápolók Szövetsége anyanyelvi pályázataiból.*** Anyanyelvápolók Szövetsége, Buda-
pest. 191 lap. (Társszerkesztők: Balázs Géza, Juhász Dezső.)
- Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv* 110: 177–
195. (Társszerző: Hosszú Gábor.)
- Frühe Ungarn im Spiegel der Personen und Ortsnamen. In: Havas Ferenc – Horváth
Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok La-
dányi Mária tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 268–278.
- Nyelvjárásgyűjtési morzsák. In: Gróf Annamária – N. Császi Ildikó – Szoták Szilvia
szerk., *Sokszínű nyelvészet – nyelvi sokszínűség a 21. század elején. Írások Kolláth
Anna tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 408–410.

2015.

- Somorjai jegyzőkönyvi bejegyzések 1733-ból. In: Bárány M. János – Bodó Csanád –
Kocsis Zsuzsanna szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére.*
ELTE BTK, Budapest, 2015. 155–160.
- Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék? Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovás-
írási feliratok kapcsán. (Tanulmánykötetben: megjelenés előtt. Első közlése: a jelen
köszöntő kötetben.)

Zsilinszky Éva köszöntése

Zsilinszky Éva 1945. március 1-jén született Törökszentmiklóson. 1968-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karán angol–magyar szakos középiskolai tanári képesítést szerzett. Végzése után egészen 2007-es nyugdíjba vonulásáig az ELTE Bölcsészettudományi Karán dolgozott, a (jelenlegi nevén) Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék munkatársaként: 1969-től egyetemi tanársegédként, majd az egyetemi doktori fokozat megszerzése után, 1976-tól egyetemi adjunktusként. 1975-ös egyetemi doktori értekezése A pápai úriszék szókészlete a XVII. században címet viselte. 1995-ben védte meg a Névutóink története az ómagyar kor végéig címmel készített kandidátusi értekezését. 1996-ban egyetemi docenssé nevezték ki. 2001 és 2004 között Széchenyi István-ösztöndíjas.

2001-től oktatott a magyar nyelvtudományi PhD-képzésben, 2002 és 2008 között a nyelvtörténeti alprogramot vezette. Alprogramvezetőként több doktorandusz munkáját irányította, sikeres védések sora fűződik nevéhez.

2001 és 2010 között több ciklusban a Régi magyar kéziratok kiadásra való előkészítése és kiadása című OTKA-program vezetője volt. Tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémia köztestületének.

Zsilinszky Éva fő kutatási területe a magyar nyelvtörténet, ezen belül a szókészlettan és a morfológia. Kutatási eredményeit a tanulmányok mellett szótárak, kézikönyvek, egyetemi tankönyvek társszerzőjeként publikálta. A Benkő-iskola neveltje, nyelvészeti gondolkodásmódjára, szemléletére döntő hatást gyakorolt Benkő Loránd. Az egyetemen hallgatóként, majd oktatóként benne élt abban az eleven szellemi légkörben és tudományos műhelyben, amelyben a professzorok és külső előadók kurzusait, előadásait a hallgatók mellett az oktatók is látogatták, a rendszeres továbbképzés informális alkalmaként. A Benkő Loránd irányításával folyó termékeny műhelymunkák, a Nyelvtudományi Intézettel közös vállalkozások eredménye volt a történeti-etimológiai szótár és a történeti nyelvtan megjelenése, ezek elkészítésében Zsilinszky Éva is jelentős szerepet vállalt.

Társszerzőként működött közre a Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára második és harmadik kötetében. Ő írta a BENKŐ LORÁND főszerkesztésével készült 1992-es A magyar nyelv történeti nyelvtanának morfológiai részében a korai és a kései ómagyar kori névutók történetét. A névutók története lett kandidátusi értekezésének témája is.

A magyar nyelvtörténeten belül másik kutatási területe a szókészlettan története. Szókészlettanal foglalkozott már 1975-ös egyetemi doktori értekezése is. A KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC szerkesztette 2005-ös egyetemi tankönyvben, a Magyar nyelvtörténetben a szókészlettan részeket mind ő írta. Ugyancsak a szókészlettan területére tartozik önálló könyv alakban megjelent értekezése, Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban.

Érdeklődése a magyar nyelv története mellett a magyar nyelvtudomány történetére is kiterjedt. Az egyetemen több szinten, graduális és doktori kurzusok keretében oktatta ezt a területet, emellett több munkában ő állította össze a tudománytörténeti fejezetet, így a SIPOS LAJOS főszerkesztésével készült két enciklopédiában, az 1997-es Pannon enciklopédiában és a 2002-es A magyar nyelv és irodalom enciklopédiájában.

Figyelemmel kísérte a hazai és a külföldi nyelvtudomány eredményeit, és önálló munkái mellett rendszeresen írt könyvismertetőket, szemléket, recenziókat.

Zsilinszky Éva az oktatás, a tudományos kutatás és a publikálás mellett nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak különböző kutatási projektek irányításával,

kiadványok szerkesztésével is. Ezekben a vállalkozásokban jól kamatoztathatta lényeglátását, szervezőképességét, kiváló megfigyelőképességét. Sokszor utólag derült csak ki, mennyi csendes, háttérben végzett munka van eredményei mögött. Igazi „csapatjátékosként” fontosnak és hasznosnak tartotta az egyeztetést, a problémák közös megbeszélését, gyakran idézett mondása szerint „Több szem többet lát”. Ezekben a közös vállalkozásokban a maga részét mindig gyorsan, fegyelmezetten és hatékonyan végezte el, és szelíd, de állhatatos sürgetéssel tartatta be mással is a határidőket. Az általa irányított OTKA-program a nyelvtörténet és a nyelvtudomány-történet forrásait jelentette meg, és igen termékenynek bizonyult. Ennek keretében látott napvilágot KOVÁCS ZSUZSA kiadásában a Kazinczy-kódex és a Tihanyi-kódex, DARVAS ANIKÓ kiadásában a Huszonöt levél a 16. századból, TERBE ERIKA gondozásában a Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575. A forráskutatás, forráskiadás témájában 2008-ban országos konferenciát is szervezett, melynek kötetét társszerkesztőként jegyzi.

Tíz éve dolgozunk együtt azon az általa szerkesztett, az ő koncepciója szerint kialakított sorozaton, amely a Corpus Grammaticorum latin nyelvű grammatikáit jelen-teti meg korszerű bilingvis kiadásban (Szenczi Molnár Albert, Pereszlényi Pál, Komáromi Csipkés György, Tsétsi János, Kövesdi Pál, Tótfalusi Kis Miklós munkái). Volt alkalmam megtapasztalni, milyen, amikor egy jó humorú és hatékony vezető keze alatt simán és zökkenőmentesen alakulnak a dolgok, és bármilyen gond esetén ötletes és gyakorlatias megoldást tud javasolni. Ahogy a feladatok, úgy az emberek felé is értő figyelemmel fordul, nyugodtan, nyitottan, segítőkészen és mindig pontosan azzal a tanáccsal, amire szükség van.

Zsilinszky Éva 2007-ben nyugdíjba vonult, de nem szakadt el a kutatástól, szervezéstől. Tapasztalataira, munkájára továbbra is számítanak kollégái, tanítványai, a szakma.

C. VLADÁR ZSUZSA

A történeti szókészlet vizsgálatának néhány kérdése

A XVII. század a magyar nyelv történetének kevésbé vizsgált időszaka. Annak, hogy akár a megelőző, akár a következő századhoz képest kisebb hangsúlyt kapott a kutatásban, jól ismert okai vannak. Ugyanakkor éppen a XVI. századra vonatkozó vizsgálatok eredményeinek gyarapodásával mind nyilvánvalóbb a mostohábban kezelt periódusról való nyelvészeti ismeretek hiánya, egyre sürgetőbb e hiányok pótlása. A levéltárakban, forráskiadványokban, régi nyomtatványokban értékes anyag vár feldolgozásra, amelynek teljes kiaknázása azonban a szótörténeti előmunkálatok hiánya miatt igen nehéz. – SZABÓ T. ATTILA hatalmas művének eddig megjelent két kötete egyfelől azt érzékelteti, milyen óriási lehetőségeket nyithat meg a szókészlettan szármára egy-egy ilyen jellegű és horderejű vállalkozás, másrészt figyelmeztet arra az adósságra, amelyet a NySz.-t leváltó új, a magyar nyelvterület egészét átfogó nyelvtörténeti szótár hiánya jelent.

Már az 50-es és 60-as évek irodalmi nyelvi, illetőleg nyelvjárástörténeti kutatásai felhívták a figyelmet az ún. irodalmon kívüli írásbeliség produktumaira (a levelekre, hivatalos iratokra stb.). Ezeknek valódi jelentőségét, forrás voltuknak újszerűségét azonban teljes egészében az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár köteteiben testet öltő módszeres lexikográfiai feldolgozás dokumentálta igazán.

A monumentális és totális igényű szótári vállalkozások mellett azonban indokoltnak látszik a jóval kisebb méretű, zárt(abb) korpuszra összpontosító szókészleti adatfeltárás elvégzése is. (Talán nem hibás a dialektológiából vett analógia: az elkészült vagy megjelenés alatt lévő nagy szintézisek árnyékában a regionális szótárak, nyelvjárási kismonográfiák jelentősége nem csökken; e hagyományos műfajok egyre inkább éppen az elméleti útkeresés és a módszerbeli megújulás vagy legalábbis az erre törekvés kereteit jelentik.)

A történeti szókészlettanban, ahol ilyen jellegű műfaji előzményekkel gyakorlatilag nem számolhatunk, és ahol jóformán csak az egykorú nyelvi helyzetből adódó elméleti és módszerbeli gondokat ismerjük, a zárt korpuszokon végzett adatfeltárás – világosabban fogalmazva: a korpusz teljes szóállományának számbavétele és szótárszerű egybeállítása minden további vizsgálatnak elengedhetetlen feltétele. – Magam az Úriszék című perszöveg-gyűjtemény (szerk. VARGA ENDRE, Budapest, 1958) Pápára lokalizálható anyagának a jogi terminológia szempontjából történő megközelítése során jutottam erre a konklúzióra. (L. A pápai úriszék szókészlete a XVII. században. Bölcsészdoktori disszertáció. 1975. Kézirat.)

Mivel a jogi szakszókincs e korban nem választható el mereven a szókészlet egyéb elemeitől, hiszen éppen a kialakulás időszakát éli, ennek következtében tanúi lehetünk annak, hogyan válik terminussá egy-egy korábban általánosabb jelentésben használt szó, vagy annak, milyen rétegződést tükröznek ugyanazon lexéma különböző jelentései a korpuszon belül. A szigorúan vett jogi terminológiát így rendkívül nehezen lehetett volna elméleti alapokon meghatározni, a mesterségesen kiszakított szóanyag vizsgálata pedig éppen a belső tagoltság tényét fedte volna el.

A terminológiára korlátozódó feldolgozásból szükségképpen kimaradtak volna azok az elemek, amelyek nem szakszavak ugyan, de a jogi tartalmú szövegek nyelvi arculatának, stílusának kialakításában fontos szerepük van. Közéjük pedig nemcsak fogalomszók, hanem segédszók (pl. jellegzetesen ismétlődő kötőszók) is tartoznak.

A teljes szóállomány statisztikai jellegű számbavételét indokolta az a sajátos kapcsolat is, amely a szókészlet és a nyelv egyéb részrendszerei (pl. a hangrendszer) között

észlelhető. – Először e szövegek hangtani vizsgálata során figyelhettem meg, hogy bizonyos esetekben (pl. labiális *ö*-zés) a hangváltozás nem annyira területhez, mint inkább szavakhoz köthető, vagyis szóképzleti (rész)normára utaló jelenség lehet (vö. Nyelvtudományi Dolgozatok 14. sz. 185–93). Hasonló példák természetesen nemcsak a hangrendszer területéről hozhatók.

Ha az így összeállított, s a kutatás szempontjából legjobb esetben is csak félkész-terméknek tekinthető szójegyzék további sorsát mérlegeljük, MARTINKÓ-nak a szótár jellegére, funkciójára, jelentőségére vonatkozó állásfoglalását a kisebb igényű adat-feltárásokra nézve is irányadónak tekinthetjük: „a nyelvi tartalmakat az egyes szavak hordozzák, ezért az egyes szavak lehetőleg teljes gyűjteményei ... nélkül minden, a nyelv valódi funkciójával s nyelvi tartalmak mibenlétével foglalkozó studium a levegőben lóg. A szótárakban leltározott anyag viszont szinte kényszeríti a nyelvészt, hogy ebben az önmagában elvtelen, mechanikusan elrendezett anyagban sajátosan nyelvi, nyelvészeti erővonalakat keressen és világítson meg.” (I. OK. VI, 150–1). – Ezek az erővonalak természetesen a régi anyagból készült feldolgozásokban is benne rejlenek, megvilágításuk azonban egyelőre még csak rendkívül csekély fényerejű lehet.

A továbbiakban két olyan kérdéskört érintek, amelyek tekintetében a problémák megfogalmazásáig és a kutatás programjának kijelöléséig sikerült eljutni: a szóképzlet belső rétegeinek, illetőleg a lexémaállomány jelentéstani összefüggéseinek kérdését. (A vizsgálat anyagát az úriszéki perszövegek adták, a következtetések azonban – mutatis mutandis – e korból származó egyéb szövegek lexikológiai vizsgálatában is érvényesíthetők.)

A szóképzlet belső rétegeinek elkülönítése a mai magyar nyelvben sem egyszerű vállalkozás (vö. ORSZÁGH: NytudÉrt. 36. sz. 15), történeti anyag vizsgálatában pedig a nehézségek sokszorosán megnőnek. Mivel a régi szóképzlet tagolódásáról szinte semmiféle ismeretünk nincs (vö. BÁRCZI: A magyar nyelv életrajza 246), nyilvánvaló, hogy az ennek feltárását célzó kutatástól sem várhatók egyelőre látványos eredmények. A kérdés azonban nem kerülhető meg, annál kevésbé, mert az egy forrástípusból való s azonos helyre lokalizálható anyagban már találhatók olyan pontok, amelyek összekötésével ha nem is túl markánsan, de megjelölhetők bizonyos rétegvonalak.

Az úriszéki iratokban a szóképzleti rétegződés kérdésköre két irányból, a kevert nyelvűség, illetőleg a szakszókincs felől közelíthető meg, hiszen a latin szavak helyesírási sajátosságai folytán (vö. ZSILINSZKY: NytudÉrt. 89. sz. 301), a jogi szóképzlet elemei pedig jelentéseik alapján különíthetők el a szóképzletben. A két kategória azonban – bár több ponton érintkezik egymással – nem egyenlő értékű; közülük a kevert nyelvűség hatóköre nagyobb, ez ugyanis nemcsak a jogi terminológiára, hanem – igaz, kisebb mértékben – a szöveg egészére jellemző. Jelenlegi ismereteink alapján a perszövegek szóképzletét az alábbi csoportra oszthatjuk:

A) Magyar elemek

1. A jogi terminológiához tartozó egyjelentésű szavak, illetőleg poliszém lexémáknak ide sorolható jelentései.

2. A jogi formulák alkotóelemei. Önmagukban nem szakszavak, de a perszövegek formuláiban rendszeresen ismétlődnek.

3. Az 1–2. csoportba nem tartozó lexémák. További, de a vizsgálat első fázisában nem elkülöníthető rétegek sejthetők bennük.

B) Latin elemek

1. A jogi terminológiába tartozó egyjelentésű szavak, illetőleg poliszém szavaknak ide sorolható jelentései.

2. Az 1. csoportba nem sorolható lexémák. Nem népes, de a szókészleti rétegződés szempontjából ugyancsak heterogén csoport: használatuk tekintetében az A) 3. elemeihez hasonló, csupán latinus helyesírásuk különíti el őket.

A továbbiakban minden csoport részletes vizsgálatot kíván. A magyar elemek körén belül tisztázandó, milyen mértékben mutatkoznak a norma meglétére vagy legalább igényére utaló jegyek az 1–3. csoportban, illetőleg, hogy miféle hangtani, helyesírási stb. különbségek tapasztalhatók az egyes kategóriák között. Várható, hogy a vizsgálatok nyomán a 3. csoportban újabb rétegek különíthetők majd el. E csoport elemeinek fogalomkörök szerinti csoportosítása például lehetővé teszi a mindennapi életben leginkább használatos szavak kiválasztását. Azt pedig okkal tételezhetjük föl, hogy ezek a helyi nyelvjárás szókészletéhez tartoznak. (Ilyenek lehetnek az életmódra, földművelésre, egyes kézműves mesterségekre, vízimolnárkodásra stb. utaló lexémák.) – Más esetekben egy-egy szócsalád jelentéstani összefüggései igazíthatnak el a hozzá tartozó lexémák helyének meghatározásában. A *disznóhús*, *disznópásztor* összetételek, valamint az előtagnak szitokszóként való megjelenése azt mutatják például, hogy a szónak minden bizonnyal élt a 'Schwein' jelentése is, a perszövegekben azonban az állat megnevezésére kizárólag a *sörtés marha* szókapcsolat fordul elő, valószínűleg az igényesebb, „hivatalosabb” szóhasználatra törekvés jeleként. Ez a példa arra is rámutat, hogy a normatív nyelvhasználatra törekvés jelei nem csupán a terminológiában kereshetők, hanem a perszövegek egészére jellemző stílári jegyekben is. Hasonló tanulságokkal jár az A/2. csoportnak, a formulák alkotóelemeinek vizsgálata. Ezek a rendszerint teljes mondat terjedelmű szövegrészek a periratok meghatározott helyein, legtöbbször a kereset bevezető és záró részeiben találhatók, s funkciójuk eredetileg a büntény súlyosságának kiemelése. L. pl. 1623: „nem tudatik mi czoda vakmerősegbol keszeritetuen” (533), 1656: „ez I, nea tudatik honned indittatuan” (593), stb., illetőleg 1622: „Az mely vakmerősegekrül es boszu tetelekrül az dominus magistratus törvent latt” (531), 1671: „Kivannia azért az dominus magistratus, hofi ezen I ... az illyenek ellen szerszet orszagunk törvennye szerent büntetődgiek” (629); stb. – A formulák típusainak és a típusok gyakoriságának meghatározásán kívül vizsgálandó az is, van-e egyáltalán összefüggés az egyes formula-típusok alkalmazása és a perszövegek tartalma között, vagy ezek csupán hagyományosan kötelező elemei az iratoknak. Megfigyelhető ugyanis, hogy efféle kifejezésekkel nemcsak büntetőperekben, valóban súlyos cselekmények esetén élnek, hanem kisebb horderejű úrbéri ügyekben is.

A jogi terminológia latin elemeivel kapcsolatban (B/1. csoport) tisztázandó, mennyire állandó és aktív tagjai ezek az úriszéki bíráskodás szókészletének. Az összegyűjtött anyag ilyen szempontból korántsem tekinthető egységesnek. (Erről bővebben l. NytudÉrt. 89. sz. 302; l. még PUSZTAI, Nyelvtudományi Dolgozatok 14. sz. 133–43.) – A B/2. csoport elemeinek helyzetéről a perszövegek nem sokat árulnak el. Ide viszonylag kevés, külön-külön csak néhány adatban előforduló lexéma tartozik, amelyek a szókészletnek különböző fogalmi csoportjaihoz sorolhatók. Több közülük azonban a mai magyar szókészletnek meghonosodott tagja; pl. – az egykori helyesírás szerint idézve – *catholicus*, *praedal*, *praedicatio* stb. E szavak jelenlegi helyzetéből azonban nem következtethetünk arra, melyik mikor indult el, s első felbukkanásakor éppen hol tartott a latinból a magyarba vezető útján, a perszövegekből pedig csupán az derül ki, hogy lejegyzőik számára latin eredetük még teljesen nyilvánvaló volt. Helyüknek tisztázása tehát a perszövegek forráskörén messze túltekintő vizsgálatot kíván.

A kitekintésre persze nemcsak ezekkel az adatokkal kapcsolatban volna szükség. Haszonnal járna a perszövegek szókészletének és egyéb, Pápara lokalizálható egykorú

források anyagának összehasonlítása is. Ennek lehetősége azonban jelenleg igen csekély, s jelentősebb változás csak a szó- és stílustörténeti kutatások fokozódásával várható.

A lexémák szókészleti helyének feltárásával párhuzamosan meg kell vizsgálni azt is, milyen helyet foglalnak el ezek az elemek a nyelv szemantikai rendszerében, milyen megoszlást mutatnak jelentéstani szempontból. A poliszémia és a homonímia a lexikográfiának alapkérdése, amely a szótárírás gyakorlatában a szótár jellegétől, típusától függetlenül a címszavak kiválasztásán és az értelmezéseken keresztül kikerülhetetlenül jelentkezik. – A szókészlet jelentéstani csoportjainak (szinonimák, antonimák, heteronimák) tükröztetése már nem ennyire természetes velejárója a földolgozásoknak. O. NAGY GÁBORnak a szinonimaszótár műhelykérdéseiből kiinduló, elméleti és módszertani szempontból egyaránt alapvető jelentőségű tanulmányai azonban (MNy. LX, 16–31, LXI, 312–22, SzótTan. 99–121) határozottan ebbe az irányba terelik a figyelmet, és a lexikológiai munkálatok számára eddig ki nem használt, de annál többet ígérő lehetőségeket villantanak föl.

A korábbi jelentéstani kutatásokban a szavakat önmagukban, a szövegből kiszakítva vizsgálták, s a rokonértelműség legfőbb kritériumának az azonos vagy csaknem azonos jegyekkel való definiálhatóságot tartották. A szó funkcióját azonban nem önmagában, hanem szöveggörnyezetéhez való viszonyában kell meghatározni jelölő értéke (= jelentése), grammatikai funkcióját (= szintaktikai viselkedése) és stilisztikai szerepe alapján. A szinonimitás feltétele tehát a szavaknak ugyanazon kontextusban való fölcserélhetősége, variálhatósága. – A lexéma funkciójának a szöveggörnyezettel való szoros kapcsolatából fontos tanulságok származnak a poliszémia megítélésére vonatkozólag is. Annak eldöntésében, hogy tulajdonképpen hány jelentése van egy lexémának, s ezek hogyan tagolhatók, kritériumként alkalmazható az azonos kontextusba való behelyettesíthetőség. (Vö. O. NAGY: NytudÉrt. 83. sz. 397.) – Mindebből az is következik, hogy ez a szemlélet a rokonértelműséget jellegzetesen szinkrón, egy adott nyelvi rendszerben vizsgálható és vizsgálendő jelenségnek tartja.

A gyakorlatban persze a szinonimikus összefüggések megállapítása a kontextusba való behelyettesítés alapján sem mindig egyszerű feladat. Régi nyelvi anyagban külön nehézséget jelent, hogy a kutató nem támaszkodhat a saját nyelvérzékére, kontrollvizsgálatokra lehetőséget adó anyag pedig nem áll rendelkezésre. Ezt a gondot magam is erősen éreztem, s a bizonytalansági tényezők ellensúlyozására a rokonértelműség eldöntésében igen nagy jelentőséget tulajdonítottam a szöveggörnyezet azonos vagy nagyon hasonló voltának.

A szavak jelölő értékének, valamint grammatikai funkciójának figyelembevétele nyomán egy szinonimasorba nemcsak egyes lexémák, hanem szókapcsolatok is tartozhatnak (l. pl. *gondol* vmivel ~ *gondot visel* vmire), így a szójegyzék elemeinek jelentéseit úgy kellett megfogalmazni, hogy a rokonértelmű megfelelők összevetésekor kiderüljenek a grammatikai funkcióban, szintaktikai kötöttségekben (pl. vonzatok) mutatkozó eltérések is.

A szavak stilisztikai viselkedése szintén szerepet kapott a rokonértelműség meghatározásában. Csak bizonyos fenntartásokkal tekinthetők ugyanis szinonimáknak azok a lexémák, melyeknek jelölő értéke és grammatikai viselkedése hasonló ugyan, de elmentés stílusrétegbe tartoznak. A periratokban pl. az *idős*, *koros*, *öreg*, *vén* szósor első három tagja minden tekintetben hasonló egymáshoz, míg az utolsó csak durva szitkozódásokban fordul elő.

A továbbiakban részletes, statisztikai számításokkal alátámasztott feldolgozást kíván az a kérdés, hogy a rokonértelműség mennyire jellemző vonása az iratok szókészletének, és milyen szóródást mutat az egyes szókészleti rétegekben. (Ezzel párhuzamosan

szükséges a szókészlet másik két jelentéstani csoportjának, az antonimáknak és a heteronimáknak a számbavétele is.) E vizsgálatok eredményei egyrészt jelentősen hozzájárulnak egyes lexémák (pl. a latin szavak) szókészleti helyének megállapításához, másrészt, ezek nyomán kísérelhető meg a rokonértelműség értékének, szerepének tisztázása is az adott nyelvi típusban.

(In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk.,
Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről.
Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára.
ELTE BTK, Budapest, 1981. 105–112.)

A rétegnyelvi és területi szempontok együttes érvényesítésének lehetőségéről a latin–magyar kevert nyelvűség vizsgálatában

Közismert az a hatás, amelyet a latin nyelv befolyása jelentett a magyar írásbeliség kialakulásában, s tudjuk azt is, hogy e hatás szempontjából különösen összetett kérdés a XVI–XVII. és a korai XVIII. század nyelvének tanulmányozása. (Vö. PUSZTAI F.: Nyelvtudományi Dolgozatok 14. sz. 133–43; GREGOR: MNy. LXXIII, 159–76.) – Anélkül, hogy a problémakör tudománytörténetét itt akár csak érintenénk, meg kell jegyezni, hogy az az ortológus felfogás, amely a magyar nyelv idegen eredetű elemeivel szemben megnyilvánult, s amely a legpregnánsabban a NySz. szerkesztési elveiben és gyakorlatában öltött testet, hosszú időn át gátolta az efféle kutatásokat. Kétségtelen az is, hogy a következmények folytán annak, aki a kérdéskörhöz közelített, sokáig módszertani gondok egész sorával kellett találkoznia, a megoldás közeli lehetősége nélkül. Visszatekintve e gondok közül a legnyomasztóbbnak a hozzáférhető és megbízható források hiányát kell tartanunk.

Az utóbbi három évtizedben a korlátozó hatásokat bizonyos mértékben ellensúlyozták a lassan, de mégis biztató módon gyarapodó korszerű szövegközlések, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár köteteinek megjelenése pedig szinte csábította a kérdés iránt érdeklődőt a latin–magyar kevert nyelvűség szókészleti problémáinak kutatására. – Magam a kérdéskörrel, s e sajátos nyelvi helyzetnek az úriszéki bíraskodás gyakorlatában való megjelenésével egy túlnyomórészt XVIII. századi szövegeket tartalmazó kiadvány (Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerkesztette VARGA ENDRE. Budapest, 1958.) egy részének feldolgozása kapcsán találkoztam. (A pápai úriszéki szókészlete a XVII. században. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest, 1975.)

A Pápa városára lokalizálható periratok szókészletének teljes áttekintése és betűrendes – szótárszerű – összeállítása után kialakuló kép egyértelműen jelezte, hogy a latin eredetű – és következésképpen latinos helyesírású – adatok túlnyomó része jogi műszó, illetőleg – ott dokumentálható jelentésében – a peres eljárás meglehetősen rögzült nyelvezetének része. A vizsgált korpusz viszonylagos nagysága ellenére azonban (több, mint tízezer szó terjedelmű a szöveg) annak a megállapítására már nem volt lehetőség, hogy ezeknek az elemeknek vannak-e regionális vonatkozásaik, vagy éppen ellenkezőleg, a jogi gyakorlatban általánosan elterjednek kell őket tekintenünk.

Izgalmas lehetőségként merült fel, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár megjelent köteteiből válogatva az ott közölt latin–magyar kevert nyelvűségre utaló adatokat összevegyük a pápai úriszéki iratok adataival.

A vizsgálat előzetes kérdései a következők voltak:

1. Lehetséges-e az összevetés, megtalálhatók-e az úriszéki anyag szavai a SzTár. címszóállományában, illetőleg ha eltérések tapasztalhatók, azok milyen jellegűek és mértékűek?

2. Lehet-e következtetni az összevetésből e szavak egykorú szókészleti helyére, alkalmas-e egy ilyen vizsgálat hipotézisek felállítására, további kutatások útjának „becserkészésére”?

A vizsgálatra az úriszéki anyag *a*, *d* és *e* betűs címszavait választottam ki. Ezekből jogi vonatkozásaik alapján a következő lista állt egybe: *absens*, *absental(ja magát)*, *absolutio*, *absolval*, *accusatio*, *actio*, *adjudical*, *admoneal*, *affirmal*, *agal*, *agnoscal*, *allegal*, *allegatio*, *amoveal*, *annual*, *appellatio*, *arbiter*, *articulus*, *(probat) assumal*,

assumptus, autoritas, aviticum, decedalt (igenév), *decernal, decisio, declaral, declaralt* (igenév), *decretalis, decretum, defensa, deferal, deficiens, defraudal, defuncta, deliberal, deliberatio, deliberatum, denegal, denotal, depositio, deputatus, deutrum, devolval, disponal, doceal, documentum, edoceal, eliberal, erigal, evital, exceptio, excusal*(ja magát), *excusatio, executio, exemptus, exmittal, exhibeal, expurgal*(ja magát). – A címszavak felsorolásában megtartottam a latinos helyesírást – eltérően a SzTár.-tól – mint-hogy az írott nyelvi anyag tanúsága erre indított.

Az összehasonlítási lehetőséget az adta, hogy a kiválasztott szóanyag a SzTár.-ban is az úriszéki iratokéhoz hasonló forráskörből (bíróági és céhjegyzőkönyvek, ritkábban peres ügyek lefolyását elbeszélő levelek) került ki.

Az összevetés kapcsán érintenünk kell a latin eredetű elemek egy sajátos kérdését, a szóalakok helyesírását, hiszen az idegen szóból jövevénytől való választás egyik fő kritériumának a „magyaros” helyesírást szokás tartani. Tudjuk (vö. PUSZTAI: i. h. 138), hogy a latin elemek idegen voltát az egykorú nyomdászok nemcsak felismerték, hanem a tipográfiában érzékeltették is: a szótövet és a magyar toldalékot eltérő betűtípussal szedték.

A vizsgált úriszéki iratokban a latin elemek helyesírása szinte hibátlan, s ez különösen szembeszökő a nem kevert nyelvű magyar szövegrészeknek a kiejtést tükröző írásmódjával összevetve. – A SzTár. anyagát vizsgálva már találunk helyesírási gyarlóságokat a latin elemekben (pl. *gemináták* helyett egyes betűket: 1610: *Apellatioknak*, de vö. 1656: *appellatioual*; betűkihagyásokat hármassalhangzó-kapcsolatokban: 1688: *Exemtiojok* stb., ezek azonban valószínűleg nem az érintett szavak szélesebb körű elterjedtségére utalnak, hanem csupán a szöveg leírójának fogytékos latin nyelvi műveltségére.

Az úriszéki iratok és a SzTár. anyagának összevetése tehát alapot ad arra a feltevésre, hogy az ún. kevert nyelvűségben a latin elemek helyzete meglehetősen dinamikus lehetett, s e dinamizmus érvényesülését olyan szociológiai tényezők és összefüggések befolyásolhatták, amelyek tüzetesebb vizsgálatot kívánnak.

Az összevetés nyomán megállapítható, hogy a fenti jegyzéknek gyakorlatilag minden elemére van adat a SzTár.-ban, azokban a szórványos esetekben pedig, amikor nem ez a helyzet, találkozunk a „hiányzó” adat létezésére utaló jelekkel. Pl. hiányzik ugyan a *deutrum*, de a tárgyalt időszaknál későbből – 1747-ből – adatolható *deutralt* igenévi származék jelzi, hogy maga az alapszó, illetőleg a *deutral* ige is létezhetett az erdélyi jogi szóhasználatban. (A *deutrum* szónak egyébként az eredete is a jogi gyakorlathoz kapcsolódik: a vallomási jegyzőkönyvek bevezető részének mindig kiemelt betűkkel írt „De eo utrum”: arról, hogy vajon...” szavaiból ered, ti. ezek után következik annak megjelölése, hogy a tanúkat mire vonatkozólag hallgatják ki. – L. Úriszék 1001.)

Ha azonban azt is megnézzük, milyen az adatok gyakorisága az úriszék anyagban, illetőleg mennyire bőséges a dokumentáció a SzTár.-ban, jelentős eltéréseket tapasztalunk. – Míg az Úriszékből vizsgálat alá vont 58 lexéma közül 28 (48,2%) csupán egy adattal szerepel, a SzTár.-ban valamennyi megfelelő címszó alatt bőséges, olykor tömeges szemléltetést találunk. A szöveggörnyezet viszont nem hagy kétséget afelől, hogy az egyedi adatok is szilárd elemei az úriszék jogi szókészletének, a csekély számú előfordulást tehát nem a szókészletben elfoglalt hely bizonytalansága magyarázza, hanem egyéb ok. Ez pedig az a jelenség, hogy a latin eredetű jogi műszavak többsége kiterjedt szinonimahálózatba illeszkedik, így gyakran ugyanannak a fogalomnak vagy szituációnak a megnevezésére több lexéma is használatos. Pl. a ’felment’ jelentésű *absolval* mellett megtalálható a szövegekben azonos jelentéssel a latin *eliberal*, valamint a magyar *felszabadít, megszabadít* is. – Más esetben a peres ügyek eltérő jellege magyarázhatja a viszonylagos adatszegénységet a SzTár. bőségével szemben: a ’fellebbezés’ jelentésű

appellatio (> *apelláció*), amely ott a terjedelmes szócikkek közé tartozik, az úriszéki anyagban egyetlen adattal jelenik meg, igei alapszava, az *ap(p)ellál* pedig teljesen hiányzik. Az úriszék döntései ellen ugyanis nem lehetett fellebbezni, apellációval csak az élhetett, aki az alsóbb fokú fórum (a falusi bíróság) ítéletére kívánt orvoslátot. (Az előbbi felsorolásban hivatkozott adat is ilyen eset tárgyalásában szerepel.)

Azon túl, hogy az adatok előfordulását mindkét forrásban megállapítjuk, „finomabb” megkülönböztetésekre is lehetőség nyílik.

a) Az első csoportba azok a lexémák sorolhatók, amelyeknek szóképzési helyzete azonosnak ítéltető mindkét helyen. (Ennek eldöntésében a támpontot a szövegkörnyezet jelentette.) ilyenek az *absens*, *admoneal*, *affirmal*, *allegatio*, *arbiter*, *aviticum*, *decedalt*, *decisio*, *deferal*, *defraudal*, *defuncta*, *denegal*, *doceal*, *edoceal*, *exceptio*, *excusal*, *excusatio*, *expurgal*.

b) A második csoportba tartozó szavak az úriszéki iratokban speciális, a SzTár. adataihoz képest szűkebb, a szituációhoz erősebben kötődő jelentésben fordulnak elő, vagy egyéb sajátos vonásokat mutatnak. Ide sorolható az *allegatio*, *amoveal*, *arbiter*, *assumptus*, *defensa*, *denotal*, *evital*, *exmittal*, továbbá az úriszéki iratokban csak meghatározott szókapcsolatban adatható (*probat*) *assumal* és (*actiot*) *erigal*.

c) A legnépesebb az a kör, amelyről a SzTár. adatai alapján sokkal többet tudunk meg, mint amit az úriszéki jegyzőkönyvek elárulnak. Ez az a szócsoporthoz, amelynek a SzTár.-ban összegyűjtött gazdag adatcsokra alapján azt is gyaníthatjuk, hogy egy részük nem csupán leírt szövegekben fordult elő, hanem kezdett beszivárogni az eleve alacsonyabb stílusú beszélt nyelvbe is.

α) Gazdag jelentésköre alakult ki a SzTár. tanúsága szerint a XVII. századra az *absolvál*, *ágál*, *agnoszkál*, *allegál*, *artikulus*, *asszignál*, *asszumál*, *autoritás*, *dekrétum*, *deliberál*, *deliberáció*, *erigál*, *exhibeál* szavaknak. (A címszavakat a könnyebb visszakereshetőség érdekében közlöm a SzTár. helyesírása szerint.)

β) Terebélyes szócsaládjukkal tűnnek ki az úriszéki iratokkal való összehasonlításban a SzTár. következő szavai: *abszentál* (*abszentálás*, *abszencia*, *abszentes*); *abszolució* (*abszolució*, *abszolutorium*, *absolutus*); *akció*, (*akcionált*, *akcionáltat*, *akcionáltatik*); *apelláció* (*apelláció-látás*, vö. továbbá *apellál*, *apellálás*, *apellálhat*, *apellálódik*, *apelláló-fél*, *apellált*, *apelláltatik*, *apelláns*, *apellátás*, amelyek, mint már utaltunk rá, az úriszéki iratokból teljesen hiányoznak), illetőleg *deponál* (*deponáltat*, *deponáltatik*, *deponáltatott*, *depozitum*, *depozitumos*, *depozitus*).

A latin elemek jelentésbővülése, illetőleg családosulása a kevert nyelvhasználatban további vizsgálatra érdemes. – A jelentéstani vizsgálatnak komoly akadályát jelenti az egykorú magyarországi latin nyelvhasználatot bemutató szótár hiánya, a szócsaládok tagjai azonban aktuális szövegkörnyezetükben is értékelhetők: éppen azt a sajátos „hibrid” jelleget mutatják, amelyet az alapszók viselkedése. A latin igei alapszóhoz latin képzők ugyanúgy kapcsolódnak, mint magyar ige- és igenévképzők, illetőleg – ritkábban ugyan – az *-ás/-és* névszóképző. (Az átvett latin származékok mellett tehát a magyar szóképzésben való részvétel jelei is látszanak.) Ezt a tényt kézenfekvő volna a latin ige erős beágyazottságára, meggyökeresedésére utaló jelnek tekinteni. Azt is számításba kell azonban venni, hogy a latinul kevésbé tudók számára pl. a *deponál* alapszó és a *depozició* származék etimológiai összetartozása már nem feltétlenül volt annyira eleven, hogy gátolta volna a kategorikusan produktív (azaz bármely igei tőhöz kapcsolódó) *-ás/-és* képző működését. Ez pedig utat nyithatott nagy számú „magyaros” származék keletkezésének.

Az elmondottak talán érzékeltetik, hogy még a szűkebb körű vizsgálatok is adhatnak további kutatásra ösztönző szempontokat, jelezhetik a felderítendő területeket. Mérvadó s elméleti következtetésekre is alkalmas eredményeket azonban csak nagy tömegű anyagon korszerű apparátussal végzett elemzések nyújthatnak. – Reménykednünk kell abban, hogy belátható időn belül eljön ezeknek az ideje is.

(In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk.,
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.
ELTE, Budapest, 1991. 677–681.)

A névutók

A névutói szófaj kialakulásának általános kérdései

A névutó szófaji kategóriája valamennyi rokon nyelvben létezik, a különböző nyelvek névutóállományának egyedi vonásai azonban arra mutatnak, hogy e részrendszerek kiteljesedése az egyes nyelvek külön életének időszakára esik.

A magyar nyelv névutórendszerének kialakulásában döntő jelentőségűnek kell tekintenünk a nyelvemlékes kort megelőző időszakot: ebből az időből – tehát az ősmagyar korból – eredeztethető ugyanis névutóállományunk máig is élő elemeinek jelentős része. Ragos névszóként, majd névutóként kell számon tartanunk ekkor azokat az alakulatokat is, amelyek a későbbi szekunder határozóragok (*-ban/-ben* | *-ba/-be* | *-ból/-ből*; *-val/-vel*; *-nak/-nek* stb.) előzményei.

Azok a következtetések, amelyek szerint a határozói (mindenekelőtt a helyhatározói) viszonyok kifejezésére szolgáló eszköztár bővülése elsősorban az ugor nyelvekben valósul meg névutókkal, illetőleg névutókból agglutinálódott ragokkal, szintén arra utalnak, hogy a névutók szófaji, illetőleg grammatikai rendszere az ősmagyar korban már szilárd lehetett. (A finn-permi ág nyelveiben a határozói viszonyokat kifejező eszközök között a névutói, pontosabban a névutóból alakult elemek jelentősége jóval kisebb.)

A névutóknak ezt a korai rétegét tipikus morfémaszerkezet jellemzi: tő és határozórag kapcsolatából, tehát két morfémből állnak. A tövek vagy olyan névszók, amelyek többnyire besorolhatók bizonyos szemantikai kategóriákba (például valamihez viszonyított helyet vagy irányt jelölnek), vagy – ritkábban – névmások. A toldalékok primer határozóragok: *aló-l*, *elő-tt*, *fel-é*, illetőleg *tú-l*, *mi-á* stb.

A rendelkezésre álló adatokból arra következtethetünk, hogy az ősmagyar kor kezdetén létezett a ragos névszói állománynak egy olyan rétege, amelyben a ragok és az alapszó kapcsolata igen szoros és többé-kevésbé állandósult lehetett, s amelyre mind a határozószók egy népes csoportjának, mind a névutói rendszer jelentős részének az eredete visszavezethető. Ebből az állományból az ősmagyar kor folyamán megindul a névutói szófaj kiválása, a korszak végére pedig létrejön az önálló névutói rendszer.

A névutók alaki felépítése tehát sok tekintetben megegyezik a határozószókéval (s ez a hasonlóság nem korlátozódik a tárgyalt korszak idejére). Feltehető, hogy a morfológiai egyezések a két szófaj kialakulásának közös mozzanataira utaló jegyek, a nyelvemlékes kor adatainak tanúsága szerint pedig a határozószói–névutói kettős szófajúság a magyar nyelv grammatikai rendszerének igen korai időktől jellemzője lehetett. – E kettős szófajúság kialakulásának folyamata s benne a névutói szerep, illetőleg az önálló névutói szófaj megjelenésének relatív kronológiája azonban ma sem tekinthető teljes mértékben tisztázottnak. Ebből következőleg a folyamat egyes eseményeinek időhöz kötése az ősmagyar kor meglehetősen tág határai között még nehezebb.

Hosszú időn át elfogadott volt az a nézet, amely minden névutót határozószói előzményből vezetett le, s a szófajváltást a határozószónak a mondat helyet jelölő, de ragtalan névszói eleméhez kapcsolódásával magyarázta. Más vélemény szerint ellenben a névutós szerkezetek előzményeit az olyan állandósult birtokos jelzős kapcsolatok jelentették, amelyeknek utótagja elemi határozóragot vett fel.

Valószínű, hogy a névutók kialakulásában a két folyamattal akár együttesen is számolhatunk. Vagyis a nyelvtörténeti adatok tükrében már homogénnek tetsző rendszer elemei között bizonyára vannak olyanok, amelyek eredendően kettős szófajúak, azaz ugyanaz a szóalak a mondatban ígéhez vagy névszóhoz egyaránt kapcsolódhatott, pél-

dául *alól* : *alatt* : *alá* (általában a háromirányú névutók többsége). Mások eredetileg határozószóként jöhettek létre, például *által*, *kívül*, névutói szófajuk tehát másodlagos. Ugyanakkor az elemek jelentős részének alaki felépítése arra mutat, hogy a névutó birtokos szerkezetből vált ki. Sematikusan leírva: a *ház* + *belen* szerkezet jelentése 'a háznak a belsejében'; a *fa* + *alatt* 'a fa aljában, a fa koronája által beárnyékolat területen'.

Tekintve, hogy a birtokviszony az ősmagyar kor folyamán hosszú ideig jelöletlen volt, a keletkezés módját – azaz, hogy eredeti, illetőleg igen korai kettős szófajúsággal jött-e létre a névutó, vagy birtokos szerkezetből vált ki – alaki kritériumok híján nem tudjuk meghatározni. A kései ómagyar korban azonban már bőségesen találunk adatokat olyan névutóra (*után*), amely morfológiai felépítésével is utal a birtokos jelzős szintagmára: a szóalakban birtokos személyjel is van. Azt pedig az adatok nagy száma és az *után* névutónak a nyelvelmékek korra kifejlődött jelentésköre alapján bizvást mondhatjuk, hogy kialakulásának ideje lényegesen korábbra – valószínűleg még az ősmagyar korra – tehető. (Hasonló módon és időben keletkezhetett a *korán* határozószó is; vö. MünchK. 27va: „idēie *kozan*”). Birtokos szerkezeti előzményre utalhatnak vissza azok a későbbi példák is, ahol a névutós szerkezetekben kétszeresen jelölt birtokviszony található: JókK. 29: *yſtennek felewle*; GuaryK. 22: *nieluenec alatta*; MargL. 8: *dormitoriumnac kŷvevle* stb. Ezek a példák ugyanis, amelyek a grammatikai viszony maximális jelölésének igényét tükrözik, akként is értelmezhetők, hogy a névutó és a szerkezet alapszava közötti eredeti kapcsolat a kései ómagyar kor nyelvi kompetenciájában tovább élt.

Ősmagyar kori keletkezésű névutóink nagy része tehát valószínűleg birtokos szerkezetre vezethető vissza, s e szerkezet gyakorisága tág teret biztosíthatott az analógia érvényesüléséhez, az eredetileg birtokos szerkezetből kivált névutókkal megegyező, azokat mintegy leképező újabb formák létrejöttéhez.

A ragtalan alapszóhoz csatlakozó névutók mellett az ősmagyar kor végén létezhettek már az ún. ragvonzó névutócsoporthoz tartozó egyes elemei is. Ezek egy részében a névutói szófajúság minden bizonnyal másodlagos, ugyanis a *vkivel össze*, *vmin túl* vagy a *vminál kül* 'kívül' (a későbbi *nélkül* névutó előzménye, melyben a rag még nem illeszkedett) típusú szerkezetekben az utótag határozószó volt, és értelmező, magyarázó szerepet tölthetett be. – Az átvértékelődés folyamata azonban az ősmagyar kor folyamán megindult, s a korai ómagyar kor ilyen jellegű, a szófaji hovatartozás szempontjából sokat vitatott adatait (például KTSz.: „fyal *ufve lele*”) már okkal tekinthetjük névutóknak. E szóalakok egy részében nemcsak határozószó → névutó, hanem határozószó → igekötő szófajváltás is jelentkezik, s a folyamatot a maga teljességében a kései ómagyar kor adatai mutatják. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a határozószó → névutó szófajváltást a ragvonzó névutók esetében is korábbinak kell tekintenünk, mint a határozószó → igekötő változást.

A korai ómagyar korban jelenik meg az első két határozói igenévre visszavezethető névutó, a *fogva* és a *megválva*: KT.: „wýlag¹¹ ^{noc} kezdetuitul fuga¹²”, illetőleg vö. JókK. 20: „yſtentewl *megualuan*”. Ezek az ősmagyar kor végére már feltehetőleg áttestek a szófajváltáson, s névutókká lettek. Legalábbis erre mutat a *fogva* névutó korai ómagyar kori megjelenése, valamint az, hogy a *megválva* következetesen ugyanazzal a jelentéssel – 'kivéve, leszámítva, nem tekintve' – a JókK.-ben három alkalommal, a BécsiK.-ben pedig már gyakran adatolható. E két névutó szintén ragvonzó, ugyanis az eredeti igei alapszó vonzata a névutókban is tovább élt.

A főbb névutótípusok tehát az ősmagyar kor végére kialakultak. A rekonstrukció nehézségei miatt e változások időpontja természetesen csak hozzávetőlegesen állapítható meg. – Az alaki és funkcionális változások során a gazdagodás mellett megkezdődik az állomány átrétegződése, bizonyos névutók leépülése, raggá válása is. Ez a folyamat azonban átnyúlik a kései ómagyar korra, s következményei megfelelő dokumentáció alapján csak ott vehetők számba.

A rendszer állapota és fejlődése az ősmagyar korban

A névszói alapszavú névutók

A többirányúság a névutók körében

A névutók kategóriájában, melynek elemei a határozói viszonyjelentés kifejezésének eszközrendszerébe tartoznak, ugyanúgy érvényesül az irányhármasság, mint a határozószók egy részében és a határozóragok rendszerében. – Bár a határozószók és a névutók alaki felépítése sok tekintetben megegyezik, a névutók, úgy tetszik, tovább őrizték az irányhármasság eredeti kifejezőeszközeit, mint a határozószók. Ennek magyarázata a névutó sajátos szófaji helyzetével függhet össze: lexikai önállóságát ugyan – legalábbis esetleges raggá válásáig – megőrzi, funkcionálisan azonban alapszavához kötődik, s funkcionális egysége folytán morfológiai szerkezetbe ágyazódva kevésbé változékony, mint a grammatikai szempontból kötetlenebb határozószó. (Bár morfematikai változatok létrejöttével a névutós szerkezetek körében is számolhatunk, ezek a határozószók morfológiai gazdagságához mérten jóval kevésbé számottevőek.) Az irányhármasság – illetőleg a többirányúság – meghatározó jellege azután tovább élt a raggá vált névutókban is.

A többirányú névutók kialakulásában az ablativusi *-l*, a locativusi *-t* és *-n*, valamint a lativusi *-á/-é* vett részt. Potenciálisan tehát az azonos többől *-t* és *-n* elemekkel alakult névutók jelenthettek volna egyfajta „funkcionális felesleget” a rendszerben. Valóban rekonstruálható olyan kettős, esetleg többszörös alakok léte, mint az *előtt* : *ellen* (a szócsalád ablativusi *elől* és a lativusi *elé* > *elébe* tagja mellett), vagy a *között* : *közön* : *közükön* (az ablativusi *közül* és a lativusi *közé* mellett), ez azonban a kettős, illetőleg hármas alakok szétválásához, szóhasadáshoz vezetett. A „felesleges” alakulatok kikerültek a háromirányú szócsaládból, s önállósult egyirányú névutóként éltek tovább.

Az irány hármasságnak több típusa van:

A) Az egyik típusban a három irányt három azonos többől keletkezett, ablativusi *-l*-l, locativusi *-t*-vel, illetőleg lativusi *-á/-é*-vel ellátott alak fejezi ki:

alól: vö. BécsiK. 62: „kizal nēzge *alol*”; GuaryK. 22: „ñeluenec *alola*”, 23: „ñelue *alol*” | *alatt*: 1367: „Magyalalath dicto” (OkI Sz.); vö. még JókK. 51: „ažyřya hegýenek *alata*”; BécsiK. 14: „te tōzuēned *alat*” | *alá*: vö. JókK. 160: „fewuen *ala*”; BécsiK. 19: „hatalmadnac iazma *ala*” || *belől*: HBK.: „vilag *tumnucebelevl*”; KTSz.: *mogzotbelevl*; ŐMS.: *buabeul* | **belen*: ragként: HB.: *paradifumben*; HB.: *ioyben*; GyS.: *Habrořagben*; hszó-i névmásként: KT.: *benne* (e névutó az ősmagyar kor folyamán már átesett az alaki redukción, *belēn* > *benn* > *ben* fokozaton keresztül, a legkorábbi szövegemlékeinkben pedig már nem névutó, hanem rag; l. bővebben 290, illetve 303) | *belé*: HB.: *vilagbele*, „paradifū *nugulmabeli*”; KTSz.: *puřtobe[l]e* || **royol*: ragként: KTSz.: *[b]inucrevl*; hszó-i névmásként: KTSz.: *rolad*; BécsiK. 183: „ēn *rollam*” | **royot*: hszó-i névmásként: KT.: *rohtonc*; JókK. 119: „en *rařtam*” (mivel ez a névutó nem vált raggá, utóélete csak határozószói személyes névmásként dokumentálható) | **royá* (> *rěá*): TA.: „adholmodi *rea*. pořtea gnir uuege holmodia *rea*”, „ohut *cutarea*”; ragként: TÖ.: *Appatfeereh* 'Apátfőre'. – Ugyanebbe a típusba tartoznak a *közül* : *között* : *közé*; *mellől* : *mellett*; *mellé*; *mögül* : *mögött* : *mögé* névutócsaládok is. Ezek csak a kései ómagyar korból adatolhatók bemutatásukat tehát l. ott), alaki felépítésük és szoros rendszerbeli összetartozásuk azonban arra mutat, hogy kialakulásuk, illetőleg névutói szerepben való megjelenésük jóval korábbra – legalábbis az ősmagyar kor végére – tehető. Ugyanebben az időkorban jöhetett létre néhány olyan névutócsalád is, melyeknek egy-egy tagja csak a középmagyar kortól vagy a nyelvjárási gyűjtések adataiból dokumentálható, a kései ómagyar kortól előforduló elemek példáinak alaki felépítése és

rendszerkapcsolatai azonban eredeti és korai háromirányúságra utalnak. Ilyen az *elvöl*: JókK. 66: *hegyjek eluewl* | *elvé*: MünchK. 14 va: *tenge²² elue*; ezek mellett a megfelelő locativusragos *elvelt* alak csak a XIX. századtól mutatható ki névutóként. – A ’túl; túlra’ jelentésű szócsalád alapszava a keleti területeken helynevek utótagjaként igen korai: 1278: *Gepuelv* (MNY. 10: 80); 1283: *Gyepuel* (MNY. 9: 146); vö. még *Erdély* nevének eredetével is. A ragszilárdulás és a névutói szerepkör kialakulása tehát az ősmagyar kor végére megtörténhetett. Azt azonban, hogy a locativusragos *elvelt* visszaszorult-e, vagy valóban a másik két alaknál jóval később, analógiás úton jött létre, nem lehet eldönteni. Ha létezett, tehát ha ez a szócsalád tényleg háromirányú volt, akkor a locativusi alakot valószínűleg a *túl* névutó szorította ki. Alaki felépítésük és szoros funkcionális összetartozásuk alapján valószínűleg az eredeti irányhármasságot képviselő ősi névutók közé tartoznak az *elől* : *előtt* : *elé*; *fölül* : *fölött* : *fölé* szócsaládok is, noha ezeknek adatai túlnyomórészt a kései ómagyar korban jelennek meg: *elől*: BécsiK. 66: „kizálnac zémélè *èlöl*” | *előtt*: HB.: „uromc scine *eleut*”; KTSz.: „mend *elevt*”; vö. még JókK. 36: *mýelewt* || *fölül*: vö. 1456 k.: „viz *felwl*” (Gl. *víz* a.); JordK. 674: *vaczoza felwl* | *felett*: vö. JókK. 21: *Annakfelette*; BécsiK. 17: „mēdēnēc *felēt*”. – Nem dokumentálható azonban még a kódexekből sem az egyszerű lativusragos *elé*, *fölé* forma, helyette a testesebb, másodlagos *elébe*, *fölébe* használatos; vö. JókK. 147: „farkafnak *eleybe*”; JordK. 196: „Jo²dannak *felisben*”: super Iordanem. Minthogy az *elé* és a (*fölé* >) *föl* ~ *fel* határozószóként igen korai, minden bizonnyal névutóként is élhettek már az ősmagyar kor végén, de a testesebb alakok visszaszorították őket. (Az önálló szóból – névutóból – keletkezett határozóragok ugyanis raggá válásukat követően viszonylag hamar járulnak korábbi primer ragot viselő szóalakokhoz, s alkotnak velük megszilárdult lexémákat – ilyen az *elébe* és a *fölébe* is –, amelyekben a grammatikai viszonyjelentést az újabb ragok mintegy aláhúzzák, fokozottabban hangsúlyozzák.

Azt, hogy az *elé*-hez és a *fölé*-hez újabb rag csatlakozott, az is magyarázhatja, hogy ezek egybeestek az E/3. birtokos személyjeles alakokkal. A fenti névutók pedig, mint látható, első adataikban már *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetekben állnak, szükség is lehetett tehát a lativusi irány világos, egyértelmű jelölésére.

Mindezek alapján az ősmagyar kor végén *elől* : *előtt* : *elé*, illetőleg *fölül* : *felett* : *fölé* háromirányú névutócsaládokkal számolhatunk ugyan, de e csoportok alaki felépítése a korszak végére vagy a korai ómagyar kor elejére átrendeződött. A feltételezett eredeti állapot még kései ómagyar kori adatok alapján sem rekonstruálható, ugyanis a rövidebb lativusi formák csak az újmagyar korból mutathatók ki.

B) A három irányt különböző tövekből keletkezett, de funkcionálisan összetartozó alakok fejezik ki: **től*: ragként: HB.: *gšmšlcetwl*, *kšnžotvšatwl*; KTSz.: *gukeritul*; ÓMS.: *vylagumtul*; hszó-i névmásként: JókK. 10: „ew *tewle*” | **nál*: ragként: KTSz.: ? *vefe* {? *vefc[e]*} *lenel* {? *leuel*} ? ’veszélyénél’; hszó-i névmásként: JókK. 19: „ew *nalok*”, későbbi névutó (*nélkül*) részeként: JókK. 148: *yrgalmaffagnalkewl*; MünchK. 85ra: „o *nalankül*” | **hozá*: ragként: HB.: *o³chuz*, *uromchuz*; KTSz.: *a³fun[a]hu³*.

Ezek az alakulatok minden bizonnyal legkorábbi névutóink közé tartoztak, s az ősmagyar kor első felében a *től* és a *nál* alaki előzménye egyaránt kéttagú lehetett, tehát **tüyül* ~ **tüßül*, illetőleg **tiyül* ~ **tißül*, sőt számolhatunk *ē-t* tartalmazó alakváltozatokkal is; a locativusi funkciót hordozó elem korai alakváltozatai pedig **náyál* ~ **náßál* alakban rekonstruálhatók. Az a tény, hogy a locativusi szerepben *-l* ragos szóalak áll, arra mutat, hogy az irányhármasság rendszerkényszere egymástól korábban teljesen független szóalakokat kapcsolt össze, ezt a folyamatot azonban a *nál* előzményében minden bizonnyal megelőzte egy ablativus → locativus irányú funkcionális váltás.

C) Ahárom irányt két, azonos töből keletkezett alak fejezi ki a *felől* : *felé* párban. Eredetileg ez a szócsalád valószínűleg kétirányú lehetett; ezt jelzi az alapszó ősi 'oldal' jelentése, valamint a locativusragos alak hiánya. A határozószók körében általánosan megfigyelhető funkcionális mozgás azonban a névutókra is áterjedhetett, s a *felől* első adatában (HBK.: „*ioſ felewl iochtotnia ilezie wt*”) a határozói irányjelentés semmiképpen sem ablativusi, sokkal inkább a locativus és a lativus együttes képzetét fejezi ki: 'oda helyezi, következésképp az ott van'. Az eredetibb ablativusi funkciót mutatja a névutó a következő adatban: vö. JókK. 11: „*nŷwmutuan te labaydual egŷ felewl mas ferre*”. – A locativusi funkció kialakulásában a határozós szerkezet igei alaptagjának lehetett döntő szerepe, ugyanis hasonló kettősség tapasztalható a *felé* adataiban; vö. JókK. 129: „*francya tartomanya fele v ew n v t a t t.*” Ebben az adatban a *felé* lativusi szerepű; de vö. BécsiK. 12: „*nap nŷgat fêlê v a l o m ê d ŷ o z z a g ê l l ê n*”, ahol a lativusragos névutó locativusi irányt jelöl.

Feltehető tehát, hogy ezekben a névutókban a funkcióváltozásnak nem csupán grammatikai, hanem lexikai-szemantikai okai is vannak. A kései ómagyar kor adatai azt jelzik, hogy ez a névutópár gyakran alkot szerkezetet olyan alapszavakkal, amelyek antonimái egymásnak (jobb – bal; egy – más) vagy heteronimák, tehát közös fölérendelt fogalom alá sorolhatók (például az égtájak). Bár eredetileg a locativusi irányjelentés ebből a névutópárból hiányozhatott, a fent idézettekhez hasonló névutós szerkezetek alapszavaik jelentése folytán a locativus kifejezésének kommunikációs igényét is magukban hordozták. Erre külön alakulat nem jött létre, de nem is kötődött a locativusi funkció kifejezése kizárólagos jelleggel egyik meglévő alakhoz sem. Így mind a lativusragos, mind az ablativusragos alakulat betölthette a locativus szerepét is. – Talán gátolhatta a locativusragos forma kialakulását az is, hogy egy ilyen szóalak zavaró homonímiát alkotott volna a *felett* névutóval.

A többirányú névszói alapszavú névutók morfémaszerkezetének jellemzése. E – névutók töve az esetek többségében helyzetviszonyító főnév (a *belül* és családja, az *alul* és családja, a *mögül* és családja stb.) vagy testrésznév (a *mellől* és családja). Azon ősi névutóink közül, amelyek már az ősmagyar kor folyamán megindultak a raggá válás irányába, egyeseknek az alapszava vitatott (például a *royol* és családja vagy a *hozá* és a *nál* előzményei), eléggé valószínű azonban, hogy ezek is hasonló helyzetviszonyító értékkel rendelkezettek. – E tövekhez primer határozóragok járultak, s a morfémakapcsolatok zömmel az ősmagyar kor első felében szilárdultak meg. Bizonyos esetekben feltehető, hogy a ragszilárdulás már az ugor korban bekövetkezett: az *alól* rokon nyelvi megfelelőire vö. vog. TJ. *žaləł*, KK. *žāləl* 'alól'; osztj. V. *iləltə*, Vj. *šləlt* 'ua.'; az osztják adatok *-ta*, *-t* végződése nyomatékosító elem. A *mögül* családjának megfelelőire vö. vog. KL. *mäntä*, *mäntəl* 'aközben'; az adatok *-t*-je locativus-, *-ä*-je lativus-, *-l*-je ablativusrag.

A többirányú névutók alrendszerének zártságát jelzi, hogy a végzések ablativusi *-l*, locativusi *-t*, lativusi *-ál/é* formában rögzülnek, s bár az egyes névutók funkcionális változásai az irányhármasságnak ezt a klasszikus rendszerét bizonyos mértékig megbontják, a morfológiai kohézió továbbra is szoros marad. (A funkcionális átrendeződés lényegesen erőteljesebb volt a határozószókban; a névutók kategóriájában az ősmagyar kor és a korai ómagyar kor idején még csak a nyomai találhatók meg. Bővebben l. 457.)

A háromirányú névutók korai kialakulására és stabilizálódására mutat az a tény, hogy bár a névutói kategóriában egészében véve jelentős gyarapodás figyelhető meg, ez a háromirányú névutók csoportját nem érinti: az ősi névutócsaládok közül azok, amelyek nem válnak raggá, tovább élnek, de újak már nem keletkeznek, illetőleg az újonnan keletkező névutók már nem alkotnak szócsaládot.

Az egyirányú névutók

A többirányú névutócsaládok mellett már az ősmagyarban létezhetek olyan névutók, amelyek az adatok tanúsága szerint sohasem alkottak szócsaládot, illetőleg ha voltak etimológiai kapcsolataik a többirányú névutókkal, ezek a kapcsolatok megszakadtak.

Ilyenek lehettek az ősmagyar kor elején a mai *-vel*, az *-ért* és a *-nek* rag névutói előzményei. Ezeknek nem mutatható ki önálló határozószói párjuk, tovább élnek azonban a *velem*, *érted*, *neki*-féle határozószói személyes névmásokban. Az ősmagyar kor folyamán az egyirányú névutók köre tovább bővült, s bár feltehető, hogy egyik-másik alakulatban a korszak folyamán az eredeti irányjelentés átértékelődött, ez a névutók morfémaszerkezetére nem hatott vissza. Nem zárható ki azonban az sem, hogy ez az átértékelődés – például a *kívül* vagy a *körül* lativus → locativus irányú változása – nem a névutóban, hanem a határozószóban zajlott le, s a névutói szófaj ezt az új szerepkört már csak továbbvitte.

A) A *locativus* raggal keletkezett a *kívül* ~ *kül*: vö. Jókk. 41: „cellaya kewl”, 84: *aytokewl*; BirkK. 2a: „vdø kiuel” | a *körül*: vö. Jókk. 130: „kynek kewrnywle”; MünchK. 9va: „ø fozløka kørzøø” | és a *vel*: HB.: *zumtuchel*; HBK.: *kegilmehel*; KTSz.: *fcovol*; Jókk. 155: *veletekuel*. – Ez utóbbinak az alapszava vitatott, a végződés és a személyjeles határozószói alak léte azonban egyértelműen utal a névszói alapszóból való ragszilárdulásos eredetre. A *kívül* a tárgyalt korszakban csak névutóként egyirányú, határozószóként többirányú szócsaládba tartozik (vö. *kinn* és *ki*).

B) A *locativus* raggal jöttek létre az alábbi névutók: a) *-n* végződésűek: *ellen*: vö. Jókk. 148: „zent ferencz ellen”; BécsiK. 32: „naptamadat èllèn” | *közén*: HBK.: „unutte i cuzicun” | *szērén*: vö. BécsiK. 90: *Vtolzezen* | *után*: vö. Jókk. 39: *Annakuttanna*, 107: *munkayautan*.

b) A *-t* locativusrag rögzült az alábbi névutókban: *ért* (< *ērēt*): HB.: „e3 lelic ert”, *meret*; HBK.: „lilk i ert”; vö. még HB.: *erette* | *közepett*: vö. BécsiK. 21: „a vènec közèpet”; MünchK. 20vb: „a3 èbèllo haz közèpet” | *szért*: vö. CornK. 10r: *Elevzert*.

Míg a háromirányú névutók csoportjában a locativusi tag minden esetben a *-t* raggal alakult, az egyirányúak között azonos arányban vannak az *-n* és a *-t* végződést tartalmazó alakok. Ez bizonyára azzal függ össze, hogy az egyirányú névutóknak egy része kettős szófajú, tehát a határozószókkal azonos morfológiai felépítésű, abban a szófaji osztályban pedig az *-n* ragot tartalmazó elemek vannak többségben. Az *után* kivételével valamennyi *-n* végű egyirányú névutóról feltételezhető az is, hogy elsődlegesen határozószó lehetett, s csak utóbb alakult ki névutói szófaja. Az *után* azonban – mint erről már esett szó – a névutók létrejöttének „klasszikus” mintáját mutatja, vagyis birtokos jelzős szerkezeti előzményre vezethető vissza. Az *út* alapszó eredeti jelentése viszont nem tűnt el a névutóban, ehhez a főnévhez pedig locativusi funkcióban kezdettől kizárólagosan az *-n* rag kapcsolódhatott. Annak, hogy *-t* locativusragos változatnak nyomát sem találjuk (noha a *koron* mellett van *kort*, s az *ellen*-nek is megvolt a *-t* ragos párja, az *előtt*), a következő magyarázata lehet: A *-t* locativusrag a *Győrött*, *Pécsett*-féle alakulatokban nem kapcsolódik *-t* végű helynevekhez, valószínűleg fonetikai okok miatt. Nyilván ugyanez a szabály érvényesülhetett a *-t* végű köznevek esetében, így az *út* főnév locativusragos alakjának, majd az ebből létrejött névutónak a kialakulásakor is.

Elvileg nem zárható ki, hogy a *-ként* ragnak is lehetett névutói előzménye az ősmagyar korban, az adatok között azonban nem találunk egyértelműen erre utaló jeleket. A *-ként* szinte kizárólag névmások, közöttük is elsősorban a *mi* mellett, azaz a *miként* kötőszóban fordul elő. A *miként* kiemelkedően gyakori a Huszita Biblia kódexeiben, s minthogy ebben a forráskörben – de csakis itt – általános a latin *sicut* megfelelőjeként, valószínű, hogy gyakori használata tudatos nyelvalakítás következménye. A *ként* tehát

névmáshoz kapcsolódó összetételi utótagként ragos névszóból válhatott raggá, a névutói fokozat „kihagyásával”.

C) *Lativusraggal* alakult névutó a *-nek* rag névutói előzménye és az *össze*. Az előbbiben a *-k* lativusrag található, az utóbbiban az *-é*; l.: HB.: *halalnec*, „muga nec”; KTSz.: „ur *iftennec*”; BécsiK. 102: *mynèknc*; illetőleg KTSz.: „fyal *ufve* lele”. Az *össze* példáira vö. még JókK. 39: „vele *ewzuen*”; BécsiK. 225: „ø lakozoiual *øzuø*”.

A KTSz. *ufve* adatának szófaji hovatartozása vitatott; egyes vélemények szerint a *fyal* határozó értelmezői szerepű bővítménye, s mint ilyen, határozószó. Minthogy azonban a *fyal ufve lele* szerkezetből a *fyal* elem nem hagyható el a szerkezet értékének megváltozása nélkül, az *ufve* sem minősíthető fenntartás nélkül határozószónak, jóval inkább tekinthető névutónak.

Míg a *nek* funkciója a lativusi jelleget világosan mutatja, az *össze* esetében lativus → locativusi irányú változást kell rekonstruálnunk. Lehetséges azonban, hogy ez nem a névutói szófajban következett be, hanem még a határozószói előzményben. (Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy i g e k ö t ő k é n t az *össze* az eredeti lativusi irány jelentést megőrizte.)

Az egyirányú, névszói alapszavú névutók morfémaszerkezetének jellemzése. – Ha az egyirányú névutók csoportját egybevetjük a többirányúakéval, azt tapasztalhatjuk, hogy ez a csoport változékonyabb, sok tekintetben heterogénebb, mint a családokat alkotó névutók köre, ugyanis az elemek rendszerbeli kötöttségei e csoportban kisebbek, mint a többirányú névutócsalád tagjaiban. Az idetartozó elemek többsége tovább él a kései ómagyar korban, a nyelvi rendszerben betöltött szerepük valójában az akkori adatok tükrében értékelhető igazán.

A névutók töve ebben a csoportban is túlnyomórészt főnév. Az egyirányú névutók csoportjának nyitottságát több tényező is jelzi: egyrészt a későbbi korszakokban ez a kör mutatja a legnagyobb számbeli gazdagodást, másfelől az is tapasztalható, hogy az ősmagyar kor folyamán jövevényszavakból is keletkeznek névutó-előzmények, nem csupán az eredeti finnugor szókészlet elemeiből: a török eredetű *kép* és *kor* ragos alakjai alapszavuknak a magyar nyelvbe kerülését követően viszonylag rövid idő alatt szilárdultak meg, s váltak viszonyzókká; bemutatásukat l. alább, 452.

Névmási alapszóból létrejött névutók

Néhány névutónk alapszava nem főnév volt, hanem névmás. Ezek nem alkotnak olyan szoros rendszert, mint a főnévi alapszóból keletkezett névutók. Azok egy részénél minden bizonnyal ősibbek is, s valószínűleg csak másodlagosan – határozószókból – váltak névutókká. Feltűnő, hogy míg névmási alapszavú h a t á r o z ó s z ó igen sok van, a névmási töre visszavezethető n é v u t ó k száma viszonylag kevés. Ez talán a névmások helyettesítő funkciójával függ össze; viszonyító értékük jóval általánosabb volt, mint a konkrét jelentéstartalmú főnévi alapszavú névutóké.

A) Ezzel a kevésbé konkrét jelentéstartalommal állhat kapcsolatban az is, hogy egy alapszóból igen korán – feltehetőleg még az ősmagyar kor második felében – továbbragozódással több határozószó → névutó keletkezett (*át, által, óta*), ezek azonban etimológiai összetartozásukat a nyelvemlékes korra már csak részben őrizték meg. A távolra mutató **u- ~ *o-* töből *-l* ablativus- és *-t* locativusrag halmozásával keletkezett az *ált*: vö. LányiK. 162: „eztendew *alth*”. További ablativusi *-l*-lel megtoldott változata az *által*: vö. BécsiK. 15: „kic *altal*”, 23: *étaltal* ’éjt által’. A *-t* locativus- és az *-á* lativusragnak ugyanezen tőhöz kapcsolódásával jött létre az *oltá* > *óta*; vö. JókK. 98: *mjolta*; JordK. 546: *my vlta*. E névutóknak vannak obi-ugor megfelelői: vö. vog. É. *ültté* ’át, keresztül’,

Szo. *ūltta* 'ua.'; osztj. DN. *uotta*, Ni. *uttz* 'keresztül'. Erősen kérdéses azonban, hogy maguk a névutók valóban ugor eredetűek-e. Valószínűbb, hogy névutóvá válásuk a már jelzett időpontban, az ősmagyar kor második felében következett be. Másfelől viszont a raghalmozás korai keletkezésére utal: az újabb ragok minden bizonnyal a korábbi végződés funkciójának elhomályosulása miatt kerültek a szóalak végére, de valószínűleg még annak határozószói stádiumában.

B) A (**to*- >) **toβa*- távolra mutató névmástöbblől jött létre -*l* ablativusraggal a *túl*: vö. WeszprK. 9: „a iordan vizen *twl*”; 1583: „azon *thul*” (NytudÉrt. 40. sz. 217). Bár első adatai viszonylag későiek, valószínűleg már nem csupán határozószói, hanem névutói funkciója is kialakulhatott az ősmagyar kor végére. – Obi-ugor megfelelői (vö. vog. KL. *tūl* 'onnan', AK. *tōβl*, Szo. *tuβl* 'innen, onnan') ugyancsak arra mutatnak, hogy az alakulat igen korai eleme lehet nyelvünknek.

A *túl* névutó az adatok szerint következetesen -*n* ragos alapszó mellett jelenik meg; a határozószó → névutó kettős szófaj kialakulása tehát minden bizonnyal ehhez a szintagmatípushoz kötődött. A *túl* eredetileg kiterjedt szócsaládba tartozott, amelynek többi eleme nem vált névutóvá, megmaradt a határozószói szófaj keretei között (*tavaly*, *távol*, *tova*).

Határozói igenéből keletkezett névutók

A határozói igenevek körében általában nem gyakori a szófajváltás, ha azonban az igenévek nincs bővítménye, s nem mellékmondatot helyettesít, hanem csupán az igei állítmány mód-, állapot- vagy idő viszonyait fejezi ki, határozószó értékűvé, illetőleg határozószóvá válhat. A határozós szerkezet rögzülése, s a benne végbemenő jelentésváltozások vezetnek a névutó kialakulásához.

Keletkezhet továbbá névutó független cselekvés-, illetőleg történéshordozóval bővült alanyos szerkezetben álló határozói igenéből is, ha az alanyi bővítmény időfogalmat fejez ki. – Az első határozói igenéből keletkezett névutók valószínűleg az ősmagyar kor végén jöttek létre a (vmitől) *fogva* : *fogván* és a (vmitől) *megválna* : *megválnán* határozói igenevekből: KT.: „wýlag¹¹^{noc} kezdetuitul *fuguā*”; vö. még JókK. 41: *mendenefstewlfoguan*; BécsiK. 308: „tengertől *foğuā* tengeriglèn”; MünchK. 98ra: „A napfágtól *fogua*”, illetőleg JókK. 20: „yltentewl *megualuan*”: praeter Christum; BécsiK. 8: „töllèdtől *mégvaluā*”: excepto te. (A szóalak névutóként való minősítését a latin megfelelők is indokolják.)

Annak, hogy mindkét névutó -*től* ragos alapszóhoz kapcsolódik, az a magyarázata, hogy az előzmény-ige eredeti vonzata az igenévi származék szófajváltása után is megőrződött. A *fog* igének volt -*nál* ragos vonzata is, ez azonban a névutós szerkezetekben nem jelenik meg, hanem az igének 'kézbe vesz, mezben tart' jelentéséhez kapcsolódik. Olyan határozói igenévvél összefüggő névutóra, amely alanyos szerkezetből vált volna ki, a tárgyalt korszakban még nem találunk példát. (Ezt a típust majd a kései ómagyar korban kialakuló *múlva* honosítja meg nyelvünkben.) A HBK. *birfagnop iwtua* szerkezete azonban arra mutat, hogy a jelenség csírái már ekkor is létezhettek. Bár a *jutva* sohasem vált névutóvá – megindult ezen az úton, de a folyamat megállt –, a névutós szerkezethez hasonló formában később is felbukkan: vö. MargL. 11: „Nagy cetevrtekre *iutuan* ... meg mossa vala az fororok labayt”. Ez az alakulat valószínűleg átmenetnek tekinthető a határozói funkciójú igeneves, illetőleg a valódi névutós szerkezet között. Ugyanakkor még érezhető benne az igenév mellékmondatot összesűrítő funkciója is.

A határozói igenevek sajátos viselkedése magyarázza, hogy a belőlük keletkezett névutók csoportja a későbbi korszakokban ugyan bővül (ebben bizonyára közrejátszik az analógia is; például a valamitől *kezdve*, valamit *kivéve* kialakulásakor), tömegessé azonban ez a típus sohasem válik.

A határozói igenévből keletkezett névutók morfémaszerkezetének jellemzése. – A *fogva* és a *megválva* alapszava egyaránt többjelen-tésű ige, és a gazdag jelentéskör a névutók funkcióiban is tükröződik, de csak a kései ómagyar kortól dokumentálható. A *fogva* jelentése az alapige 'megragad'; 'szorítva tart' jelentéséből vezethető le, a *megválva* funkciója pedig a *megvállik* 'elkülönül, elszakad' jelentésével függhet össze.

Mindkét névutó tovább vitte az igenév *-va/-ve*, illetőleg *-ván/-vén* képzős morfológiai változatait, s a két alak között funkcionális különbség nem keletkezett.

A rendszer állapota és fejlődése a korai ómagyar korban

A korábban kialakult típusok új elemeinek megjelenése

A névszói alapszavú névutók

Az előbbieken bemutatott névutóállománnyal mint kialakult, funkcionáló rendszerrel számolhatunk a korai ómagyar kor kezdetén. A korszak folyamán ez a rendszer egyrészt további elemekkel bővül, másrészt megindulnak benne olyan funkcionális változások, amelyek a névutói kategóriát dinamikussá teszik, s a határozói viszonyjelentés kifejezésében betöltött szerepét, arányát tovább növelik.

A korai ómagyar korban keletkezett névutók mind egyirányúak. (Az ősmagyar kori állomány bemutatásakor jeleztük, hogy az irányhármasság összetartó ereje annyira erős, hogy a rendszert mintegy lezárja, s új névutócsaládok keletkezését gátolja.)

Főnévi alapszóból keletkezett névutók. – A) Egy-egy primer raggal – a locativusi *-n-nel*, illetőleg *-t-vel* keletkeztek a *koron*, a *képpen*, valamint a *kort*, az *íránt* és a *viszett*. *Képpen*: KTSz.: „ozun keppe[n]”; vö. még JóKK. 38: *e3keppen*; AporK. 122: „magýarazath keppen” | *koron*: vö. JóKK. 47: *mýkoron*, 46: *akkoron*; MünchK. 25va: „hazmad idő *kozon*” | *íránt*: vö. JóKK. 86: *egýarant* : *aequaliter*; JordK. 164: „az *azant*”; SzékK. 122: „ez *arant*” | *kort*: vö. 1456 k.: „az *vacharakorth*” (Gl.); BirkK. 3b: *Micort* | *viszett*: vö. BirkK. 3b: „*Ø vizette*” ’helyette’.

Ellentmondásosnak tűnhet, hogy a KTSz.-ből már adatolható *képpen*, valamint a csak kései ómagyar kori előfordulású – s akkor sem gyakori – *íránt* vagy *viszett* keletkezési idejét egyaránt a korai ómagyar kor kezdetére tesszük. A *koron* ~ *kort* és a *képpen* alapszava török jövevény, így ezek az ősmagyar korban még csupán névutó-előzmények lehettek, névutóként csak a korai ómagyar kortól számolhatunk velük. – Az *íránt* alapszava ősi öröksége ugyan nyelvünknek, de nincs nyoma annak, hogy a megszilárdult ragos alakulat névutói funkciója a korai ómagyar kor elejénél hamarabb alakult volna ki. (Nem hagyható figyelmen kívül például, hogy míg ősmagyar kori névutóink közül többnek van ragszilárdulásos rokona az obi-ugor nyelvekben, az *íránt*-tal kapcsolatban ilyen adatokról nincs tudomásunk: a vogulban és az osztjákban csak az alapszó megfelelői léteznek; l. TESz. *íránt* a.) – A *viszett* alapszava ismeretlen eredetű, s keletkezését elsősorban az adatok kései megjelenése miatt datáljuk a korai ómagyar korra (s nem előbbre). E névutó későbbi nyelvi helyzete egyébként arra mutat, hogy a rendszernek ez az eleme talán sohasem volt a nyelvterület egészén használatos, és igen hamar vissza is szorult.

B) Több primer ragot tartalmazó névutó a *szer* főnévből *-n* + *-t* locativusragok, valamint az *-é* lativusrag, illetőleg *-t* locativus- + *-é* lativusrag halmazásával létrejött *szerint* és *szerte*: vö. JóKK. 100: „ewa[n]gelium mondeka *ferent*”; BécsiK. 16: *mizezēt*; MünchK. 86ra: „tižtolat’oc *žēzēt*” | JóKK. 97: „az *falužerte*”. – E névutók

kialakulásának ideje valószínűleg a korai ómagyar kor eleje (bár lehetséges, hogy a folyamat már az ősmagyar kor legvégén megkezdődött), adataik azonban csak a kései ómagyar korból mutathatók ki. Ismeretes, hogy a *szer* főnévnek kiterjedt szócsaládja alakult ki, s idetartoztak a *szērēn* és a *szért* névutók is, melyek azonban a korai ómagyar korra raggá váltak *-szēr* alakban. A raghalmozásos *szerint*, *szerte* megjelenése és a csupán egy-egy elemi ragot tartalmazó *szērēn*, *szért* raggá válása között bizonyára közvetlen összefüggés van, s ennek mérlegelése alapján tehetjük e névutók létrejöttét a korai ómagyar korra.

C) *Testes* határozóragot tartalmazó névutók már a korai ómagyar korban megjelennek, így az *elébe* és a *főlébe*. Ezek rendszerbeli szerepéről az ősmagyar kori névutók bemutatásakor már esett szó; legkorábbi adataikat I. ott.

A másodlagos határozóragok azonban a névutói rendszer alakításában ekkor még nagyon kis mértékben vesznek részt, hiszen raggá válásuk a korai ómagyar korban még az erőteljes mozgás jeleit mutatja. Így a *testes* határozóragokkal keletkezett névutók új típust teremtenek meg a névutói rendszerben, a típus egyedeinek számbeli gyarapodása viszont csak a kései ómagyar korban indul meg.

Névmási alapszóból keletkezett névutók

A határozatlan névmási funkciót is hordozó kérdő-vonatkozó *mi* névmásból alakult *-á* lativusraggal a *miá*: HB.: *uimad/fagucmia*; KTSz.: „[ne]we *mia*”, „[q]ui *mia*” és további *-t* locativusraggal a *miatt*: vö. JókK. 3: *emberekmjät*, 42: *ejeknekmjatta* 'éjeken át'; BécsiK. 19: „viadalnac *miatta*”. – A két névutó adatainak megjelenése között jelentős időbeli különbség van. A *miá* korai előfordulása alapján az sem zárható ki, hogy ez a névutó már az ősmagyar kor végén létezett, míg a *miatt* csak a korai ómagyar kor első felének új fejleménye. A *miá* és a *miatt* szótörténete azonban legkorábbi kódexeinkben annyira párhuzamos, hogy keletkezéstörténetüket nehéz volna időben teljesen szétválasztani.

Az a tény pedig, hogy e névmási alapszavú névutóknak nincsenek olyan rokon nyelvi vonatkozásai, mint hasonló származású társaiknak (az *át*-nak, *által*-nak, *ótá*-nak, *túl*-nak), arra enged következtetni, hogy a *miá* és a *miatt* kizárólagosan magyar fejleményként, eredendően a névutói szerepkörre jött létre. Nem volt elsődleges határozószói funkciójuk sem – legalábbis semmi sem mutat arra, hogy lett volna –, s ennél fogva valószínűleg későbbi keletkezésűek is, mint a többi névmási alapszóra visszavezethető névutó.

A névutós szerkezetek morfológiai változatai a korai ómagyar korban

A névutós szerkezeteknek már az ősmagyar korban két alaptípusa létezett: a birtokos jelzői szintagma mintáját követő, illetőleg az ún. ragvonzó típus. Az utóbbi egyrészt a határozói igenévből alakult névutókra jellemző, ahol az ige eredeti vonzata él tovább a névutós szerkezetekben (vmitől *fogva*, vmitől *megválva*). A ragos alapszavú névutós szerkezetek másik típusában a névutó értelmező-magyarázó funkcióval kapcsolódott az előtte határozói szerepben álló ragos névszóhoz, s a névutós szerkezet tovább őrizte az alapszó ragos formáját. Erről a névmási eredetű *túl* névutó tárgyalása kapcsán már esett szó, ilyen volt továbbá az *össze* névutó is.

Amint a birtokos jelző morfológiai jelölésének a lehetősége megteremtődött – az ősmagyar kor utolsó szakaszában –, attól kezdve számolni lehet a birtokos szerkezet mintáját követő névutós szerkezetekben is az alaki variánsok megjelenésével: a *ház mellett*, *fa alatt* típusú szerkezetek változataként a *háznak mellette*, *fának alatta* típusú alakulatok rendszerbe állásával.

Korai nyelvelméleink erre még nem mutatnak példákat, az első kódexekben azonban már teljes értékű szabad variánsként szerepelnek a jelöletlen és a *-nak/-nek* ragos alapszavú névutós szerkezetek: vö. például JóK. 29: *yftennek felewle*, 51: „*azýfya hegýenek alata*”. Igen gyakori a jelenség névmási alapszavú szerkezetekben is: vö. JóK. 39: *Annakuttanna*; GuaryK. 23: *ennec miatta*, 26: *ennec folotte*; stb. – A korai ómagyar kor nyelvelméleiben a tényleges birtokos jelzős szerkezetekre jellemző a teljes jelöltség (vö. 301), s ennek analógiás hatásával már számolni kell a névutós szerkezetekben is. Mindazonáltal e morfológiai változat sajátos stilisztikai szerepének kialakulását, valóságos nyelvi helyzetét a kései ómagyar kor adatai világítják meg igazán, így a kérdés részletes kifejtésére is ott kerül sor.

A ragvonzó névutók csoportjába a korai ómagyar kor folyamán bekerültek olyan névutók is, amelyek eredetileg ragtalan alapszóhoz kapcsolódtak, s utóbb ragvonzó változatuk is kialakult. Ezek a névutók kettős kötődésüket egy ideig megőrzik: a kódexek adataiban hol ragtalan alapszó mellett, hol pedig raggal ellátott névszóhoz kapcsolódva jelennek meg. Ilyen kettősséget mutat az *által* és a *kívvül* névutó. – Az *által* névutós szerkezetek ingadozásainak mind a tényei, mind a funkcionális következményei a kései ómagyar korban követhetők igazán jól nyomon, s bemutatásukra ott is kerül sor. A *vmi kívvül* (~ *kül*) ~ *vminál kívvül* (~ *kül*) variánsok elválását az adatok ugyan szintén csak a kései ómagyar kortól mutatják, a *nélkül* névutó szótörténeti előzményei (vö. például JóK. 117: „*gyalaqafoknal, yteleteknel es karhozatyoknal kewl*”) azonban azt jelzik – mindenekelőtt a *-nál* rag illeszkedés nélküli alakjának megőrződése miatt –, hogy a *kívvül* névutó kettős arculatának kialakulása, illetőleg a funkció hasadása már a korai ómagyar korban megtörtént. A *vminál kül* szerkezetnek, mint névutó-előzménynek a létezését még akkor is a korai ómagyar korra kell tennünk, ha adatai, illetőleg további mozgásának tényei (*-nál kül* > *-nél kül* > *nélkül*) már csak a kései ómagyar korban követhetők nyomon.

A névutós szerkezetek további alakulása

A névutós összetételek

A névutó a szerkezet alaptagjával szoros egységet alkot. Olykor ez az egység lexikalizálódik, s a névutós szerkezet összetett szóvá válik. A keletkező új lexéma azonban egyfelől továbbra is tükrözi a névutós szerkezet grammatikai funkcióját (tudniillik azt, hogy a mondatban határozói szerepben áll), másfelől viszont új szófajt képvisel: határozószóvá lesz.

Az ősmagyar korban és a korai ómagyar kor idején ez a folyamat még nem lehetett nagyon erős, megindulásának jeleire azonban már következtethetünk. Feltehető, hogy egyes szekunder határozóragok névutói előzményei bizonyos alapszavakkal már a korai ómagyar kor legelején az összetett szóhoz igen hasonló szoros kapcsolatot alkottak, s összetételi utótagként a névutó alaki rövidülése is később következhetett be. Erre utalhat az ÓMS. *egembelu* adata, amely valószínűleg az *egyen* + *belü* (~ *belé*) szerkezetre vezethető vissza. Van olyan vélemény is, amely a testes határozóragok agglutinációját általánosan az összetételi utótag helyzetéhez köti. Ez a feltevés nem zárható ki, egyelőre azonban nem is igazolható.

Már a korai ómagyar korban, sőt feltehetőleg korábban is viszonylag gyakran alkotnak a névutós szerkezetnél zártabb frazeológiai egységet névutókkal a mutató névmások, illetőleg a *mi* kérdő-vonatkozó névmás. Ez a jelenség a névmások helyettesítő funkciójával állhat kapcsolatban: mivel sem fogalmi sem viszonyjelentésük nincsen, könnyen össze-forrhatnak a viszonyjelentést hordozó névutóval, s a keletkezett összetett szóban a névutó

viszony jelentése válik meghatározóvá; vö. JókK. 91: „ne zegyenkegyel *ezbelew*” ’emiatt’, 14: „*Az vian varj*”; 1456 k.: *oztan* (Gl.); JókK. 36: *mjelewt*, 98: *mjolta* stb.

A keletkezett összetett szó a névmási előtag szófajának megfelelő névmási határozószó (amely további szófajváltáson is átmehet, s alárendelt mondatokban kötőszói szerepet tölthet be). Ilyen változást tehetünk fel már a HB. *meret* adatában is a *mi* névmás + *eret* névutó kapcsolatából. Összetettség-előzménynek minősülnek továbbá azok a névutós szerkezetek, amelyek helynévvé váltak: 1367: „in loco wlgariter *Magyalalath dicto*” (Oklsz.).

Összetettség-előzménynek és nem összetett szónak kell tekintenünk a KTSz. *ozun keppe[n]* adatát is, ahol a névutó a mutató névmás toldalékos alakjához járul. – Egyetlen alakulatban tehetjük föl, hogy a *ragos előtag* névutójával már összetett szót alkotott; vö. JókK. 40: „*mendenestewlfoguan* vȳgan mene az felew l mondott ... herre” : totus laetus in spiritu, perrexit ad dictum locum, 41: „meg tarta *mendenestewlfoguan*”. Ezeknek az adatoknak határozószó volta nagyon valószínű, és latin megfelelőik is általában adverbiumok. Az összetett szóvá válás szempontjából lényeges egybeírás is jellemző a *mindenestőlfogván* adataira, s ami talán a legfontosabb: rendkívüli gyakorisága önmagában is olyan tényező, amely amellett szól, hogy a szerkezet korán vált összetett szóvá. A valódi névutós összetett szók kis száma és a dokumentálás nehézségei következtében nehéz megállapítani, milyen lehetett az egyes névutók aktivitása az összetett szók alkotásában, pedig a folyamat nyilván hosszabb időn át tarthatott, s átmeneti összetett szói előzményekkel jogosan számolhatunk már a korai ómagyar kor során.

Két névutó már ebben az időben nagyobb számban alkothatott összetett szókat a *ragtalan* névmási előtaggal, sőt kisebb mértékben főnevekkel is, a *koron* és a *képpen*: vö. JókK. 41: *mȳkoron*, *nemȳkoron* : *aliquando*, *veternȳekoron*, 44: *valamȳkoron* : *quandocumque*, 46: *akkoron* : *tunc*; MünchK. 25va: „*ha2mad idȳ ko2on*” : circa horam tertiam, illetőleg JókK. 32: *azkeppen*, 38: *ezkeppen*; GuaryK. 29: *ekkeppen*; MünchK. 86vb: *mikeppen* : *Quomodo*; JókK. 140: *fokkeppen* : *multipliciter*.

Ezek a névutók egyébként is sajátos módon viselkednek: önálló szói eredetre utaló alaki felépítésüket megőrizve köztes helyet foglalnak el a raggá váló névutók és a lexikai önállóságukat megtartó névutók között. Feltehető, hogy hajlamuk az összetétel-alkotásra ezzel a sajátos helyzettel függhet össze.

A névutók raggá válása

A ragrendszernek a névutók irányából történő bővülése a finnugor nyelvek ugor ágának sajátja. Feltehető, hogy nyelvünk névutóinak egy részében a raggá válás folyamata már az ősmagyar kor során megkezdődött, s további elemekre is kiterjedve folytatódott a korai ómagyar korban. A folyamat a rendszert valószínűleg a korai ómagyar korra alakítja át szinte drámai módon, s adatokkal is ettől az időtől kezdve dokumentálható. – Több jel mutat arra, hogy a változás elhúzódó folyamat volt, amely még az egymással etimológiailag és funkcionálisan szoros kapcsolatban lévő névutókat sem egyszerre érintette, így azok átalakulása sem egyforma ütemben zajlott. (A kérdés részletes kifejtését l. „A névszóragozás” c. fejezetben).

A névutó és a rag között a különbséget elsősorban az utóbbinak alaki redukciója jelenti, amelynek folyamán a névutóban világosan felismerhető morfémaszerkezet elhomályosul, s ezzel egyidejűleg megszűnik az alakulat lexikai önállósága is. A folyamatot az írásképművelés, illetőleg a hangalak egyéb változásai – gyakran ingadozásai – kísérik: a hangrendi illeszkedés problematikája, a kérdéses szóalaknak az előtte álló alapszóval való egybeírása (vagy éppen attól való különírása).

Az azonos töből származó háromirányú névutó családok elemei közül a korai ómagyar korra – vagy talán már valamivel előbb is – raggá (-*ben* alakúvá) válik a locativusi *belen*: HB.: *miľoftben*, *gimľfben*; KT.: *vleben*. A család másik két tagja, a *belől* és a *belé* azonban ekkor még névutók. Korai nyelvemlékeinkben ezeket is eléggé gyakran egybeírják a névutós szerkezet alapszavával: HBK.: *tumnucebelevl*; ŐMS.: *buabeleul*; KTSz.: *mogzotbelevl*; HB.: *vilagbele*, *nugulmabeli*; KTSz.: *mvnybe[le]*, de minthogy alaki redukciójuk még nem következett be, névutónak tekinthetők.

A *royo*- alapszavú névutócsaládban az ablativusi elem vált raggá korábban a KTSz. *[bi]nucrevl* adata jelzi, hogy a *royol* agglutinálódása valószínűleg a *belen* > *ben* változással azonos időkorban történt. Az illeszkedéssel alakváltozat léte azt a feltevést is megengedi, hogy a raggá válás ez esetben gyorsabb ütemű, kevésbé elnyújtott folyamat volt, mint a -*ben* létrejötte. A lativusi *rěa* (< *roya* a TA.-ben még névutó, ragként a XII. század végétől jelenik meg: 1193: „Inde ad *Gudejacara*” (ÓMOLv. 55); KTSz.: „... *zt fara*” ’keresztfára’; TÖ.: *Varfeereh*. A család locativusi eleme nem vált raggá; a rendszerben helyét az -*n* primer rag tölti be.

Ósmagyar kori kiindulásának kell tartanunk a funkcionálisan összetartozó ablativusi -*től*, locativusi -*nál* és lativusi -*hoz* ragokat eredményező változást is. Közülük valószínűleg a -*től* névutói előzménye őrizte meg legtovább önállóságát, de a korai kis szövegemlékek adatait a HB.-ben tapasztalható különírt alakok ellenére már ragnak kell tekinteni, hiszen az alaki redukció megtörtént, bár azt, hogy illeszkedik-e, nem lehet megítélni. – Ugyancsak az ósmagyar korba nyúlnak vissza a **vel*, az **ērēt*, a **nek* és esetleg a **belen* (> **ben*) raggá válásának kezdetei.

A névutók raggá válásának megindulása alapvető változást jelent a rendszerben. Nem csupán korábbi meglévő elemek eltűnését eredményezi ugyanis, hanem megindítja a névutók „újratermelődésének” folyamatát is. Hiszen a mind differenciáltabb viszonyjelentés kifejezésének igénye újabb névutók létrejöttéhez vezet, ezek alkotásában pedig már részt vesznek a raggá vált korábbi névutók is. Pótlást kívánnak voltaképpen azok a hiányok is, amelyek a raggá vált névutók kiesésével keletkeztek. Ezt a váltást – a szekunder ragos névutók első (kezdetben szórványos) példáinak megjelenését a korai ómagyar kor végére tehetjük.

A névutós szerkezetek jelentés szerinti csoportjai

A névutós szerkezet a mondatban határozói szerepet tölt be, s elsőrendűen az állítmányhoz kapcsolódó bővítmény. Funkciója tehát megegyezik a határozóragos főnévvel, illetőleg a határozószóéval. Kialakulásában azonban éppen a határozói viszonyítás pontosabb tételére való törekvés játszhatott szerepet, így a névutós szerkezetek viszonyító funkciójukat eredetileg árnyaltabban tölthették be, mint a határozószók többsége. Mint erről korábban már szó esett, a névutó alapszava leggyakrabban maga is helyzetviszonyító főnév vagy olyan testrésznév, amely metaforikus használatban konkrét helymegjelölésre alkalmas.

Eredetileg névutóink korai rétege nagy valószínűséggel helyhatározói funkciót fejezett ki. Legtöbbjük azonban a nominális alapszótól való szófaji elkülönülés után sajátos, a viszonyszókra jellemző jelentésfejlődésen ment keresztül, amelynek következtében a fogalmi jelentés a szóalakban fokozatosan háttérbe szorult, s a kialakuló új viszonyjelentéseket már nem elsősorban az alapszó természete, hanem a szóalaknak a határozói rendszerben elfoglalt helyzete határozta meg. – Ez az átalakulás a névutók túlnyomó részében még az ósmagyar kor folyamán lezajlott, így a helyjelölő szerep mellett már az időhatározói és elvontabb határozói funkciók kialakulását is feltehetjük.

Az új funkciók megjelenésében természetesen szerepet kaphatott a névutó alapszava is: például az időhatározói funkció megjelenése azokban az alakulatokban, amelyeknek alapszava időfogalmat is jelöl, evidens. Így alakulhatott ki igen korán az *előtt* névutónak az időhatározói szerepe a helyjelölés mellett. Az egyes névutócsoporthoz közül a többirányúak valamennyien helyhatározói szerepűek voltak kezdetben, s ezt a jelentést egyéb funkcióik kialakulása után is megőrizték a csoport tagjai. Az egyirányúak többsége szintén helyhatározói szerepű volt, az *-ért* és különösen a *-vel* rag előzményeként feltehető névutókban azonban már kezdettől számolhatunk viszonylag elvontabb funkcióval. Korán kialakulhatott az első adataikban már megjelenő elvontabb jelentése az *össze* 'együtt', a *viszett* 'gyanánt' és a *szerint* névutónak is. Az *összé*-vel kapcsolatban azt sem zárhatjuk ki, hogy társhatározói jelentése már a határozószói stádiumában kifejlődött, s névutóként helyhatározói jelentésköre már nem is volt.

Jövevény alapszavú névutóink már eleve arra a szerepkörre jöttek létre, amelyet későbbi adataikból ismerünk. A *koron* és a *kort* ótörök alapszava 'idő' jelentésű, a *képpen* ugyancsak ótörök eredetű etimonja pedig 'minta; forma; képmás' jelentésben került át nyelvünkbe. Névutói származékaik időhatározói, illetőleg mód- és állapothatározói funkciója tehát közvetlenül visszavezethető az alapszók jelentéskörére.

Adatok hiányában az ősmagyar és a korai ómagyar kor névutóinak jelentésváltozásait lehetetlen nyomon követni, s még kevésbé lehet a két korszak eseményeit egymástól időben elválasztani. Bizonyos, hogy a kódexek adatainak egy része korábban lezajlott mozgásokat tükröz, ezek visszavetítése azonban csak meglehetősen ingatag következtetésekre adhatna alapot. Ezért az egyes névutók funkcióbővüléseinek vizsgálatára a kései ómagyar kor névutóinak tárgyalásakor kerül sor.

A névmási alapszavú névutók jelentése valószínűleg már az ősmagyar, illetőleg a korai ómagyar korban is kevésbé lehetett körülhatárolt és konkrét, mint a névszóból keletkezetté. Az a tény, hogy a névmási alapszavú névutók (*által, miatt, óta, túl*) ragos alapszóval is alkotnak szerkezetet – sőt a *túl* csak ragvonzó névutóként ismert –, valószínűvé teszi, hogy ezek az elemek gyakran tölthettek be értelmezőszerű funkciót, mintegy kiegészítve a névutós szerkezet alapszaván is kifejeződő grammatikai viszonyt.

A névutói funkció változásával összefüggő kérdés az eredeti, azaz a végződés alapján várható határozói irányjelentés átalakulása. Ez a jelenség a határozószók körében meglehetősen általános, és ablativus → locativus → lativus képletbe foglalható. (Részletes tárgyalását l. „A határozószók” c. fejezetben.) Hasonló a névutók körében is megfigyelhető. Ablativus → locativus irányú változás rekonstruálható az *által, belül, elvől, felül, kívül, mögül* névutókban; locativus → lativus átmenetet tükröznek a *között, miatt, szerint* kései ómagyar korból való példái, és ablativus → locativus → lativus irányú átalakulásra utalnak a *belül* és a *kívül* példái. – Az irányjelentés megváltozása a névutók és a határozószók körében nyilvánvalóan nem egymástól függetlenül történt. A határozószói – névutói kettős szófajú szóalakoknak – s a felsoroltak többsége ilyen – ez a vonása minden bizonnyal közös, s ebből következőleg igen korai – ősmagyar – sajátossága lehetett. Azokban a névutói alakokban pedig, ahol a változás csak lazább szálakkal kapcsolódik a határozószókban zajló folyamatokhoz, az irányjelentés megváltozásának előidézője a névutós szerkezet alaptagjában bekövetkező jelentésváltozás lehet, vagy pedig a fölérendelt szintagmatagnak (a mondat igei állítmányának) a jelentésében kell a változás okát keresni. (Ilyen változások játszódhattak le például a *felé* : *felől* névutópárban, ahol az eredetileg hiányzó locativusi funkció mindkét alakban megjelent.)

A névutók állománya és állapota a tárgyalt korszakban

Az adatok bemutatása a szöveges rész tárgyalási rendjét követi, az alábbi jelek felhasználásával: * = névutó előzmény (ragos névszó/határozószó); ● = névutó; ○ = a névutói kategóriából kilépő, a raggá válást jelző alak, illetve állapot:

A névutó	Ősmagyar kor		Korai ómagyar kor	
<i>a belől</i> és családja	*	●	● : ○	○
<i>a*royol</i> és családja	*	●	● : ○	○
<i>*tüγül ~ * tüβül</i>	*	●	○	○
<i>*nāyál ~ * nāβál</i>	? * : ●	●	○	○
<i>*χozá</i>	? * : ●	●	○	○
<i>*? βel</i>	? * : ●	●	○	○
<i>*? nek</i>	? * : ●	●	○	○
<i>*ērēt > ért</i>	*	●	? ● : ○	○
<i>az alól</i> és családja	? * : ●	●	●	●
<i>az elől</i> és családja	*	●	●	●
<i>az elvől</i> és családja	*	●	●	●
<i>felől</i> <i>felé</i>	*	●	●	●
<i>a félül</i> és családja	*	●	●	●
<i>a közül</i> és családja	*	●	●	●
<i>a mellől</i> és családja	*	●	●	●
<i>a mögül</i> és családja	? * : ●	●	●	●
<i>kívül</i>	*	●	●	●
<i>körül</i>	*	●	●	●
<i>ellen</i>	*	●	●	●
<i>képpen</i>		*	●	● : ○
<i>koron</i>		*	●	● : ○
<i>közén</i>	*	●	●	●
<i>szērén</i>	*	●	●	● : ○
<i>után</i>	*	●	●	●
<i>kort</i>		*	●	● : ○
<i>közepett</i>	*	●	●	●
<i>szért</i>	*	●	●	● : ○
<i>viszett</i>	? *	*	●	●
<i>gyanánt</i>	? *	*	●	●
<i>iránt</i>	? *	*	●	●
<i>szerint</i>	? *	* : ? ●	●	●
<i>képest</i>	? *	*	●	●
<i>össze</i>	*	●	●	●

A névutó	Ősmagyar kor		Korai őmagyar kor	
<i>szerte</i>	*	* : ? ●	●	●
<i>át</i>	* : ? ●	●	●	●
<i>által</i>	* : ? ●	●	●	●
<i>óta</i>	* : ? ●	●	●	●
<i>túl</i>	* : ? ●	●	●	●
<i>miatt</i>	*	* : ? ●	●	●
<i>miá</i>	*	* : ? ●	●	●
<i>fogva</i>	*	* : ? ●	●	●
<i>megválva</i>	*	* : ? ●	●	●
<i>elébe</i>				●
<i>fölébe</i>				●
<i>nélkül</i>				*

Irodalom¹

- ANTAL LÁSZLÓ 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 194–195.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 276–287.
- BERRÁR JOLÁN 1956. A -tól fogva névutó kialakulása. *Magyar Nyelv* 52: 429–435.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 58–62.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, Nyelvtudományi Értekezések 13. 22–27, 30–31.
- BUDENZ JÓZSEF 1877. *Ki, mint névutó*. *Magyar Nyelvőr* 6: 145–7.
- FOKOS DÁVID 1912. A nélkül névutó. *Magyar Nyelvőr* 41: 240.
- FOKOS DÁVID 1939. Finnugor–török mondattani egyezések. *Magyar Nyelvőr* 68: 18–19.
- FOKOS DÁVID 1961. Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. *Nyelvtudományi Közlemények* 63: 77.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1967. A szóhasadás szerepe formaszórendszerünk kialakulásában. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nyelvészkongresszus előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, 91–94.
- S. HÁMORI ANTÓNIA 1974. A formaszók etimológiai vizsgálatának néhány kérdése. In: BENKŐ LORÁND – K. SAL ÉVA szerk., *Az etimológia elmélete és módszere. Az 1974. augusztus 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Budapest, 116–120.
- KLEMM ANTAL 1925–1942. *Magyar történeti mondattan*. 1–3. MTA, Budapest 221–253.
- B. LÖRINCZY ÉVA 1953. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79, 150.
- MÉSZÖLY GEDEON 1915. Az óta névutó eredete. *Magyar Nyelv* 11: 193–200.
- NYÍRI ANTAL 1957. *Ipse, kutat, rohanó fák, szén, szerint*. Szófejtések. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 83–85.

¹ A Magyar nyelv történeti nyelvtanának fejezetvégi bibliográfiáját átalakítottuk, úgy, hogy annak tematikus bontását megszüntettük, és a tételeket a szerzők nevének betűrendjébe állítottuk, de megtartottuk az oldalszámjelöléseket, amelyek gyakran nem a hivatkozott cikkek (stb.) kezdő és záró lapszámaira, hanem csak a fejezet témájához illeszkedő szakaszokra utalnak. (A szerk.)

- PAIS DEZSŐ 1954. Át – által, óta. *Magyar Nyelv* 50: 318.
- PAIS DEZSŐ 1957. Szerént ~ szerint. *Magyar Nyelv* 53: 213–214.
- PAIS DEZSŐ 1959. Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 55: 184.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1960. A névutó műszóról. *Magyar Nyelv* 56: 98–101.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1961. A névutók mivoltáról és keletkezéséről. In: SULÁN BÉLA szerk., *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 89–101.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1964. Egy névutótípusról: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. LIGETI LAJOS és PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette BENKŐ LORÁND. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest, 314–319.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 187–199, 201–209, 217–222.
- SIMON GYÖRGYI 1987. A szófaji felosztás problémái. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 55–56.
- SIMONYI ZSIGMOND 1882–1892. *A magyar határozók* 1–2. Franklin Társulat, Budapest, 2: 3–288.
- SIMONYI ZSIGMOND 1905². *A magyar nyelv*. Második, átdolgozott kiadás. Athenaeum Kiadó, Budapest, 442–445.
- TEMESI MIHÁLY 1937. *A magyar névmások története*. Egyetemi Könyvkiadó, Pécs.
- TEMESI MIHÁLY 1961. A névutó. In: TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere*. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1: 281–287.

(In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 442–460.)

A magyar nyelvújítás

A *nyelvújítás* szó a magyar nyelvben három jelentésben használatos: 1. 'a nyelv fejlődésébe való tudatos beavatkozás (nyelvfejlesztés, nyelvművelés)'; 2. 'valamely korszak, amelyben a nyelv tudatos alakításának mértéke az átlagosnál nagyobb'; 3. 'a magyar nyelv történetének 1772-től 1867-ig terjedő szakasza' (vö. FÁBIÁN 1984: 28). A nyelvújítás a szó első két jelentésében nem csupán magyar jelenség; nyelvének fejlesztésére sok más nép is törekszik. Ilyen értelemben tekinthetjük nyelvújításnak a középkori Európa nemzeti nyelvű irodalmainak megteremtését, a 17. századi német purizmust vagy a 17. századi erdélyi hittudósok nyelvi törekvéseit (vö. BÁRCZI 1963: 233–242, SZATHMÁRI 1968: 58–63, 241–243, TOLNAI 1929: 29–35). Annak, hogy a magyar nyelvben a szónak egész nyelvtörténeti korszakot meghatározó jelentése is kifejlődött, és hovatovább a másik két jelentés rovására ez vált uralkodóvá, számos, a 18–19. századi magyar nyelvi törekvésekben keresendő oka van:

1. A nyelv megújítását célzó igyekezet egybefonódott a magyar polgári demokratikus törekvésekkel. Mivel a politikai viszonyok alakulása folytán ezek a törekvések politikai cselekvésben nem bontakozhattak ki, eszméik propagálására csak a nyelvi öntudat felébresztésével, illetőleg ébren tartásával, az irodalmi mozgalmakhoz szorosan kötődő nyelvújítás révén nyílt lehetőség. (E mozgalmakkal kapcsolatban l. BENKŐ 1960.)

2. Az ország gazdasági-társadalmi berendezkedése, műveltségének színvonala messze elmaradt attól a szinttől, amely Európa fejlettebb államait vagy akár a szomszédos Ausztriát és Csehországot jellemezte.

3. A szokatlanul erőteljes nyelvújítás harmadik tényezője a magyar szókincs sajátosságaiban keresendő. A jelzett időszakban az új fogalmak tömegével együtt beáramló idegen szavak a magyar nyelvérzék számára motiválatlan, „homályos” elemek voltak. A nyelvújítók arra törekedtek, hogy ezek helyett a szavak helyett a belső szóalkotáshoz igazodó, „világos” szerkezetű, azaz motivált szavakat hozzanak létre. Ne felejtjük el: Európa egymással eredetükben rokon nyelvei számára az egymástól való szóátvétel mást jelentett, mint a környező nyelvektől szerkezetében lényegesen különböző magyar nyelv esetében. A magyarnak nem volt olyan rokon nyelve, amelyhez szókincse bővítéséért fordulhatott volna, ahogyan ezt a román nyelvújítók tették, amikor a szintén újlatin franciából merítettek. A mi újítóinknak anyanyelvük belső lehetőségeit kellett kiaknázniuk. (Vö. FÁBIÁN 1984: 29–31.)

A jelzett tényezők együttes hatására kibontakozó nyelvművelő mozgalom több szakaszra osztható.

1. A felvilágosodás korának nyelvújítása

Bessenyei György fellépésével a magyar irodalomnak a nyugati irodalmakkal azonos szintre emelése nemzeti programmá lett. Ennek a programnak a megvalósítását azonban a magyar nyelv akkori állapota erősen akadályozta. Az 1780-as évek magyar írói, bár az irodalom fejlesztését más-más alapról kiindulva képzeltek el, egységesen hívei a nyelvújításnak. Baróti Szabó Dávidnak, az ún. deákos iskola egyik vezető személyiségének nevéhez fűződik az *aggastyán*, *csíra*, *fegyelem*, *csupasz*, *nyomtatvány*, *visszhang* stb. szavak irodalmi használatba emelése. Dugonics András, a magyaros irány egyik jelentős képviselője mind irodalmi műveiben, mind pedagógiai tevékenysége során lelkes művelője volt a nyelvújításnak. Ő kezdte meg az ősmagyarnak vélt nevek (*Etelka*, *Jolánka* stb.) népszerűsítését, és sokban hozzájárult a matematika és a geometria

nyelvének megújításához is: a *délkör*, *egyenlet*, *gömb*, *gyök*, *hasáb*, *félkör*, *szög*, *henger*, *kör*, *különbözet* stb. szavak elindítása neki köszönhető. (Vö. TOLNAI 1929: 46–51.)

A szélesebb nyilvánosság elé 1780-ban, a Magyar Hirmondó című újság megindulásával lépett ki a nyelvújítás. Ez a lap, mint később megjelenő, s általában rövid életű társai is, kezdetől a nyelvújítás műhelye s egyúttal legfőbb terjesztője is volt.

A Magyar Hirmondó első szerkesztői (Rát Mátyás, Mátyus Péter és Révai Miklós) mérsékelt újítók voltak, s úgy vélték, az új szavak meggyökeresedése elsősorban a következetes használat és idő kérdése. Az őket 1784-től követő Bartzafalvi Szabó Dávid fellépésével a helyzet megváltozott. Ő kezdeti óvatosság után mind nagyobb hévvel gyártotta az új szavakat, amelyek miatt hamarosan mentegetőznie is kellett. Működését nyilvánosan megindokló írásából világosan kiderül, hogy Bartzafalvi nem vaktában alkotta az új szavakat, módszerét azonban túlajtva alkalmazta, s mind jobban belebonyolódott a szócsinálásba. Különösen egy népszerűsítő német regény, Szigvárt kolostori történeteinek fordítása tette hírhedtté Bartzafalvi nyelvújító tevékenységét. Ehhez, hogy alkotásai egyáltalán érthetők legyenek, külön szójegyzéket csatolt. Ugyanakkor a mintegy 400 neki tulajdonított szóból mintegy 80 ma is él, például: *társadalom*, *uradalom*; *olvasmány*, *előzmény*, *tünemény*; *újonc*; *csontváz*, *naptár*; *szempont* stb. (Vö. TOLNAI 1929: 56–69.)

A Bartzafalvi Szabó nyelvújító tevékenységével kapcsolatos heves viták jelezték, hogy eljött az ideje a magyar nyelv fejlesztéséről vallott nézetek összegzésének. Ennek jegyében hirdették meg Görög Demeter és Kecskés Sámuel, a Hadi és más nevezetes történetek című bécsi kiadású hírlap szerkesztői az 1789. évfolyamban azt a pályázatot, amelynek célja a magyar nyelvtan kidolgozása volt. A debreceni kollégium tanáraiból álló bíráló bizottság tagjai egyik pályamunkát sem tartották kiadásra érdemesnek, ehelyett a művek felhasználásával maguk írtak egy új, teljes magyar nyelvtant, amelyet az utókor az 1795. évi megjelenés óta Debreceni grammatika néven tart számon. Ez a mű ugyan megengedi új szavak tudatos létrehozását, s annak érdekében, hogy azok helyesen képzetek legyenek, felsorolja a magyar nyelv képzőit is, a szabálytalannak ítélt alkotásokat azonban kategorikusan elutasítja. (Vö. TOLNAI 1929: 74–77.)

A grammatika érvei látszólag megsemmisítő csapást mértek a neológiára, a tudományok területén azonban, ahol talán a legnagyobb volt az igény az új magyar szavakra, tovább folyt az újítás, amelynek eredményeivel a botanika, a vegytan, a hadtudományok és a gazdaságtan szakszavai között egyaránt találkozhatunk. Nem szűnt meg a józan megfontolásokat figyelmen kívül hagyó „elvakult” szócsinálás sem. (Ennek egyik, Folnesics Lajos nevéhez fűződő próbálkozása volt az ún. *nyőstényesítés*: a nyelvtani nemeknek a magyar nyelvben való meghonosítására törekedve egyes szavak nőkre vonatkozó alakjainak kikövetkeztetése, például: *őné*, *akiné*, *másikné*, *valakiné* stb.; vö. TOLNAI 1929: 100.)

Az irodalmi élet reagálása arra utalt, hogy az ortológusok kritikája után a neológia hívei ellentámadásra készülnek. A harcot – tudatosan – Kazinczy Ferenc robbantotta ki. Kazinczy, bár maga is számos új szót alkotott (például: *kedvenc*, *csalogány*, *dereng*; *emlékkönyv*, *évszak* stb.; l. FÁBIÁN 1984: 39), és támogatta régi szavak felújítását, valamint tájszókát népszerűsített az irodalmi nyelvben, nem volt a kritikátlan nyelvújítás híve. Abban a kérdésben azonban, hogy a nyelv fejlesztése a szabályozni akaró grammatikusok vagy az alkotó írók-költők feladata-e, Kazinczy az utóbbiak illetékessége mellett állt ki. Azt vallotta, hogy az írónak nemcsak joga, hanem kötelessége is a nyelv megújítása, mert a modern világ kifejezésére törekvő gondolatoknak a régi nyelv nem képes formát adni. A nyelvi reform célját pedig nem csupán a szókincs bővítésében, hanem mindenekelőtt a kifejezésmód, a stílus megújításában látta. A korábbi idők magyar íróinak-költőinek ilyen irányú törekvéseit is nagyra becsülte; az ortológusok és neológusok között fellángoló harcot éppen az általa szerkesztett Magyar régiségek és ritkaságok

című nyelvemlékgyűjtemény (1808) jegyzetei és utószava indították el. A Tövisék és virágok című epigrammagyűjtemény (1811), a Vitkovics Mihályhoz írt episztola (1811), valamint két pályatárs-előd, Dayka Gábor és Báróczi Sándor életrajza (1813–1814) csípős bírálatok újabb sorozatát zúdították az ortológiaiára. Kiterjedt levelezésében Kazinczy ugyancsak fáradhatatlanul és szenvedélyesen érvelt a stílusújító nyelvfejlesztés mellett. (Vö. BENKŐ 1982: 38–44, TOLNAI 1929: 101–13.)

Az ellentábor 1813-ban a Mondolat című könyvecskével válaszolt. A Somogyi Gedeon által kiadott, főként sikerületlen, nevetséges hangzású nyelvújítási szavakból összeállított gúnyirat, amelyről ma sem tudjuk, hogy egyéni akció vagy a háttérből másoktól ösztönzött és pénzelt vállalkozás volt-e, név szerint nem említi Kazinczyt, címlapja azonban kétségtelenül utal arra, hogy a támadás elsősorban a széphalmi mester ellen irányult. (A Mondolat megjelenésének előzményeire és körülményeire vö. TOLNAI 1929: 114–118.) A neológiaellenes hangulatot ügyesen kiaknázó irománynak óriási hatása volt: egyetlen, a magyar nyelv ügyével foglalkozó munkát sem olvastak el annyian, mint a Mondolatot. Kazinczy, bár mélyen sértette az írás, felismerte annak előnyös hatását is: „S valamint mindennek a’ világon van valamely haszna, úgy van ennek is: – a Folnesicsek, Vandzák, Pethe Ferenczek megszeppennek ’s nem fogják üzni bolondságaikat” (idézi TOLNAI 1929: 117).

A nyilvános választ tartalmazó ellenröpiratot Kazinczy fiatal hívei, Kölcsey Ferenc és Szemere Pál jegyezték. Az 1815-ben Felelet címen megjelent, meglehetősen góromba, személyeskedő írás érzékeny pontokon támadta az ortológusokat. A küzdelem ezek után is folytatódott röpiratokban, könyvek elő- és utószavaiban és jegyzeteiben, továbbá magánlevelekben, majd 1817-től a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat lapjain. A vitát, mely mint ismeretes, a neológusok győzelmével végződött, elvi síkon Kazinczynak Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél című tanulmánya zárta le 1819-ben. A gyakorlati részletkérdések tisztázását Teleki József gróf (utóbb a Magyar Tudós Társaság első elnöke) végezte el A’ magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóilásmódok által című tanulmányában (1821), amelyben tudós felkészültséggel, az akkori hazai és nemzetközi szakirodalom ismeretében rendszerezte a nyelvújítás kérdéseit, vizsgálta lehetőségeit és határait, és határozottan állást foglalt a neológia mellett. (Vö. TOLNAI 1929: 23, 138–139.)

2. A nyelvújítás a reformkorban

Az 1820-as évektől a nyelvről való eszmecserék a korábbiaktól eltérő jelleget öltöttek. A politikai küzdelmek immár nyíltan, az országgyűlés keretei között folyhattak, a nyelvújítás ügyében pedig a fő kérdés már nem az újítás szükségessége volt, hanem az, hogy a nyelvfejlesztés miképpen, milyen eszközökkel, mely területeken történjék. (L. a PAIS DEZSŐ szerk. 1955: Nyelvünk a reformkorban című kötet tanulmányait.) Az eszmecserék egyre szélesedő nyilvánosság előtt folytak, az öröndetesen szaporodó sajtóorgánumok lapjain. A nyilvános megjelenés a viták résztvevőit némiképp a túlzásoktól is visszatartotta. A 20-as évek elején fellépő Helmeczi Mihály és a pályáját ugyanakkor kezdő Schedel (Toldy) Ferenc Kazinczy hívei voltak, szertelen, erőszakolt újításait azonban mesterük nem pártolta, s akkor sem kelt Schedel védelmére, amikor azt túlzásai miatt több támadás is érte. Általában is elmondható, hogy a féktelen neológia bírálói maguk is a nyelvújítás hívei voltak, így vitáik a nyelvújítást érdemben sohasem kérdőjelezték meg. Egyébként mind Helmeczi, mind Toldy számos használható szót is alkotott. Az előbbi újításai az 1830-as években kerültek a köznyelvbe, amikor Széchenyi lapját, a Jelenkor-t szerkesztette, és a Széchenyit nyelvi ügyekben segítő tanácsadók köréhez tartozott. Olyan szavak származnak tőle, mint a *bankjegy*, *biztosíték*, *célszerű*, *cukrász*,

értelmiség, étlap, gyár, kedvezmény, léghajó, népszerű, semleges, sorsjegy, szabadság, szenvedély, záradék, zene stb. Toldy szavainak közkeletűvé válásában nagy része volt annak, hogy Vörösmartyval együtt ő szerkesztette a Magyar Tudós Társaság német–magyar (1835) és magyar–német (1838) zsebszótárát, amelyek hosszabb időn át a hiányzó értelmező szótárt pótolták a magyar nyelvhasználat kérdéseinek eldöntésében. Toldynak ma is használatban levő újításai például az *ábrándos, aggály, díjaz, döbbenet, engedély, évtized, hőstett, mérleg, színhely, szószer, utánzat, zsebpénz* stb. (Vö. FÁBIÁN 1984: 42–43.) A reformkor idején a nyelvújítás nagyrészt a szaknyelvekben folyt, s számos szó ezekből került a köznyelvbe. Mint Fábíán Pál rámutatott (1984: 46), aligha írók, költők találták ki az olyan szavakat mint a *tartály, lőszér, hordágy, kereskedelem, izom* stb. A gazdasági élet reformkori szókincsének alakulása ugyancsak a szakmai nyelvhasználatból kiinduló szóképzési újításokra utal. Megújult például a közlekedés szókincsé: a *pályaudvar, vonat, mozdony* és a különféle alkatrészek neve is tanúsítja, hogy a nyelvhasználat bőséges kínálatból válogathatott. A *mozdony* szó állandósulása előtt a *lokomotív* megnevezéseként a *vontató, a szállító műköny, a mozgony, a szállító gép, a gőzműköny* és a *gőszekér* is felbukkant. Az *ipar, cipész, fonógép, körző, szobafestő* stb. szavak olyan mértékben beilleszkedtek a természetes szóalkotás elemei közé, hogy nyelvújítási eredetüket nem is szokás számon tartani. A *festany* 'természetes festékanyag', *meszenyes* és *hamanyos sóskasó*, illetve *villanyosó* különböző szerves vegyületek megnevezéseként vagy a *vaséleg* 'rozsdá' ellenben a meggyökeresedni nem tudó, szintén nem kis számú elem körébe tartozik. (Vö. FÁBIÁN 1955: 167–220.)

3. A nyelvújítás az önkényuralom éveiben

A magyar nyelvhasználat 1849 után súlyos veszélybe került a németesítő törekvések erőteljes hullámaiban. A német nyelvű közigazgatás az 1844-től már hivatalos magyar nyelvet ismét igyekezett visszaszorítani; a közhivatalokba magyarul nem tudó tisztviselőket ültettek. 1856-ban a kormányzat azt is elrendelte, hogy a gimnáziumokban a tanítás nyelve mindenütt a német legyen. A pesti egyetemen németül és latinul folytak az előadások, a magyar nyelvi tanszék működését felfüggesztették.

Ugyancsak megtorpantak azok a törekvések, amelyek a reformkortól a gazdasági élet nyelvét kívánták magyarrá tenni. Azoknak a vállalkozásoknak, amelyek a leigázott országban az osztrák tőke fiókvállalataiként működtek, ez nem állt érdekében; nemcsak mérnökeik, hanem gyakran szakmunkásaik is idegenek voltak. Azoknak a német kézműveseknek a nyelvi hatását, akik hivatalos ösztönzésre telepedtek meg Magyarországon, a műhelyek beszélt nyelvében megjelenő német mesterségszavak még a közel-múltban is jelezték. (L. FÁBIÁN 1984: 52.)

A Magyar Tudományos Akadémia, bár hivatalosan nem oszlatták fel, nem folytathatta az anyanyelv fejlesztése érdekében megkezdett tevékenységét. Abbamaradt a szótárszerkesztő munka, megtorpant a tudományok nyelvének magyarosítása, s így a szaknyelvek képtelenek voltak lépést tartani a tudományok Európa-szerte tapasztalható rohamos fejlődésével. Az önkényuralom éveiben az aléltságából lassan magához térő szépirodalom művelése mellett a nyelvi ellenállás másik formája az újra induló nyelvújítás lett. Ennek legújabb hulláma főként a természettudományok és az orvoslás nyelvének magyarítására törekedett. A szógyártáshoz hazafias buzgalommal hozzájárító tudósok gyakran csak a fő célt tartották szemük előtt, azzal alig-alig törődtek, hogy az új szavak beilleszkednek-e a magyar szóképzésbe.

Különösen hírhedtté vált Bugát Pál tevékenysége. Az oktatóként és gyakorló orvosként egyaránt nagyra becsült egyetemi tanár a reformkorban igen sokat tett a magyar nyelvű orvosképzésért és a magyar nyelvű tudományos közélet megteremtése érdekében.

Már ekkor is lelkes és merész nyelvújító; a nevéhez fűződő Természettudományi szótárhalmaz (1843) lapjain több ezer latinul és németül értelmezett magyar szakszó található, ebből mintegy ezernek ő az alkotója is. (A fennmaradtak közül ilyenek az *adag, agy, bura, cseppfolyós, csipesz, dudor, földgömb, garat, hajlam, higany, légcső, ragály, rovar, sejt [főnév], sérv, tapaszt, tudóvész* stb.) 1857-ben lépett fel a szóalkotási elméletét kifejtő *Szócsintan* (<szó+csinálás+*tan*) című értekezésével, amelyet a közvélemény rendkívül kritikusan fogadott. A bírálatok nem voltak alaptalanok; a *hozány* 'tartozék', *lomb* (azaz *leendő ember*) 'méhmagzat', *húszúr* (<*húsos* és *szúr*) 'kaktusz'-féle alakulatokat – szerzőjük legjobb szándéka ellenére – a nyelvhasználat nem fogadta be. (Vö. TOLNAI 1929: 173–175, l. még FÁBIÁN 1984: 54.) Nem voltak különben a Toldy Ferenc és Greguss Ágost szerkesztette Német–magyar tudományos műszótár (1858) és a természettudós Fridvalszky János próbálkozásai (1863) sem. A *hájdagos izzag, fertenyos érhártyasorv* vagy az *alkonyász, iganc, szövönc, sitár, kecsér, külény, lágyma* stb. (az előbbieket kórtani kifejezések, az utóbbiak rovarnevek) a természettudományos nyelvújítás tisztos törekvéseinek eltorzulását jelzik. A magyar szellemi élet 1848 utáni bénultságában hiányzott mind a közvélemény bíráló érdeklődése, mind az irodalmi élet kontrollja, amely a túlzásoknak határt szabhatott volna. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ennek az időszaknak az újításaira a kiegyezés utáni évtizedekben az ortológia újabb hulláma következett.

4. A szókincs gyarapításának módjai

Ezúttal nincs lehetőségünk arra, hogy a nyelvújítók szókincsbővítő eljárásairól részletesen szóljunk, nem mellőzhetjük azonban azoknak az eszközöknek a rövid áttekintését, amelyekkel alkalmazóik a magyar irodalmi és szakszókészlet gazdagítására törekedtek. (Vö. BÁRCZI 1963: 269–310, TOLNAI 1929: 204–213.) A két fő szóalkotási mód, a szóképzés és a szóösszetétel közül az előbbi volt a gyakoribb. Az újítók mellett, hogy alkalmazták az akkor eleven képzőket, felelevenítettek számos, már elavult toldalékot, sőt, új képzőket is kreáltak. Szabályosan alkalmazott, különösen kedvelt képzőkkel alakultak például a következő szavak: *-aszt/-eszt: fogyaszt, mulaszt, meneszt, illeszt; -kozik/-kezik/-közik: ajánlkozik, szórakozik, építkezik, segítkezik; -ong/-eng/-öng: borong, rajong, ömleng, dühöng; -ít: alakít, alapít, egyesít, lazít; -z: adományoz, tanulmányoz, véleményez; -odik/-kedik/-ködik: jeleskedik, kegyeskedik; -alom/-elem: bántalom, fogalom, mozgalom, értelem, sejtelem; -dalom/-delem: dörge-delem, forradalom, irodalom; -al: vonal, huzal; -ék: bizonyíték, ellenzék, érzék, indíték, jegyzék, készülék; -dék: csapadék, lövedék, záradék; -lék: adalék, függelék, jutalék, osztalék; -mány/-mény: állítmány, gyártmány, hagyomány, élmény, festmény, sütemény; -vány/-vény: állvány, bizonyítvány, igazolvány, kiáltvány, növény, szökevény; -at/-et: alakulat, árnyalat, cáfolat, javaslat, füzet; -ékony/-ékeny: fogékony, gyúlékony, változékony, féltekeny, engedékeny; -atag/-eteg: roskatag, élvezeg.*

Régen kihalt képzők felújításával is számos új származékot hoztak létre: *-ár/-ér: hordár, üzér; -ály/-ély: szabály, tartály, engedély, szenvedély; -ány/-ény: nyitány, termény; -am/-em: dallam, szólam, illem, ütem, üzem; -cs: labdacs, szegecs.*

Új, szabályos képzőbokrokat alakítottak ki, illetőleg hozzájárultak képzőbokok természetes keletkezési folyamatainak felgyorsításához: *-sít: fiúsít, meghüsisít, mozgósít, tanúsít, valószínűsít, népszerűsít; -zat/-zet: csontozat, magzat, kőzet, növényzet; -ászat/-észet: csillagászat, szobrászat, méhészet, gégészet; -ias/-ies: nyáriás, emberies, kísérteties, légies, népies; -iatlan/-ietlen: férfiatlan, nőietlen.*

A képzőket azonban nem mindig eredeti szerepükben alkalmazták, így a névszóból névszót alkotó *-ász/-ész* képzőt ige-tövekhez is hozzákapcsolták: *építész, történész.*

Az igéből névszót létrehozó *-mány/-mény*, *-vány/-vény* képzőket pedig főnevekhez illesztve használták: *okmány*, *jelvény* stb. Ezt a 19. század végi nyelvtudomány és nyelv-művelés igen szigorúan bírálta, noha a magyar képzők között a természetes szóalkotásban sem ritka a hagyományosan kettős szerepű elem (például: *szükség*, de: *bírság*), ezért a nyelvújítók eljárását aligha ítélnék el. Az egykori kritikusokhoz képest ma már türelmesebben ítéljük meg az azonos szóvégek elvonásával kikövetkeztetett képzőket, illetőleg az ilyenekkel létrehozott új alkotásokat is. A nyelvújítás idején mesterségesen alkotott képzők származékai az alábbi példák: *-ag/-eg*: *adag*, *szöveg*, *tömeg*, *üteg*, *köteg*, *anyag*, *jelleg*, *összeg*; *-nc*: *fegyenc*, *kegyenc*, *udvaronc*, *újonc*; *-da/-de*: *cukrászda*, *fonoda*, *iroda*, *járda*, *nyomda*, *óvoda*, *sütőde*; *-tyú/-tyű/-ttyű/-ttyű*: *fogantyú*, *billentyű*, *dugattyú*, *szivattyú*, *tolattyú*; *-nok/-nök*: *hivatalnok*, *zsarnok*, *mérnök*, *elnök*, *hírnök*.

A képzéshez képest a 18. és a 19. század fordulóján jóval kevesebb összetett szó élt a magyar nyelvben, mint napjainkban. Éppen ennek az időszaknak a nyelvitanírói figyeltek föl az összetételek gyakoribbá válására, és a jelenséget sokat ígérő, addig nem eléggé kiaknázott lehetőségként tartották számon (vö. FÁBIÁN 1984: 60–61). Az újonnan alkotott összetett szavak között számos, a korábbi spontán alakulatok mintáját követő példát találunk: így a *folyóirat*, *hullócsillag*, *helyesírás*, *gyorsírás*, *baloldal* (politikai műszóként), *dombormű*, *szabadelvű*, *vigjáték*, *jelenkor*, *egykedvű*, *kételtű*, *ábrándvilág*, *alkonyipír*, *állkapocs*, *anyanyelv*, *csatatér*, *égöv*, *földrajz*, *földművelés*, *helyőrség*, *rendőr*, *betűszedő*, *hőmérő*, *karöltve*, *alvajárás* szavakat.

Az összetételek számának hirtelen növekedéséhez hozzájárult a német nyelvi hatás is. A németben – a magyarral ellentétben – nem szokatlan igető és főnév összekapcsolása. Ezt az eljárást a magyar nyelvújítók is követték, és német mintára számos ún. igetőves összetételt alkottak, például: *Schießpulver*: *lőpor*; *Schießscharte*: *lőrés*, *Schießwaffe*: *lőfegyver*. Olykor az előtag nem élő ige, hanem kikövetkeztetett szógyök: *Heilmittel*: *gyógyszer*. Az így keletkezett összetett szavak számát az analógia is növelte: a *lőszer*; *laktanya*, *látcső* már német előzmények nélkül jött létre. Az új összetételi eljárás, bár számos példája ma is él (így *jármű*, *gyufa*, *tápérték*, *hordágy*, *kötszer*, *kőtbér*, *laktér*, *rakpart*), természetes előzmények híján nem tudott meghonosodni.

Más, ritkább szóalkotási módok is szerepet kaptak a nyelvújítás eszköztárában. Gyakori volt a szóképzéssel ellentétes szóalkotási mód, az elvonás. Ez azt jelenti, hogy a képzőnek ítélt szóvégződés elhagyásával, a megmaradt szórésznek új jelentést adva hoztak létre új alapszót. Így keletkeztek például a *dac*, *dölyf*, *hiány*, *izom*, *kaland*, *kellem*; *gyönyör*; *iszony*, *nyomor*; *alkony*, *ficam*, *fohász*, *eszme*, *szemle*, *séta*, *vizsga* stb. szavak. Ezen a módon már a nyelvújítás előtt is számos szó jött létre (például: *fütyül*>*fütty*, *kapál*>*kapa*). Olykor nem is könnyű eldönteni, hogy egy-egy elvonás természetes folyamat eredménye-e vagy tudatos szóalkotás.

A szócsonkítás célja nem új szó létrehozása volt, hanem az, hogy a túlságosan hosszúnak ítélt szavakat jobb hangzásúvá, „költőibbé” tegyék. Így keletkeztek a *diadal*, *árny*, *köpeny*, *perc*, *cég*, *cikk*, *gép*, *remény* stb. szavak korábbi terjedelmesebb változataikból nagyjából olyan módon, ahogyan a mai nyelvi *labor*, *prof*-féle csonkult változatok. (Vö. FÁBIÁN 1984: 60.)

A szóösszevonás eljárásával két vagy több szó darabjaiból állítottak össze új szót. Így keletkezett a *csőr* (< *cső* + *orr*), *könnyelmű* (< *könnyű* + *elméjű*), *lég* (< *levegő* + *ég*), *robar* majd *rovar* (< *rovátkolt* + *barom*), *higany* (< *híg* + *anyag*) stb. Bár az így létrejött szavak többsége kérészéletű volt, egy részüket, közöttük a fenti példákat is befogadta a nyelvhasználat, majd az ún. mozaikszavakban (például: *Gelka*, *rocsó* 'rohamcsónak') újabb keletkezésű alkotások mintájaként is szolgáltak.

A nyelvújítók elavult szavak felújításával és nyelvjárási szavaknak irodalmi nyelvi használatával is gazdagították a szókincset. Az elsőként említett eljárás eredménye az *aggastyán, ajánlat, áradat, bakó, év, fegyelem, iker, lomb, tartalom, verseny* stb. Olykor a régi jelentést módosították: például: *alak* (R. 'bábu'), *agy* (R. 'koponya') stb.

A nyelvjárási szavak szélesebb elterjesztésére az adott lehetőséget, hogy a magyar dialektusok lényegesen kevésbé különböztek egymástól, mint sok más európai nyelv területi változatai. Az írók-költők törekedtek arra, hogy saját nyelvjárásuk szókincsét szerepeltessék irodalmi alkotásaikban, továbbá szógyűjteményekben, szótárakban is népszerűsítették a tájszavakat. Így került például az irodalmi nyelvbe az *avatkozik, barangol, betyár, burgonya, csalit, cserkészik, csökönyös, csuk, doboz, füzér, hullám, inda, meder, pata, repkény, róna, tesped* stb.; olykor a nyelvjárástól eltérő jelentésben: az *ázalék* eredetileg 'főzelék', a *páholy* 'szénatartó rekesz', a *bútor* 'bátyu' jelentésű volt.

A múlt századi ortológia hatására még ma is találkozhatunk azzal a vélekedéssel, hogy a nyelvújítást a szabálytalan szóalkotások és a túlnyomórészt helytelen, kimódolt szókincsbővítő eljárások jellemzik. Ezzel szemben, mint a bemutatott példák is jelzik, a nyelvújítók gyakorlata többnyire spontán módon létrejött párhuzamos alakulatokkal vagy nyelvtörténeti előzményekkel is igazolható. A köznyelvi használatba akadálytalanul beépült szavaknak a száma sokszorosan meghaladta azoknak a szokatlanságuk miatt feltűnő alkotásoknak a számát, melyeknek folytonos felemlegetése a nyelvújítást egy időre ismét kétes hírbe hozta. Valójában a nyelvújítás mérlege nemcsak a szókincs nagy mértékű gyarapítása miatt kedvező, hanem a szókészlet további természetes gyarapodásának ösztönzése szempontjából is.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÁBIÁN PÁL 1955. A gazdasági élet nyelve. In: PAIS DEZSŐ szerk., *Nyelvünk a reformkorban*. 165–226. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÁBIÁN PÁL 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLNAI VILMOS 1929. *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

(In: Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Segédkönyvek az általános nyelvészet tanulmányozásához 24. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2003. 94–101.)

Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez

1. Gyakori és okkal hallható megállapítás, hogy a középmagyar kor s benne a 17. század a magyar nyelvtörténetnek a korábbi időhöz képest kevésbé kutatott szakasza. Bár „A magyar nyelv történeti nyelvtana” középmagyar kori részének folyamatban lévő munkálatai a jelzett hiányt remélhetőleg hamarosan enyhítik majd, indokolt, hogy a részletkutatások is az eddiginél nagyobb figyelmet szenteljenek e század nyelvéllapotának (vö. PUSZTAI 1999: 380, SÁROSI 2003: 444). Erre ösztönözhet az egykorú magyar nyelvű emléktanyag felszaporodása, s a korszerű adattárak, szövegkiadások sokasodása is.

Tanulmányom anyagát egy csaknem fél évszázaddal ezelőtt publikált, a filológiai követelményeknek ma is maradéktalanul megfelelő szöveggyűjteményből, a Varga Endre szerkesztette Úriszékből, közelebből annak Pápa városához köthető irataiból választottam (VARGA 1958). (Az adatok közlését a mellékjelek tekintetében nyomdai okokból egyszerűsítettük.) Az 1620 és 1674 között tartott 74 per anyagát tartalmazó korpusz (Úriszék 508–635) az időszak hivatalos írásbeliségének olyan, túlnyomórészt magyar nyelvű dokumentuma, amely sokféle vizsgálatra kínál lehetőséget. Annak, hogy vizsgálódásaim ezúttal az igék egyes kérdéseire irányulnak, a következő a magyarázata: E. ABAFFY ERZSÉBET-nek „A magyar nyelv történeti nyelvtana” II/1. kötetében olvasható tanulmánya azzal, ahogyan az ómagyar kor második felének igeidő- és igemódhasználatát, az ebben nyomon követhető latin hatást és funkcionális differenciálódást, valamint a használati változatok arányait bemutatja (1992a: 151–181), szinte felhívja az olvasót arra, hogy a jelenségek alakulását – akár egy-egy szövegfajtat, illetőleg egy-egy jelenségcsoportot kiválasztva – tovább kövesse az időben. Az úriszéki iratok ilyen vizsgálatra nagyon is alkalmasak.

Ugyanakkor a 17. században már nem egy olyan magyar grammatika áll rendelkezésre, amely paradigmatablázataival közvetlenül is hírt ad arról, milyennek látták a nyelvet nemcsak használó, hanem tudatosan is szemlélő grammatikusok az egykorú magyar igerendszert. A CorpGr. forgatása mellett SZATHMÁRI ISTVÁNNak e nyelvtanokat feldolgozó monográfiája (SZATHMÁRI 1968) jelentős mértékben segíti a tájékozódást ezekben a forrásokban. Az ómagyar kori helyzettel egybevetve (diakrón aspektus), illetőleg a nyelvtanokból szerzett információk alapján (szinkrón összevetés) az úriszéki anyag jelenségei plasztikusabban jelennek meg, mintha csak önmagukban szemlélnénk őket. A kiválasztandó jelenségek-jelenségcsoportok meghatározásában a szöveg mellett ugyancsak támaszkodhatunk E. ABAFFY és SZATHMÁRI megállapításaira.

A vizsgált jelenségek a következők: Az igei paradigma alakjai közül a *-t* jeles múlt, határozott ragozás E/3., az általános ragozás T/3. alakjai, az ún. sajátos ragozású igék kijelentő mód, jelen idő E/3. alakjai; az ikes ragozás állapota; az igeidők és igemódok kérdésköréből a jövő és a múlt idő kifejezőeszközei, illetőleg a latin hatás szerepe a múlt idők, valamint a feltételes mód alakjainak használatában.

A jegyzőkönyvek a 17. századi hivatalos írásbeliség dokumentumai, amelyekben együttesen kell számolnunk a latin hatással, valamint az írott és a beszélt nyelvre jellemző magyar nyelvi sajátosságok jelenlétével. Köztudomású, hogy a latin nyelv használata ebben az évszázadban áthatotta a magyar közéletet, s hatása nemcsak a perszövegek szókészletében, hanem egyes, latin mintát követő igealakok gyakoriságában is megnyilvánul. (Erről részletesebben I. az egyes jelenségek bemutatásakor.)

Ami az írott és a beszélt nyelvi elemek megjelenését illeti, az előbbieket elvileg a peres eljárásnak a „hatóság” megnyilatkozásaihoz, tehát a tárgyalásnak a tényállást közlő,

a vádat megfogalmazó és az ítéletet tartalmazó részleteihez, az utóbbiak az alperesek, illetőleg a tanúk vallomásaihoz köthetők. A Pápán kelt perszövegekben azonban ritkák az egyenes idézetek; az első és második személyű igealakokat a jegyzőkönyvekben többnyire átírják függő beszédre, tehát 3. személyre. Az arányok reprezentálására az 1620–1622 között kelt iratokból – 19 jegyzőkönyv – az 1. sz. mellékletben található összesítést készítettem. Az eloszlás hasonló a többi iratban is; mindössze egy olyan, 1651-ben kelt jegyzőkönyv van (Úriszék 574–590), amely a különböző visszaélésekkel vádolt devecseri udvarbíró 60 (!) vádpontra reagáló védekezését végig E/1. személyben közli. A jelzett ok miatt egyes, a paradigma 1. vagy 2. személyű alakjaihoz kötődő jelenségekre a korpusz terjedelmes volta ellenére egyáltalán nincs példa. Így – bármennyire lényegesek is volnának a periratok nyelvallapotának megítélése szempontjából – nem vizsgálhatók az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék jelen idő, általános ragozás E/2. személyű előfordulásai, a feltételes mód határozott ragozás T/1. személyű alakjai, s az anyag alapján lehetetlen véleményt formálni a felszólító mód *várj* ~ *várjál*, *várd* ~ *várjad*-féle kettős alakjainak helyzetéről, arányairól is.

2. Az igealakok között tehát kevés olyan példánk van, amelyről megalapozottan mondhatjuk, hogy a beszélt nyelv vagy éppen a dunántúli nyelvjárás jelensége. Mégis ilyenek tekinthetők azonban a határozott ragozás, kijelentő mód E/3. személyű következő példái: 1620: *ky wzthő* (510), 1622: *wteőtteő* (524), 1624: *tőttő* (537) stb., amelyek a teljes állománynak mintegy negyedében (10 példa : 34 ellenpélda) találhatók meg. A jelenség, a labiális illeszkedés egyik eseteként az ómagyar korban csak a Huszita Biblia kódexeiben, közülük is leginkább a BécsiK.-ben (vö. E. ABÁFFY 1992b: 201) mutatható ki. Az újmagyar kori nyelvjárásokban pedig (a birtokos személyjelzés hasonlóan realizálódó alakjaival együtt) nyugat-dunántúli sajátság. Az úriszéki iratokba nyilván Pápa és környéke beszélt nyelvéből került, ahol – az *ő*-zés más jelenségeivel együtt – a nyelvjárásgyűjtések megindulása óta adatolható (vö. ZSILINSZKY 1999: 344).

3. A *-t* jeles múlt általános ragozás T/3. személyben a *maradtak* : *maradtanak* típusú alakok közül mindkettő megtalálható, de az utóbbiak vannak többségben; például 1620: *uetettenek*, *szenuettenek* (509), 1622: *uetkeztenek* (532) stb., hasonlóképpen a feltételes múltban; 1620: *teőttenek* uolna (509), 1622: *montenek* volna (522). Ellenpéldák: 1620: *chelekettek* (509), 1621: *vetőttek* (517), 1622: *akartak* (522), illetőleg 1620: *teőttek* uolna (509). – A teljesen feldolgozott legkorábbi 19 periratban 22 hosszabb alakkal 10 rövidebb áll szemben, és a *-nak/-nek* ragos változat túlsúlya jellemző a többi perszövegre is.

Ami a jelenség diakrón összefüggéseit illeti, az általános ragozás T/3 alakjának *-nak/-nek* ragja a kései ómagyar korban kezdett a puszta *-k* rovására a múlt időben is elterjedni. A kódexírók gyakorlatában jól megfigyelhető a jelenség térnyerése, ugyanakkor a Szabács viadalából teljesen hiányzik (vö. E. ABÁFFY 1992b: 201). A 17. századi grammatikusok közül SZENCZI MOLNÁR ALBERT és PERESZLÉNYI PÁL mindkét alakkal számol (CorpGr. 185, 484); KOMÁROMI CSIPKÉS utal ugyan a rövid alakok meglétére, de általában a *-nak/-nek* ragos formát használja (CorpGr. 379, 382), KÖVESDI PÁL nyelvtanában csak a hosszabb alak szerepel (CorpGr. 564). Érdekességként megemlíthető, hogy Komáromi Csipkés a hosszabb alakokat tartotta eredetibbnek, a rövideket összevonással vagy elízióval magyarázta (CorpGr. 372).

4. Az ún. sajátos ragozású igék közül a létige, valamint az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék kijelentő mód, általános ragozás E/3. alakjai egyaránt *-n* személyragosak; 1621: „ez causa az vr ő Nga iobbagia ellen *uagion*” (514); 1628: „ha mi keresete *leszen*” (558); 1651: „bizonsagot *teszen*” (584); 1656: „masua el *viszön*” (593). Ezek mind a kései ómagyar kor adataiban (vö. E. ABÁFFY 1992b 193–197), mind a grammatikákban

hasonló alakban találhatók, bár SZENCZINél a *lesz* is előfordul (CorpGr. 228); 1. a 2. sz. mellékletet is. Említést érdemel az is, hogy a *van* alak jelenlegi ismereteink szerint SZENCZI 1604-es latin–magyar szótárának *Amázones* és *Gázeus* szócikkében jelenik meg legkorábban. – A *megy* jelen idő E/3. alakjára nincs példa; bár az ige – önmagában és igekötős változataiban is – meglehetősen gyakori a perszövegekben, előfordulásai főként felszólító módúak, illetőleg múlt idejűek. A *jön* mindkét változatban előfordul; 1622: „haza nem *jeő*” (524), 1657: *ki jün* (598). A *nincsen* : *nincs* és a *sincsen* : *sincs* párokból az úriszéki szövegekben a hosszabb alakok a gyakoribbak (3:2, illetőleg 3:1 arányban), az a markáns különbség azonban, amely E. ABÁFFY vizsgálatai szerint (vö. 1992b: 196) a hosszabb alakok javára a kései ómagyar kor kódexeiben tapasztalható, a periratokban nem mutatkozik. Példák: 1620: „*ninch* mit tennyek” (509) ~ 1622: „egieb szabadsagunk *ninchen*” (523); 1620: „hathalmok *sinchen* arra” (509) ~ 1628: „ez második I-nak *sincz* vallasanak semmi helie” (562).

5. Bár nem minden alakjára található példa, az adatok azt jelzik, hogy az ikes ragozás teljes épségben megvan a perszövegek nyelvében; 1651: „nem *emlekezem* rea” (582); 1620: „az *mutatódik* ki” (509); *tartozik* (514); 1622: „*eskwdegiek* megh” (525); 1624: „hogy ... karok ne *teörtennek*” (538); 1622: „az dominus magistratus nem *tartoznek*” (525); „az varas megh nem *fogyatkoznak*” (531).

Az előzményeket tekintve a kései ómagyar kor kódexeiben elsősorban az ikes ragozás terjedése, korábban nem ikes igéknek ikessé válása a jellemző tendencia; a bomlás jeleivel csak elvétve lehet találkozni (vö. E. ABÁFFY 1992b: 222). A 17. századi nyelvtanokban az ikes ragozásnak külön táblázatban való bemutatásával MOLNÁR ALBERT-nél (vö. CorpGr. 207) és PERESZLÉNYI-nél (vö. CorpGr. 497–499) találkozhatunk, KÖVESDI PÁL kivételével azonban mindegyik nyelvteníró „szinte maradéktalanul helyesen él vele” (SZATHMÁRI 1968: 348). KÖVESDI gyönyörködök, *eszek, iszok* példái, illetőleg az a mód, ahogyan az *eszem, iszom* változatokat magyarázza (vö. CorpGr. 568) arra utalnak, hogy ennek a grammatikusnak a nyelvhasználatából hiányzott az ikes ragozás. Ez megerősíti azt a vélekedést (vö. SZATHMÁRI 1968: 348), hogy a középmagyar korban az ikes ragozás visszahúzódása nyugaton kezdődött meg, s onnan terjedt tovább. Ugyancsak KÖVESDI-nél azonban a szenvedő ragozás táblázataiban megtalálhatók az ikes ragozás személyragjai (CorpGr. 570: *Szerettettetem, fzerettettetel, -tetik*, 571: *Olvastattatom, -tol, -tatik*). A szenvedő ragozás – természetszerűleg csak az írott nyelv egyes változataiban – talán konzerválta, ám egyszersmind a beszélt nyelvtől ezzel el is szigetelhette az ikes ragozású alakokat.

Az ikes ragozás használata a vizsgált korpuszban is gyakran kötődik a szenvedő igealakokhoz; ezek az iratok tényállást ismertető, illetőleg az ítéletet megfogalmazó részleteiben igen számosak; 1621: *kiuantatik* (519); *ki* nem *bochattatik* (525); 1620: „diokon *conuincaltassek*” (511); 1622: „[a hagyaték] *elő adassek*” (527); 1621: „szabadsagh *adattatnek*... nekj” (518); 1628: „ualaki ... *megh bantatnek*” (560). Olykor a szöveg megfogalmazója cselekvőként induló mondatot is szenvedő állítmánnyal fejez be; 1674: „Kivannia azért ezen A, hogy a megh irt bort es tikokat [természetben vagy napi értékén] ezen I-tul megh *iteltessenek*” (635).

Az 1656–1671 közötti szövegekben a *büntet* ige szenvedő igeképzős alakja helyett ebben a funkcióban visszaható képzős származék található; 1656: *meg büntetodgiek* (593); 1671: *megh bünteteögiek* (603). Említést érdemel, hogy a szintetikus alakok mellett egyetlen – ugyancsak a későbbi iratokból való – adatban analitikus, tehát az ikes ragozással már kapcsolatban nem lévő szenvedő alak is előfordul; 1657: „*meg uolt paranczolu*” (598).

6. Az igeidők használatának alakulásával kapcsolatban a jövő idő kifejezőeszközeit és a múlt idők helyzetét vizsgáltam.

A jövő idő szerepkörében a perszövegekben következetesen a jelen idejű igealakot alkalmazzák; például 1664: „adgyon negy köböllel, kit | jövődöben ... *bé vétett* fizettésében” (619–620). Még a futurum szerepre utaló határozószók is ritkák a mondatokban; a *holnap, majd, nemsokára*-féle lexémák például hiányoznak a perszövegek szókészletéből. Az, hogy a jelen idejű igealakoknak mi a tényleges funkciója, többnyire a szöveg lineáris összefüggéseiből, viszonylag tág szöveggörnyezetből derül ki; például 1622: „Azért mostis *ki bochattatik* (jelen), es a minemő theöruent ot kin *tesznek* (jövő), azt *hozzak be* (jövő)” (524). –Ismeretes, hogy a jövő idő analitikus formája már a Jókai-kódexben adatolható (vö. E. ABAFFY 1992a: 135), a korai grammatikusok között azonban jószerével GELEJI KATONA az egyetlen (vö. CorpGr. 321), aki határozottan nyilatkozik arról, hogy a jövő idő kifejezőeszköze az *-and/-end* időjel mellett a *fog* segédige. Hivatkozhatunk SYLVESTER JÁNOS többször idézett példájára is, aki grammatikájának paradigmái között nem szerepelteti, bibliafordításában és nyelvtanának más helyén viszont használja a *fog*-os alakokat (vö. E. ABAFFY 1992a: 135, 168). Ha alaposabban megvizsgáljuk a többi korai nyelvtant, azt tapasztaljuk, hogy a paradigmák sorából ugyan hiányoznak az analitikus formák, az igékkel kapcsolatos megjegyzéseik között azonban MOLNÁR ALBERT, PERESZLÉNYI PÁL és KÖVESDI PÁL egyaránt megemlíti ezt a lehetőséget is (vö. CorpGr. 179, 459, 569).

Érdeemes volna a kérdést célzottan gyűjtött, nagyobb adatbázison is megvizsgálni abból a szempontból, hogy valóban azonos értékű grammatikai szinonimák voltak-e a segédigés és a jelen idővel kifejezett alakok, nem mutatkozik-e az előbbieknél modális (például szándékosságot vagy bizonyosságot kifejező) funkciójuk, amely részben magyarázhatná ritkább előfordulásukat is. Az a *fog* segédigével alkotott igealak, amely az egyik perszöveg mellékletében, egy falu jobbágyainak panaszlevelében található, erre enged következtetni; 1651: „Mert el hidgye azt Nagod [Nagyságod], hogy mi ezt semmi nemű uttal el nem viselhettyük, mastis meg’ nyomorottunk es el pusztultunk, de tiszerte inkább meg’ *fogunk nyomorodni es el pusztulni*” (572). Itt a bizonyosság hangsúlyozása legalább annyira erős, ha nem erősebb, mint a jövő időre való utalás.

7. A múlt idejű alakok között általánosnak mondható a *-t* jeles alakok használata minden funkcióban, így azokban a szerepkörökben is, amelyeket korábban az *-á/-é* jeles, ún. elbeszélő múlt töltött be. (Ez utóbbi a középmagyar kor során általában viszszaeszen, de használata az írott nyelvben egyáltalán nem példátlan akkor sem; a Pápa városához kötődő Martonfalvay Imre 1585-ös emlékiratában például az enyingi Török család szolgálatában eltöltött esztendőket leírására következetesen ezt alkalmazza.)

A periratokban mindössze két alkalommal találunk példákat az elbeszélő múlt; mind a kétszer a szövegnek „dramaturgiai” szempontból fontos helyén. Egyik esetben egy tanúvallomásban annak tisztázása kapcsán, hogy egy puska szándékos emberölési kísérlet eszköze vagy véletlen baleset előidézője volt-e. A kérdéses részlet: 1660: „*Monda* a szolga az urának: Meg halsz ördögh lölkü. Hasonlo szitkokkal sziduan ezen fatenstis, csak *pattanék* a puska, *találá* agtiekban lüni az urat” (610). Az a két mondat, amelynek állítmánya *-á/-é* jeles múlt időben van, mintegy közrefogja a vádlott minősítése szempontjából lényeges, fenyegetést és szitkozódást tartalmazó idézetet. A másik példában a per tárgya kevésbé komor, de súlyosnak ítélt törvénysértés: a vádlottak – maguk is a csizmadiacéh tagjai – fondorlatos módon megszerezték a céhláda kulcsát, s azt önkényesen maguknál tartották. Cselekedetükkel – melynek indítékai nem tárulnak fel – akadályozták a céh működését, s ezzel a szervezetnek kárt okoztak. A *-t* jeles múltból

-á/-é jelesre való átváltás ez esetben a cselekmény következményeinek bemutatásához köthető; 1660: „az teőb chéhbeli mesterek magok szabadságáual nem *élhetenek*, hanem *megh fosztattatának* szabadsagatul [= szabadsagoktul]” (611). – A jelenségre nehéz magyarázatot adni. A szöveg lejegyzője talán ezzel kívánta kiemelni a *-t* jeles múltban előadott eseménysorból az ügy megítélése szempontjából különösen fontos mozzanatokat.

8. A múltidőrendszer tapasztalható egyszerűsödése mellett a perszövegekben több olyan igei alak is van, amely a latin nyelv hatásáról tanúskodik. A peres eljárásban az események sorrendjének olykor igen nagy a jelentősége, s a jegyzőkönyvekben az előidejűség, illetőleg az időbeli egymásutánosság érzékeltetésének többféle, automatikusan alkalmazott módjával is találkozunk. Bűnügyekben vagy a földesúr érdekeit, autoritását érintő perekben a cselekmény súlyosságát az igei állítmányt megelőző határozói igeneves szerkezetek halmozásával is hangsúlyozza a vádló; 1620: „nem *gondoluan* az istenj felelmeth, sem az uilag[i] theöruenieknnek beöntetessetheöl nem *reöttteghuen*, feöldes vrokhoz ualo hiwsegeketh es engedelme[ssege]keth nem *gondoluan* ... Papa varanak [kapu]jara ... rea rohant[anak]” (508); 1622: „nem tudatik miczoda ordogj inczelködésből *inditatuan*, nem *retteguen* az isteni felelmet, sem ez vilagj törüenneknnek bünteteseuel nem *gondoluan* ... paraznaul fortelmeskodot” (530). Ezek a latin igeneves szerkezetektől nyilván nem független alakulatok gyakran időviszonyításra, az állítmányhoz képest előidejűség kifejezésére is alkalmasak; 1622: „az dominus magistratusnak varasaban *megh gazdagulvan*, az ő mestersegekben el nem jarvan, hanem veszteben hattak az husz wagast” (531); 1658: „*meg halvan* nehaj Thoty Katus asszon ... maradót itt Papan ... egy keő haza” (605).

Az előidejűség kifejezésének eszköztárában megtalálható a *látott volt*-féle összetett múlt idő is a perszövegekben; 1620: „*megh* nem tekenthuen sem hitith sem keőteles porkolabsagbelj tiztith es hiuatalljath, melljell ... *keőtelezthe uolth* magat” (511); 1622: „az minemő leuelet *adot uolt* az szegenj *megh* holt ur ... aztis ell rötötttek” (532). Olykor az összetett múlt idejű alak az összefüggő eseménysorban nem a legkorábbit jelöli; 1622: „az miuell legh először tartozot, az urnak ... *megh* hatta. Es annak utanna az w *megh* holt uranak attiafianak ... kertet hagit ... Es ezek utan az my *megh* *maradot uolt*, ... az w uer szerint ualo attjafiainak hatta” (528). Az idézett szövegrészben az összetett múlt időben álló alak csupán az utána következő mondat állítmányához képest fejez ki előidejűséget, az ezt időben megelőző cselekvéseket kifejező igék *-t* jeles múltban állnak.

Az előidejűség kifejezésének a perszövegekben megjelenő harmadik eszköze a felszólító mód múlt ideje; 1627: „à malefactort, à ki *czelekedte legien*, *megh* fogtak volt, es jde be hoztak” (544); 1621: „Ha mith *ueteth legien* az I Meszaros Ambrusnak, competens biraia előth prosequalia” (514); 1627: „keszek docealni, hogy így *leőt legien*” (545); 1628: „akár ki *fogta legien* *megh* az I-tt, az most non est in quaestione” (558). Már ezek a példák is jelzik, hogy a szerkezet a latin consecutio temporum szabályaitól elszakadva elsősorban a hivatalos írásbeliségre jellemző elemként él a szövegben. A következő példák tautologikus alakjai pedig még inkább megerősítik ezt a feltevést; 1627: „egy holnappal az utan *fogtak leőt legien* az malefactorokat”, „azok a malefactorok *öltek* *megh* *lőt legien*” (545).

A kései ómagyar kor eredeti magyar szövegeiben a jelenség alig adatolható, a kódexekben pedig a coniunctivi praesens perfectum tudatos fordításaként jelenik meg. Grammatikai szinonimái, az *-á/-é* jeles és a *-t* jeles múlt azonban ebben a forráscsoportban is sokkal gyakoribbak (vö. E. ABÁFFY 1992a: 181). A 17. századi nyelvtanok paradigmátáblázataiban is nyilván a latin alak automatikus megfeleltetéseként kapott helyet a felszólító mód múlt ideje (vö. például CorpGr. 212). Ami a perszövegeket illeti,

azokban megtalálhatók ilyen esetekben a *-t* jeles múlt idejű alakok is; például 1622: „valamint s valahogi *eseőt*, de az I-k miatt *eseőt* az toluajlas es gilcossagh (522).

9. A közvetett latin hatás legszembetűnőbb jele a feltételes mód használata olyan alárendelt mellékmondatokban, amelyekben a magyar nyelvhasználat kijelentő módot kívánna meg. Ilyen a feltételes jelen megjelenése a) tárgyi mellékmondatokban; 1622: „az I-k...affirmalliak, hogj az factum o dolgok *volna*” (530); b) időhatározói mellékmondatokban; 1622: „mikoron betegh agiaban *uoln*, ... ugy holt meg” (527); c) megengedő mellékmondatokban; 1622: „iollehet az causa ... criminalis *uolna*, de miuel ... niluan ki teczik, hogj az urat eő Nsgath nem szitta ... husz forinthon marad” (521); d) kötött határozói mellékmondatokban; 1622: „magokat obligaltak volt arra, hogj soha többbe magokat az fele vakmerősegre nem *vetnek*, hanem tiztek szerent eleghedendeő hust *uagnanak*” (531). Az ilyen módon használt feltételes mód grammatikai szinonimájaként előfordul a felszólító jelen is; 1628: feieket le tettek az I-k, hogj ők artatlanok *legienek*” (555).

A gyakori latinos alakok mellett természetesen a magyaros szerkesztésmódnak megfelelő példákkal is találkozunk; 1624: „azt merte ... mondanj, hogj eő bizoni senki halasthauahoz nem *lat*” (538); 1621: „Melí dolgot biro vram o kgme fel vallaluan azt mondotta, hogj *el vegezi* (517). Nem változik meg a függő mondatokban az eredeti felszólító módú ige sem; 1622: „hitta, hogj *monnjon* utannok és *vegie el*” (523); 1624: „megh hatta volt... hogj a víz kapura aytot *chinaltasson*” (537) stb.

A feltételes mód múlt idejű alakjainak használatában a latin hatást két jellemző csoportban követhetjük nyomon:

a) Előidejűséget kifejező mellékmondatokban ’állítólag’ jelentésben (függetlenül attól, hogj a főmondat állítmánya milyen idejű); 1620: „De az mint feőlliől az actioban az dominus A jrattya, hogj ellenseghes keppen a var kapujara *rohantanak uolna*, nem chelekettek (509); 1621: „azt allatia, hogj az varosi biro *adot volna* autoritast az vahasra” (518); 1622: „azt mondja, hogj szeretetbol *czeleködde volna*” (530); 1651: „nem constál, hogj en kezemhez *vettem volna*” (574). Ugyanabban a periratban, amelyből az utolsó idézet való, azok a cselekmények, amelyeket a vádlott beismer, kijelentő módú igealakokkal szerepelnek: „Balogh Martonnen hogj *vettem* egy köből búzát, ugy vettem mint magamét, mert ados volt” (579). Ezek a latin mondatban szabályaitól elszakadt, de a latin hatást éppen automatikus használatává válásukkal jelző szerkezetek peres ügyek tárgyalásában már a kései ómagyar korban általánosak voltak (vö. E. ABAFFY 1992a: 176). Az úriszéki iratok tehát ebben a tekintetben a korábban kialakult szokást viszik tovább. (Az 1620–1622 közötti, teljesen kicédulázott jegyzőkönyvekben az 58 feltételes múlt idejű alakból 19 ebben a funkcióban fordul elő.)

b) A feltételes múlt latinos használatának másik tipikus példája a *midőn*, *mikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat; 1621: „midőn az dominus A-nak ... szolgálja az I-nak hazához *ment volna*” (519); 1622: „mikor ... az bort *kertek volna*” (525). A főmondat állítmánya ilyenkor általában *-t* jeles múltban áll. Az 1620–1622 közötti mintában 15 példát, s mindössze 2, a kérdéses helyen kijelentő módú alakot tartalmazó ellenpéldát találunk, az utóbbiakat egyazon periratban; 1621: „Mideőn ez I, hol egiszer, hol mazor ä szegenj megh holt vrak ideth a war szwksegere *hordottanak be hush*”, „mideőn ez arestum *uolth* (515). A jelenség az iratanyag egészére is szembetűnően jellemző.

10. Az elmondottakat tekintsük afféle próbafúrásnak. A felszínre hozott minták azt jelzik, hogj a magyar nyelvtörténetnek ebből a rétegéből bőven van még mit kiaknázni a kutatásnak; sem a vizsgálatra váró anyag, sem a válaszra váró kérdések hiányától nincs mit tartani.

1. sz. melléklet

Az 1620–1622 között kelt periratok igealak-gyakorisági adatai

Kijelentő mód

		Ált.	Hat.	Ikes		Ált.	Hat.
Jelen összesen: 184	E/1. E/2. E/3.	4 1 64	1 – 44	– – 19+18*	T/1. T/2. T/3.	– 1 21	1 – 10
Múlt ¹ (-t/-tt) összesen: 226	E/1. E/2. E/3.	1 – 78	2 – 55	– – 7*	T/1. T/2. T/3.	1 – 32	2 – 48
Múlt ² (-t/-tt volt) összesen: 9	E/1. E/2. E/3.	– – 4	– – 3	– – –	T/1. T/2. T/3.	– – –	– – 2

Felszólító mód

		Ált.	Hat.	Ikes		Ált.	Hat.
Jelen összesen: 62	E/1. E/2. E/3.	– 2 19	– 2 12	– – 3+5*	T/1. T/2. T/3.	1 – 8	– – 10
Múlt összesen: 2	E/1. E/2. E/3.	– – 2	– – –	– – –	T/1. T/2. T/3.	– – –	– – –

Feltételes mód

		Ált.	Hat.	Ikes		Ált.	Hat.
Jelen összesen: 19	E/1. E/2. E/3.	– – 9	– – –	– – 3+1*	T/1. T/2. T/3.	– – 3	– – 3
Múlt összesen: 58	E/1. E/2. E/3.	– – 33	– – 8	– – –	T/1. T/2. T/3.	– – 8	– – 9
Mindösszesen: 560							

A sajátos ragozású igék E/3. személyű alakjainak változatai

Kései ómagyar kor	Úriszék (17. sz.)	Nyelvtanok (17. sz.)
vagyon	vagyon	vagyon*
leszen ~ lészen	leszen ~ ?lészen	leszen ~ lészen ~ lesz*
jő ~ jön	jő ~ jön	jő
nincsen ~ nincs	nincsen ~ nincs	nincsen** ~ nincs**

Irodalom

- CorpGr. = TOLDY FERENC szerk. 1866. *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum*. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- Úriszék. = VARGA ENDRE szerk. 1958. *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992a. *Az igemód- és igeidőrendszer*. In: BENKŐ 1992: 120–183.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992b. *Az igei személyragozás*. In: BENKŐ 1992: 184–238.
- BENKŐ LORÁND főszerk. 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 18: 380–386.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSILINSZKY ÉVA 1999. Adalékok egy hangtani jelenség történeti szociolingvisztikai megközelítéséhez. In: KUGLER NÓRA – LENGYEL KLÁRA szerk., *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 341–345.

* de vö. TESz. *van a*.

** csak MA nyelvtanában fordul elő

(Nyelvtudományi Közlemények 102. 2005: 265–274.)

Zsilinszky Éva
nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája

1970.

- Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. H–Ó*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Szócikkek.)

1971.

- Nyamvadt. *Magyar Nyelv* 67. 1971: 84–85.

1976.

- Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Ö–Zs*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Szócikkek.)
- Szempontok a latin–magyar kevert nyelvűség szaknyelvi helyzetének vizsgálatához. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva szerk., *Az etimológia elmélete és módszere*. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest, 300–303.

1981.

- A történeti szókészlet vizsgálatának néhány kérdése. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*. Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. Budapest, 105–112.
- *A képpen* nyelvtörténetéhez. *Magyar Nyelv* 77. 1981: 82–84.

1991.

- A rétegnyelvi és területi szempontok együttes érvényesítésének lehetőségéről a latin – magyar kevert nyelvűség vizsgálatában. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 677–681.

1992.

- A névutók. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 442–460.
- A névutók. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 696–715.

1996.

- Állandó szókapcsolatok a XVII. századi jogi szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 120. 1996: 92–6.

1997.

- A magyar nyelvtudomány története. In: Sipos Lajos főszerk., *Pannon enciklopédia*. Dunakanyar 2000 Kiadó, Budapest, 179–183.

1998.

- Rendszerhatás és nyelvtani homonímia. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 208–210.

1999.

- Egy új sorozat margójára. Bolla Kálmán sorozatszerk., A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások. *Magyar Nyelv* 95. 1999: 110–112.

2002.

- A magyar nyelvtudomány története. In: Sipos Lajos főszerk., *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Magyar Könyvklub, Budapest, 94–101.

2003.

- *Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*. Nyelvtudományi Értekezések 153. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A magyar nyelvújítás. In: Gecső Tamás szerk., *Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*. Segédkönyvek az általános nyelvészet tanulmányozásához 24. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 94–101.
- Zsarol, zsaru. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Köszöntőkönyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 139–141.
- Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.

2004.

- Szenczi Molnár Albert: *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610)*. Új magyar grammatika két könyvben. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Budapest.

2005.

- Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez. (On the history of the 17th century Hungarian verb system). *Nyelvtudományi Közlemények* 102. 2005: 265–274.

2006.

- ***Félúton. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája. 2005. június 12.*** Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (Társszerkesztők: Érsok Nikoletta Ágnes, Slíz Mariann.)
- Időjelölés és modalitás. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Argumentum Kiadó, Budapest, 151–153.
- Pereszlényi Pál: *Grammatica Linguae Ungaricae (1682). A magyar nyelv grammatikája.* Fordította C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 226. Budapest.

2008.

- Komáromi Csipkés György: *Hungaria Illustrata (1655). A magyar nyelv magyarázata.* Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Szerk. Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest.

2009.

- ***Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.*** A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Budapest. (Társszerkesztők: Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa.)
- Tsétsi János: *Observationes Orthographico-grammaticae (1708). Helyesírási-grammatikai megjegyzések.* Fordította C. Vladár Zsuzsa. A bevezető tanulmányt írta: Korompay Klára. Szerkesztette Zsilinszky Éva. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230. Budapest.
- Előszó. In: Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Budapest, 5–8.

2010.

- Kövesdi Pál: *Elementa Linguae Hungaricae (1686). A magyar nyelv alapjai.* Fordította C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 232. Budapest.

2011.

- Benkő Loránd (1921–2011). *Magyar Nyelvőr* 135. 2011: 133–135.

- Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de Orthographia (1697). Helyesírási megfontolások*. Az eredeti kiadás hasonmása fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozták C. Vladár Zsuzsa és Koltai Kornélia. Szerkesztette Zsilinszky Éva. A Magyar Nyelv-tudományi Társaság Kiadványai 236. Budapest.

Fodor Katalin köszöntése

1. Köszöntő írásakor az ünnepelttel kapcsolatosan számos emlék tolul elénk, melyeket általában igyekszünk jótékonyan szétválogatni, egyrészt olyanokra, amelyekről szívesen beszélünk, másrészt olyanokra, melyeket inkább a feledés homályában hagyunk. E sorok írása közben magam is megkíséreltem ezt a szelektálást, de nemigen találtam olyan említendő életpizódót az ünnepelttel kapcsolatos személyes vagy hírből ismert történetek között, amelyet tapintatosságból inkább el kellene hallgatnom. A fentiek valóságtartalmát az ünnepelt személyisége könnyen igazolja, és erről hallgatói sora tehet bizonyosságot. Ennek okán is elsőként arról az oktatói munkáról teszek említést, amely az ünnepeltet egyetemi hallgatók generációinak kedvelt és megbecsült tanárává tette. Fodor Katalin ugyanis ízig-vérig tanár, olyan, aki nemcsak hogy név szerint ismeri a hallgatóit, hanem ezen túl érdekli a környezetébe kerülő diákok öröme és gondja is. Mi, fiatalabb kollégák sokszor csodálattal hallgatjuk azokat a beszámolókat, visszaemlékezéseket tőle, amelyekben több évtizeddel korábbi egyetemi történeteket idéz fel, név szerint említve a „főhősöket”, sőt gyakran kiderül, hogy egykori hallgatóinak egyetem utáni és mai sorsáról is naprakész ismeretei vannak. A mintegy négy évtizedes oktatói munka során felbecsülni is nehéz, hogy hányan kerültek „Kati néni” vonzáskörébe és hányan gondolnak rá ma is hálával, megbecsüléssel.

A közvetlen viszony kialakításában – a személyiségbeli adottságokon túl – kétségtelenül alapvető szerepet játszott az, hogy 1974-től Fodor Katalin lett az általában szemeszterenként megszervezett tanszéki nyelvjárásgyűjtő kirándulások koordinátora, és azt aktív oktatói munkája után ma is fáradhatatlanul folytatja. Ennyi időtávlatból bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy ez (a közelmúltig tanrendbe illesztett) oktatási feladat ilyen formában és ilyen módon nem lett volna megvalósítható a tanszék keretén belül, ha a megfelelő szervezőkészséggel megáldott ünnepeltünk nem vállalja magára, hiszen köztudomású, hogy egy 40–70 fős csoport útjának előkészítése, zökkenőmentessé tétele, az anyagi források előteremtése rengeteg időt, energiát és kitartást igényel a szervezőtől.

Nem lehet azt sem elhallgatni, hogy az évtizedek alatt (a dialektológia oktatásával párhuzamosan) a nyelvjárásgyűjtésekkel kapcsolatban negatív hangok is felszínre kerültek. Egyebek mellett felmerült, hogy miért van szükség erre egyáltalán, amikor a nyelvjárások amúgy is kiveszőben vannak. Most nincs hely a téves megállapítás részletes cáfolatára, csak annyit említek meg, hogy a regionális nyelvhasználat ugyan funkcionálisan és strukturálisan is átalakulóban van, de eltűnésről, kiveszésről nem lehet beszélni. Hogy a magyar szakos egyetemi hallgatóknak miért kell a magyar dialektusokat ismerni, arra most csak két szempontot kívánok kiemelni, amelyek mindvégig kimondva-kimondatlanul is az egyetemi nyelvjárásgyűjtő utak alapvető céljaiként megfogalmazódtak, s amelyeket az ünnepelt a Gerstner Károllyal együtt írott munkája szerint maga is elsődleges fontosságúnak tart (A terepgyakorlatok szerepe a dialektológiai oktatásban. In: IV. Dialektológiai Szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN, GUTTMAN MIKLÓS. Szombathely, 2002. 34–40): 1. a hagyományos népi kultúra tárgyi és szellemi emlékeinek és az ezt reprezentáló nyelvváltozatoknak a megismertetése; 2. a nyelvjárási beszélőkkel való személyes kapcsolatok kialakítása révén a megfelelő (elfogadó, értékelő) attitűd kialakításának elősegítése. A gyűjtőutak elsősorban a hallgatók szakmai fejlődését hivatottak szolgálni, emellett az egyéni hozzáállás alakításában is alapvető szerepet játszanak. Mindkettő fontosságáról és létjogosultságáról számos hall-

gatói beszámoló tanúskodik. Emellett azonban egy további – kevésbé látványos – szerepről is hadd tegyek említést, amit egyfajta „missziós feladatként” lehetne meghatározni. Tapasztalhattuk a nyelvjárásgyűjtések során, hogy a sokszor távoli, elzárt, határon belüli vagy túli településeken élő idős, magányos, falujuk pusztulását látva sokszor elkeseredett emberek milyen örömmel fogadták a nagyvárosból érkező fiatalokat, akik azért tettek meg hosszú utat, hogy velük beszélgessenek, őket megismerjék. Noha ez ritkán derül ki, de tudjuk, maradandó élményt jelent sokak számára. Éppen ezért nagy felelősség is egy ilyen út előkészítése, az adatközlőkkel szembeni tisztelet és empátia kialakítása a hallgatókban, amit az ünnepelt mindig kiemelt feladatának tartott és tart ma is.

Arról is említést kell tennem, hogy a nyelvjárások, a népi kultúra, sőt a magyar történelem és művelődéstörténet iránti érdeklődés csökkenését érzékelhettük az utóbbi évtizedben. Ez egyesekben – talán érthető módon – egyfajta letargikus érzést váltana ki, de Fodor Katalin lelkesedése töretlen maradt. Mindez pedig azért is példaértékű számunkra, mert remélhetőleg nem egy tendenciával, hanem átmeneti problémával volt dolgunk. A nyelvjárásgyűjtések szerepét jól jelzi, hogy az utóbbi időben több olyan tudományos ösztöndíjpályázat, illetve szakdolgozat is készült, amely a nyelvjárásgyűjtő utak eredményeit vette alapul, számos hallgató került közelebb a nyelvjárásokhoz és a nyelvhasználókhoz.

Ezek a ma már tanszéktörténeti jelentőségű nyelvjárásgyűjtések, melyek sokszor olyan határon túli magyar vidékekre vezettek, ahol kutató korábban alig fordult meg, a fentiek alapján mindenképpen érdemesek arra, hogy a hozzájuk kapcsolódó emlékeket és élményeket írásban megörökítsük, nehogy a „könnyelmű feledékenység” okán „későbbi korban élő utódaink idejére semmivé válhasson” (SZENTGYÖRGYI RUDOLF, A ti-hanyi apátság alapítólevele. Bp., 2014. 67). Erre kétségtelenül ünnepeltünk a legalkalmasabb, akit ezúton is ösztönzünk és kérünk tervének mihamarabbi megvalósítására.

2. De nézzük, honnan is indult ez a nyelvjárások kutatása és megismertetése iránti elköteleződés!

A hely, ahol a háború következtében az országból menekülő szülők gyermeke 1945 nyarán megszületett, a bajorországi Wegscheid volt. A településhez ugyan konkrét emlékek nem köthetők, de szülei miatt mindig érzékenyülve gondol rá. Aki születési helye felől érdeklődik, gyakran kapja tréfás feleletként a „Válaszút” helymegjelölést, ez pedig az ismert mezőségi település révén az életpálya és elköteleződés utólagos visszagyazolásának áthallását sejteti.

A háború utáni gyermekéveket a szülőfalunak tekintett, bodrogi Cigádon töltötte, ahol az északkeleti nyelvjárással ismerkedett meg, mely témaként később, az 1979-ben megvédett egyetemi doktori értekezéséhez is alapot szolgáltatott. 1959 és 1963 között a szarvasi Vajda Péter Gimnázium tanulója volt, ahol további magyar nyelvjárások megismerésére nyílt lehetősége iskolatársai révén. Az ELTE magyar és népművelés szakán 1968-ban szerzett diplomát. Ezt követően egy rövid átmeneti időszak után 1971-ben az ELTE BTK Fonetikai Tanszékére került tudományos segédmunkatársnak, majd 1989-től vett részt eleinte másodállású adjunktusként, majd 1991-től főállásban az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékének (későbbi nevén: a Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológia Tanszék) munkájában. Az 1990-es években, amikor egyházi és magánkezdeményezésre felsőoktatási intézmények sorra nyitották meg kapukat, feladatot vállalt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (1993–1997), valamint a Károli Gáspár Református Egyetem oktatói munkájában is. Utóbbi helyen 18 évig oktatott (1993–2011), közben két évig, 1998 és 2000 között docensként tanszékvezetői feladatokat is ellátott.

Fodor Katalin dialektológiai érdeklődését ismerve első pillanatban kissé meglepőnek tűnhet, hogy egyetemi oktatói pályáját a Fonetikai Tanszéken kezdte. (Első publikációja nyelvjárási témájú volt, a Hajdú Mihállyal közösen írt „A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről” [MNY. 69: 51–69] című módszertani tanulmány.) Ez azonban annak tükrében, hogy a nyelvjárások legrelevánsabb sajátosságai a hangtani szinten keresendők, így számos fonetikai vizsgálati lehetőséget rejtenek magukban, a kapcsolatot könnyen érthetővé teszik. Sőt azt mondhatjuk, hogy a dolgok szerencsés együttállása a tudomány számára is hasznosítható eredménnyel járt, mivel az ünnepelt olyan kutatási területet választott magának, amelyhez megfelelő technikai adottság szükséges, és ez a fonetikai laborban rendelkezésére állt. Több munkájában vizsgálta ugyanis a nyelvjárások szupraszegmentális sajátosságait, számos új adalékkal gazdagítva a nyelvjárások (különösen is a moldvai magyarság) intonációjához kapcsolódó ismereteinket (pl. „Nyelvjárásaink intonációs vizsgálatáról”. MFF. 3: 73–79; „Bemerkungen zur Perzeption der Intonation”. MFF. 22: 30–37; „Nyelvjárási intonációs vizsgálatok”. In: V. Dialektológiai Szimpozion. Szerk. GUTTMANN MIKLÓS, MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely, 2007. 75–79). A kutatási terület gyér szakirodalma még inkább felértékeli e tanulmányok jelentőségét. Munkáiban többször is kiemeli, hogy a magyar nyelvjárások intonációs sajátosságainak a leírása még nem történt meg, noha ennek elvégzése a nyelvjárások átfogó ismeretéhez alapvető fontosságú lenne. Az, hogy ma egyáltalán van valamilyen rálátásunk a nyelvjárási szupraszegmentális sajátosságokra, jelentős mértékben Fodor Katalinnak köszönhető.

Fontos szerepet játszott az ünnepelt kutatásaiban a nyelvjárási szegmentális hangtani sajátosságok vizsgálata is. „Az *e* ~ *é*-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárárásában” című egyetemi doktori értekezésében (Nyelvtudományi Dolgozatok 32. Bp., 1982.) a település hangrendszerét, kiemelten is az *e*-féle hangokat műszeres mérés segítségével jellemezte. Egy-egy hangrealizáció akusztikai-fiziológiai megvalósulásainak statisztikai kimutatása elsődlegesen a hangváltozások működési mechanizmusának szempontjából válik a kutatás számára hasznossá. Sajnálhatjuk, hogy hasonló jellegű vizsgálatra a szakirodalomban alig találunk példát. Az egyéb hangtani tárgyú tanulmányok (pl. „Néhány adat a *v* és *f* bilabiális ejtésére”. MNY. 71: 201–202; „Adalékok az *ö*-zés vizsgálatához”. In: Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY, KESZLER BORBÁLA. Bp., 1998. 41–44) után nem meglepő, hogy a „Magyar dialektológia” című egyetemi tankönyv (Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001.) „A nyelvjárási hangtani jelenségek” című fejezetének megírása Fodor Katalin feladata lett.

A fentiek mellett a dialektológia más kutatási területei (pl. nyelvföldrajz, nyelvjárási szókészlet, nyelvcsere) is megjelennek témaként a jubiláns publikációi között. Ezek nagy része a moldvai magyarsággal kapcsolatos (főként nyelvi) ismeretanyag bővítésére szolgál (pl. „Adalékok a csángók nyelvváltásának vizsgálatához”. In: Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. KUGLER NÓRA, LENGYEL KLÁRA. Bp., 1999. 97–100; „A moldvai csángó nyelvjárások szókészletének vizsgálatához”. In: 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. MÁRTONFI ATTILA, PAPP KORNÉLIA, SLÍZ MARIANN. Bp., 2006. 177–180; „Csángó nyelvföldrajzi kutatás”. In: Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2004. 97–104). Korábban évenkénti rendszerességgel folytatott kutatást Moldvában, melynek tapasztalatait az oktatásba is beépítette, sőt gyakran vitt magával felsőbb éves hallgatókat gyűjtőként. Az eredmények részben a tanulmányaiban már napvilágot láttak, de a gyűjtött anyag további elemzési lehetőségeket is rejt magában.

Végezetül megemlítem az ünnepelt névtani tárgyú tanulmányait („A névdivat változása a moldvai csángóknál”. NÉ. 21: 232–5; „Moldvai családnevek”. In: A nyelv- földrajztól a névföldrajzig II. Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely, 2011. 117–126), melyek a moldvai magyarok névhasználatának jobb megismeréséhez járultak hozzá fontos adalékokkal.

Ha az oktatással kezdtük, zárjuk is azzal a jubiláns köszöntését. Úgy érzem, illő e helyről a tanszéki kollégák nevében is köszönetet mondani kedves kollégáknak azért az integráló szerepért, amellyel sokat tett a tanszék közösséggé formálásában. Kívá- nom, hogy még sokáig körünkben tudhassuk.

N. FODOR JÁNOS

Nyelvjárásaink intonációs vizsgálatáról

A magyar nyelvjárások vizsgálata eddig elsősorban a hangállományra, a szókincsre és a grammatikai sajátságokra terjedt ki. Ezek a szempontok érvényesültek következetesen a Magyar Nyelvjárások Atlaszának gyűjtőmunkálatai során is. A kérdőívvel gyűjtött anyag intonációs vizsgálata nem kapott – nem is kaphatott kellő figyelmet. Jelentősebb előzményekkel mindenekelőtt Csúry Bálint, Hegedűs Lajos és Magdics Klára munkáiban találkozunk. Jelenleg nyelvjárási hangsúly-, hanglejtésviszonyokkal jószerével csak Bartók János és Balogh Lajos foglalkozik.

Az előadásban néhány nyelvjárási szöveg komplex elemzése alapján szeretném igazolni azt, hogy – az egyéni sajátosságokon túl – minden nyelvjárásnak megvan a rá jellemző fonetikai tulajdonsága, ami a hangtani és a szupraszegmentális tényezők együtteséből adódik össze.

A vizsgálatot az 1973-ban Hajdú Mihállyal kidolgozott komplex auditív lejegyzési módszerrel (vö. MNY. LXIX, 51–69) végeztem. Műszeres mérésekre és elemzésre a jövőben kerül sor, s így lehetőségünk lesz a két vizsgálat eredményének összevetésére.

A kiválasztott szövegeket először a magyar egyezményes fonetikus átírás szabályai szerint (de minden hangtani jelenséget és változást jelezve) lejegyeztem, majd egy-egy jellemző szövegrész dallamát, hangsúlyát és tempóját is leírtam. Az elemzés során igyekeztem megállapítani, milyen sajátosságok találhatók egy-egy beszélő, majd az egy nyelvjárást beszélők felvételein.

Az északi-csángó felvételek 1973-ban készültek Szabófalván (Sabaoani), Moldvában, gyűjtőjük Balázs Ádám volt. A szabófalvi adatközlők középkorú vagy idősebb háztartásbeli asszonyok, ők még őrzik a faluban a magyar nyelvet. Ez a magyar nyelvjárás azonban már erősen romlott, torzult, nagyon érződik rajta a román nyelvi környezet hatása. A román hatás különösen a szókincsben érvényesül, de nagymértékben változtatott a beszédhangokon is, például a jellegzetes [j], [c] helyén ejtett [dʒ] és [tʃ] szinte érezhetően háttérbe szorul, egyszerű [d] és [t] veszi át gyakran a szerepét. Az ingadozás e hangok használatában igen nagy, adatközlőnként változik, sőt, ugyanannak a beszélőnek az anyagában is megtalálható több variáns. A magánhangzók között jelentős helyet foglal el a magyarból hiányzó veláris illabiális hangok csoportja, egyre többször magyar szavakban is felbukkannak. A nyelvjárás idegenszerűségét fokozza a magyar köznyelvtől és a magyar nyelvjárásoktól általában eltérő intonáció. Feltűnő, hogy a dallam, a hangsúly, a beszédtempó, a ritmus és a hangterjedelem egészének kihasználása más, mint a többi nyelvjárásunké.

A magyar nyelvben, köznyelvben és nyelvjárásokban domináló első szótagi hangsúly még általános a szabófalviak beszédében. A névelő mindig redukált, az első szótag igen erős nyomatékot kap. Különösen felsorolásnál, azonos mondatrészek ismétlődésénél ezáltal töredezetté válik a beszéd:

[ə nira:sə] [ə nirejvel] [ə dʒorecɔrto:k]

Az első szótagi hangsúly mellett elterjedően van a második szótag hangsúlyozása. Így következik be, hogy a hangsúlytalan első szótag magánhangzója (főleg egy magánhangzóból álló szótagban) időnként megrövidül, esetleg redukálódik, a második szótag eredetileg hangsúlytalan, rövid magánhangzója nagy nyomatékot kap, néha meg is nyúlik az időtartama. Az egyes magánhangzóknak a megszokottól eltérő időtartamai következhetnek idegen nyelvi hatásból, esetleg belső fejlődés eredményeként alakultak ki a hangsúly hatására (a hangsúly és az időtartam közötti összefüggés a magyar beszédben még tisztázásra vár):

[əstena:bol] [əzu:tan] [harombol] [mise:røl]

Általánosan jellemzi az adatközlők beszédét és nyelvhasználatát az igekötőknek következőes hátravetése egyszerű kijelentő mondatban, felsorolásban stb. Ilyen esetben mindig az igekötő hangsúlyos, illetve azonos nyomatékokat kap az ige első szótagja és az igekötő:

[men:ɛg bɛ:] [esik meg]

A csángó beszéd dallama hasonlóképpen sok eltérést mutat a magyar közbeszédétől: valamennyi adatközlőre jellemző, hogy hangterjedelmének szélső határait alaposan kihasználja. A szélső értékek között viszont ritka a folyamatos átmenet, vagy állandó nagy ugrások, vagy pedig több szótagon át szinte azonos hangmagasság s utána hirtelen ugrás jellemzi. Különösen feltűnő a kérdő mondat dallama: mind a kiegészítendő, mind az eldöntendő kérdés lejtése azonos (a magyar köznyelvtől eltérően). A kérdés, illetve a kérdő mondat utolsó előtti szótagjáig minimális dallammozgás jellemző: vagy azonos a hangmagasság, vagy egészen kis, alig érezhető ingadozás van, s az utolsó szótagban a dallam hirtelen felszökik a beszélő hangterjedelmének felső határvonaláig, esetleg annak közeléig. Ez a dallamforma leginkább a magyar közbeszéd egy rétegében és néhány nyelvjárásban meglévő ún. éneklő hanglejtéshez hasonlítható, de annál sokkal erőteljesebb, határozottabb a kérdés utolsó szótagjának szökő dallama:

— — ↗ — — — ↗ — — — ↗
[hoj montɔd] [ʔe:rti hod mondom] [mennek este hoʒɔ]

Hasonlóképpen eltér a magyar köznyelvtől és a nyelvjárásoktól a legtöbb egyszerű kijelentő mondat, különösképpen pedig az összetett mondat hanglejtése. Ritkább és főleg nyugodtabb beszédtempónál fordul elő a nálunk legáltalánosabb, folyamatos, ereszkedő dallam, a csángó asszonyok – főleg érzelmileg telítettebb beszédfolyamatban – a mondat, illetve beszédszakasz lezárása előtt erősen emelkedő hanglejtéssel beszélnek, szinte a kérdéshez hasonlóan magas az utolsó előtti néhány (vagy csak egy) szótag dallama, és az utolsó szótagnál (esetleg szótagoknál) hirtelen szinte nem is esik, hanem zuhan, s a mondat, illetve beszédszakasz intonációja megzökken. Az előzőekben ismertetett kérdő intonáció mellett az általam vizsgált anyagban ez a másik igen elterjedt dallamforma. Az összetett mondatok hanglejtése annyiban más, hogy itt a hangterjedelem kihasználtsága nagyobb fokú, és az utolsó beszédszakaszt (amelynek intonációja azonos a fentebb leírttal) megelőző szakaszokban gyakoribb a hangterület középső sávjában történő folyamatos dallamváltozás; az emelkedés vagy ereszkedés a domináns a nagy hangközváltásokkal szemben.

Nagyon jellemző az északi csángók beszédének tempója, illetve ritmusa is. Egyetlen szóval jellemezhető: rendkívül egyenetlen. A felvételek többszöri meghallgatása után is olyan hatást keltenek, mintha igen gyors tempójúak lennének. A beszéd átlagos sebessége a magyar köznyelvhez – és különösképpen a környező (székely) magyar nyelvjárásokhoz – viszonyítva nagy. Időnként az érthetőség rovására is megy a gyorsaság, annak ellenére, hogy az artikuláció viszonylag tiszta marad (a hasonló sebességű magyarországi nyelvjárási beszélőknél ez kevésbé mondható el). A ritmus egyenetlen: sajnos, gyakran nehéz eldönteni, hogy a nyelvi bizonytalanság nem járul-e hozzá a szinte már hezitálásnak tűnő szótagelnyújtáshoz. Mindenesetre határozottan érzékelhető a beszéd folyamatos felgyorsulása: az első néhány szótag, illetve szakasz gyakran lassú, illetve átlagos tempójú, majd egyre inkább felgyorsul, végül a megszokott magyar

köznyelvi és nyelvjárási beszédsebességet jóval túllépve zárul le egy nagyobb egység. Hosszabb beszédszakaszokon, összetett mondatokon belül, esetleg felsorolásnál (több azonos mondatrésznél) tipikus a szakaszzáro szótag időtartamának megnyújtása, ugyanakkor a nagyobb egységen belül érvényesül mégis a fokozatos gyorsulás. A megnyújtott szakaszzáro szótagok megszakítják a beszéd lendületét, töredezetté teszik azt. Ezek a szótagok mindig lebegtetett dallamúak, a nagyobb egységet viszont a már ismertetett nagyon magas dallamszintről eső, ritkábban ereszkedő intonáció zárja le.

Cigánd Zemplén megyei falu az északkeleti nyelvjáróterülethez tartozik. Átmeneti, illetve keverék nyelvjárásnak tekinthető, a szabolcs-szatmári, a zempléni, a keleti-palóc és részben a tiszai nyelvjárások hatását viseli magán, illetve azok keveréke. Uralkodó sajátossága a diftongizáció.

Azok a beszélők, akiknek hangfelvételeit elemeztük, falujuktól távol sosem éltek, nők, általában háztartásbeliek, s ezzel összefüggően mezőgazdasági tevékenységet is folytatnak. A felvételeket magam készítettem 1973–77 között. A nyelvjárás jellemző sajátosságai a laikus számára is felismerhetők: az „éles” hangszín, hanghordozás, a nagyon erős diftongizáció, bizonyos alaktani jellemzők. A hangsúlyviszonyok általában megegyeznek a köznyelvivel. Nagyszámú adat vizsgálata arra a következtetésre vezetett, hogy igen erős az első szótagi hangsúly, olyan mértékben, hogy ez a diftongusok (főleg az [ɛ:] -s diftongusok) nyitottabb vagy zártabb formáját is meghatározza. Az igen erős első szótagi hangsúly után nagy a nyomatéksökkenés a hangsúlytalan szótagokban, illetve a nagyobb egységeken belül a kevésbé nyomatékos szakaszokban.

Valamennyi cigándi beszélőre jellemző a rendkívül intenzív, színes, érzelemdús beszédstílus. Hangerejükkel is színezik stílusukat jobban, mint a csángó, de kevésbé, mint a később említendő bukovinai adatközlők. Az első szótagi hangsúlytól csak kivételes esetben térnek el, csak akkor, ha más szótag, szövegrész kiemelése indokolt.

A beszéddallam-típusok meghatározásánál is alapvetőnek kell tekintenünk, hogy valamennyi adatközlőnél érzékelhető volt bizonyos érzelmi telítettség. A mindennapi köznyelvi beszédhelyzetben az intonációs eszközök használata általában megegyezik az átlagos beszélőkével, de igen gyakoriak – főleg az egyébként is emocionális töltésű szövegek esetében – a nagyobb intonációs mozgások is. Ha valamiképp a pszichológia kifejezésével próbálnék élni, azt mondhatom, hogy a cigándi – és a környékbeli – nyelvjárás erősen szangvinikus. Ennek megfelelően – különösen a hangsúlyos szótagokban – nagy lendületű esés vagy szökés következhet be. A nyújtott időtartamú szakasz- vagy szólamkezdő szótagokon belül jellemző a nyelvjárás a nagy dallamív, nagyon sokszor indulatszó, köztiszó, illetve annak első szótagja ilyen lejtésű.

A kijelentő mondat hanglejtése igen gyakran megegyezik vagy nagyon hasonló a köznyelvihez, lezárása általában fokozatosan ereszkedő dallamvonal. A szakaszon belül azonban beszédhelyzettől függően igen nagy intonációs mozgás megy végbe. Ha a különösen kiemelendő elem a szakaszlezárás előtti, utolsó előtti vagy hasonlóan közeli szó, vagy pedig az érzelmi hangsúly erre esik, a nagy hangközű esés vagy szökés is gyakori:

[moʃt ost meɔreɔet:em hat ma:m moʃt me'gjob:ɔn tudom]

[oɔ ʃermekem me:g e:n ʃɛ ʃina:lok kylɔmbet]

[ɛzɛlɔ:ʏt nem ʃɔʔt ʃɔrnok]

— . . . — — . . . — — .
[mit:udom e'n hoj mi ɔz ɔ boba:jko]

A kérdő mondatok között nagy számban fordul elő az a köznyelvben ismert eldöntendő kérdéstípus, amelyben a dallam nagyon jellemzően felszökik az utolsó előtti szótagban, majd hirtelen eséssel zárul, és a beszéd dinamizmusát növeli az igen nagyfokú szökés és esés:

— . . . — — . . . — — .
[ismerti'tæk] [nɛm rug ɛzɔtɛhɛnɛk]

A legtöbb kérdő mondatban hasonlóan nagy hangközű ugrást találunk. Érdekes, ritkán előforduló intonációs jelenség a két szótagú kérdés esetén jellemző dallamforma ismétlődése hosszabb beszédszakaszon belül is:

— — — — —
[ɛlɛ:b ɛlmoɲɔm mɛ:g ɪc forbɔ nekɛd]

Általános következtetesként az vonható le a cigándi beszélők felvételeiből, hogy a köznyelvi intonáció elsősorban annyiban változik itt, amennyiben a közlendő nyelvi anyag érzelmileg közelebb áll az adatközlőhöz. Beszédtempójuk vagy azonos a köznyelvvél, vagy annál kissé gyorsabb. A ritmus már ingadozik – mégis viszonylag kiegyenlített. A hangsúly által meghatározott főleg első szótagi nagyobb időtartam általában kompenzálódik egy hangsúlytalan szótagbeli rövidüléssel, s így a nyelvjárási beszéd ritmusa még az erős emfatikus nyomatékú szövegekben is pergő.

A cigándi – és a környező nyelvjárásterületen élő – adatközlők hangterjedelmüknek felső régióját jól kihasználják, és az érzelmileg is meghatározott beszédben domináns a nyers, éles hanghordozás. A hangsúly, dallam, ritmus, a „hangfekvés” együttesen dinamikus, erőteljes nyelvjárási beszédstílust eredményez.

A felvételek harmadik csoportja bukovinai (andrásfalvi és istensegítsi) adatközlőktől származik. Részletesen két asszony beszédét elemeztük, egyikük andrásfalvi, másikuk istensegítsi születésű. A második világháborúban költöztek Tolna megyébe, Kakasdra. A felvételeket az ELTE Magyar Nyelvészeti TDK tagjai készítették 1971-ben.

A bukovinai székelyek beszédének hanglejtésformáival részletesen foglalkozott Magdics Klára (NytudÉrt. 17., 31–52). Az ő kutatásainak Hegedűs Lajos felvételei szolgáltattak alapot. E felvételek 1946 és 1952 között készültek, s hozzájuk képest a mai hangfelvételi technika segítségével lényegesen jobban elemezhető anyagot produkálhatunk. Ugyanakkor annak is tudatában kell lennünk, hogy a Hegedűs-féle anyag szinte teljesen azonos még azzal, mint amit az áttelepültek magukkal hoztak, de az újabb, alig néhány éves felvételek már csökkentebb értékű, sok hatást elviselt és magán viselt nyelvjárást örökítettek meg.

A nyelvjárás – illetve az azt képviselő beszélők – nagyon fontos jellemzője az igen tiszta artikuláció. Különösen feltűnik ez a nagy zenei értékű mássalhangzóknál, melyeknek ilyen tökéletes képzésével más nyelvjárásokban – és a köznyelvben is – ritkán találkozunk. Tökéletesen tiszta [r] hangokat hallhatunk a bukovinai székelyek beszédében, s ez a nyelvjárás egészére is jellemző – nagyon tiszta, „zöngés” dialektus. A beszédhangok között pontosabb vizsgálat nélkül is megállapíthatóan nagyobb a zöngések aránya a köznyelvinél. A [v] nem hasonul, a nazális+explozív hangkapcsolat helyén gyakori a hosszú nazális mássalhangzó (pl. *alunni*, *tunni* stb.) vagy a nazális [n]+[k], illetve [n]+[g] hangkapcsolat helyén csak a nazális veláris okkluzíva képzése. A keményebb zárhangok számának csökkenése, a több nazális lágyítja, hajlékonyabbá teszi a nyelvjárási beszédet.

A beszélők hangszíne is más, mint az eddig tárgyalt két nyelvjárást képviselő adatközlőké – hangterjedelmüknek inkább középső sávját használják ki, de azon belül állandó a dallammozgás. A kitérés minimális, illetve csak indokolt esetben, értelmi vagy érzelmi nyomaték hatására lesz jelentősebb. Természetesen problémát okoz, hogy mindkét elemzett szöveg elbeszélő jellegű volt, bár érzelmileg az adatközlőkhöz közel állt. Más bukovinai születésű székelyek beszédét is hallva mégis úgy látom, hogy a két asszony megfelelően reprezentálja ezt a népcsoportot, illetve annak nyelvjárási beszédét.

Az említett zenei hangzás valamennyi általam hallott és a vizsgált két felvételen a szokásosnál lassúbb beszédtempóval és kiegyenlített ritmussal párosult. A gyakori és hosszabb szünetek éppen ezért nem szabdalták szét a mondanivalót, inkább szomorú, elmélázó beszédmód hatását keltik, illetve azt erősítik. Különösen érvényes ez annak az adatközlőnek a beszédére, aki szinte irodalmi igényességgel mondta el hazatelepülésük történetét. A lassú ritmusú, erős hangsúlyú nagy hangközváltások stilisztikai értéke ebben a folyamatosan ereszkedő, illetve emelkedő dallamvonalú beszédben igen nagy:

[ja:rtók ja:rtók ha:t nem fogónnóg be]

Jellemzőbb az alábbi dallamforma:

[mentynk ʃ vetyn se:p kolozna:t mejik mintyl seb:et vehetet:]

Kis hangközök, folyamatos lejtés, Magdics Klára megállapítása szerint a közlő szándékú mondatokban gyakran mesélő szín jellemző a nyelvjárásra. A nagy hangközű ugrások a különösen nyomatékos, érzelmi töltésű mondatok mellett csak kérdő mondatokban fordulnak elő.

Összefoglalásként megerősíthetjük azt a feltevést, hogy az egyes nyelvjárások intonációs eszközeinek, azok használatának szabályai meghatározók az adott nyelvjárásra, együttesen alkotják a nyelvjárás jellegzetes színét. Az egyes nyelvjárások intonációjának részletes elemzése lehetővé tenné, hogy a hangtani, alaktani és egyéb nyelvi sajátosságok mellett dialektusaink hangsúly, hanglejtés, beszédritmus és egyéb intonációs jellemzőit is meg tudjuk pontosan határozni.

Irodalom

- BALASSA JÓZSEF: Az 'éneklő hangsúly'. Magyar Nyelvőr XIX, 1890, 70–3.
 BARTÓK JÁNOS: A beszédintonáció eszközei a sárréti nyelvjárásban. Kandidátusi értekezés. MTA Kézirattárában D/5590. 1971.
 BENKŐ LORÁND: A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. NytudÉrt. 17. 1958, 53–85.
 CSÚRY BÁLINT: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNyTK. 22. 1925, 44.
 FÓNAGY IVÁN – MAGDICS KLÁRA: A kérdő mondatok dallamához. BárcziEml. NytudÉrt. 40. 1963, 89–106.
 MAGDICS KLÁRA: A bukovinai telepések hanglejtése. NytudÉrt. 17. 1958, 31–52.
 MAGDICS KLÁRA: A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. Magyar Nyelv LX, 1964, 446–62.

(Magyar Fonetikai Füzetek 3. 1979: 73–79.)

Idegen sajátosságok a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében (Egy percepció kísérletről)

1. Egyetemi oktatómunkám során rendszeresen tapasztalom, hogy egyes – elsősorban a köznyelvtől legtávolabb eső moldvai csángó – nyelvjárásokból vett szövegeket igen nehezen értenek meg a hallgatók, még akkor is, ha archaizmusok, kölcsönszavak alig nehezítik a megértést. Ha azonban – ügyelve a köznyelvi intonációra, hangsúlyokra, ritmusra – magam megismétlem „szegmentálisan” pontosan az elhangzó szövegrészeket, azok azonnal érthetővé válnak hallgatóim számára. Nyilvánvaló tehát, hogy a szöveg megértését a szupraszegmentális szerkezet „megértése” igen nagy mértékben befolyásolja, az idegenszerű hatást valószínűleg alapvetően a nagyobb szövegegység intonációs összhatása adja, az első benyomás kialakításában feltehetően nagyobb jelentősége van a könnyebben érzékelhető dallamnak, hangsúlynak, mint a nagyobb koncentrációt igénylő „szegmentális szövegértésnek”. Ez a megfigyelés indított arra, hogy a szupraszegmentális jelenségek percepciójával foglalkozzam. Bár végső soron az adott nyelvjárás sajátosságainak megismerése a célom, általánosabb érvényű konklúzió levonását is megkísérlem, annál is inkább, mert a vizsgálat maga jóval az adott nyelvjárás keretein túl terjedő anyagra vonatkozik.

2. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása jórészt a hangállományra és a szókincsre korlátozódott. Szabó T. Attila, Márton Gyula nem foglalkozott a szupraszegmentális elemekkel. Hegedűs Lajos majd fél évszázada hazatelepült székelyes és déli csángók körében gyűjtött tekintélyes anyagot, ennek kis részét vizsgálta Bartók János az intonáció szempontjából (MFF. XII, 72–81).

A déli és a székelyes csángóknál távolabbi, leginkább románosodó csoport az északi csángó. Központjuk és legnagyobb lélekszámú településük Szabófalva. Szabó T. Attila 1951-ben azt írta a legtöbb északi csángó faluról, hogy ott csak az öregek beszélnek már magyarul (Kik és hol élnek a csángók? in: Nyelv és múlt 125).

Szabófalván kívül 9 északi csángó falut sorol fel – a tölem vizsgált szövegek részben Szabófalváról, részben a múlt században délebbre települt, de északi csángó dialektusát ma is őrző Ploszkucényből valók. Erősen romló nyelvjárásról lévén szó feltételezhető, hogy az archaizmusok mellé sok román elem került be hangrendszerébe, grammatikájába, szókészletébe, nem utolsósorban szupraszegmentális szerkezetébe. A rendelkezésre álló hanganyag alapján igyekeztem néhány jellemző intonációs sajátosságot kiemelni, meghatározni.

1. A beszéd tempója, ritmusa eltér a magyar nyelvben megszokottól. Általában gyorsabb annál, bár időnként erősen elnyújtott szótagok szakítják meg a beszéd lendületét (ez ugyan lehet időnként a nyelvi bizonytalanságból eredő hezitációs jelenség is!). Bartók megfigyelte a déli csángók beszédének töredezettségét, ugyanez jellemzi az északi csángókat is.

2. A hangsúly gyakran nem első szótagi, sűrűn fordul elő más helyzetben is szóhangsúly, pl. *eszténából, vaszárnáp*.

3. A beszéd dallamára jellemző a lebegő/emelkedő-eső, kérdésnél a lebegő-szökő dallamforma. Bartók is észlelte, hogy a nagy hangközök és az egyéni hangterjedelem felső régiójának kihasználása sajátos szint kölcsönöz a nyelvjárásnak. A fejhang–mellhang közötti átmenet az északi csángóknál is pontosan érzékelhető, ennek egészen extrém példái vannak Szabófalván. A tartományváltások előtt gyakran hosszan lebegő intonációjú szakaszok figyelhetők meg. A beszédszakaszok lezárása sokszor igen intenzív, lassan ereszkedő vagy emelkedő fokozatos zárás alig van, ill. jellemző az eső- és szökőzár.

Tutta volna?

Mondzsuk, hol jártunk!

3. Feltételezhetően bőven van a csángó nyelvjárásban olyan szupraszegmentális jelenség, amely eltér a köznyelv és a többi nyelvjárás sajátosságaitól, az idegenszerűség érzetét kelti a hallgatóban. Vizsgálatom célja, hogy megállapítsam, mik azok a tényezők, amelyek – legalábbis a magyar anyanyelvűek számára – leginkább befolyásolják az érthetőséget, melyek az elsődlegesek, melyek a kevésbé fontosak akkor, amikor egy szöveg nyelvi hovatartozását felismerjük. Érzékelhető-e az idegenszerűség csupán az egyes szupraszegmentális elemek „mássága” esetén? Megváltoztatható-e csupán egy összetevő alakításával a beszéd összhatása? Külön tudjuk-e választani, nevükön tudjuk-e nevezni egy szöveg meghallgatása során ezeket az összetevőket?

A legfontosabbnak először egy kisebb létszámú kísérleti csoporttal való munkában annak megállapítását tartottam, hogy a kiválasztott anyag, a feladat meghatározása, megfogalmazása helyesen történt-e.

Első lépésként a beszéddallam vizsgálatához láttunk, hiszen a szupraszegmentális elemek közül ennek kutatása a legkiterjedtebb mind a hazai mind a nemzetközi tudományban, többé-kevésbé meghatározottak a nyelvünkre jellemző dallamtípusok, valamelyest dialektológiai jellegű vizsgálatok is folytak ezen a területen, tehát az összehasonlításhoz szükséges alapok megvannak.

Az intonáció percepciójának kutatása, ill. az összehasonlító intonációs vizsgálatok sora az utóbbi évtizedben nálunk is megindult, elsősorban Gósy Mária (MFF. III, 58–67, MFF. V. 100–8), Bolla Kálmán (MFF. V, 40–69), Földi Éva (MFF. V, 109–116) és Kassai Ilona (MFF. XIII, 137–152) foglalkozott e témákkal.

A részvizsgálat célja annak a megállapítása, hogy a meghatározott közléstartalom kifejezésére milyen dallamtípusokat tartunk elfogadhatónak, milyeneket érzünk idegennek. Ennek érdekében különböző nyelvek azonos közléstartalom kifejezésére szolgáló dallamtípusait hallgattattam meg a kísérlet résztvevőivel.

Mivel kiindulópontom az északi csángó nyelvjárás volt, ezért elsőként egy a csángóban gyakori dallamtípust választottam ki. Tudvalévő, hogy az eldöntendő kérdés hanglejtese kettőnél több szótagból álló mondatokban jellemzően lebegő/emelkedő-eső. Az északi csángó nyelvjárásban általános viszont a lebegő-szökő dallammenet. Feltehető, hogy a nyelvjárás idegenes sajátosságai a román környezet hatására alakultak ki. Ez a román környezet azonban eltér az irodalmi romántól, a moldvai és észak-erdélyi románság nyelvére igen erős hatást gyakorol évszázadok óta a lengyel és az ukrán/országi nyelv, közhelyként említik a román nyelv ismerői, hogy az északi nyelvjárások a többitől „szlávok” jellegükben különböznek. Indokoltnak találtam tehát, hogy három magyar köznyelvi eldöntendő kérdés mellé két lengyel és két északi (máramarosi) román azonos jelentéstartalmú mondat dallamát válasszam. Tizedik, lényegében kontrollként szolgáló dallamunk egy angol eldöntendő kérdése volt, ezt egyrészt a többi nyelvtől való objektív távolsága, másrészt az indokolta, hogy a kísérleti csoport tagjai jórészt angol szakosok voltak, tehát ismerős számukra ez a dallamtípus.

Az első feladat a számítógéppel előállított dallamok menetének megrajzolása volt, meghatározva – a magyar köznyelv felől közelítve – a jelentéstartalmukat. Ezt követően – miután közöltem, hogy valamennyi mondat eldöntendő kérdés volt – meg kellett határozni a dallamok újbóli meghallgatása után, hogy mely mondatok voltak a legmagyarosabbak, melyek lehettek magyarok, melyek biztosan nem magyarok. Végül lejátszottam

egy részletet az egyik csángó felvételből: meg kellett határozni, hogy milyen nyelvű volt az elhangzott szöveg.

4. A vizsgált anyag feldolgozása a következő eredményt hozta:

1. Mindkét csoportban jó volt a dallammenet ábrázolása, de a hangközök, a hangfekvés megítélése már kevésbé sikerült. Teljesen elhibázott csak 10 – közülük 9 a szöközáras kérdések ábrázolása! – volt a 220 rajzból. Az 5–6–7. mondat tipikus magyar eldöntendő kérdés volt, ezeket mindenki helyesen rajzolta le.

2. A jelentéstartalom meghatározása igen nehezen ment. Mivel itt az volt a feladat, hogy a magyar nyelv – ill. nyelvérzék – szempontjából értékeljék a hallottakat, annak ellenére, hogy felhívtam a figyelmet rá: nem feltétlenül valós magyar mondatok dallamát hallják, többen nem tudtak mit kezdeni a feladattal. A legjobban itt is a magyar eldöntendő kérdés felismerése sikerült, a szöközáras lengyel és román kérdést kb. azonos számban értékelték kérdésnek ill. felkiáltásnak, esetleg felszólításnak.

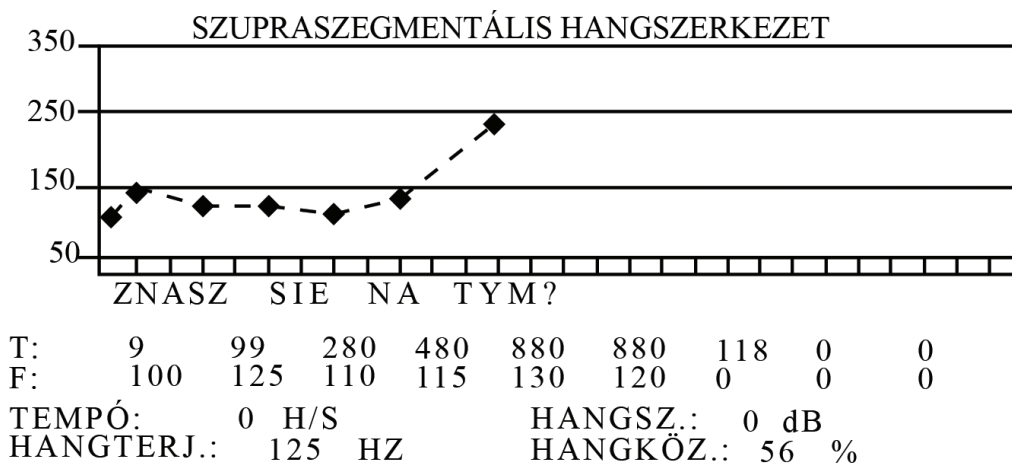
3. Érdekes eredményt hozott a nyelvi hovatartozást firtató kérdés. Egyértelműen (az I. csoportban 100%, a II. csoportban 93%) magyarnak találták a 7. mondatot (*Nem felel a kérdésre?*), a másik két magyar mondat megítélésében 60–80% között van a 'magyar' meghatározás. A 4. orosz mondat intonációja közelíti meg leginkább a magyar kérdését, ez tükröződik a válaszokban is: 50–50% a 'magyar', ill. 'idegen' megjelölés. A szöközáras kérdések – az 1–2. lengyel és a 8–9. román – a válaszadók zöme szerint nem magyarok, bár az 1. lengyel kérdést heten 'a magyarban is elfogadható' jelzéssel látták el. A 8. mondatban előforduló igen erős szöközárat érezték leginkább idegennek (az I. csoportban 100% (!), a II. csoportban 71% – de itt egy személy nem válaszolt). Többen jelezték, hogy ha magyar lenne ez a mondat, akkor feltétlenül kívánczik a végére a nyomósító *ugye?* vagy *nem?*. A hasonlóképpen szinte egyöntetűen idegennek érzett dallam az angol kérdése. A legtöbbben határozottan ismerték fel és emelték ki, hogy ez a mondat 'biztosan nem magyar'.

4. Váratlanul eléggé egységes volt az utolsó kérdés megválaszolása. Csupán ketten nem tudtak dönteni egyetlen nyelv mellett sem. Ugyanakkor háromszori meghallgatás után is csak két kísérleti alany ismerte fel, hogy magyar nyelvű szöveget hallott. Egy válaszban a 'finn' nyelv szerepelt, egyben az 'olasz'. A 17 fős csoport 65%-a szláv nyelvűnek vélte a szöveget, ebből hét hallgató 'orosz' egy 'szlovák' megjelölést írt. Egy kísérleti személy nem tudott dönteni, csak a bizonytalan 'szláv' meghatározást adta meg.

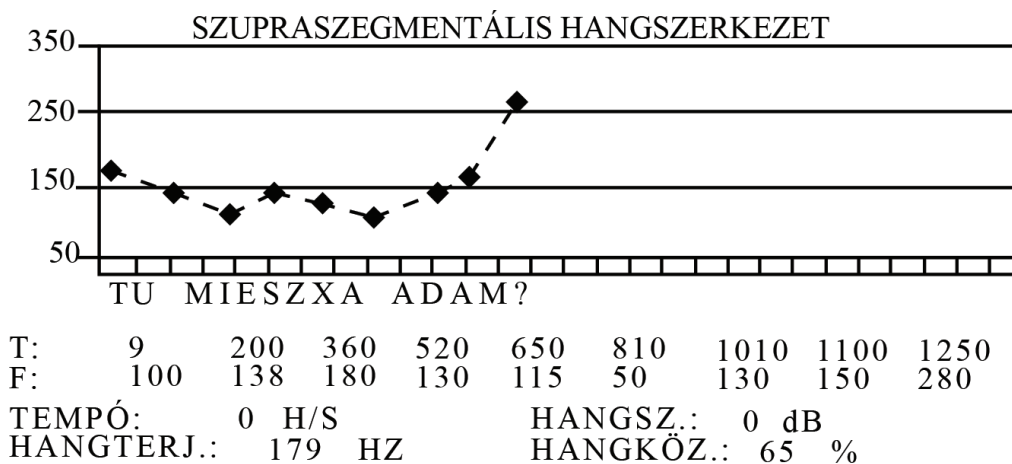
A vizsgálatsorozat első lépéseként elvégzett kísérlet számomra eredményesen zárult. Egyrészt igazolta – a legtöbb kutatónak ezen a téren hasonlóan jók a tapasztalatai –, hogy az elhangzott mondatok dallammenetét igen pontosan érzékeljük, és még a gyakorlatlan kísérleti alany is viszonylag jól tudja ábrázolni azokat, másrészt, hogy – a jelentéstartalom ismeretében – elég nagy biztonsággal ki tudjuk választani azokat a dallamformákat, amelyek jellemzőek a magyar nyelvre s amelyek idegenek tőle.

Visszatérve a csángó nyelvjáráshoz: a szöközáras kérdő hanglejtés egyértelmű 'idegenszerű' minősítése nyilvánvalóan mutatja, hogy a csángóknál gyakori hasonló kérdő intonációt sem fogadhatja el nyelvérzékünk magyarosnak. A kiindulópontként emlegetett korábbi tapasztalataimat igazolja (hiszen az elhangzott csángó szövegben egyetlen idegen szókinccselem sem fordult elő), hogy csak két kísérleti személy ismerte fel a hallott szöveg magyar voltát, s elgondolkodtató, hogy a válaszadók kétharmada a szlávosságot vette észre benne.

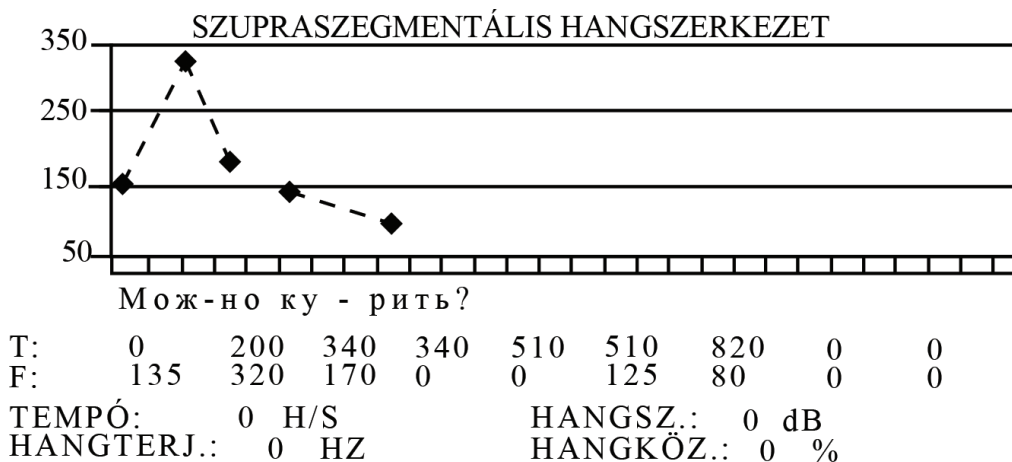
1. ábra

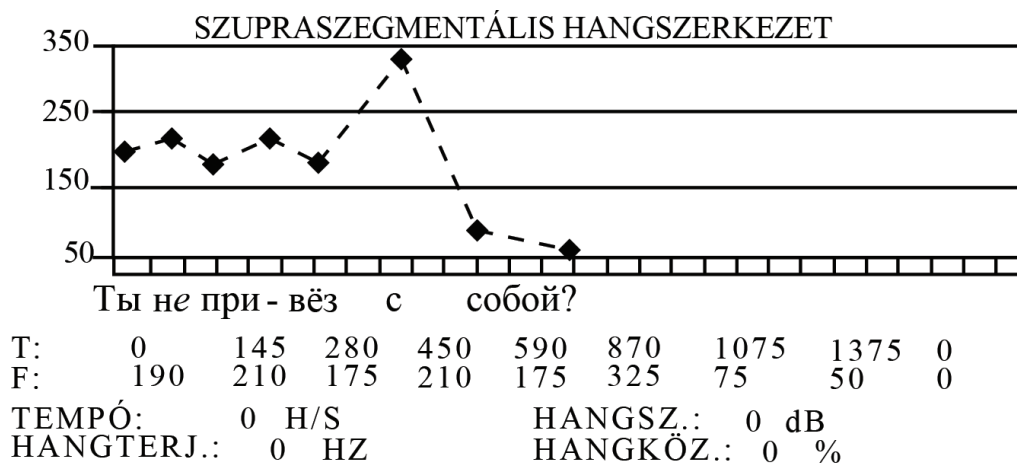
2. ábra

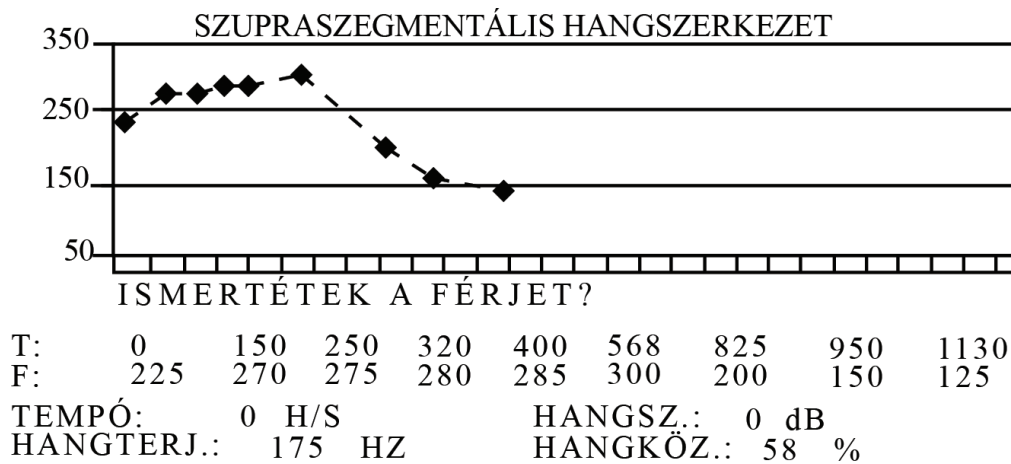
3. ábra

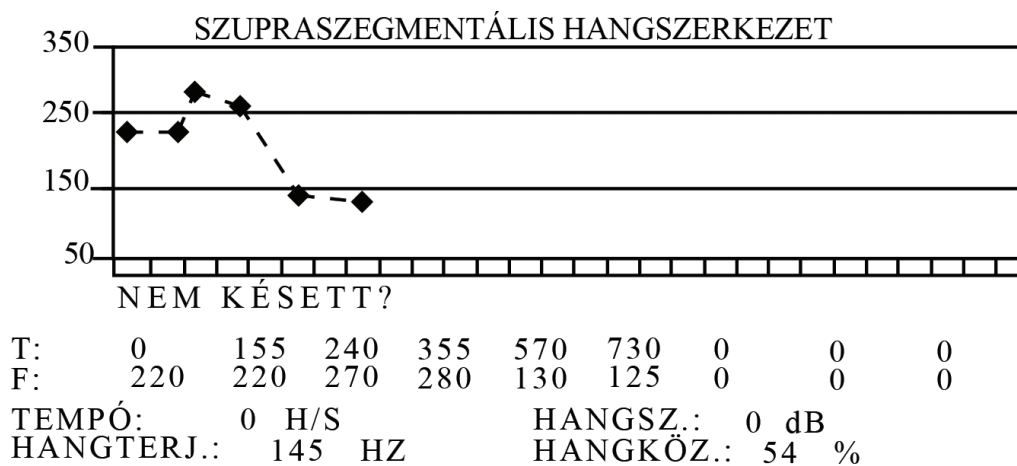
4. ábra

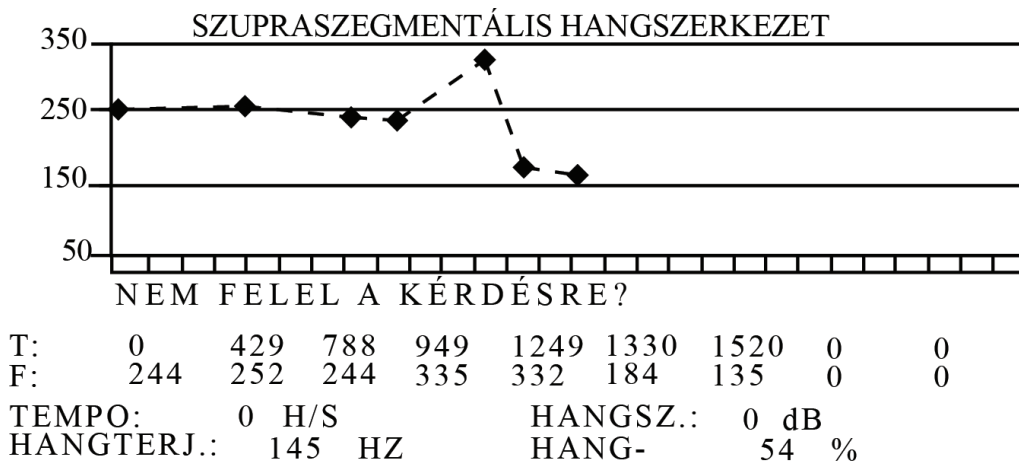
5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

9. ábra

Az ábrák Földi Éva (1–2.), Bolla Kálmán (3–7.), Laurenția Dascalu (Fonetică si dialectologie IX. 89) (8–9.) kísérleti mondatainak rajza alapján készültek.

(Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.
Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ.
Budapest, 1991. 178–184.)

Nyelvjárási szupraszegmentális sajátosságok

– különös tekintettel az eldöntendő kérdés moldvai intonációjára

A nyelvjárások szupraszegmentális sajátosságainak kutatása a magyar nyelvterületen igen sok kívánnivalót hagy maga után, mondhatnánk, lényegében máig szinte sehol sem tart – ezt a közhelyszámba menő megállapítást valamennyi dialektológus ismeri, és kénytelen tudomásul venni. Annak ellenére, hogy már évtizedekkel ezelőtt történtek kísérletek elsősorban a nyelvjárási dallamformák megismerésére, kutatására, napjainkban sem tudunk e témakörben sokkal többet, mint a XX. század közepén. Nem szándékozom túl sok tudománytörténeti adatot felsorolni, de szükségesnek tartom utalni Csüry Bálint szamosháti dallamformákat vizsgáló (Csüry 1925), illetőleg Hegedüs Lajos kissé későbbi, már eszközfonetikai módszereket is bevető kutatásaira (Hegedüs 1930). Nyelvjárási anyagot feldolgozó intonációs kutatást utánuk, és azóta lényegében szinte folytatás nélkül csak az egyébként nem dialektológus Magdics Klára végzett, aki a bukovinai székelők intonációját vizsgálta (Magdics 1958), illetőleg azonos mondat típusok intonációját kísérte meg összevetni két dunántúli nyelvjárási régió adatközlőinek beszédében (Magdics 1964). A vizsgált két régió, a közép-dunántúli-kisalföldi és a nyugat-dunántúli sok sajátosság tekintetében közel áll egymáshoz, Magdics kimutatható különbséget az intonációban is alig talált közöttük. Lehetséges, hogy ha távolabb eső, több nyelvi szinten is markánsabb eltéréseket mutató nyelvjárási régióból vett dallamtípusokat vizsgált volna, látványosabb, jobban kidomborodó különbségekre tudott volna rávilágítani, talán egyértelműbbé vált volna, hogy van-e ezen a területen az egyes régiókra jellemző eltérés.

1. A standard nyelvváltozat intonációjának kutatása sokkal inkább előrehaladt az utóbbi évtizedekben. Csupán a magyar nyelvre vonatkozó kutatásokra szorítkozva ki kell emelnünk Gósy Mária, Varga László és Olasz Gábor, a fiatal nemzedék soraiból pedig Markó Alexandra nevét, akik a magyar nyelv mondat típusainak megfelelő beszéddallamok leírásában, elemzésében jelentős eredményeket értek el. Sajátos, részben az itt tárgyaltakkal rokon vonásokat mutató intonációs jelenségekről számolt be Kontra Miklós az amerikai magyarok között végzett kutatásai eredményeként (Kontra 1994).

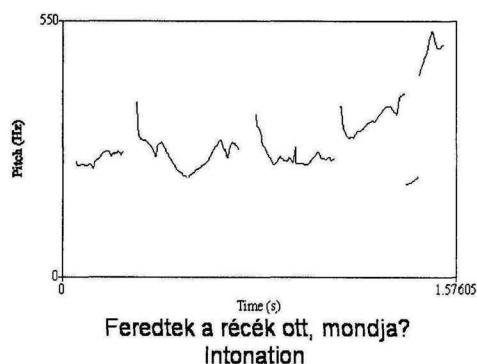
Ezek a vizsgálatok nem terjednek ki nyelvünk területi változatainak teljes intonációs rendszerére, de a dialektusok intonációs kutatásaiban tudunk rájuk támaszkodni. Annak meghatározására sem igen került/kerülhetett sor, hogy a leírt dallamtípusok mennyire „kötelezők”, az egyéni sajátosságokon túl egyéb szociálisan ható tényezők alakíthatják, formálhatják-e még őket. A nyelvjáráisleírás módszerei közül Csüry még az úgynevezett önelvű leírás módszerét alkalmazta, vagyis jónéhány hallott, és a Szamosháton használt dallamformát igyekezett megörökíteni, függetlenül attól, hogy az a standard intonációt jellemzi-e vagy sem. Mivel azonban ez a példatár korántsem volt teljes, és bőven fordultak elő benne az egész nyelvterületen azonos dallamformák, továbbfejlesztés nélkül Csüry rendszere, dallamtípus-regisztere csak részben használható más dialektusok kutatásában. A viszonyító leírási módszer felhasználhatóságához meg kellene teremteni azt az etalont, a standardban megjelenő dallamformák teljes leírását és rendszerezését, amellyel valamennyi nyelvjárási intonációs produktumait össze lehet vetni, s ha nem is a teljes, de legalább a fő dallamtípusokra kiterjedő általános kép megrajzolható.

A leginkább egyértelmű, megragadható dallamformák – az érzelmi és egyéni színezéstől függetlenül – a kérdő mondatokban fordulnak elő, nem véletlen, hogy ez a mondat típus az, amelyről a legtöbbet tudunk. A kiegészítendő és az eldöntendő

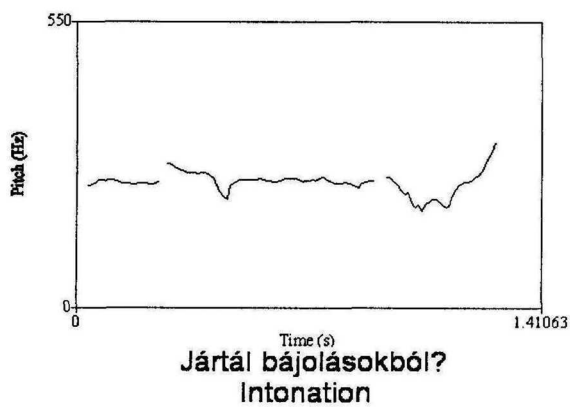
kérdés intonációja közül elsősorban az utóbbi mutat jól felismerhető típusokat a köznyelvben is. Deme László kiemeli, hogy megfigyelése szerint kizárólag az eldöntendő kérdések dallama bizonyult igen kis hibaszázalékkal felismerhetőnek (Deme 1962). A magyar nyelvre általában jellemző dallamforma (kettőnél több szótag esetén) közismerten az utolsó két szótagban mutat erőteljes mozgást a hangmagasságban: az utolsó előtti szótagban emelkedő/szökő, az utolsó szótagban eső a dallam. Az ennél rövidebb, egy vagy két szótagos kérdésben azonban emelkedő/szökő a dallamforma. A városi nyelvben terjedő, a két szótagnál hosszabb terjedelmű kérdésben jelentkező hasonló dallamformát a magyar nyelvtől idegenként, szokatlanként írják le nyelvtanaink. Ez a változat saját több évtizedes tapasztalatom szerint általában nagyon ritkán, legfeljebb egyéni variációként fordul elő a nyelvjárási beszélőknél. Ezért figyeltem fel rá az 1973-ban gyűjtött moldvai nyelvjárási szövegekkel való foglalatosság közben, végeztem is egy ezzel összefüggő percepciókísérletet (Fodor 1991). Az újabb és újabb hanganyagok meghallgatása során azután egyre többször bukkant fel ez a dallamforma, jellemzően északi csángó, szabófalvi beszélőknél. Túl a lexikai, grammatikai, és később még említendő egyéb szegmentális és szupraszegmentális hangrendszerbeli sajátosságokon, ez az eldöntendő kérdést jellemző dallamforma következetesen, lényegében valamennyi adatközlőnél előfordult, előfordulhatott, biztosan nem tekinthető tehát csupán egyéni nyelvhasználati érdekességnek. Ugyanakkor az is egyértelmű ezeket a hangfelvételeket hallgatva, hogy nem csupán a dallam mutat sajátos, másutt nem, vagy alig tapasztalható különbségeket. A számomra legfontosabb kérdés az volt, hogy a moldvai – és elsősorban a legarchaikusabb moldvai – nyelvjárási csoportokban észlelhető, a magyar (sőt, a romániai regionális) standardtól nyilvánvalóan eltérő vonások mennyire ragadhatók meg, a pontos fonetikai elemzéseket megelőzően mennyire ismerhetők fel, határozhatóak meg. Legalább néhány összetevő esetében megkísérletem ezeknek a különbségeknek az egyértelműségét megfogalmazni.

Természetesen feltétlenül szükséges ilyen esetben a lehető legtöbb szöveg megvizsgálása ahhoz, hogy bármilyen rendszerességet tételezhessünk fel, és szociális érvényűnek tekinthessük az adott nyelvi jelenséget. Mint említettem, kiindulópontunk az eldöntendő kérdés dallamformájának vizsgálata volt. Valamennyi rendelkezésünkre álló felvételt végighallgatva megállapíthattuk, hogy a Szabófalván élő adatközlőknél az említett szökőzáras dallamforma valószínűleg általános. A bemutatott mondatokat különböző életkorú adatközlőkkel – többnyire asszonyokkal – készült hangfelvételekből, gyakran több személy között folyó beszélgetésből emeltük ki, ezért a szöveghallgatás nélkül és a kölcsönszavak, valamint a szokatlan grammatikai megoldások miatt időnként nehezen érthetők, ám a szövegmagyarázattól most eltekintünk. (Itt és a további mondatoknál is – mivel a fonetikus átírás jeleit nem használhattuk – az elhangzottakat többé-kevésbé „standardizált” változatban közöljük, a helyesírás szabályait követve.)

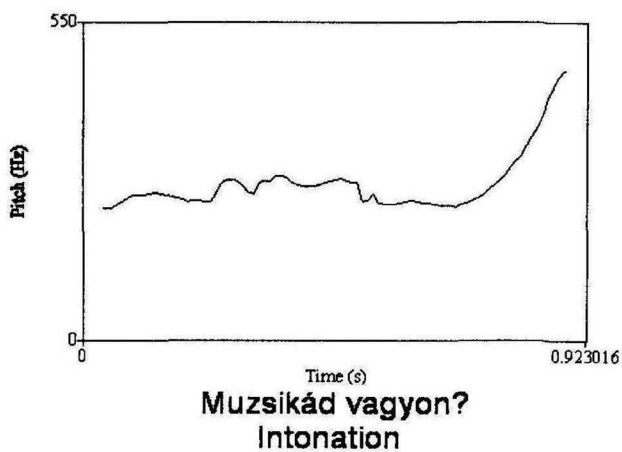
1. ábra

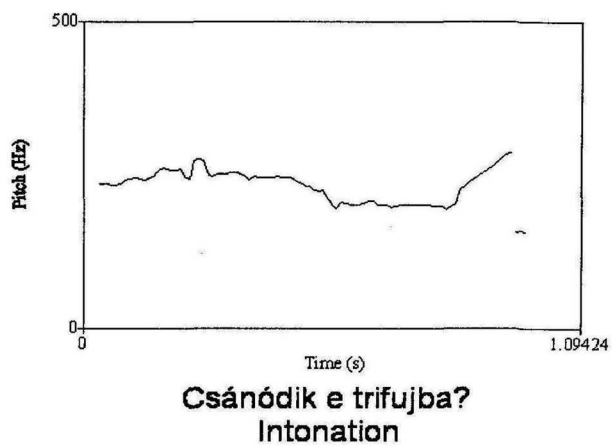
2. ábra

3. ábra

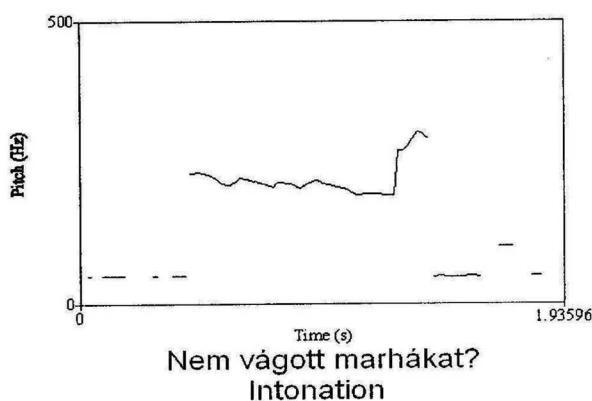

4. ábra

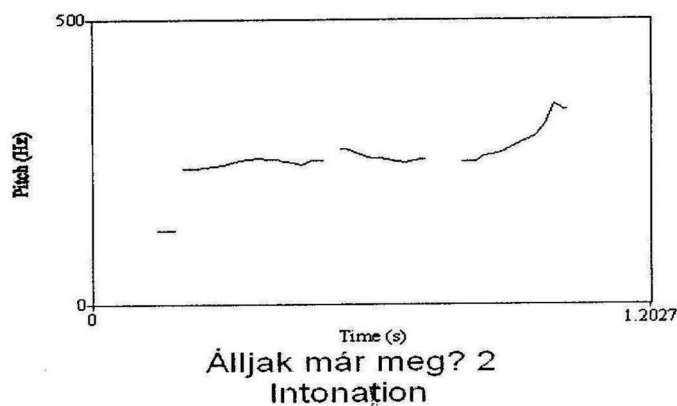
Az északi csángó falvakból máshonnan egyelőre nem tudtuk kimutatni ezt a kérdő hanglejtést, a hiány azonban elsősorban abból adódhat, hogy nagyon kevés felvétel származik más településekről (bár csak 3–4 olyan falu van, ahol még érdemes a gyűjtéssel próbálkozni), és azokon belül is véletlenszerűen bukkan fel csupán két szótagosnál hosszabb eldöntendő kérdés. A Szabófalváról kitelepült, Vrancea megyei Ploszkucényből egyetlen adatközlőtől van felvételünk, az ő több mint félórás szövegében egy szökőzáras kérdés hallható.

5. ábra

Megtaláltuk viszont ugyanezt a dallamformát Lujzikalagorban, a déli csángóság többi falujától kissé elkülönülő településen, egy esetben pedig Trunkon is (erről nem készült elemezhető felvétel).

6. ábra

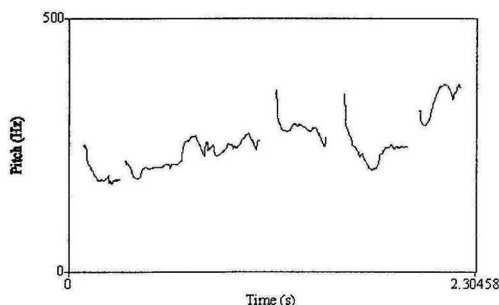
Évek óta folytatott gyűjtéseink során volt alkalmunk tanulmányozni a Szeret menti déli csángó településeken élők beszédét, de közöttük az említett két alkalom kivételével – legalábbis eddig – nem rögzítettük másutt ezt a jelenséget.

A legtöbb elemzett mondatban megfigyelhető, hogy az utolsó szótagon bekövetkező ugrást megelőző szakasz dallamvonala lényegesen nyugodtabb, néhol szinte nem is mozdul ki, ezért az utolsó szótagban tapasztalható hirtelen felszökés még erőteljesebb hatást kelt. Mindenesetre megemlítendő, hogy az északi csángó (szabófalvi és ploszkucényi) adatközlőknél általában nagyobb az ugrás, mint a déli csángó, lujzikalagori és trunki

mintákban. (A standardtól való eltérés jobb érzékelhetőségéért a példamondatokról köznyelvi beszélővel is készítettünk hangfelvételt, a markáns különbség jól megmutatkozik nemcsak a kérdés lezárásában, hanem a zárást megelőző szakasz intonációs differenciáltságában is. – A köznyelvi és a nyelvjárási beszélők felvételeinek elemzéséről, összevetéséről más alkalommal számolunk be).

Sajátos módon jelentkezik ez a dallamforma a visszakérdezésnél az egyik szabófalvi adatközlőnkkel készült felvételen:

7. ábra

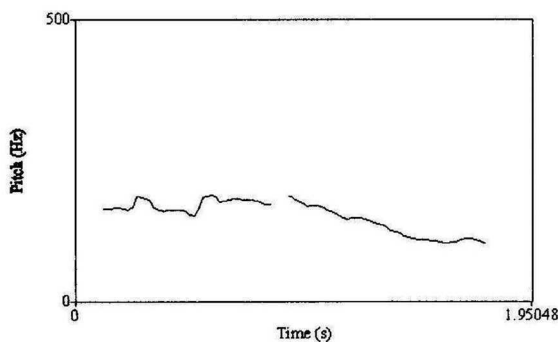

e Mama hány esztendősen meghalt?
Intonation

Amikor a gyűjtő felteszi a kérdést, hogy hány esztendősen halt meg az adatközlő édesanyja, az idős asszony nem hallja vagy nem érti jól azt, és megerősítést várva elismétli a kiegészítendő kérdést, de mivel az adott szituációban itt természetesen igenlő válasza számít, a mondat intonációját is megváltoztatja – a formailag kiegészítendő, de funkciójában eldöntendő kérdés szökőzárás lesz.

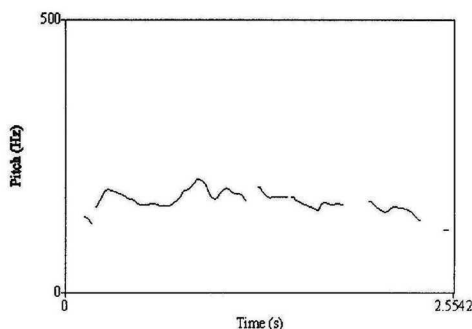
Az eldöntendő kérdés intonációja a moldvai magyar beszélők jelentős részénél más okkal is magyarázhatóan eltérhet (el is tér) a standard változattól. A moldvai székely lakosság körében hallható kérdőszavas eldöntendő kérdő mondat intonációja lényegesen különbözik az eddig tárgyalttól. Klézsei példákkal illusztráljuk, hogy az *-e*-vel és *vaj*-jal formált kérdés dallama lassan, fokozatosan ereszkedő. Mindkét mondatban hasonlóan, függő beszédben, tulajdonképpen idézetként fordul elő a kérdés (a második mondatban, a túl nagy terjedelem miatt a mondat eleje, az *Azt kérdezte*, nem szerepel az ábrán).

8. ábra

Azt mondja, felhoztad-e az oglindát?
Intonation

9. ábra

Vaj meg van kötve az esküvése?

Intonation

Az északi és – helyenként – a déli csángóban hallható szökőzáras és az említett székelly nyelvjárási kérdőszavas eldöntendő kérdés gyakori előfordulása azt eredményezi, hogy a moldvai magyar nyelvváltozatokban a magyar nyelvterületen elsődleges normatív alakváltozatnak tekinthető emelkedő/eső jellegű dallamforma ritkább, mint – természetesen a székelly kivételével – más nyelvjárásokban.

Kezdetben elsősorban a kérdő mondatokra figyelve nem tűnt fel eléggé, hogy az intonáció más mondat típusokban is mutat a magyar standardhoz képest eltéréseket. Az északi csángó beszélőknél igen gyakran hallható kijelentő mondatokban is hirtelen, váratlan szakasz- illetve mondatzárás: az általában várható ereszkedő dallamvonal helyett többször észleltünk eső, mégpedig meredeken eső dallamot. Ez az intonáció szinte tükörképe az előzőekben említett kérdő hanglejtésnek, gyakran viszonylag hosszú, egyenletes intonációjú szakasz végén – esetleg hirtelen rövid emelkedés, ill. szökés után – az utolsó szótagban feltűnően nagy esés következik be. A közeljövőben e mondat típus elemzésével is szeretnénk foglalkozni.

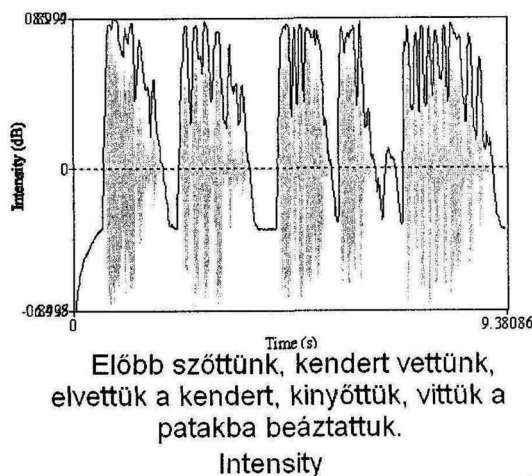
2. A csángóság körében tapasztalható nyelvi, nyelvhasználati sajátosságok leírására sok, sőt egyre több kutató törekszik, számos publikáció jelent meg e tárgyban az utóbbi esztendőkből, ezek azonban alig tekintenek túl a szegmentális elemeken. A jelenlegi helyzetben a nyelvjárás leírásakor már nem lehet figyelmen kívül hagyni a kétnyelvűségből eredő sajátosságokat, ugyanakkor meg kell kísérelnünk azt is, hogy tisztázzuk, bizonyos korábban nem nagyon kutatott nyelvi elemek tekinthetők-e általánosabban véve magyar nyelvjárási sajátosságnak. Ez vizsgálható és vizsgálendő lenne a lexikai és grammatikai elemeken túl is, elsősorban a beszéddallam, az intenzitás, a beszédtempó terén. A magyar nyelvet beszélők nagy többsége számára szokatlan szökőzáras kérdés vizsgálatakor természetes, hogy arra gondoljunk, az a román nyelvből a csángómagyarok nyelvjárásába átkerült intonációs sajátosság. Hasonló jelenségről ír Kontra Miklós az amerikai magyarok nyelvhasználatát vizsgálva: a bevándorlások még általános, a magyarra jellemző emelkedő-eső intonáció használatos mindkét nyelv eldöntendő kérdéseiben, majd fokozatosan változik a dallam, és az angolos emelkedő hanglejtés válik uralkodóvá a magyar nyelvhasználatban is, különösen a szünet utáni első megszólaláskor (Kontra 1995: 272). A moldvai magyar nyelvjárásokban a román hatást valószínűsíti, hogy a magyarhoz képest a román intonáció általában erősebb mozgékonyt mutat. A romániai nyelvészek körében ismert, hogy az erdélyi román nyelvjárások, amelyek hosszú ideje és állandó kapcsolatban vannak a magyar nyelvvel, a Kárpátokon túli román nyelvváltozatoknál jóval nyugodtabbak, kevésbé színes into-

nációjúak (Péntek 2001: 94). Moldvában tehát, ahol a magyar normatív változat nem, de a többségi román standard és a helyi román nyelvjárások egyaránt hatással vannak a fokozatosan asszimilálódó csángóság nyelvhasználatának alakulására, nyelvállapotára, természetes ennek a hatásnak a kevésbé ismert szupraszegmentális sajátosságokban való jelentkezése is.

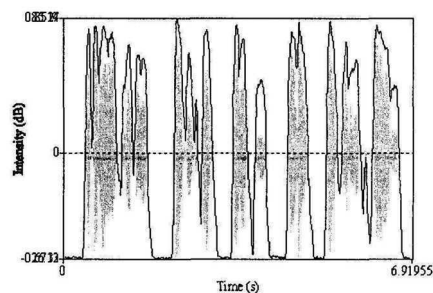
A mondatok elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a beszéddallam mellett feltétlenül foglalkoznunk kell a *d i n a m i k a* vizsgálatával is.

Amikor a fokozott dinamikájú nyelvjárási beszédről szólunk, nem egyszerűen csak a mondat- vagy szakaszhangsúlynak a nagyobb hangerővel való kiemeléséről beszélünk, hanem gyakran valamennyi érzelmi, logikai, ritmikai *h a n g s ú l y*, szóhangsúly szinte irreálissá növeléséről is. Számos magyar nyelvjárási hangfelvételt meghallgatva és összevetve egymással és a standarddal megállapítható, hogy a nyelvjárási beszélők igen sokszor dinamikusabban beszélnek, a hangerő hirtelen, lökészerű növelése, az egymást követő szótagokban bekövetkező jelentős dinamikai eltérés, a túl sok és túl erős hangsúly sokkal gyakrabban fordul elő náluk, mint a köznyelvben. Ezt Balassa József még debreceni és erdélyi nyelvjárási sajátosságként említi, kiegészítve azzal, hogy általában együtt jár a hangmagasság emelésével is (Balassa 1890: 71). A hangerő ilyenét változtatásával gyakran találkozunk a városi népi nyelvben is, megfigyelhető azonban, hogy leginkább a kevésbé iskolázott, a viselkedési normákra viszonylag kevesebbet adó rétegek jellemzője ez a sajátosság. Általában az *ér z e l m i t ú l f ű t ő t t s é g*, sőt, gyakran a *d u r v a s á g*, a *a g r e s s z i v i t á s* megnyilvánulásaként értelmezzük nem feltétlenül a hangosság miatt, inkább a dinamika ingadozása okozza ezt az érzést. A kiegyenlített hangos beszédet kevésbé gondoljuk erőszakosnak, de a harsányság többnyire jól érzékelhetően csökken a műveltebb társadalmi rétegekben. A nyelvjárási beszélők hangfelvételeiből vett minták azt mutatják, hogy a hangsúlyos szótagokban a hangerő néhol különösen kiugorhat, akkor is, ha azt nem magyarázhatjuk felfokozott érzelmi állapottal. Példáink különböző nyelvjárási régiókból származnak, palóc, déldunántúli és északkeleti adatközlőinknél egyaránt megfigyelhető a felsorolásokban, kiemelendő szótagokban az átlagosnál nagyobb hangerő, akkor is, ha egyébként a beszéddallam emelkedése nem tapasztalható hasonló mértékben. Valamennyi mondat esetében megfigyelhető a szaggatottság, amit a szinte minden szó kezdetén tapasztalható dinamikai kiugrás eredményez.

10. ábra

11. ábra

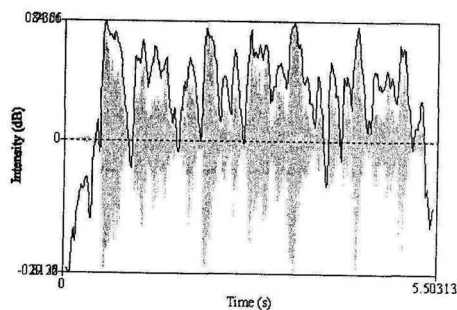

Mikor arattunk is, papucsba arattunk,
mi meg asszonyok, lányok...

Intensity

Az egyik példamondatról (az északkeletről) Tisza–Körös-vidéki anyanyelvjárású, de ma már köznyelvi beszélőnek tekinthető kollégánkkal is készítettünk hangfelvételt – ő logikailag az eredeti adatközlőnél jobban tagolja a szöveget, a közbevetett időhatározói mellékmondat jól felismerhető az ábrán, míg az első ábrán látható, az eredeti nyelvjárási hangfelvételtől készült intenzitás-görbe töredezett, ugyanakkor nem kellően tagolt.

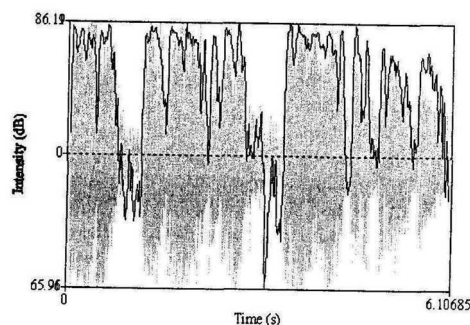
12. ábra

Tavasszal, mihenst már szántjuk a földet,
már málét is szoktunk akkor már vetni

Intensity

13. ábra

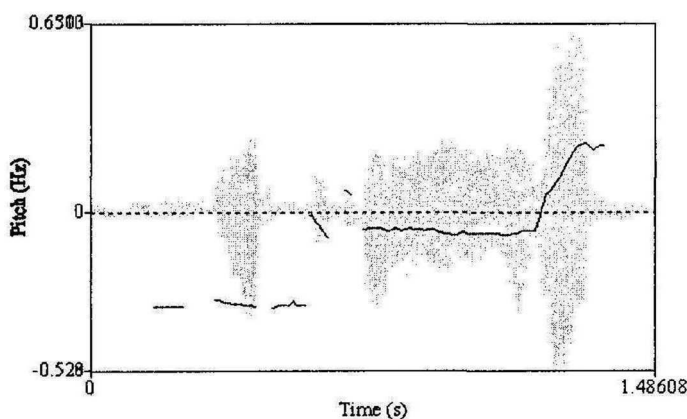
Tavasszal, mihenst már szántjuk a földet,
már málét is szoktunk akkor már vetni

Intensity

Balassa szerint a „hullámszás” a magyar nyelv jellegzetes sajátossága, az ő megfigyelése szerint – mint már fentebb említettem – Debrecenben és Erdélyben gyakori. Moldvai adatközlőink körében nagy számban fordul elő – sokszor eleve nagyobb hangerővel, néhol szinte kiabálva mondott szövegben is – hasonló dinamikai kiugrás. A standardot beszélő hallgató számára ez a nagyon intenzív beszédmód a normától bizony távolinak tűnik, tovább fokozhatja az idegenkedést, ha – és ez különösen az északi csángóknál fordul elő – a szóhangsúly is „elcsúszik”: nem az első, hanem leginkább a második szótagra kerül, és itt jelentkezik a dinamikai csúcs is.

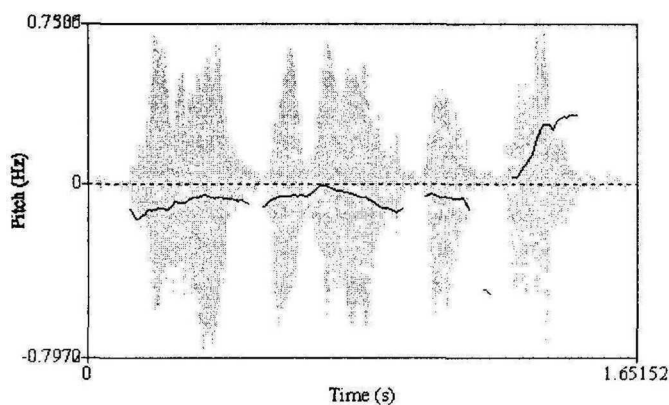
Alábbi példamondataink a szabófalvi eldöntendő kérdések közül valók, mindkettőben egyértelműen látható, hogy bennük mind a dallam, mind a hangerő az utolsó szótagot emeli ki. Az első mondatban azonban a szökőzár előtti mondatszakasz a Szabófalvára elsősorban jellemző monoton, „lebegő” intonációjú, dinamikailag is kiegyensúlyozott, a másodikban viszont a fentebb említett dinamikai töredezettség előzi meg az utolsó szótagban mutatkozó kiugrást.

14. ábra

Érti kend meg magát?
Intonation

15. ábra

Mennek haza ma Pestre?
Intonation

Amennyiben a dallam és a hangerő egyaránt eltér a köznyelvi normától és – mint az eldöntendő kérdésnél – az utolsó szótagot teszi nyomatékosná, a magyar nyelvben idegen hangsúlyt eredményez. Ha a nyomaték a szakasz vagy mondat végére kerül, és a hang- és a morfémarendszerben, szókészletben mutatkozó szokatlan elemek (zártabb, valamint veláris illabiális magánhangzók, *ɫ*, *β*, ideidők, román kölcsönszavak stb.) társaságában jelentkeznek, az átlagos magyar anyanyelvi hallgató számára ha nem is érthetlenné, de nehezen érthetővé teszi ezt a nyelvváltozatot.

Az eddig említetteken kívül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a beszédtempót, illetőleg a beszéd ritmusát sem. Ezzel még nem foglalkoztunk igazán, de gyakran találkoztunk akár viszonylag rövid szakaszon belül is a beszédtempó fokozásával vagy lassításával. Ez a beszéd ritmusát rendkívül kiegyenlítetlenné teszi, de nem egyszerű eldönteni, hogy a tempó lassulását adott esetben a nyelvi bizonytalanság, hezitáció okozza, vagy esetleg a nyelvjárásban egyébként is tapasztalható sajátosságról van szó. E kérdés eldöntéséhez további adatközlők megnyilatkozásainak elemzésére van szükség.

A fentiekben csupán egy nyelvjárási régió néhány szupraszegmentális sajátosságát említettem. Folytatva a vizsgálódást, erőt próbáló feladat áll előttünk, immár több évtizedes lemaradást bepótolandó: a tíz nyelvjárási régió intonációs rendszere még mindig feltárára vár.

Irodalom

- BALASSA JÓZSEF 1890. Az 'éneklo hangsúly'. *Magyar Nyelvőr* 19: 70–73.
- CSÜRY BÁLINT 1925. *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 22. sz. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- DEME LÁSZLÓ 1962. A hanglejtés. In: TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FODOR KATALIN 1991. Idegen sajátosságok a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében (egy percepciós kísérletről). In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE. 176–184.
- GÓSY MÁRIA 1993. A kiegészítendő kérdés dallamváltozása. *Magyar Nyelvőr* 117: 443–457.
- HEGEDŰS LAJOS 1930. *Magyar hanglejtésminták grafikus ábrázolása. Kísérletfonetikai tanulmány*. A Bécsi Collegium Hungaricum Füzetei V. Budapest: Királyi Egyetemi Nyomda.
- KONTRA MIKLÓS 1995. Módszertani megjegyzések az amerikai magyar eldöntendő kérdőintonáció kapcsán. In: KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 271–285.
- MAGDICS KLÁRA 1958. A bukovinai magyar telepesek hanglejtése. In: *Nyelvtudományi Értekezések* 17. sz. 31–52.
- MAGDICS KLÁRA 1964. A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. *Magyar Nyelv* 60: 446–462.
- MARKÓ ALEXANDRA 1999. Intonációról az ezredfordulón, avagy minden így marad? *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 25: 29–41.
- OLASZY GÁBOR 2002. A magyar kérdés dallamformáinak és intenzitás szerkezetének fonetikai vizsgálata. In: *Beszédkutatás* 83–99.
- PÉNTÉK JÁNOS 2001. *A nyelv ritkuló légköre*. Kolozsvár: Komp-Press, Korunk Baráti Társaság.
- VARGA LÁSZLÓ 1993. *A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai*. Nyelvtudományi Értekezések 135. Budapest: Akadémiai Kiadó.

(Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. ZELLIGER ERZSÉBET. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest, 2007. 213–229.)

A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól

A kisebbségben élő magyarok nyelvhasználatának kérdéseiről – részben az otthoni, részben a magyarországi kutatók tollából jónéhány tanulmány jelent meg. Ezekhez az írásokhoz sorolhatók azok a vizsgálati eredmények, amelyek az erdélyi magyarok nyelvállapotát tükrözik. Ugyanakkor a romániai politikai események indították el azt az emigrációs hullámot, amely egész régiókon átzúdult. A nyelvtudomány, a nyelvészek élénken reagáltak erre a mozgásra, s az erdélyi menekültek, az Erdélyből érkezett magyar anyanyelvű csoportok nyelvhasználatában jelentkező változások vizsgálata szinte azonnal meg is indult (BARTHA 1991, 1992).

Szinte ugyanebben az időszakban fedezték fel újra a csángókat is, ezt az évtizedeken át lényegében megközelíthetetlennek tartott archaikus nyelvjárású magyar népcsoportot. Érdekessé váltak nem csak néprajzi, dialektológiai szempontból, hanem azért is, mert a legszemléletesebben az ő nyelvállapotukon lehetett nyomon követni a nyelvváltás folyamatát. A „csángósodás” – a korábbi pejoratív jelentést még tovább fokozva – a halmozottan hátrányos nyelvi helyzet, a nyelvi elsivatagosodás szinonimájává vált. Egy népcsoport belső fejlődésének arra a pontjára jutott, amely az anyanyelv feladásától, a magyarsághoz kötődés kérdésessé válásától már csak egy lépésnyire van.

Nincs tudomásom azonban arról, hogy ennek a népcsoportnak, a csángóságnak a magyarországi magyarsággal való találkozásával foglalkoztak volna. Bár a terjedelem szabta korlátok miatt csak rövid áttekintés adható, ennek a találkozásnak néhány felemás, furcsa vonásáról saját tapasztalataim alapján említést teszek.

Az erdélyi magyarság és a csángók kapcsolata, viszonya az elmúlt évszázadok során eléggé ambivalensnek bizonyult. Nyilvánvaló tehát, hogy nem kezelhető azonos módon az anyaországi magyarokkal való kapcsolatuk sem. Ha ezt a viszonyt kívánjuk vizsgálni, szemügyre kell vennünk külön-külön a magyarországi és az erdélyi magyarok, valamint az erdélyi magyarok és a csángók egymáshoz való viszonyát, abban a biztos tudatban, hogy a magyarországi és a moldvai magyarok közötti kapcsolatok egészen más jellegűek, más tartalmúak. Ugyanakkor ahhoz, hogy ne csak alkalmilag életre kelő, vékony összekötő szálak szövődjenek a magyarországiak és a moldvaiak között, feltétlenül szükséges az erdélyi magyarok aktív közreműködése.

A csángók nyelvi, nemzetiségi hovatartozásának kérdése szinte azóta vetődik fel rendszeresen, amióta csak tudunk létezésükről.

A csángó identitásproblémát indukáló politikai, szociális, kulturális összetevőket az alábbiak szerint lehet összefoglalni, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a tényezők nem választhatók el egymástól, szorosan összefonódnak, kiegészítik, erősítik egymást.

1. A csángóság az egyetlen olyan magyar népcsoport, amely ugyan az anyaország közvetlen közelében – csekélyke kapcsolatot tartva azzal, de lényegében egykori emigránsként – nagy tömegben él, s gyakorlatilag magyar fennhatóság alatt sohasem állt. A ma a környező országokban élő nagyszámú magyarságtól eltérően nincs meg gondolkodásmódjában az a jogfolytonosság-tudat, amely a magyarsághoz való kötődést segítené. Ez az öntudat (jobb híján nevezem így) éles választóvonalat húz az erdélyi magyarok és a csángók közé, bár ma már valamennyien ugyanannak az államnak a polgárai.

2. A legnagyobb gondot a legtöbben abban látják, hogy a XIX. század első évtizedeiben, amikor Közép- és Kelet-Európában a nemzetté válás folyamata lezajlott, amikor a nemzet fogalma kialakult, a nemzeti hagyományok, a nemzeti értékrend formálása történt, a csángóság már végérvényesen lefűződött a magyarság egészéről. Nem jutott el hozzájuk már szinte semmi annak a mozgalomnak az eredményeiből, amely a nemzeti nyelv tudatos megújítására indult, s amely szinte újjáformálta szókincsünk jelentős részét. Nem csak a nemzet, nemzetiség fogalma, a magyarsághoz tartozás tudata, hanem a nyelvújításkor és utána keletkezett szavak is ismeretlenek maradtak számukra. Kívül kerültek a magyar nemzeten, de nyilvánvaló idegenségük miatt a korábban Magyarországhoz hasonlóan sok nemzetiségű és vallású Moldva öntudatosodó románsága (de a csángóság maga is) kirekesztette őket a román nemzetből is. Hasonló helyzetben egyetlen más magyar népcsoport sincs, mert a Kárpát-medencén belüli magyarság, még ha idegen környezetben élt is, ezen a nemzetté válási folyamaton átment.

3. Sajnos, újabban már nem csak a csángók, hanem más, az országhatáron kívül élő magyar csoportok problémája is, hogy a nemzettudat formálásában fontos szerepet játszó saját értelmiségük nincs. Ennek látványos negatív hatása jól lemérhető a burgenlandi magyar nyelvjárászigeten, ahonnan az Ausztriához csatolás után elvándorolt az értelmiség, míg a csángóknál ez a hiány folyamatos volt és maradt. A csángóság Moldvába kerülése óta közemberekből állt, így hiányzott a hazai reformkori mozgalmakban főszerepet játszó középneveltség is. A legtöbb „csángó” értelmiségi Moldvába Erdélyből került. Elvértve akadt a szabófalvi Perka Mihályhoz hasonló „fáklya”, aki – Erdélyben, Kolozsváron töltött egyetemi évek után – visszatért szülőföldjére. Nagyon kevesen tudtak olyan erősek lenni, hogy nyelvüket is megtartva szerezzenek diplomát valamelyik román egyetemen. Inatag magyarságtudatuk nemigen bírja ki a többéves idegen hatást. A magyar iskolák, az anyanyelvű értelmiség hiánya okozza, hogy saját írásbeliségük gyakorlatilag nincs. Hasonló jelenséget pl. Erdélyben csak újabban és inkább a szóránymagyarság lakta területeken tapasztalunk, hiszen hagyománya van a magyar írásbeliségnek, s a magyar nyelvű sajtó, könyvkiadás, családi és környezeti hatás akkor is érvényesül, ha az iskolában nem is mindenki tanul magyar nyelvet, helyesírást.

4. Nagyon fontosnak tartom (Benda Kálmánhoz csatlakozva), hogy a csángóság a magyarság nagy részének kultúrájától idegen, „bizánci” kultúrájú környezetben él. Más világszemlélet, gondolkodásmód, más magatartás, más értékrend, legláthatóbb módon pedig az eltérő vallás jellemzi a keleti és a nyugati kereszténységet. Az ortodox vallású környezettel hangsúlyosan áll szemben a csángók számukra mindennél fontosabb római katolicizmusa, bár e vallás anyanyelven való gyakorlásában őket évszázadok óta igyekeznek akadályozni. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a több évszázados együttélés hatással volt a csángókra is, kultúrájukban megjelentek a Kárpátokon belül élő magyarságtól eltérő vonások is. Az identitásproblémát ez a kettős kötöttség okozza, s talán még inkább az, hogy a több évszázados lenézettség, számkivetettség, a senkihez, sehová sem tartozás érzését alakította ki.

A mai csángók – váratlanul kikerülve elzárt világukból – Magyarországra érkezve szemben találják magukat azokkal, akik hozzájuk képest sokkal magasabb életszínvonalon élnek, más a kultúrájuk, sok bennük a szokatlan, idegen vonás, de magyarul beszélnek, magyarul beszél a tv, a rádió, az otthon lenézett, megvetett magyar nyelvvel találkozni mindenütt, magyar nyelvű az istentisztelet, a tanítás, de ez egy más magyar nyelv, mint az otthoni, az újságot, feliratokat, cégtáblákat magyarul írták, magyar helyes-

írással, a csángók számára olvashatatlanul. A magyar anyanyelvvel és az azt beszélőkkel való találkozás, bizony, nagy megrázkódtatást okoz a moldvai magyaroknak – nem kevésbé a velük való megismerkedés a magyarországiaknak.

Még a jobb indulatú magyarországiak is elveszítik egy idő után a türelmüket, amikor megtapasztalják, mit jelent a nyelvújítás utáni szavakat nem ismerni, a kultúrszavakat, kifejezéseket idegen nyelvből átvenni. Jelen voltam, amikor egy magyar idegenvezető a Hősök terén egy csángó csoportot kalauzolt. Negyedórányi reménytelen küzdelmet vívott a saját anyanyelvével, igyekezett elkerülni azokat a szavakat, amelyeket újabb keletűeknek gondolt, de amikor rájött, hogy nem csak a nyelvvel, hanem a magyar történelem, a magyar kultúra ismeretével is baj van, feladta a harcot: megkérte a román tolmácsot, segítsen. Így azután a magyar tanárnő a moldvai magyaroknak a magyar történelemről román tolmács segítségével beszélt.

A magyarországiak nagy része egyáltalán nincs tisztában azzal, hogy a csángók nem erdélyiek, sőt, nem székelyek. Ha lassan is, de az utóbbi években legalább ezekkel a fogalmakkal úgy-ahogy megismerkedtek már. A legtermészetesebb módon beszélnek Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Temesvárról, s nem értik, hogy a csángók nem értik! Hogyan is értenék? Román iskolába járnak, a földrajzot, történelmet, irodalmat nemcsak román nyelven, de román szemlélettel is tanulják, s nincs, aki kiegészítse ezeket az ismereteket. Azt hiszem, alig van erdélyi magyar, akinek Tamási Áron neve ne mondana valamit. A csángó gyerekek biztosan nem tanulnak, legfeljebb véletlenül tudnak, hallanak róla. Olvasni pedig legfeljebb román fordításban olvashatják, mivel a magyarnak csak szóbeli változatát ismerik, csak románul írnak-olvasnak. Csak egy-két faluban próbálkozik néhány lelkes „amatőr néptanító” a magyar helyesírás megismertetésével. A román helyesírással csángó nyelvjárásban írt szöveg megfejtéséhez pedig szinte nyelvtörténeti szövegolvasási gyakorlat szükségeltetik...

A csángókkal kapcsolatosan gyakran említett ún. „félnyelvűség” (FÜLEI-SZÁNTÓ 1992: 39), tehát a magyar anyanyelv perifériális változatának és a román államnyelvnek a keveredéséből született, mások számára szinte érthetetlen helyi nyelvváltozat használata, jó esetben mellette a román helyi – esetleg irodalmi nyelvi – változatának ismerete nyilván nagymértékben lehet kiváltó oka a kisebbségi érzés kialakulásának, de bizony olyanoknál – pl. Magyarországon tanuló diákoknál – is észlelhető, akik a nyelvi tudatosságnak jóval magasabb szintjén állnak. Magam rendszeresen találkozom e csoport tagjaival, tapasztalataimat tehát elsősorban az ő körükben szereztem.

Valószínű, hogy a két csoport esetében más-más jellegű identitásproblémáról van szó: míg az iskolázatlan, sem a magyar, sem a román irodalmi nyelvet nem ismerő egyszerű embereknél a nyelvi kiszolgáltatottság egyértelműen meghatározó tényező, addig az értelmiségi vagy leendő értelmiségi az esetek jelentős részében kénytelen észlelni a román és magyar nyelvi ismeretei közötti minőségi különbséget. Mivel a továbbtanulás útja egészen a legutóbbi időkig kizárólag a román nyelvű – és szellemű – tanintézetekbe vezetett, az értelmiségivé válás feltétele a román irodalmi nyelv elsajátítása volt. Ha pedig már valaki egy szakmát, egy tudományágat jellemző szaknyelvet megtanult, természetessé válik ennek a domináns nyelvnek a folytonos használata. A tizennégy éves kortól mellőzött anyanyelv beszűkültsége, avíttága a városba került, mindenre fogékony fiatalok számára különösen taszítóvá válik.

Az utóbbi években végre felfedezték újra nálunk is, hogy a csángók asszimilációját megállítani csak az értelmiség kinevelésével lehet. Úgy érzem azonban, hogy a fokozatosság érvényesítése nélkül csak tovább növeljük a nyelvi-nemzeti hovatartozás problémája okozta sokkot az ide került diákok körében. A jelenlegi gyakorlat szerint

ugyanis a fent említett középiskolás gyerekek közül bizonyos létszámot Magyarországon „beiskoláznak”. Ezek a 17–18 éves fiatalok általában igen jól beszélnek már románul, s alig-alig csángóul, azaz magyarul. Ha nálunk magyar diákok közé kerülnek, úgy érzik, hátrányban vannak nyelvük miatt, s mivel a közös anyanyelv **nem** köti össze őket magyar társaikkal (s mivel a magyar oktatók jelentős része nincs is tisztában problémáikkal, és megköveteli tőlük a magyarországiakkal azonos szintű anyag- és nyelvismeretet), mintegy védekezésül külföldinek, **nem magyar** anyanyelvűnek mondják magukat – így az esetek többségében elnézőbben viselkednek velük, mint a hazai hallgatókkal. Talán még rosszabb azonban, ha azonnal a könnyebb ellenállás irányában haladva szinte „letagadják” magyar nyelvismeretüket – így többnyire mindjárt idegenként kezelik őket, vagyis román nyelvűségükre hivatkozva nem magyar mivoltukat erősítik.

Erre a gondra megoldást véleményem szerint csak az jelenthet, ha fokozatosan fogadtatjuk el a csángókkal a magyarországi köznyelvet, a magyar környezetet. A nyelvi, földrajzi, kulturális, gondolkodásbeli különbségek több lépcsőfoknyi eltérést okoznak, s aki ezeket egyszerre akarja átlépni, ha csak nem kivételes tehetség, bizony nagyot eshet, s egész életre szóló súlyos sérüléseket szenvedhet. Ezt a bukást elkerülendő nagy mértékben kell az erdélyi magyarságra támaszkodnunk. Most már elmondható, hogy az erdélyi értelmiség egy része megértette felelősségét, s talán tenni is próbál a moldvai magyarság megtartása érdekében. A legnagyobb szerepet most is, mint Zöld Pétertől Domokos Pál Péterig eddig is, a csíkiak játsszák. A csíksomlyói és csíkszeredai iskolák néhány magyar pedagógusa fokozatosan kezdi meg (már általános iskolás korban) a magyar nyelv és kultúra oktatását a csángó gyermekek körében.

A tudatos anyanyelvi nevelés és a hungarológiai ismeretek, a csángó nyelvjárás és néphagyomány értékes voltának tudatosítása néhány éven belül talán változtathatja a mai, eléggé lehangoló képen – talán elérhetővé válik, hogy ne csak ugródeszkanak, az otthonról való elkerülés eszközének tekintsék a magyar nyelven való tanulást, s érzelmileg és tudatosan is vállalják az azonosságot a magyarországi magyarokkal.

Irodalom

- BARTHA CSILLA 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 1: 77–87.
 BARTHA CSILLA 1992. Sztenderdizáció és/vagy nyelvi asszimiláció? In: KONTRA MIKLÓS szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 19–28.
 BENDA KÁLMÁN 1989. *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. Budapest, 9–51.
 FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1992. Bomló kétnyelvűség. In: KONTRA MIKLÓS szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 39–45.
 HALÁSZ PÉTER 1991. Kik azok a csángó magyarok? *HÍD* 19–30.

(Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Szerk. KASSAI ILONA.
 Budapest, 1995. 121–127.)

Moldvai családnevek

Nem lévén igazán névkutató, először szükségesnek tartom, hogy jelezzem: az adott témával dialektológusként, moldvai gyűjtőútjaim alkalmával kerültem kapcsolatba, a nevek hangalakja keltette fel érdeklődésemet, a szigorúbban vett névtani kérdések csak a későbbiekben vetődtek fel számomra.

A túlon túl tágan értelmezhető cím is ezzel a kiindulással magyarázható – a névanyag megközelítésének lehetőségei csak annak alapos tanulmányozása után rajzolódtak ki. Ez tehát az első kísérlet a rendszerezésre, s jóval nagyobb feladatnak bizonyult, mint amire számítottam, tehát feltétlenül folytatni kívánom a munkát, ez csupán az első lépés a megoldáshoz vezető úton.

Arra szeretnék választ kapni, hogy Bákó városának családnevei között az olvasat alapján milyen feltételezhetően magyar (vagy magyar eredetű) nevekkal találkozhatunk, ezek a nevek névtani szempontok alapján milyen típusba sorolhatók, ill. végül is arra, hogy a családnevek hogyan tükrözik az asszimiláció folyamatát. Forrásul az Arany oldalak (Arim Pagini) Bákó megyei telefonkönyvet választottam, annak is a 2002/2003. évi kiadását. A telefonkönyv ugyan nem érint bizonyos (sajnos gyakran éppen a számunkra esetleg leginkább érdekes) társadalmi rétegeket, csoportokat, hiszen a legkevésbé tehető emberek még nem, a leginkább jómódúak viszont már nem tartoznak abba a rétegbe, amelynek tagjai vonalas telefonnal rendelkeznek, ill. akiknek telefonszáma publikus, mégis ez a gyűjtemény a legkönnyebben hozzáférhető, a tényleges névanyagot tartalmazza. Ebben az időszakban a mobiltelefonok használata még nem volt általános, még nem szorította ki teljesen a vonalas telefont, viszont ez utóbbi még rendelkezett annyi presztízzsel, hogy ott legyen lehetőleg minden, akár a legkisebb mértékben is polgárosodásra törekvő családban.

Bár a telefonkönyvben a cégek, vállalkozások is szerepelnek, ezekkel itt nem foglalkozom, vizsgálódásom csak a teljes névvel szereplő egyéni előfizetők körére szorítkozik.

Miért választottam éppen Bákó városát? Bákó a moldvai magyarság fővárosa, 2002-ben 175 000 lakosa volt, s ennek alig több mint 1%-e vallotta magát magyarnak – vagyis hozzávetőlegesen maximum 200 fő –, 80 fő pedig csángónak. A most folyó népszámlálás adatainak megismerése után lehet csak arra a kérdésre választ kapnunk, hogy a magyarság asszimilációjának folyamata változott-e valamilyen irányban érzékelhetően az elmúlt évtizedben. Bákó évszázadok óta fontos kereskedelmi, kulturális, gazdasági központ. Ma megyeszékhely, jelentős ipari létesítményekkel, felsőoktatási intézményekkel, ahol sokan fordulnak meg a városi lakosságon kívül a környék falvai és távolabbi vidékek alkalmilag idelátogató vagy huzamosabban itt-tartózkodó lakói közül is. Bákót körülveszik a csángó és román falvak, a beköltözés a városba ezekről a településekről gyakori jelenség. A magyarok – nem ritkán talán csak mint katolikusok – jelenlétéről valamennyi történeti forrásban bőven találunk adatot (bár manapság a városi életet, a viszonylagos kényelmet kevésbé vonzóvá tevő drágaság, a nagyobb anyagi megterhelés, a lakótelepi lakások fenntartási költségei, a munkanélküliség okozta fizetéseképtelenné válás miatt a falvakba való visszaköltözés sem ritka), de az országon belüli migráció Erdélyből – s nemcsak a Székelyföldről – és román vidékekről is sodort és sodor ide újabb lakosokat (emlékezzünk a legújabb korban a Ceaușescu-éra idején elterjedt gyakorlatra, a magyar értelmiségiek – orvosok, tanárok stb. – magyarok nem lakta vidékekre helyezéséről, a tömeges áttelepítésekről). És természetesen nem feledkezhetünk meg az egyéb nemzetiségekről (szláv /ukrán, lengyel/, német) sem, akiknek

a száma ma a statisztikák szerint szintén elenyésző, de pl. a névanyagban egykori és mai jelenlétük nyomai nyilvánvalóan kimutathatók. Mint a nagyvárosokban általában, mindez szükségszerűen vezetett oda, hogy a városi őslakosság és a beköltözők együttese rendkívül kevertté, nyelvileg, etnikailag vegyessé vált. Ezt tükrözi a névanyag is, ebből kell – és reményeim szerint lehet – visszakövetkeztetni arra, hogy milyen magyar, ill. magyar eredetű családnevek jelenhettek meg a moldvai nagyváros lakosai körében. Végso soron ezeknek a neveknek az elemzése, típusa, földrajzi és időbeli jelenlétének összevetése Moldvában és a magyar nyelvterület más vidékein értékes adatokkal járulhat hozzá a moldvai magyarság történetének alaposabb megismeréséhez. Azt azonban, hogy az adott név viselője magyar nemzetiségű vagy anyanyelvű, a legtöbb esetben nem állíthatjuk teljes bizonyossággal. Román vagy román eredetű nevek a csángók körében már a XVII. században is jelentős számban fordulnak elő, pl. foglalkozásnevek (HAJDÚ 1980). Vannak olyan családnevek, amelyekről nem állapítható meg, milyen nyelvűek lehetnek viselőik, párhuzamos névadás eredményeként mind a magyar, mind a román nyelvűek körében megtalálhatóak (pl. *Adam, Abel* stb.), ugyanakkor a magyar nevek mögött gyakran már elrománosodott, a magyar nyelvet talán generációk óta nem használó családokat találunk. JANITSEK JENŐ figyelmeztet arra, hogy a románság magyar eredetű neveivel még nagyon kevesen foglalkoztak, ez a feladat még megoldásra vár (JANITSEK 2009).

Az alábbiakban azokat a jelenségeket veszem sorra, amelyek véleményem szerint segíthetnek a tájékozódásban.

Ezek részben **ortográfiai**, részben **névtani** vonatkozású jelenségek, de némelykor a **helyismeret** nyújtotta támaszra is szükségünk lehet. FARKAS TAMÁS (FARKAS 2008) névváltoztatással kapcsolatos megfigyeléseit és VÖRÖS FERENC felvidéki tapasztalatait (VÖRÖS 2004, 2009) igyekeztem felhasználni munkám során. Az ortográfiai szempontok figyelembe vétele esetünkben különösen fontos, hiszen Moldvában a magyar írásbeliséghez való viszony némiképp eltér nemcsak a felvidékitől, délvidékitől, hanem az erdélyitől is. Míg a Trianon után elcsatolt területeken volt, és a mai napig van hagyománya a magyar írásbeliségnek, addig ez Moldvában hiányzik, a csángók között csak kevesen vannak, akik megtanultak magyarul írni-olvasni, a korábban általános teljes vagy fél-analfabetizmust a román írástudás váltotta fel. Az állami és egyházi anyakönyvezés is a román helyesírás szerint történt, a név tulajdonosa sem tudta leírni jól a nevét, ez pedig – és az anyakönyvvezető magyar nyelvtudásának hiánya, nem ritkán a felülről irányított elrománosítás – igen gyakran eredményezte, hogy egy-egy név szinte felismerhetetlenné vált a papíron. Éppen ezért feltűnő, ha magyar helyesírású névvel találkozunk.

Az ortográfiai jellegű sajátosságok közül az első csoportba azokat sorolom, amelyeknél a név **eredeti hangalakja lényegében megmarad**, a névnek viszonylag pontos leírása történik, legfeljebb a mellékjelek alkalmazása vagy éppen hiánya jellemző, illetve a román helyesírás hangjelölése érvényesül. (A továbbiakban a bármilyen szempontból kérdéses vagy nem egyértelműen kategorizálható adatok után ? jelet teszek.) Természetesen ezen a kategórián belül is a legegyszerűbb az, ha az **eredeti magyaros írásmód megőrződik**: vagy teljesen, vagy úgy, hogy az esetleg ellentmond a román helyesírás szabályainak, azaz a román olvasat eltér a magyartól, esetleg olyan betűt is tartalmaz, amely nincs meg a románban, illetve a magyarban is archaikus jelnek számít (*y, tz, ts, cz, th, ew*, betűkettőzés: *ss, ll* stb.). Ezekben a nevekben vagy eredetileg sincs ékezetes magánhangzójel, vagy az átírásban – két kivételtől (*Kádár, Löwingher*), illetve egy felemás megoldástól (*Fulöp*) eltekintve – lemaradt, de a magyaros írásmódot egyébként megőrzik. Jellemzően ide sorolhatók még a román írásrendszerből hiányzó *k-t, sz, cs, ny, zs, ty, gy, ly* betűket tartalmazó nevek is (ezek többsége valószínűleg újabban

került a moldvai névanyagba, még nem változtak el, érdemes összevetni írásmódjukat a nyilvánvalóan régebbi névalakulatokkal): *Albert, Andor, Antal, Aradi, Balog, Barna, Bartha, Benke, Berecz, Bereczky, Bertalan, Birtalan, Bodor, Both, Erzse, Ferentz, Fodor, Gabos, Garai, Gergely, Gyorgylorincz, Hideg, Hollo, Huszar, Incze, Intze, Kati, Kelemen, Kemenyfi, Kercso, Kezdi, Kincses, Kicsi, Kiss, Kocsis, Konya, Kovacs, Kurko, Mathe, Matyas, Mihaly, Mihalyi, Nagy, Pall, Pap, Papi, Pentelei, Puha, Ratz, Remetei, Roka, Soos, Sebe, Sima, Simon, Suba, Szabo, Szasz, Szekely, Szalontai, Szigeti, Szoboszlai, Tiba, Theweş (sic!), Toth, Varga, Vass, Veress, Vidra, Vincze*. A pusztán **ékezethiányos** nevek igen nagy számban fordulnak elő, de ha kizárólag ez az eltérés az eredeti írásmódhoz viszonyítva, még könnyen felismerhető az adott név: *Adam(?), Aron(?), Arva, Balan(?), Balint, Ban, Banfi, Beres, Biro, Bonis Bota, Eva, Fabian, Gabor, Gal, Hazi, Hollo, Horvat, Istvan, Mandi, Mate, Molnar, Monar, Pal, Paladi, Palko, Peter, Pinter, Sandor, Santa, Sarig, Sebok, Soltan, Vago, Vari*.

Az egyes hangok jelölésére alkalmazott betűk eltérése tapasztalható a következő csoport névanyagában; ezek olvasásához már a román írásmód minimális szintű ismerete szükséges (példáimat nem a teljesség igényével válogattam): **s–ş** *Ambaruşi, Ambruş, Andriş, Aruş, Balaşa, Barabaş, Bartoş, Başa, Boros, Doboş, Farkaş, Fedeleş, Fogaraşi, Gondoş, Havaş, Havaşi, Henteş, Iştan, Iştvan, Kerekeş, Kincseş, Nemeş, Oraş, Peşti, Piştă, Pontoş, Şandru, Şimon, Şipos, Şipoş, Szekereş, Temeş, Verdeş, Vereş*; **a–ă** *Bică, Budăi, Buză, Vărga, Zăla*; **c–ţ** *Luţa, Fabriţius, Ferent, Ţiganoş*; **j–i** *Haidu, Iani, Puia*; **k–c** *Antica, Baca, Boca, Botca, Cata, Catalin, Falca, Tinca*; **sz–s** *Oros, Sereda, Soltan*; **k–ch** *Chende, Patachi, Zichil (?)* – esetleg [*< Székely*]; **cs–ci, cs–ce** *Baciu, Borcea, Magdici*; **g–gh** *Ghedeon, Gherghel*; **a palatális hangok jelölése** (itt már gyakran találkozunk következetlenséggel): **gy–ge, gy–gi /-ghe, -ghi/, gy–de, gy–di** *Genes, Maghiar, Ghiula, Bodea, Bogeia, Boghia* (kérdéses, hogy itt Boda vagy Bogya, esetleg Boglya (?) az olvasat); **ly–li, ly–le** *Mihali, Bolea (?)*; **ny–ni, ny–ne** *Gunea (?)*; **ty–ti, ty–te** *Matias, Mateas*; **zs–j** *Balaj, Jiga, Jaba (?)* stb.

A **fonéma-, ill. hangrendszerben mutatkozó eltérések** már nagyobb problémát jelentenek: az **a** és a palatális labiális hangok (**ö, ü**) hiánya a románban szükségszerűen jár hanghelyettesítéssel a beszélt nyelvben, s ez nyilvánvalóan megjelenik az írásképen is. Ugyanakkor ez a különbség nem minden esetben adódik a magyar és román nyelv közötti eltérésekből, hiszen a moldvai magyar nyelvjárási sajátosságok is eredményeznek hasonló jelenséget – így a **nyílt e**, az **a-zás** vagy éppen a **zártabb magánhangzók ejtése**, az **illabialitás** (*Ardei* [*< Erdélyi, Erdei*], *Dămătărcă* [*< Demeterke*], *Eriş* [*< Erős*], *Fador* [*< Fodor*], *Caşeriu* [*< Keserű*], *Imbrişca* [*< Imbriske*], *Oşel* [*< Aczél*], *Osoloş* [*< Aszalós*], *Randaşu* [*< Rendes*], *Fiştoş* [*< Füstös*], *Feldeş* [*< Földes*], *Ghinguş* [*< Gyöngyös*]). A középső nyelvválású hosszú magyar magánhangzók román diftongusos ejtése és jelölése általános (*Birău* [*< Bíró*], *Budau* [*< Bodó*], *Cătău* [*< Kató*], *Ciangău* [*< Csángó*], *Haidău* [*< Hajdó, Hajdú*], *Ianău* [*< Janó, Jánó*], *Mereu* [*< Mérő*], *Vezeteu, Viziteu* [*< Vezető*]).

A magyar családnevek románosítása gyakran csak az **-u** kitételében mutatkozik meg (*Aprodu* [*< Apród*], *Deacu* [*< Deák*], *Husaru* [*< Huszár*], *Labonţu* [*< Labanc*], *Randaşu* [*< Rendes*], *Razeşu* [*< Részes*]) (vö. BEREZ 2009).

Az eddig felsorolt névjelölések követik az adott név hangzását, illetve az eredeti magyar írásképet, tehát ezek – a román abc és hangjelölési szabályok ismeretében – jól rekonstruálhatók (így: *Ambaruş, Balaşca, Cherecheş, Cutaş, Giurca, Ioja, Ilieş, Jiga, Mateaş, Nergheş, Săbădoş* stb.).

Nagyobb problémát jelent azoknak a neveknek a vizsgálata, amelyek **szándékos vagy véletlen elírásról, romlásról, félreértelmezésről** tanúskodnak. A gyakoribb családneveknél általában több változattal is találkozunk, többnyire az eredetihez közeli

(vagy azzal egyező) alaktól a már alig felismerhetőig. Az olvasatok értelmezése gyakran a látszat ellenére is problematikus lehet, ezt két példával illusztrálom. A már említett *Vezeteu* 'Vezető' egyértelműen magyar családnév. Így, ill. összetételben (*Vakvezető*, *Sze-kérvezető*) szerepel a CsnSz-ban. A bákói telefonkönyvben is felbukkan, ezen kívül azonban *Viziteu* és *Vizitiu* nevekkal is találkozunk, márpedig a *vezet* minden magyar nyelvjárásban nyílt *e*-vel hangzik, szabályszerű hangzáshű átírása tehát Moldva nagy részén (az északi csángó terület kivételével) *Vazateu* kellene, hogy legyen. A *Vezeteu* alakváltozatot magyarázhatjuk a magyar helyesírás, hangjelölés hatásával, azaz azzal, hogy az eredeti írásmód megmaradt ott is, ahol a nyílt *e* hangzik, a zártabb *i*-t azonban semmi nem indokolja. Feltehető tehát, hogy a magyar név jelentését nem ismerő román anyanyelvű lejegyző olyan szóhoz kapcsolta azt, amelynek a hangzása közel áll a magyaréhoz, s bár *viziteu*, *vizitiu* alakváltozattal a román szótárban mindeddig nem találkoztam, talán mégis a 'látogat' jelentésköréhez köthető népetimológiáról van szó ebben az esetben.

A magyar jelentés mindenáron való erőltetésének, egy adott név alakja könnyen félreolvasható és -értelmezhető voltának veszélyét illusztrálja a *Șoparlă* családnév magyarázata. Családneveink közül sok kapcsolható össze a sóbányászattal, sókereskedelemmel, Erdély és Moldva pedig számos sóbányával rendelkezett és rendelkezik ma is, sós forrásaik is szép számmal vannak. Az írásképp alapján a 'sópárló' jelentést próbáltam a névhez kapcsolni, a problémát viszont az jelentette, hogy a sóval kapcsolatos foglalkozásnevek között ez nem bukkan fel. A megoldást végül Trunchi Péter segített megtalálni (segítségét ezúton is köszönöm): a telefonkönyvben olvasható a *Șopîrlă* név is, melynek jelentése 'gyík', s ennek egyik alakváltozataként CONSTANTINESCU említi a keresett *Șoparlăt*, mint tipikus cigány családnevet (CONSTANTINESCU 1963: 456).

Az olvasatok megállapítása után következő lépés a nevek **kategorizálása**. HAJDÚ MIHÁLY (HAJDÚ 2003), N. FODOR JÁNOS (N. FODOR 2008), KÁZMÉR MIKLÓS (KÁZMÉR 1993) és a családnév-végmutató szótár (FARKAS-F. LÁNCZ 2009) rendszerezési szempontjait megismerve igyekeztem a neveket típusokba sorolni, annak tudatában, hogy ez a kategorizálás, az egyes nevek minősítése távolról sem megoldott. A nevek egy része több kategóriába is besorolható lehet, ill. az egyes nevek etimológiája, amelynek alapján a tipizálás történhet, nem egyértelmű. A névadás motivációja szerint az alábbi névtípusok határozhatók meg. (A teljes névanyag osztályozására még nem került sor, az eddig feldolgozott névlista adatait közlöm.)

I. Egyéni attribútumok

1. Külső tulajdonságok – *Balog, Bolog, Barna, Bodor, Boroș, Kicsi, Cionca* [< Csonka], *Ceuca, Chica* [< Csóka vagy Csuka], *Duta, Eriș* [< Erős], *Fistos, Fistoș* [< Füstös], *Fodor, Hadarca, Harapu* [< Harapó (?)], *Hodorog* (?), *Konya, Mogoș* [< Magas], *Nagy, Șanta, Taru* [< Tar], *Tanțoș* [< Tancos], *Șargu, Șarig* [< Sárga], *Șuta* (?), – lehet román név is: *Vereș, Veress, Havaș, Jufa, Sugar, Tarcău* [< Tarka]? (CONSTANTINESCU 1963).

2. Belső tulajdonságok – *Cașeriu, Caseru* [< Keserű], *Dolgoș, Gondoș, Ilaș* [< Éles], *Pontoș, Puha, Șarcani* [< Sárkány], *Senteș* [< Szentes], *Trefaș* [< Tréfás].

II. A nevezett kapcsolata személyekkel, személyek csoportjával

1. Rokoni kapcsolat – **a) közvetlen leszármazás** – *Abraham, Adam*(?), *Albert, Ambaruși, Ambaruș, Ambruș, Andor, Andraș, Andriaș, Andriș, Andris, Andrușca, Antal, Antaluca, Antuca, Baca*(?), *Balaj, Balașa, Balaș, Balașca, Balău, Balica, Balind, Balint, Banfi, Barabaci, Barabaș, Barta, Borto, Bortoc, Bartoș, Bortoș, Bașa, Benchea, Benke, Benedic, Berecz, Bertalan, Bertoc, Birtalan, Buda* 'Buda, Bodá', *Budau* 'Bodó', *Botca, Calara*(?), *Calman, Cata, Catău, Caticha, Chele, Ceomortan, Ciomartan, Ciomartan* 'Csomortán', *Cioba, Coșa, Demeter, Dămătărcă, Dămătîrcă, Dămătăr, Demșă, Deneș, Duma, Erzse, Fabian, Ferentz, Ferent, Ferica, Fulöp, Gabur, Gaboș, Gal, Gall, Gașpar,*

Gherghel, Gherfași [< Gyárfás], *Iaru, Gherghi, Gherghina, Ghiula, Ghiurca, Ghiurca, Ghiuru, Giurca, Giurcea, Ghiurgi, Ghiurgica, Ghiurgiu, Ghiunghiuș, Ghingheș* [< Gyöngyös], *Gyorfi, Gyorgylorincz, Iacob* (?), *Iakša, Ianău* [< Jánó], *Iancu, Iani, Ianoș, Ianuș, Ilieș, Imbrea, Imbrișca, Imbru, Incze, Intze, Ioja* [< Józsa], *Jojica* [< Józsa], *Iștvan, Istvan, Iștan, Iștoc, Iștvanca, Iulișca, Joca, Jicmon* [< Zsigmond], *Jiga, Jușca, Jusca, Jurji, Kati, Kelemen, Kurko, Ladău, Laios, Laslău, Laurențiu, Lazăr, Loțcu, Luca, Lucaci, Lucaciu, Marișca, Markuș, Mate, Mathe, Mateaș, Mati, Matiaș, Matyas, Miclauș, Micloș, Mihali, Mihaly, Mihalyi, Mihaica, Mihoc, Mișca, Morişca, Morți, Morțe, Palcău, Perca, Patrăș* (?), *Petrica, Petric, Petruș, Pișta, Piște, Sandor, Sandu, Sandru, Șandur, Șebestin, Șebe, Șebok, Simon, Solomon, Salamon, Șandor, Sandor, Tamaș, Tamași, Tămaș, Tancău, Tengher* (?), *Tiba, Urban* (?), *Vincze, Vitaloș, Vitaluș*;
b) rokonság és nemzedékek közötti viszony: nincs adat.

2. Valakihez való tartozás, társadalmi kapcsolat – Pap.

3. Néppel, népcsoporttal való kapcsolat – *Ciangu, Ciangău, Horvat, Cozac, Hajdu, Haidău, Musca, Maghiar, Oros, Szasz, Sasu, Szekely, Sechel, Tataru, Tataruș, Toth, Totu, Tautu*(?) (*Ungur, Ungurașu, Ungureanu, Ungurianu, Unguru* – a Maghiar mellett párhuzamosan a 'magyar' népnév román megfelelője).

III. A megnevezett társadalmi szerepe, helyzete, foglalkozása

1. Foglalkozás, tevékenység – *Aruș, Bacoș* (?), *Bacoșca, Bordaș, Boros, Biur* [< Bör], *Osołoș* [< Aszalós], *Cadar, Kádár, Kaszap, Cipcă, Cherecheș, Covaci, Cupaș, Cutaș, Dorvoș, Deacu, Diac, Diacu, Doboș, Dudaș, Făgădău, Fedeleș, Ghemeș, Henteș, Cociș, Kocsis, Kovacs, Lacatuș, Lăcătoșu, Mereu* (?), *Molnár, Monar, Nergheș, Oraș* (?), *Pastor, Semeș, Silvaș, Sipoș, Socaciu* [< Szakács], *Suciu* [< Szűcs], *Sabou, Sabău, Szabo, Szekeres, Tălălău* [< Találól/Tálalól] (?), *Timaru, Taciacu, Talmaciu, Vezeteu, Miteu, Vizitiu* [< Vezető] (vö. CsnSz. Székérvezető, Vezető), *Varga, Vargău, Vărcă, Vărgă, Virgu*(?), *Vadas* [< Vadász], esetleg [< Vadas] (?), *Vago*.

2. Méltóság, tisztség – *Capitanu, Hotnog* [< Hadnagy], *Chende, Camarașu*.

3. Társadalmi helyzet – *Bereș, Beres, Nemeș, Pogăr, Razașu, Kobu, Săbădoș*.

4. Vagyoni helyzet – *Șighinaș* [< Szegényes], *Kincses*.

5. Családi állapot – *Arva, Kurko*(?).

IV. A nevezett viszonya valamely helyhez – *Aradi, Ardei* [< Erdélyi], esetleg [< Erdei], *Bacoi, Bereczki, Bereczky, Bicsadi, Bicsade* [< Bikszádi], *Budai, Ciuchi, Chiuche* [< Csiki], *Egri, Fartade, Farțadi, Fîrtade* [< Farcádi], *Fogarași, Fotache* [< Futaki] (?), *Garai, Halași, Havași, Hothazie* [< Hatházi], *Kezdi, Kișlapoși, Lache* [< Laki] (?), *Mandi* [< Mándi] (?), *Megyeri, Palade, Paladie, Patachi, Patache, Pentelei* (?), *Pești, Podoși, Silaghi, Szilachi, Szilaghi* [< Szilágyi], *Szigeti, Szalontai, Temeș, Timiș, Tomori, Tomorii, Zaizăn* [< Zajzon] (?) – ez utóbbi név vagy a Zajzon településnévvel vagy a személynévvel hozható kapcsolatba.

V. A nevezett viszonya valamely konkrét dologgal, eseménnyel, körülménnyel

1. Az elnevezéssel kapcsolatos konkrét dolog – *Baran* [< Bárány], *Barica, Bica, Bot, Bokor, Campau* [< Kampó], *Farcaș, Forcoș, Farkaș, Galușca* (?), *Golea* [< Gólya] (?), *Goraș* [< Garas], *Hollo, Harș, Kompas* (?), *Roca, Roka, Salca, Sarca, Tal, Theweș, Tiviș* [< Tövis. Töves], *Vass*.

2. A dolgok birtoklása – *Botoș, Catrintașu* [< Katrincás], *Feldeș, Puscaș, Pușcașu, Taloș, Bacoș, Bordaș, Cberecheș, Cupaș, Cutaș, Dorvoș, Doboș, Dudaș, Fedeleș, Ghemeș, Cociș, Nergheș, Oraș, Semeș, Silvaș, Sipoș, Szekeres* (az itt felsorolt -s képzős nevek többsége szerepel a foglalkozásnevek között is).

A felsorolt nevek minősítése során az első buktatót az egyéni tulajdonságok megállapítása jelentette. Az ún. metaforikus nevek közé besorolható lenne a *Bárány* (szelíd

természetű ember) vagy a *Farkas* (vérszomjas, félelmetes stb. ember) is. Hamar rá kellett jönnöm arra is, hogy a foglalkozásnevek, a valamilyen tárgyhoz, eseményhez kapcsolódó viszonyt jelölő nevek (mivel a névadás konkrét indítékát nem ismerjük) szinte korlátlanul átvihetők egyik csoportból a másikba (ld. *Dudás*, *Csipke* stb.), a *Hajdú* pedig ugyanannyira foglalkozásnév, mint egy népcsoporthoz való tartozás jelölője. Éppen ezért végül is többé-kevésbé esetleges lett a nevek besorolása, be kellett látnom, hogy ennek a feladatnak a megoldását a későbbiekre kell halasztanom.

Az eddigi elemzések alapján is nagyon lényegesnek látom viszont, hogy kiugróan magas a személynévi eredetű családnevek száma. 64 férfi és női név, illetve ezek becézett változatai szerepelnek közöttük. A becézett változatok száma 78, s ezek között több a női becenév: *Erzse*, *Kati*, *Kató*, *Juliska*, *Mariska*, *Zsuzska*. A férfinevek (nyilván főleg apanevék) némelyike gazdag becenévváltozatokban (pl. *Gyurka*, *Györgyi*, *Györgyike*, *Györgyina*, *Istán*, *Istvánka*, *Istók*, *Pista* stb.), s ezek írott alakban még színesebb képet mutatnak.

Talán a *badar*ból eredeztethető a *Hadarca* családnév. A Hodorog Luca neves moldvai énekes asszonyról ismertté vált *Hodorog* családnév is lehet a *badar* ige archaikus alakú melléknévi igeneve, de magyarázható az erdélyi és moldvai román dialektusok azonos jelentésű, szintén a beszédhibára utaló szavából is. A kérdés ebben az esetben az, hogy a *hodorog* alak magyar igenévként született, vagy pedig a románból került vissza a csángókhoz (vö. CONSTANTINESCU 1963). A *Harapu* – amennyiben a *harap* igéből vezethetjük le – különleges, egyedi név, de nyomát másutt nem találtam.

Jelentős a foglalkozásnevek száma, ezek szorosan összefonódnak részben a tulajdonságjelölő (*Boros*), részben a valamilyen tárgyhoz, körülményhez kapcsolódást, birtoklást kifejező (*Dudás*, *Sipos*, *Nyerges*, *Szilvás* stb.) nevekkel. Közöttük is szerepelnek ritka, ill. kérdéses nevek (pl. *Făgădău*, *Oraș*, *Tălălău*, *Vezeteu* stb.). Az *Oraș* foglalkozásnévként való besorolása számomra kevésbé tűnik elfogadhatónak, leginkább mint 'óra birtokosa' értelmezhető, az alakilag vele megegyező román közszóval (a magyar *város* átvétele) való kapcsolata nemigen valószínűsíthető. A *Tălălău* olvasata is bizonytalan, kérdés, hogy esetleg levezethető-e a magyarból a *talál* vagy a *tálal* igéből képzett melléknévi igenévként. Az utóbbi esetben értelmezhető lenne foglalkozásnévként, de talán inkább magyarázható román névként (köszönöm BENŐ ATTILA értékes szóbeli segítségét). A *Vezető* családnévről már szoltam. A budapesti telefonregiszterekben ezek a családnevek nem szerepelnek.

A nevezett társadalmi helyzetéről tanúskodó nevek között alakváltozataival szerepel a *Razașu* (olvasata [részes]), ami azért különösen érdekes, mert a Moldvában letelepedett magyarok – akik tkp. szabadparaszti, kisenemesi sorban eredetileg közös földtulajdonnal is rendelkeztek – voltak az első 'részesek'. A későbbiekben a román lakosság körében is kialakult ez a földbirtoklási-művelési forma, illetve a csángók asszimilációjával román nyelvűvé vált közösségekben élt tovább. A név tehát mindenképpen magyar eredetű, de meglehet, hogy viselőinek felmenői már századokkal ezelőtt elrománosodtak (MIKECS 1989: 160–165).

A helynévi eredetű családnevek várakozásomhoz képest kisebb számban vannak jelen a telefonkönyvben. A néhány közelebbi erdélyi mellett távoli települések nevével találkozunk: *Egri*, *Budai* (esetleg a Klézséből közelmúltban kivált és önállósodott Budával kapcsolható össze?), *Paládi*, *Pesti*, *Szigeti*, *Szalontai*, *Megyeri*, *Garai*, *Halasi* stb. székelyföldi, ill. Moldvához közelebbi név elég kevés olvasható közöttük: *Bereczki*, *Farcádi*, *Csiki* (többnyire a romános *Csuk+i* képzős változatban), *Bikszádi*, *Fogarasi*, *Kézdi* stb. Egy *Bacoi* is szerepel a névsorban, *-i* képző nélküli alakban jelenik meg a *Temeș*, *Timiș* és a *Zaizăn* [*< Zajzon*] (az utóbbi származtatása nem egyértelmű, lehet közvetlen személynévi eredetű is).

A bákói családnevek közel sem teljes áttekintése után fontosnak éreztem, hogy legalább egy egyértelműen csángónak tekinthető falu névanyagát is megvizsgáljam. Az elszékelyesedő/elszékelyesedett déli csángó Klézsére esett a választásom, mivel ez a falu, bár nem tartozik a legrégebbiek közé, nagy település, én pedig viszonylag jól ismerem. Ugyan itt is elég sok problémával találkozunk a magyar nyelvhasználat, identitás területén, feltételeztem, hogy sokkal homogénebb képet fog mutatni Bákónál. Feltételezésem beigazolódott: 395 előfizető közül 264 visel magyar vagy magyar eredetű nevet, amelyek közül 216 személy neve megtalálható Bákóban is. Eltérő azonban a nevek gyakorisága. 41 *Benke*, 28 *Duma*, 15 *Istók*, 15 *Szabó*, 14 *Demse*, 12 *Fásuló*, 11 *Róka*, 10 *Farkas*, 9 *Kádár*, 8 *Szálka*, 7 *Gondos*, 6 *Varga*, 5 *Bodó*, 5 *Farcádi*, 5 *Kata* szerepel a névsorban, összesen 197 személy osztozik 16 családnéven. Bákóban nincs, míg Klézsében igen 1-1 *Boglár*, *Kerteş*, *Fehér*, *Gyepes*, *Gordos*, *Legedi*, *Mesterke*, *Ónodi*, *Réti*, *Turi* nevű telefontulajdonos.

Itt térek vissza a román családnevek előfordulására – mint említettem, főleg a foglalkozásnevek között gyakran jelennek meg, időnként a magyar megfelelőjükkel párhuzamosan, román nevek. A legismertebbek (legtöbbjük már a XVII. századi Bandinus-féle összeírásban is szerepel) a (magyar helyesírással) *Csurár* (Rostás), *Csaban* (Pásztor), *Csobotár* (Csizmadia), *Zsitár* (Csősz), *Padurár* (Erdész), *Pakulár* (Juhász), *Kozsokár* (Szűcs). E nevek egész Moldvában elterjedtek, viselőik közt feltehetően legalább olyan számban vannak csángók, moldvai székelyek, mint román anyanyelvűek (RÓNAI 1997). Időnként a magyar keresztnévek és a ragadványnevek mutatják, hogy a név viselője alighanem magyar: *Calaraşu Erja* (m. *Erzse*), *Bejan Farcaş*. A kettős névhasználatra vonatkozóan egy példát említek: amikor *Vornicu* családnévű ismerősomeket megkérdeztem, hogy hogyan találom el hozzájuk, így felelt: Nagyon könnyen. Kérdezze meg az első embertől, hogy hol ülnek 'laknak' *Bíró* Jánosék! Az egyes falvak névanyagában csaknem mindenütt találkozunk az adott településre különösen jellemző családnevekkel (ld. Klézsében a *Benke* és a *Duma*), mellettük a telefonkönyvben is meg-megjelennek a ragadványneveket jelző betűk, időnként a teljes ragadványnév (pl. *Benchea Joca Martin*, *Ciuraru Andrica Maria*). Ezek feltárása azonban további alapos helyszíni gyűjtőmunkát igényel.

Az eddig tárgyalt családnevek mellett meg kell említenünk a magyar szótöből román képzővel alkotott családneveket, mivel ezek jelentős részben helynevekből képzett családnevek, nem dönthető el, hogy mi volt előbb: a név vagy a személy asszimilálódása – mindenesetre ma ezek már egyértelműen román neveknek bizonyulnak (ld. *Almaşanu*).

A több évszázados együttélés moldvai magyarok és románok között láthatóan a névhasználatban is sokféle változatot hozott létre. Egy városi telefonkönyv végigpörgetése számos érdekes alakváltozat megismerésére, hosszú időre újabb és újabb feladatok megoldására ad lehetőséget.

Irodalom

- BERECZ ÁGOSTON 2009. A családnév románsága a dualizmus kori erdélyi, illetve magyarországi román nemzeti elit önképében. In: *A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Szerk. FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN. Gondolat – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- CONSTANTINESCU, N. A. 1963. *Dictionar onomastic romînesc*. Bukarest.
- FARKAS TAMÁS 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontextushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- HAJDÚ MIHÁLY 1980. *Az 1646–47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái*. Magyar Személynévi Adattárak 80. ELTE, Budapest.

- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- JANITSEK JENŐ 1997. A magyar eredetű román családnevekről. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* I. kötet. Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. (MNYTK. 209.) Budapest–Miskolc. 101–109.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. (CsnSz.)
- MIKECS LÁSZLÓ 1989. *Csángók*. Optimum, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–305.
- FARKAS TAMÁS – F. LÁNCZ ÉVA 2009. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára*. ELTE MNyFI – MNyT. Budapest.
- RÓNAI BÉLA 1997. Interetnikus kapcsolatok tükröződése a bukovinai székelyek személyneveiben. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* I. kötet. Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. (MNYTK. 209.) Budapest–Miskolc. 88–96.
- VÖRÖS FERENC 2004. *Családnév kutatások Szlovákiában. Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében*. Kalligram, Pozsony.
- VÖRÖS FERENC 2009. Névváltoztatás és névhelyreállítás a kisebbségi magyar névhasználat tükrében. Terminológiai javaslat egy névtani jelenség megnevezésére. In: *Névváltoztatás – társadalom – történelem. A családnév-változtatások történetei időben, térben, társadalomban*. Szerk. FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 55–72.

(A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek.
Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely, 2011. 117–126.)

Fodor Katalin
nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája

1973.

- A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről. *Magyar Nyelv* 69. 1973: 51–69. (Társszerző: Hajdú Mihály.)

1974.

- Nyelvjárási szövegek Cigándról. *Magyar Nyelv* 70. 1974: 479–481.

1975.

- Néhány adat a *v* és *f* bilabiális ejtésére. *Magyar Nyelv* 71. 1975: 201–202.

1979.

- Nyelvjárásaink intonációs vizsgálatáról. *Magyar Fonetikai Füzetek* 3: 73–79.

1981.

- A magyar egyezményes hangjelölési rendszer és a lejegyzés gyakorlata. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1981. 195–202.

1982.

- *Az e ~ é-féle hangok állapota Cigánd mai nyelvjárásában*. Nyelvtudományi Dolgozatok 32. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1982. 163 lap.

1983.

- A hetvenes évek magyar nyelvjárási-hangtani irodalmáról. *Magyar Fonetikai Füzetek* 12: 18–24.

1988.

- A Pedagógusjelöltek Kazinczyról elnevezett szép magyar beszéd országos versenyének tizenöt éve. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 1: 19–26.

1989.

- Az 1989. évi országos döntőről. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 2: 74–75.

1990.

- Bemerkungen zur Perzeption der Intonation. *Magyar Fonetikai Füzetek* 22: 30–37.

1991.

- A magyar nyelvjárási szövegek fonetikus lejegyzésének fejlődése. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 168–175.
- Idegen sajátosságok a moldvai csángó nyelvjárás hanglejtésében (egy percepciós kísérletről). In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1991. 178–184.
- Ploszkucényi panasz. *Magyar Nyelv* 87. 1991: 471–474.

1993.

- Adalékok az újabb magyar cégnevek tipizálásához. *Névtani Értesítő* 15. 1993: 100–105.

1995.

- „nam irtam ulion sepen cioc hodi tutom” (Egy moldvai csángó asszony helyesírásáról). In: Laczkó Krisztina szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1995. 147–150.
- A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól. In: Kassai Ilona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai*. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest, 1995. 121–127.

1998.

- Észrevételek a csángó nyelvjárási sajátosságok kutatásához. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán szerk., *III. Dialektológiai Szimpózium. Szombathely, 1992. augusztus 27–28.* A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 2. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 1998. 151–156.
- Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *Magyar Nyelv* 94. 1998: 196–210. (Társ-szerző: Huszár Ágnes.)
- Adalékok az ő-zés vizsgálatához. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest, 1998. 41–44.

1999.

- A névdivat változása a moldvai csángóknál. *Névtani Értesítő* 21. 1999: 232–235.
- Adalékok a csángók nyelvváltásának vizsgálatához. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1999. 97–100.

2001.

- A szöveglejegyzés. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 173–174.
- A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 325–350.

2002.

- A terepgyakorlatok szerepe a dialektológiai oktatásban. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttman Miklós szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25*. A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 5. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely, 2002. 34–40. (Társszerző: Gerstner Károly.)

2003.

- Csehországtól Szibériáig, avagy mennyit tudnak az egyetemi hallgatók a csángókról. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003. 285–289.
- A szöveglejegyzés. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. 2., javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 173–174.
- A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. 2., javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 325–350.

2004.

- Néhány gondolat nyelvjárási e-féle hangjaink variánsairól, hatásukról és helyükről a magánhangzórendszerben. In: *Bárczi Füzetek I. Köznyelvi kiejtésünkért. Tudományos tanácskozás Bárczi Géza nyelvész akadémikus (1894–1975) születésének 110. évfordulója alkalmából (2003. november 19.)*. Budapest, 2004. (<http://kiejtes.hu/>[-] elmeleti-irasok-a-magyar-kiejtesrol/i-barczi-fuzet-koznyelvi-kiejtesunkert)
- Csángó nyelvföldrajzi kutatás. In: Kiss Jenő szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2004. 97–104.

2006.

- A moldvai csángó nyelvjárások szókészletének vizsgálatához. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006. 177–180.

2007.

- Nyelvjárási intonációs vizsgálatok. In: Guttman Miklós – Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24*. Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szombathely, 2007. 75–79.

- Nyelvjárási szupraszegmentális sajátosságok – különös tekintettel az eldöntendő kérdés moldvai intonációjára. In: Zelliger Erzsébet szerk., *Nyelv, területiség, társadalom. A 14. élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2007. 213–229.

2008.

- Az írói névadásról – szubjektívan. In: Hanti Krisztina – Pécsi Györgyi szerk., „*de sosem mondta: most már elég*”. *Ünnepi kötet Vasy Géza 65. születésnapjára*. Ráció Kiadó, Budapest, 2008. 41–44.

2011.

- Moldvai családnevek. In: Vörös Ferenc szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév – helynév – kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely, 2011. 117–126.

2015.

- A nyelvjárásgyűjtések felette szükséges voltáról. In: Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2015. 583–587.

Mátai Mária köszöntése

1945. november 22-én született Szombathelyen. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–orosz szakán 1969-ben szerzett oklevelet. 1970-ben már doktorált. A nyelvtudomány kandidátusa fokozatot 1985-ben nyerte el. 1997-ben habilitált. Tanulmányai befejezése óta tagja a tanszékünknek: 1969 és 1974 között gyakornokként, majd tanársegédként, 1974–1985 között adjunktusként, 1986-tól pedig egyetemi docensként. Oktatója az Eötvös Collegium Magyar Műhelyének is. Több szakmai és intézményi testületben tevékenykedett. 1976-tól választmányi tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak; 1970-től 1975-ig, majd újra 1981-től tagja a Bölcsészettudományi Kar Kari Tanácsának; 1976 és 1979 között pedig az ELTE Egyetemi Tanácsának. A Hungarológiai Értesítő rovatvezetői teendőit 1980-tól 1983-ig látta el. 1998-ban Széchenyi Professzori Ösztöndíjban, 2002-ben Széchenyi István Ösztöndíjban részesült, 2009-ben Apáczai Csere János-díjjal tüntették ki.

Széles körű szakmai munkáját a változatosság mellett nagyfokú tudatosság jellemzi. A kezdetekről azonban így vall: „Amikor – tanulmányi verseny eredményeképpen – bekerültem a bölcsészkar magyar–orosz szakára, azt sem tudtam, hogy a nyelvnek története is van, azt meg pláne nem, hogy létezik a nyelvet (állapotát és változását) vizsgáló tudomány” (A nyelvészetről – egyes szám első személyben II. Szerkesztette KONTRA MIKLÓS és BAKRÓ-NAGY MARIANNE. Szeged, 2009. 143). Ám hamar követték egymást a tudományos publikációk. Doktori értekezése, A határozószók, névutók és igeekötők rendszere a Münchener Kódexben már 1971-ben megjelent. 1976-ban tette közzé kismonográfiáját, Egy elfeledett reformkori magyar tudós: Gegő Elek. 1805–1884 címmel. (Ennek átdolgozott kiadását 1990-ben publikálta.) Kandidátusi értekezése, A magyar határozószó-rendszer története a kezdetektől az ómagyar kor végéig 1984-től tanulmányozható. A Nyelvünk élete (1994) idegen nyelvű rokonai a Kleine ungarische Sprachgeschichte (Hamburg, 2002) és egy Szentpéterváron 2004-ben közzétett (finn-ugor adalékokkal bővített) orosz nyelvű kötet. Mátai Mária nevezetes munkája egy 1997-ben (majd 2002-ben) megjelentetett nyelvemlék-monográfia, amelyről a szerző így vallott: „Egyik legkedvesebb témám egy 1433-as másolatban fennmaradt verses imádságnak, a Laskai soroknak a monografikus feldolgozása volt” (i. h. 145).

Mátai Mária szakmai érdeklődésében és eredményeiben a fő helyre kétségtelenül szófajttörténeti munkái helyezendők. Idézett egyetemi doktori disszertációja jelenti a fundamentumot. A folytatást A magyar nyelv történeti nyelvtana két kötetének (I, 1991., II/1, 1992.) a határozószókról és az igeekötőkről szóló része, valamint az egyetemi tankönyvként szolgáló Magyar nyelvtörténet (2003) szófajttörténeti fejezetei deklarálják. A tetőt kétségtelenül a Magyar szófajttörténet (2011) című szintézise alkotja, amely 2008-ban megvédett akadémiai doktori értekezésének a foglalata.

A sorjázó munkák változatosságát az idézett műveken kívül maga a szerző így summázta, így érzékeltette: „a grammatika-, illetve szófajttörténeten kívül jó néhány egyéb témával is foglalkoztam: a középiskolai anyanyelvi neveléssel, tudománytörténettel, a leíró nyelvészet egyes kérdéseivel, a figura etymologica grammatikai és stilisztikai vonatkozásaival, a csángó nyelvjárás egyes jelenségeivel” (KONTRA–BAKRÓ-NAGY szerk. 2009: 145).

Mátai Mária egyénisége tanári egyéniség. Tanítványaira tett hatása, vonzása köztudott volt pályája kezdetétől fogva – tanárkollégái körében is. Munkáját ügyszeret, emberi tisztesség és (hallgatókat, kollégákat egyaránt megillető) tiszteletadás jellemezte, teszi maradandóvá. A szó szoros értelmében emlékezetessé.

PUSZTAI FERENC

A határozószók szinonimitása

1. A történeti nyelvészet elméleti és módszertani kérdéseiről, feladatairól szólva sokszor megfogalmazódott már az a követelmény, hogy valamely nyelv történetének rendszeres feltárását az egyes nyelvtörténeti korszakok nyelvéllapotának leírásával célszerű kezdeni, és az így kapott szinkrón metszetek egymásra vetítésének, összehasonlításának módszerével érdemes a változási tendenciákat, szabályszerűségeket felismerni és a változások rendszerbeli összefüggéseit feltárni. A készülő Magyar Történeti Nyelvtan ezzel az eljárásmóddal él. A széles körű nyelvi problematikából én a határozószó-rendszer történetét dolgozom fel. A Történeti Nyelvtan jellegének megfelelően elsősorban e szófaji kategória keletkezéstörténeti, valamint grammatikai kérdéseivel (alaktani és mondattani jellemzőivel) foglalkozom. Ezek tárgyalását – ahogy e lexéma értékű nyelvi jelek egész rendszerét – át- meg átszövök a legkülönbözőbb jelentéstani viszonyok, illetőleg azok feltárására irányuló megjegyzések.

Ebben a dolgozatban a jelentéstani kérdések közül szándékozom egyet felvetni (és részlegesen kidolgozni), egy olyat, amely a többitől valamelyest elkülönítve is tárgyalható: ez a határozószók szinonimikus viszonyainak problematikája. A nyelvtörténeti korszak pedig, melynek nyelvi anyagán alapul a munka: a kései ómagyar kor. Mint minden korszak, ez is viszonylag hosszú periódus (a XIV. század elejétől a XVI. század első harmadának végéig tart). Ezen belül is dinamikus zajlanak a nyelvi események, így az állapotleíráskor ezt a szempontot is igyekszem érvényesíteni.

Az ómagyar kori szinonimák vizsgálata többféle problémát is felvet. Az a tény, hogy ma nem vagyunk birtokában az akkori nyelvi kompetenciának, és korabeli értelmező szótárak sem léteznek, megnehezíti a jelentések pontos (vagy legalábbis megközelítően pontos) értékelését. Ezért a határozószók ómagyar kori szinonimikus, illetőleg mező-szerű összefüggéseiről csak bizonyos óvatossággal nyilatkozhatunk (vö.: KÁROLY, Jelt. 78, 289–94, 329, stb., NyK. LXXIX, 382; O. NAGY: MNy. LXI, 312–22; DEZSŐ: ÁNyT. IV, 43 kk.; BODROGLIGETI: HagyNytModNyszet. 63–83; Д. Ю. АПРЕСЯН, Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1974. 218; SZABÓ T. ÁDÁM, MünchK. IV, 57–71; RUZSICZKY: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Bp., 1980. 207–18). A nehézséget az is fokozza, hogy csak olyan lexikológiai egységeket tekinthetünk szinonimáknak, amelyeket ugyanaz a nyelvközösség használ (l. O. NAGY: SzótTan. 120–1), vagyis csak az egyidőben létező egy nyelvi rendszeren belül beszélhetünk valóságos szinonimákról. Az egyidejűséggel kisebb a baj, mivel a kései ómagyar korszak felfogható (bár kissé tág határok között mozgó) szinkroniának; annál is inkább, mert a kódexek sokszor másolatok, vagy egy későbbi másolat sokkal korábbi nyelvéllapotot tükröz stb. A gondot inkább a másik kíváncsi okozza: a magyar nyelv ugyanis ebben az időben a kiegyenlítődésnek még az elején tart, vagyis lényegében nyelvjárásaiban létezik, az egyes nyelvjárások pedig végső soron külön nyelvi rendszernek tekinthetők (vö. SZÍJ: NyK. LXXXIII, 380). Ebből a szempontból azonban a határozószói kategória kisebb (és inkább csak alakváltozatbeli) megosztottságot mutat, mint egyéb szóosztályok. Az elemzés során mindenesetre igyekszem tekintettel lenni a fenti problémákra.

2. A) A szinonimák vizsgálatához jó támpontot nyújtanak a kódexekre jellemző „v a g y l a g o s f o r d í t á s o k”. (Ezek abszolút mértékben megfelelnek az „egyidőben – egy nyelvi rendszeren belül” igénynek.) Ez a fordításirodalom egyik jellegzetes vonása,

a kódexek sajátos, részletező, pontosságra törekvő stílusának a megnyilvánulási formája. Az ómagyar paralelizmus, aminek az azonosítás, ismétlés is sajátos jegye, műfaji sajátosság (vö.: HORVÁTH, MíRKezd. 267–78; KÁROLY, Jelt. 289). Ilyenkor mindig egy latin szónak van két (esetleg több) magyar megfelelője: BirkK. 2b: „*midon <micort>: dum*”; DöbrK. 462: „es kazdagokat *vreſen (heiaba)* bočata”; TelK. 216: „mit haborgac mŕncet *heyaba* avag *ingen*?”; stb. „Ez a stilisztikai felhasználási mód, amely kedvezett a körülírásnak, ismétlésnek, a szinonimák megőrzését is támogatta. ... Mindamellett azzal is számolnunk kell, hogy az egymás kiegészítésére használt szavak sokszor nem pontos szinonimák az akkori író szándéka szerint sem, hanem több oldalról való megközelítései az azonos szituációnak. Így feltehető az is, hogy a kettős megjelöléssel az író a szituáció bonyolultságát, illetőleg a[z egyetlen magyar] szó elégtelenségét akarta kifejezni” (KÁROLY, Jelt. 289). Talán ilyen jellegű vagylagos fordítás a BirkK. 2a: „kit ... ketheleneit rea hoğ meg fereggiek: *hozza <mezze>* ne halazzak: ... non *longius* differatur”.

A szinonimák vizsgálatakor hasznosak a kódexek párhuzamos fordításai, így egyik-másik szinonima használati körülményeire is derülhet némi fény. Ha kimutatható, hogy egy kódex írója felhasználta, sőt másolta valamely régebbi kódex szövegét, akkor az azonosságok zöme csak átvételnek értékelhető (vö. KÁROLY: NyK. LVII, 260–8). Ha a megfelelő részek egymástól viszonylag független fordítások, akkor az azonos latinnak megfelelő különböző magyar kifejezések egymás szinonimái lehetnek. Tanulmányosak például a MünchK. és a JordK. párhuzamos helyei (nagyjából azonos nyelvjárástípust is képviselnek). Pl.: MünchK. 12vb: „*ig* ruhazia” ~ JordK. 371: „*ezenkeppen* rwhazya”; MünchK. 14vb: *mikor* ~ JordK. 378: *mykoron*; MünchK. 88va: *Immar* ~ JordK. 637: *yman*; MünchK. 85va: *azert* ~ JordK. 625: *annak okaert [propterea]*; MünchK. 88ra: *ma* ~ JordK. 634: *maſth*, 632: *maſtan [nunc]*; stb. Megállapítható, hogy a korábbi MünchK. használja általában a rövidebb határozószó-változatokat. Ebben sokszor például a DöbrK. is a Münchenit követi: MünchK. 85vb: *előzër* ~ DöbrK. 390: *előzör* ~ JordK. 626: *myndennek elette [primum]*; MünchK. 86ra: *Miëlöt* ~ DöbrK. 343: *Mi elôt* ~ JordK. 626: *minek elette [Priusquam]*; stb. – I. még: ÉrsK. 16: *oth* ~ NagyszK. 173: *holot*; ÉrsK. 534: *ot* ~ KazK. 180: *holot*; stb. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az első bibliafordítók az élőbeszédhez közelebbi, morfológiailag egyszerűbb alakokat használták elsősorban, szemben a későbbi kódexek ünnepélyességet, fennköltséget árasztó stílusával, aminek a határozószók szintjén a morfológiailag bonyolultabb formák feleltek meg. A mai köznyelv pedig jobbra az ómagyar kori élőbeszéd egyszerűbb formáit örizte meg. Más kódexek hasonló jelenségeit is vizsgálva tehát azt feltételezhetjük, hogy a BécsiK. és a MünchK. utáni kódexekben a grammatikailag bonyolultabb formák egyre inkább stilisztikai szerepet kaptak, vagyis a biblikus témához illő, emelkedettebb hangulatú stilisztikai szóhasználati normaféle kezdett kialakulni (vö. SZABÓ, Kis magyar stílustörténet. Bp., 1982. 28–39). – A párhuzamos szövegek nyújtotta szinonimák közül I. még pl.: MünchK. 14vb: *Tahat* ~ JordK. 378: *legottan [tunc]*; MünchK. 73ra: *tahat* ~ JordK. 578: *ottan*; MünchK. 72vb: *legottan* ~ JordK. 577: *ottan [continuo]*; MünchK. 87vb: „*nē zomiuhozic oꝛoꝛke [in aeternum]*” ~ WinkIK. 296: „... *örökke*” ~ JordK. 633: „nem zomehozyk megh *az wtan*”; MünchK. 85vb: *Holda keluē* ~ DöbrK. 390: *hollda kelve* ~ JordK. 626: *maſod napon*; MünchK. 86rb: *rokon* ~ JordK. 628: ~ *kœzel [prope]*; MünchK. 86vb: *mikeppēn* ~ JordK. 630: *Hogyhogy [Quomodo]* (ezen a lapon háromszor ugyanígy); stb.

B) A szinonimákként emlegetett szavak jelentésköre sokszor csak részben fedi egymást, vagyis jelentésszerkezetük többé vagy kevésbé eltérő, aminek következtében például az egyik szónak csak az egyik jelentése van szinonimikus viszonyban a másik szóval, esetleg annak is csak az egyik jelentésével (vö. O. NAGY: SzótTan. 109). Ez a helyzet például a MünchK. 17rb: *maiglan* ~ JordK. 386: *maſtanygh*

szinonimák esetében, mivel a *máiglan*-nak csak a 'mostanig' jelentése a JordK.-beli adat szinonimája, 'a mai napig' jelentése viszont nem az. Ugyanígy: a *legutol* határozószó csak 'legutoljára, végül' jelentésében szinonimája a *végre* határozószónak, helyhatározói jelentésében nem. A kései ómagyar korban még ritka *későbbben* is – a jóval szélesebb jelentéskörű és általánosabb használatú – *azután* határozószónak csak egyik jelentésével tekinthető szinonimának: BirkK. 3b: „hamában vag *keföben* : citius vel *tardius*”; SzabV.: *az vtan*; 1526: „akar most akar *az vtan* minden embernek meg kel halni” (MNy. XXXVII, 204). Az *azonban* határozószó két különböző jelentése alapján két különböző szinonimasor tagja a kései ómagyar korban: 'rögtön' jelentésben: DebrK. 485: „Es *azonban* el iövenek v taneitvani” (szinonimái például: *nyomban*, *legottan*, *rögtön*; és számos alakváltozata is ilyen jelentésű: *azonnal*, *azontul* stb.); 'aközben, azalatt' jelentésben: DöbrK. 485: *azomban*; ugyanígy: ÉrsK. 551; stb. (szinonimái: *azonközben*, *azalatt* stb.). Az pedig, hogy mikor melyik jelentése aktualizálódik a szónak, nem okoz megértési zavart, mert a nyelvi mezőnek, a szöveggörnyezetnek eligazító szerepe van (vö. DEME, ÁltNyAl. 156).

Elég nagy azonban a vizsgált korszakban a valódi (az egymás jelentését jobban vagy majdnem egészen fedő) szinonimák száma, különösen az idő- és a fokhatározószók körében. A szinonimákban való gazdagság széles lehetőséget biztosít az írónak (nyelvhasználónak) a szavak jó megválasztására, így el tudja kerülni a zavaró szóismétléseket, és széppé, gördülékennyé, változatossá tudja tenni stílusát. A szinonimák, illetőleg szinonimacsoportok színes forgatagából csak néhányat illusztrálhatok.

Az időhatározószók köréből igen gazdag például az időbeli érintkezés árnyalataira utaló szinonimák csoportja. Közülük is a 'most'-hoz képest közeli jövőbeli időpontra utaló, 'rögtön, rövid időn belül' jelentésű határozószóknak él igen széles skálája a kései ómagyar korban. Tagjai az adatok szerint az egész nyelvterületen ismertek lehettek. A legáltalánosabban használt ilyen jelentésű határozószók (a használati gyakoriság feltehető sorrendjében): *legottan*, *azonnal* (ezennel), *azonban*, *azontul* (ezentől), *hamar(an)*, *mindjárt*, *nyomban*, *iziben*, *majd(an)*, *ingyenmajdan* stb. Pl.: JókK. 44: „*legottan* [statim] meg alla”; 1530: „ew chak egh oraÿg sem kesÿk *leg otthan* oda megÿen Bechbe” (MNy. XXXVII, 351); BirkK. 3b: „*azonnal átkozott* legen”; DöbrK. 437: *azomban*; SándK. 29: „paranččola ... *azontul* keeth yfiak iüwenek”; MünchK. 41va: „Akarom *hamaran* [protinus] aggad nekem”; 1403: „Hog ha ... bort ... meg találhattiük, *mindiarafi* ky wonatiük” (RMNy. II/2, 1); ÉrdyK. 552: „ymaran ezen *nyomba* [statim] köwetközük ez may zent ewangeliom”, 421: „okollaga ... myg tebbet gondolkodyk magarol annawal ynka el haborodyk es femy dolgot *yzeben* nem foghat”; JókK. 16: „mongÿad ... hogÿ engedelmefflegnecmÿata *majdan* [statim] oda menÿent hozzaÿa”; VirgK. 46: „ha nem ihatandom *ingien maydan* meg kel halnom”; stb. Feltehetőleg használatos volt még például a *tüstént*, *rögtön*, *rögvest* is, de csak jóval korszakunk utánról tudjuk adatolni őket. – Ezeknek és más jelentéskörökbe tartozó határozószóknak a pontos jelentéstani összefüggései részletes, differenciált elemzést érdemelnének (vö. ZSILKA, Jellnt. 15), de erre ezúttal nincs terünk. Rendkívül érdekes lenne a (bernsteini) „korlátozott kód”-dal kapcsolatos megállapításokat akár e szócsoporthon (de az egész határozószó-rendszeren is!) végigelemezni, miszerint a nyelvileg kevésbé műveltek (a korlátozott kóddal rendelkezők) jóval kevesebb határozószót és kevesebb szinonimát használnak. A határozószó-használat mennyisége és főleg változatossága természetesen elsősorban a mozgalmas, eseményekben gazdag tartalom által meghatározott stílus függvénye, de pontosan kimutatható, hogy a színvonalasabb nyelviségű kódexekben és egyéb írásokban – a fordító, fogalmazó és átfogalmazó nyelvi kincstárától függően – sokkal változatosabb, sziporkázóbb, leleményesebb, alkotóbb szellemű, és mennyiségileg is nagyobb.

Viszonylag gazdag időhatározószói szinonimacsoportot alkotnak a cselekvés ismétlődését kifejező határozószók, például: *esmeg, meges, ismegént, méglen, esmétlen, megmeg, újonnan, újólan, ottan-ottan* stb. Pl.: MünchK. 85va: „Ma fód napon *efmeg* aluala” ~ JordK. 625: *efmegh*; NádK. 334: „A test zol *meges* allelőkne”; WinklK. 51: „ot meg lattok *ifmegenth* engemeth”; BirkK. 3a: *vionnan [denuo]*; SzékK. 20: „*esmeegh* vyolan akar-nayak ezeket megf fogny”; stb. – Szűkebb körű, de stabil szinonimacsoport a kései ómagyar korban még például az *éjjel, étszaka, éten-étszaka, az azután, továbbá, inntova* stb.

Jócskán vannak olyan időhatározószók is, amelyeknek jelentése közel áll egymáshoz, így inkább egy jelentésmezőnek, illetőleg annak részalmazának, mintsem szinonimasornak tekinthetők a kései ómagyar korban (vö. KÁROLY, Jelt. 78: több különböző alak – több összefüggő jelentés). E két kategória közötti mozgás az egész nyelvtörténet során állandó, és nagyon széles az átmeneti skála. Jól illusztrálják ezt a jelenséget például a gyakoriságot kifejező szavak. Egészükben mezőszerű összefüggést mutatnak, de egyes elemei egymás szinonimái lehetnek a tárgyalt korszakban is. Egy jelentéskörbe tartozik például a *soha, néha, gyakorta, mindenkor* stb. Ezek némelyike azonban valódi szinonimákkal áll egy sorban: VirgK. 40: *nemikor*; 41: *néha*; MargL. 8: *ritkán*; – Apork. 81: *mendenha [semper]*; BirkK. 4a: *mēdencor [semper]*; NádK. 316: *mindōncoron*, 540: „Sonha sem hoba sem előben, sem saarba meg nem tarthatt’ac vala, hog mezt lab zenteghazhoz *eyel nappal* nem fo’lamot volna”; ÉrdyK. 649: *myndenzer*; – MargL. 10: *gyakorta*; CzechK. 71: „*fokzor* az földre le efeel”; stb. – A különféle, napokra, napszakokra, évszakokra stb. vonatkozó időhatározószók is jelentésanilag elsősorban csak mezőszerű összefüggésben vannak: *ma, tegnap, tegnapelőtt, holnap; reggel, nappal, este, éjjel; tavasszal, ősszel* stb. Egyes elemeiknek természetesen lehet szinonimája, például a már említett *éjjel*-nek az *étszaka*, a *reggel*-nek a *holval* stb. De hozhatnánk példákat a múlt, jelen és jövő időre utaló határozószók közül is: *régen, imént, most, majd* stb. Ezek mindegyikéhez kapcsolódnak valódi szinonimák is; a *most*-nak például szinonimája ebben a korban a *ma*, az *immár(an)* stb.

Az azonos jelentésmezőben elhelyezkedő és a valódi szinonimikus viszonyban levő szavak illusztrálására igen alkalmas a kései ómagyar kor másik gazdag jelentéstani csoportja: a fokhatározószóké. Ezek ugyanis – mivel intenzitásbeli sajátosságot, különbséget fejeznek ki – jól elhelyezhetők egy olyan „számegyenesen”, amelynek középpontjától jobbra a „nagyító szók”, balra a „kicsinyítő szók” állnak. Ha ily módon tesszük szemléletessé a kései ómagyar kor fokhatározószó-rendszerét, világosan kirajzolódik a tagok egymáshoz való viszonya, az (ami minket most érdekel), hogy melyek tekinthetők egymás szinonimáinak. A „középpütt álló határozószók” például szinonimák: *elég, eléggé, elégképpen*. A „nagyító szók” felé mutató egyenesen fokozatosan haladva (a kései ómagyar korban) szinonimákként viselkednek pl.: *igen, olyigen, melyigen, annyira, úgyannyira, azannyira, nagyon, váltig, választigen*; a cselekvés, történés vagy tulajdonság erősebb fokát kifejező szinonimák: *inkább, nagyobbban, jobban, felette, feletébb, feljebben* stb.; a ’teljesen, egészen’ jelentésűek pedig: *egészen, leginkább, mind, mindegyetlenné, mindenestől, mindenestől fogva, a mindennek fölötte* névutós szerkezet stb. A „kicsinyítő szók” szinonimákban szegényebbek, pl.: *kevésbé, kevésbé; alig, nagy-alig, csakalig* (ha e két utolsó felfogható összetételnek). – A nyelvfejlődés a későbbiekben még sok fokozati, árnyalati különbség kifejezését teszi lehetővé a két szélső pont között (amik egyúttal egymás antonimáinak tekinthetők), pl.: *módfelett, meglehetősen, szerfelett, rendkívül, mindenáron* stb.

A különböző szinonimákat (melyeket természetesen nem ismer minden kódex, minden nyelvemlék, például az *olyigen*-t a JókK. stb.) a korabeli írások sokszor egymás stílárius variánsaiként használják: MargL. 11: „Az *annera* gevtri vala ev magat

... es *oly igen* alazya vala”; NádK. 534: „Az zent ayetatofflaghoz *ol’ igón* zerkőzöt vala, es *vrat annera* engezteltevala, Hog”, 317: „*incab* zeretted”, 327: „ennalam *nagobban* vetkőztel”, 330: „*iobban* megh efmeried”; JókK. 19: „*egezlen*[*totus*]/ezefewltetett”, 53: „*mendenestewlfoguan* [*totus*] változtatok”; stb.

A hely- és a mód-, illetőleg állapothatározó-szók körében is vannak szinonimák, ha nem is olyan nagy változatosságban és gazdagságban, mint az eddig elemzett jelentéskörökben. Pl.: *rokon*, *közel* (hely- és időhatározószóként is azok); *szerte*, *szerén-szerte* (csak helyhatározóként szinonima, módhatározói jelentésében nem), *mindenütt*, *helyek szerént* (névutós szerkezet); *otthon*, *onnanhazól*, *idehaza*: MünchK. 66vb: „*othon* [*domi*] vadnac”; ÉrdyK. 512: „*Onnan hazool* [’*otthon*] ... kenyereghween”; 1551: „*kwltem* vala... egy leueleth az *ide haza* való dolog felől” (LevT. I, 79); *idetova*, *ides-tova*, *tétova*, *téstova* stb. Szinonima ekkor a *hátmegé* és a *hátra*: ÉrsK. 29: „*fordwlnak hathmege*”, 30: „*haathra* thekyntwen”, valamint ablativusi párjaik is, de a névutós határozószót egyre ritkábban használják a kódexek, a levelekből és egyéb kéziratokból pedig, úgy látszik, hiányoznak is. – Módhatározószói szinonimák pl.: *így(en)*, (*így*) *eképpen*, *ezenképpen*, *ezen szerént* (névutós szerkezet); *hogy*, *mint*, *miként*, *miképpen*; *méltán*, *igazán*; stb. Állapothatározó-szóiak (ill. komplex mód- és állapothatározó-szók) pl.: *éhen-szoméhon*, *étlen-itlan*; *homlok*, *hanyatt-homlok*, *nyakra-főre*, *főmeredek*; *össze*, *egyembe*, *egyetembe*; stb.

C) Valamely határozószónak nemcsak egy másik határozószó lehet a szinonimája, hanem esetenként ragos vagy névutós névszók, sőt bizonyos szó szerkezetek is. Ez főleg az időhatározó-szókra jellemző. Pl.: *mikor*, *mi időben*; *akkor*, *az(on) időben*; *mindenha*, *mindenkor*; *minden időben*; *sokáig*, *sok ideiglen*; *eközben*, *ezen idő közben*; *mióta*, *mitől fogva*, *mi időtől fogva*; stb. A szerkezetes változatot sokszor a már említett, a kódexekre jellemző részletező, túldíszített stílus jegyében használják, máskor az az illető forrás kedveltebb formája. A KeszthK. pedig szép példáját adja annak, hogyan lehet az ilyen szinonima segítségével is elkerülni a szóismétlést: négy egymás utáni kérdő mondat kezdődik a latinban ugyanazzal az adverbiummal (*usquequo*, ill. egyszer *quandiu*), amit a magyar szöveg a *mygen* és a *mene ydeygen* váltogatásával ad vissza (KeszthK. 19). – Ilyen típusú szinonima ok- és célhatározószót is helyettesít: KeszthK. 24: „*Ezert* [*propter hoc*]”; GuaryK. 23: *ennek miatta*; a *miért* helyett *mi(nek) okáért*, az *azért* helyett *annak okáért* stb. szó szerkezetes szinonima is állhat. Valószínű, hogy ez eleinte a kódexek szóhasználati sajátysága volt, és innen került ki az élőbeszédbe, pl.: 1555: „az warmegye *mjokaerth* hywatha wona az Banffy wrakat az gjwlesbe” (LevT. I, 158), bár a levelekben a *miért* típusú egyszerűbb formák a gyakoribbak. – Egyéb határozószó-fajtának ritkábban felel meg szinonimikus szerkezet. Mégis például helyhatározószó: BirkK. 3b: „*hon* «*az*» *hazba* [*in domo*] lezen”; ÉrdyK. 509: „*yewy eede ezen herre*” (ragos főnévvel, illetőleg szó szerkezettel kifejezett értelmező szerepét tölti be a határozószót követő kifejezés). – Néha módhatározószót helyettesít névutós szerkezet, illetőleg szintagma: ÉrsK. 27: *ezewn zereneth* ’eszerint, így’; gyakori az *így* helyett az *ez szerrel*; stb.

D) A szinonimák eddigi tárgyalása során észrevehettük, hogy az egy szinonimacsoportba tartozó határozószók – keletkezésüket tekintve – nem egyidősek. Ez részben abban nyilvánul meg, hogy van bizonyos megoszlás használatukban (a régebbiek általában inkább a korai vagy régebbi nyelvezetű kódexekben fordulnak elő, ugyanakkor a szintén régebbi, morfológiailag egyszerűbb változatok inkább a levelekben szerepelnek, illetőleg bizonyos kódexekre jellemzők stb.). Ezen a téren is együtt él tehát a régi és az új. Részletvizsgálatokkal lehetne kimutatni, hogy mely szinonimacsoportok maradnak meg és mennyi ideig, illetőleg mikor, hogyan, miért következik be változásuk: egyes

elemeknek a sorból való kiesése (és esetleg más csoport tagjává válása), mások bekerülése stb. Ilyen régebbi – újabb szinonimapárok például e korban a *(ta)hát* – *akkor(on)*, *menyő* – *mihelyt*, *elesztőbb* – *először*, *holval* – *reggel*, *ma* – *most*, *egyébha* – *egyébkor*, *mitől fogva* – *mióta* stb. Ezekben az esetekben a régebbi elemek általában fokozatosan kihálnak (bár a kései ómagyar korban még eléggé használatosak, csak használati arányuk billen el az újabbak javára), vagy úgy szűnik meg valamely szinonima szinonimának lenni, hogy funkciómegoszlás révén más szerepűvé, jelentésűvé válik: a *ma* például egyre ritkább eredeti 'most' jelentésében, és egyre gyakoribb az újabb 'a mai napon' jelentésben; az *azonnal* is kilép az *akkor* mellől, és egyre gyakrabban szerepel 'rögtön' jelentésében; 'akkor' jelentésű még pl.: JordK. 389: „*Azonnal* monda az embernek” (~ MünchK. 18ra: *Tahat : Tunc*), 670: *vgyan azonnal* ['ugyanakkor']; újabb 'rögtön' jelentésű pl.: ÉrdyK. 510: „*Azonnal* le zókölleek lowa hatarol”; stb. E jelentésváltozás eredményeképpen az *azonnal* egy másik szinonimacsoport tagjává válik (l. korábban a 'rögtön, rövid időn belül' jelentésű határozószó-csoportról mondottakat).

E) A határozószók szinonimikus (és antonimikus) viszonyai szerepet játszanak a határozószóvá válási folyamatban is. A nyelv rendszerszerűsége szemantikai téren ugyanis éppen ebben, azaz a lexikai elemek szinonimikus és antonimikus kapcsolataiban, egymásra hatásában nyilvánul meg (vö. O. NAGY: SzótTan. 99). Valószínű, hogy a kései ómagyar korban sokkal gyakoribb és már szilárd *sokáig* határozószó elősegítette az akkoriban hasonló jelentésű *későig* (a latin megfelelő mindkét szó esetében legtöbbször *diu*) ragos névszó megszilárdulását. Pl.: PéldK. 76: „*sokayg [diu]* papalkodny”; NádK. 310: *sokaig*; JókK. 75: „leleknek yduessfegerewl *kefeygh [diu]* bezeluen”; JordK. 608: *kefeygh*; stb. A *sokáig* határozószón kívül egy másik jelentéstani viszony hatását is számon kell tartanunk, mégpedig a *későn* – *későig* összetartozását. Ez azt jelenti, hogy a mikor? kérdésre felelő *későn* határozószó mellé az addig „üres” helyre, a meddig? időviszony kifejezésére, a kommunikációs igények hatására, az irányhármasság kifejezésére való törekvés jegyében belép – a *sokáig* szinonima által is erősített – *későig* alak. – A kései ómagyar korban szintén ragos főnév jellegű *végezetig* szó megszilárdulását is támogathatták korabeli szinonimái: a gyakori *örökké*, *mindörökké*, *(mind)végiglen*, *mindvégre* stb. Ez a magyar szinonimasor legtöbbször azonos latinnak a megfelelője, az *in finem*-é (vagy az *in aeternum*-é): KeszthK. 14: „Merth *mynd wegezetyk* zegennek el feledese nem lezen, zegenyeknek bekefege *erekke* el nem weez: ... non *in finem* ... non *in finem*”, 19: „mene ydeygen felec el engemeth *wegezetyg [in finem]*”; stb. – Valamely ragos alakulat megszilárdulását a közeli szövegkörnyezetben levő rokon értelmű, azaz hasonló jelentésmezőbe tartozó határozószók is elősegíthetik (különösen, ha gyakori az együttes előfordulásuk). Ezt tehetjük fel például a *kezdetben* szó esetében, mely elég sokszor előfordul a következő szövegkörnyezetben: FestK. 372: „*Dychewfeegh* athyanak... *Mykenth wala kezdetben ees ma ees myndenha ees erewkkewl erewkkee*”. Hasonló körülmények között például a *jövendőben* ragos főnév is megindult (vagy megindulhatott volna) a határozószóvá szilárdulás útján, de e szóban (talán ritkasága miatt is) ez a változás nem következett be.

Figyelemmel kell kísérnünk az antonimikus kapcsolatok hasonló szerepét is. „Az ellentétes jelentésű szavak is szoros asszociatív kapcsolatban vannak egymással. Itt még nagyobb tere van az analógiás hatásnak (a nyelvi rendszer önmagát építő hatásának), mint a rokon jelentésű szavaknál” (BERRÁR, TörtMondt. 96–7). Valószínű, hogy a határozói igenéből határozószóvá vált, és az ómagyar korban általánosan határozószóként használt *nyilván* szónak (egyéb körülmények mellett, mint például a sok *-n* raga végződő módhatározószó alaki korrelációjából fakadó hatására) szerepe volt a *titkon* ragos névszó határozószóvá válásában. Ez az antonímia csak a *nyilván* egyik jelentése

esetében áll fenn, tehát azoknak az előfordulásoknak a hatásával kell számolnunk. Nem a JókK. 62: „*nylwan* [’tisztán, világosan’] latt̃yauala” jelentés, hanem e határozószónak ’nyíltan, nyilvánosan’ jelentése ellentétes a *titkon* jelentésével: 1526: „otthees *nylwan* meg mondam” (MNY. XXXVII, 205); 1526: „*nilvan* h̃yem az en Istenemeth” (uo. 204); TelK. 21: „az ő ayandekat *niluan* [’nyilvánosan, mindenki előtt’] meg vtala”. A *nyilván*-nak a *titkon*-ra gyakorolt hatását az is erősíthette, hogy sokszor egy mondaton belül (vagy tágabb kontextusban) szerepelnek: BirkK. 4b: „Senki foror azon ne terekeggek *titkon* vağ *niluã* [*directe* vel *indirecte*]”; KeszthK. 16: „ellenkedyk *tythkon*”; stb. A *nyilván*-hoz hasonlóan gyakori, az egész nyelvterületen általánosan használt *gyakorta*, *gyakortán* határozószó is elindíthatott ilyen változást, mégpedig az ellentétes jelentésű *ritkán* ragos melléknév megszilárdulását. A *ritkán* alaki és jelentésbeli tagolódása világos a korban – ez ragos névszó volta mellett szól –, de az egyre gyakoribb használat és a *gyakortá*-hoz való társítás koptathatott valamelyest a szó motiváltságán, így a határozószóvá válásnak legalább a potencialitása már a kései ómagyar korban megvolt (vö. MÁTAI: Benkő-Eml. 41–3). Ugyancsak számolnunk kell például az *elein* (*eleinte*, *eleinten*) határozószó hatásával a vele azonos morfológiai felépítésű antonimájának, a *végezetin*-nek a határozószóvá válásában. Már a JókK.-ben felbukkan ’végül’ jelentésben (pl. JókK. 38: *vegezet̃yn* : *in fine*). Abban pedig, hogy nem ez az alakváltozat szilárdult meg a határozószó-rendszerben, hanem a *végezetül*, illetőleg a *végül*, morfológiai okok, mégpedig az *-ul/-ül* ragos időhatározók rendszerépítő hatása játszhatott közre.

3. Összefoglalóul megállapíthatjuk, hogy a kései ómagyar korszak – különösen az idő- és a fokhatározószók körében – igazán gazdag szinonimákban. Ezeknek igen nagy szerepük van a stílus változatossá tételében, a kifejező erő növelésében, de természetesen csak a szinonimák gazdagságát ismerő, köztük válogatni képes nyelvhasználó kezében. A kései ómagyar korban elég sok forrás élt jól ezekkel a lehetőségekkel. A legkiemelkedőbb nyelviségű, stílusú kódex, a határozószó-használat oldaláról nézve is az ÉrdyK. Azt is láttuk, hogy a szinonimacsoportokon belül, illetőleg a különböző csoportok között állandó a mozgás. A változást indukáló rendszerkapcsolatok között pedig – sok egyéb körülmény mellett – a szinonimikus és az antonimikus viszonyok hatásával is számolnunk kell.

(Magyar Nyelv 80. 1984: 297–304.)

A figura etymologica típusai*

I. Annyi szubjektív bevezető engedtessek meg nekem, hogy elmondjam: másodéves koromban Szathmári tanár úrhoz én is jártam nyelvtörténeti órákra (előadásokra). Neki is köszönhetem, hogy érdekelni kezdett a történeti nyelvészet, és hogy meg is szerettem azt. Mostani előadásomban mégsem szorosan vett nyelvtörténeti kérdésről beszélek, hanem a stilisztika tágabb köréből veszem a témát, mivel ünnepeltünk kutatásainak jelentékeny hányada e témakörbe vonható.

Szathmári tanár úr a figura etymologica kérdésével is foglalkozott, amikor „A magyar stilisztika útja”-ban lényegében máig érvényes jellemzést (és bibliográfiát) adott róla. Stilisztikai megközelítésben az *Erősítés* címszó alatt tárgyalja (432). Az alaki és a tartalmi erősítés eszközei, módjai közül az alakiak között, ezen belül is a szóismétlés egyik eseteként tartja számon. Az egyszerű szóismétléshez képest – a sok korábbi magyar megnevezés közül – a „figura etimologica” mellett a „tőismétlés” terminus technikust választja.

E nyelvi szerkezetekkel foglalkozó többi szakirodalom is elsősorban stilisztikai-szemantikai oldalról közelíti meg tárgyát. Maga a nemzetközi elnevezés viszont lényegében morfológiai-etimológiai szemléletű: azonos tövű szavak kapcsolatára utal.

II. A magyar szakirodalomban sok szerző (főleg grammatikus) sok helyen emlegeti a figura etymologicát, esetleg csak egyik-másik fajtáját, de olyan munka, amely kizárólag ezzel foglalkozna, kevés van. 1874-től, PONORI THEWREWK EMIL 5 lapos munkájától (Nyr. III, 385–9) DIÓSI GÉZÁN (Nyr. XLVII, 42–4), FOKOS DÁVIDON (Nyr. LX, 3–10, 45–53, 103–7, 130–4, LXI, 5–12) és másokon keresztül a Világirodalmi lexikon és a Nyelvművelő kézikönyv szócikkéig vezet ez az út. A vizsgálati szempontok közé belép a szófaji és a szintaktikai, de ezek keveredése vagy nem elég következetes érvényesítése miatt (legalábbis szerintem) sorra vitatható rendszerezések születnek. Az egyes tőismétléstípusok sokszor átfedik egymást, vagy a hasonló szerkezetek több különböző csoportban szóródnak szét, vagy (ill. is-is) nemcsak tőismétléseket, hanem egyéb nyelvi jelenségeket is bevonnak a vizsgálatba, vagy csak felsorolnak a példák között.

Mindebből számomra két fő következtetés adódott. Az egyik az, hogy a figura etymologica önálló, alapos, átfogó vizsgálatot igényel; hiszen rendkívül színes, nyelvi-stilisztikai szempontból fontos, emellett grammatikai szempontból is az egyes nyelvekre, a nyelveken belül korstílusokra, szerzőkre, műfajokra eléggé jellemző kifejezőeszköz. – A másik következtetés az, hogy lehetőleg minél objektívebb kritériumok alapján szükséges megrajzolni e szerkezetek határait, hogy (ha tudjuk már, mik tartoznak e kategóriába) minél megnyugtatóbb rendszerezést, tipizálást kísérelhessünk meg.

Először tehát arról kellene szólni, hogy mit, milyen szerkezeteket tekinthetünk tőismétlésnek, illetve figura etymologicának, hol és milyen alapon húzhatók meg e kifejezőeszköz határai. Mit okulhatunk a szakirodalomból, és hogyan léphetünk túl rajta. Ehhez viszont szükséges a vizsgálati szempontok, kritériumok tisztázása. Ezeknek a kérdéseknek egy részéről a Nyr.-ben jelenik meg hamarosan cikkem, ezért mostani előadásomban elsősorban a rendszerezés kérdéséről szeretnék beszélni, valamint néhány szót arról, hogy az általam különböző korokból gyűjtött különféle szövegek mennyire kedvelik a figura etymologicát. – Az elemzési szempontokról, arról, hogy a szakiroda-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1995. március 7-i felolvasó ülésén, Szathmári István köszöntése alkalmából.

lom és saját gyűjtésem alapján mit tekintek tőismétlésnek, illetve figura etymologicának, csak annyit mondanék, amennyi a rendszerezés indoklásához feltétlenül szükséges.

III. A tőismétléseket négy szempont alapján vizsgálom.

1. Az egyik a **s z i n t a k t i k a i s z e m p o n t**. Ennek jegyében a következőket tartom szem előtt: van-e a tőismétlés két eleme között (merthogy több elemből is állhat) szintaktikai viszony, és ha van, ez milyen lehet. Ennek alapján beszélék szintagmatikus felépítésű és nem szintagmatikus felépítésű tőismétlésekről. (Mindkét csoportban elég változatos alcsoportok jelentkeznek.)

2. A szintagmatikus felépítésű tőismétlések körében, az alárendelő szó szerkezeteken belül látszik célszerűnek a **s z ó f a j i s z e m p o n t** érvényesítése: ennek alapján igei (és igenévi) alaptagú szó szerkezeteket, valamint névszói alaptagúakat különböztethetünk meg. És persze ennek alosztályait, a bővítmény fajtáitól meghatározva. – E két nagy alcsoportot szemantikai jegy is megkülönbözteti: az igés szerkezetekben a cselekvés nyomatékosítása (vagy egyéb jelentésmódosítása) történik meg valamilyen formában (kivéve – mint tudjuk – a *lát*ni *láttam*-féle tekintethatározós szerkezeteket), a névszói alaptagú szerkezetekben pedig a tárgy, a dolog, a fogalom milyenségét, valamelyik tulajdonságát emeli ki a tőismétlés (itt is a *szép*nek *szép*-félék kivételével).

A mondattani szempont továbbra is érvényesül, hiszen célszerű megvizsgálni a szó szerkezeti alaptag mondatrészszerépét is (képes-e pl. egy tőismétlésben szereplő melléknévi alaptag betölteni minden olyan mondatrészszerépet, amilyent általában egy melléknév; erre a szempontra KESZLER BORBÁLA hívta fel a figyelmet; köszönöm). Érdemes megnézni a tőismétléses elemek bővíthetőségének a lehetőségét, szórendjét: azt, hogy a két tag felcserélhető-e, ékelődhet-e közéjük más szó, milyen távol kerülhetnek így egymástól és milyen feltételek között. Ilyen vizsgálat révén tudjuk elkülöníteni (a szintagmatikus felépítésű tőismétléseken belül a rendszerezés során) a szabad szerkezeteket a kötöttektől, a megmerevedés útján levő, illetve megmerevedett alakulatoktól, frazeológiai kapcsolatoktól. (A kötöttség mértéke persze történetileg változó. Erre is figyelni kell.)

3. A harmadik **s z e m p o n t**, a **m o r f o l ó g i a i**, azaz hogy a tőismétlés elemeiben az azonos tőhöz milyen különböző toldalékok kapcsolódnak, az egyes altípusokon belül jelenne meg.

4. A negyedik **s z e m p o n t**, a **s t i l i s z t i k a i - s z e m a n t i k a i** részben átszövi az egész elemzést, részben segít szűkíteni vizsgált szerkezeteink körét. Itt arra gondolok, hogy ha nem egy tagmondaton (mondategységen) belül jelenik meg a tőismétlés két vagy több tagja, hanem két külön tagmondatban (mondategységben), esetleg hosszabb szövegrészleten vonul végig, akkor felmerül a kérdés, hogy a távoli szótőismétlések meddig tekinthetők figura etymologicának. A határt a jelentésbeli, a stilisztikai érték-többlet megléte vagy elhalványulása, illetve hiánya alapján lehet megvonni. De nyilván nem lesz éles ez a határ.

Egyes kutatók éppen a nyomatékosítás hiánya miatt a tőismétléses predikatív szerkezeteket és az ilyen kettős határozókat nem sorolják a figura etymologicák közé. FOKOS például csak „látszólagos szótőismétlésnek” („csak paronomáziának”, szóismétlésnek) nevezi őket, mivel nem tesznek eleget az általa megfogalmazott egyik kritériumnak, annak, hogy a figura etymologicában az azonos tövű szók kapcsolata „egy fogalom nyomatékos kifejezésére szolgál” (Nyr. LX, 5–6, LXI, 8–9). Én e két szerkezetcsoporthoz bevonnám a figura etymologicák közé. Annál is inkább, mivel a nyomatékosításnak, az erősítésnek sokféle fajtája lehet, és valamelyik ezekben is megvan. Ebben a kérdésben KELEMEN JÓZSEFhez csatlakozom, aki az *uralkodó uralkodik* típusról azt mondja: igaz, hogy ezek „sem nyomósítják az alany jelentését sem, az állítmányét sem, de nyomaté-

kosabban fejezik ki az alapképzet (jelen esetben: uralkodás) jelentését, mely az alanyban is, állítmányban is benne van” (MNY. XXXV, 244). A kettős határozókról is hasonló szellemben szól: „igaz, hogy a *házról-házra*-félék sem az előtag jelentését nem nyomósítják, sem az utótagét [itt megjegyzem, hogy KELEMEN következetesen kötőjellel írja ezeket], de e kettős kifejezés igenis nyomósítja a mozgás helyének képzetét” (MNY. XXXV, 244). Később G. VARGA GYÖRGYI és KESZLER BORBÁLA is azt mondja a kettős határozókról, hogy a két tag „együtt szemantikai többletet hordoz” (G. VARGA: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Bp., 1977. 101–2; KESZLER: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. ELTE, 1992. 93). Ez a szemantikai többlet pedig elegendő érv lehet e szerkezetek figura etymologicává nyilvánítása mellett.

A szótőismétlést tehát komplex szintaktikai-morfológiai-szófaji kategóriának fogom fel, a rendszerezésben pedig lehetőséget látok e három szempont együttes érvényesítésére. A stilisztikai-szemantikai vonatkozás negyedik szempont lehetne, melynek segítségével a formális tőismétlések egy részét kirekeszthetnénk, s így juthatnánk el a figura etymologica legtagabb körének határáig. A rendszerezési törekvés pedig erre a körre, erre a tartományra irányulna. – Az elnevezések közül tehát: a szótőismétlés a szó változatlan alakban való ismétlődését jelentené, a szótőismétlés a többi más morfémmal (vagy morféimakkal) való megismétlésére utalna, a figura etymologica elnevezéssel pedig a szótőismétlések közül ezt az utóbbit, szűkebb kört, a szemantikai-stilisztikai-retorikai többletet hordozó szerkezeteket illetnénk.

IV. Az eddigi állásfoglalások és az ezután következő rendszerezési kísérlet elég nagy nyelvi anyag elemzésén alapul. Felhasználtam egyrészt a szakirodalom gazdag figura etymologica-példáit. Ezek általában nem tartalmazzak a vizsgálat számára elégséges szövegkörnyezetet. Saját gyűjtésként eddig kb. 144 ezer szövegszónyi korpuszt dolgoztam fel. Az anyagban voltak kódexszövegek (az azonos latinból származó MünchK. és a JordK. Máté evangéliuma, az ÉrdyK. két részlete), Szentsei György XVII. századi (dunántúli) daloskönyve, Pázmány-részletek prédikációiból és hitvitázó prózájából, valamint Vörösmarty Csongor és Tündéje. Ezen túl statisztikán kívül – nyelvjárásokból, népköltészeti szövegekből (énekekből, balladákból, mesékből), régi magyar énekeskönyvekből, Balassitól, Gyöngyösi munkáiból, mai köznyelvi szövegekből (élőnyelvből is) gyűjtöttem anyagot. Az ezekben előforduló tőismétlések (mert minden szótőismétlésre figyeltem) – kellő mennyiségű szövegkörnyezettel – részben újabb szempontokat, problémákat vetettek fel, részben a megoldás, a válaszadás felé segítettek lépni.

A figura etymologicákkal kapcsolatban mennyiségi mutatókkal – tudtommal – eddig csak KISS ANTAL dolgozott: az 1970-es Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott előadásában az ugor népek népköltészetének szótőismétléseivel kapcsolatban végzett összevető vizsgálatot (CTIFU Pars 1. Tallinn, 1975. 629–33). Ő sorokra vetítve számolta meg a szótőismétléseket (a legtagabban, formálisan értelmezve e szerkezeteket). – A különféle korokból, műfajokból, stílusokból, nyelvváltozatokból származó magyar anyag vizsgálata alapján – úgy látom – akkor kapunk tiszta, összehasonlítható képet, ha szövegszóra vetítjük a figura etymologicák számát. Ezekből a számadatokból több szempontból is tanulságos eredményekre juthatunk.

Idő hiányában csak néhány számot szeretnék mondani. A Máté evangélium latinjában 26 figura etymologica van, a MünchK. fordítója viszont sokkal többször, 47-szer él ezzel az eszközzel; a JordK. –é pedig a latinénál is kevesebb, csak 24 esetben. A JordK. a szóváltoztatást jobban kedveli. Csak egy példán illusztrálva: MünchK. 20ra: „Egéb peldabèzédèt bèzellè nèkic” ~ JordK. 395: „egyeb pelda bezedet vethee hw nekyk” (a latinban itt nincs tőismétlés). A részletes összevetés is érdekes, más bibliafordítások bevonásával különösen.

Még egy számadatot (adatsort) engedjenek meg: a 6 korpuszból származó mintegy 144 ezer szövegszónyi szövegben 173 figura etymologica található. 10 ezer szövegszóra vetítve tehát 12. Ez az átlag. Ehhez már lehet viszonyítani a MünchK. gyakori figura etymologica használatát: 10 ezer szövegszóra itt 29 figura etymologica esik, míg a JordK.-ben csak 13. Az ÉrdyK.-ben csak 10, Pázmánynál 8, Szentsei daloskönyvében 6,7. És ez a szám Vörösmartynál fölugrik 15-re, a duplájára. (Azt hiszem, Ady a csúcs.) – Még sok, megfelelően válogatott szöveg, szövegrészlet elemzésére van szükség, hogy a számadatokat sokoldalúan értékelni lehessen, de már ez a hozzávetőleges számolás is jelez valamit. – A statisztikához még csak annyit, hogy az is érdekes, melyik figura etymologica típus milyen arányban fordul elő az egyes szövegekben.

V. Eljutottam végre a figura etymologica típusaihoz, fajtáihoz, (most) tértől és időtől független rendszerezésének vázolásához.

Első megközelítésben tehát szintagmatikus és nem szintagmatikus felépítésű, valamint kettőnél több tagú figura etymologicákat különíték el.

1. A szintagmatikus felépítésűek lehetnek hozzá-, mellé- és alárendelők.

A) A hozzárendelők között a szakirodalom csak az igei állítmányúakat emlegeti (pl.: *villám villan; az alvó aluszik, a bujdosó búvik*), de azt hiszem, a névszói állítmányúakat sincs okunk kirekeszteni (persze ritkébbak, nyilván ezért kerülték el eddig a figyelmet); pl. „Az én házam a te házad”. „Jónak lenni jó”. ÉrdyK. 116: „az egy zenth lelek mynd kettőnek lelke”.

B) A mellérendelő töisméltéses szerkezeteket sem szokás a figura etymologica körébe vonni. Pedig szerintem két altípusuk is van. Az egyik az azonos mondatrészekből álló mellérendelés; pl. *a ment, mendegélt; sír; sírdogál* vagy a „*mondtam, mondtuk elégszer*”-féle igei töisméltések is megfelelnek a figura etymologica kritériumainak. A következő, JordK.-ből idézett példában célhatározói funkciójú főnévi igenevek alkotják a mellérendelő szintagmát: 417: „embernek fya nem yewt *zolgaltathny, de zolgalny*” (~ MünchK. 26rb: „*embezⁿ fia nē jōt žolgaltni dē iōt žolgalni*”: itt két külön tagmondatban vannak a figura etymologica elemei; vö.: „... non venit *ministrari*, sed *ministrare*”); két töisméltéses birtokos jelzős szerkezet Pázmánytól: „Édes Megváltóm, ... engem a *bűnnek* és örök *büntetésnek* átkátul megmentenél” (Pázmány Péter művei. Bp., 1983. 616), két minőségjelző a Csongor és Tündéből: „Minden őrszem Húnyjon, csak nem A *várt s váró* kedvesé” (Bp., 1984. 15), Szentseitől két helyhatározó: „Gondviselő atyám lesz nékem az Isten, Az hol járok-kelek, *úton és útfélen*” (Szentsei György daloskönyve. Bp., 1977. 201), meseszövegből: *messze, messze, messzeségben* stb. – Egyes igenévi, illetve névszói elemekből álló mellérendelő szószerkezetek a nyelvtörténet folyamán összetételekké is válhattak, pl. *akarva-akaratlan, kimondva-kimondatlan, úton-útfélen, boldog-boldogtalan*; ezek a példák általános névmási, ’mindenképp, mindenütt, mindenki’ jelentésűek. (Érdekes lesz az is, hogy jelentéstani szempontból mire utalnak az ezután előkerülő adatok.)

A mellérendelő szerkezetek között egy másik típust is meg kell említeni: az azonos alaptaghoz járuló, azonos szintű, de különböző téményeket, amelyek nemcsak közvetett heterogén (vagy közömbös) viszonyban állhatnak egymással, hanem viszonyuk közvetlenné, azaz mellérendelővé is válhat (vö.: RÁCZ: MMNy. 161, 266; KESZLER: Újabb fejezetek... 1992. 90–1, Uő.: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. 1994. 105). RÁCZ tanár úr példáit KESZLER BORBÁLA toldja meg újabbakkal, megjegyezve, hogy ez akkor következik be, „ha az eredetileg közvetett viszonyban levő tagok között alaki vagy funkcióbeli hasonlóság van”, (i. m. 90–1), például azonos a tő (i. m. 105). Ezt tovább nem részletezve lássunk egy-két példát: Pázmány: „Vajon *menyin és*

mennyiszer igyekeztek” (Pázmány Péter művei. Bp., 1983. 413); a többtagúak között is van ilyen: Ady: „Hiszen jó volt *magamban*, *Magamért és magammal* élni” (idézi: KOVALOVSKY: MNyTK. 111. sz. 1965. 48); stb. Ez a csoport a nem szintagmatikus figura etymologicák egyik típusával érintkezik (l. példákkal együtt a 2. A) 2. a) pontban).

C) Az alárendelő szerkezetű figura etymologicák rendkívül változatosak.

1. Az igei (igenévi) alaptagúak alcsoportjai a bővítmény fajtái szerint különülnek el.

a) Elsőnek említtem a legrégebb óta figura etymologicának tartott tárgyas szerkezeteket. Eddigi feldolgozott anyagom alapján a XV–XVI. században gyakoribbnak és változatosabbnak tűnnek: sok még a mindkét tagján bővíthető, mozgó szórendű szabad szerkezet, pl. Pázmány: „ő az aki minden *cselekedetünket* velünk együtt *cselekszi*” (i. m. 630); alsóbb szintaktikai szinten: MünchK. 12va: „Ne akaziatok *kenLeznetec* tū magatocnak *kenLeket* földön” (~ JordK. 370: „Ne akaryatok keenchet gyeyteny” : „*Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra*”). Az újabb időkben (persze ez is pontosítandó) kevesebb és inkább megszilárdult vagy megszilárdulóban levő tárgyas szerkezetű figura etymologicával találkozunk. Közülük mára a mindennapi, élőnyelvi, gyakori használat következtében sokban megkopott, meggyengült a nyomósító, kiemelő szerep, sőt több kifejezés egészen elvesztette hatásosságát, expresszivitását. Olyan kifejezésekre gondolok, mint: *egy szót se szól, vidám dalt dalol* stb. A Nyelvművelő kézikönyv azt mondja ezekről, hogy „már csak elméleti szempontból sorolhatjuk őket a figura etymologica csoportjába” (I, 642). Ezeket én „köznyelvi figura etymologicának” nevezném (az ún. „köznyelvi metaforák” analógiájára), és a figura etymologica legkülső körébe sorolnám. A köznyelvben sajnos oly gyakori stílusrontó töismétlések viszont természetesen már nem figura etymologicák: pl. „A könyv igyekszik a legfontosabb *fogalmakat megfogalmazni*.” (Ilyen kötött szerkezetek és stílusrontó töismétlések más szószerkezetek között is vannak.) – A tárgy jelöltségének kérdése csak a régi szövegekben merül fel: jelöletlen tárggyal már a kódexekben is viszonylag ritkán találkozunk: MünchK. 28vb: „*kic hoziu imadflag imatkozuatoc*” (~ JordK. 427: „ymaczagokat tewen” : „*Orationes longas orantes*”). – A későbbi elemzés során figyelemmel kell lenni arra a megállapításra, amit H. MOLNÁR ILONA vetett fel 1958-ban, hogy a módhatározó értékű tárgy (pl. *nagyot kiált*) a *nagy kiáltást kiált*-féle tárgyas szerkezetű figura etymologicákból fejlődött ki rövidülés útján (MNy. LIV, 249–50). Eszerint az ilyen figura etymologicákat is bevonhatjuk a tárgy és a határozó összefüggésének vizsgálatába.

b) A határozós szerkezetek igen sokfélék, és sokféle morfológiai eszközzel vannak kifejezve.

A helyhatározós szerkezet ritka régen is, ma is. Talán műfajhoz köthető (ez is további vizsgálatot igényel). Az Erdélyi Zsuzsa által gyűjtött archaikus népi imádságokból való pl. „Mi asszonyunk, Szűz Mária, misét szolgáltat, Szent *térdin térdepel*, Szent *könyökin könyököl*” (Hegyet hágék, lőtöt lépék. Bp., 1974. 429).

A határozós szerkezetek között van eszközhatározós: MünchK. 12ra: „neakaziad te èlottèd *trombitaua*l *trombitaltatnod*” (~ JordK. 369: nincs töismétlés, és a latinban sincs), társhatározós: *szenvedtél a szenvedővel*, okhatározós: „a kedves *mosolyától mosolyog*”, eredethatározós: „*lelkemtől lelkezett* gyönyörű magzatom”, eredményhatározós: *semmissé semmisültem, szárazra száradni*, állapothatározós: *szeretőmnek szerettelek*, komplex idő- és állapothatározós: „*hulltommal hullni*, ez a szolga dolga”, állandó határozós: „*semmi néven nevezett*” stb.

Az eddigieknél erősebb a tekintethatározós szerkezetek jelenléte a figura etymologicák között: morfológiailag is többféleképpen van kifejezve a tekintethatározó, pl. *láttni láttam, látást láttam, látásbul láttam, ráérésből ráérek* stb.

Leggyakoribb, leggazdagabb és morfológiailag is legváltozatosabb a módhatározós szerkezetek csoportja (gyakran fokhatározói funkcióval együtt). Ez a morfológiai változatosság a magyar nyelvtörténet folyamán az idő haladtával csökkenni látszik. – A morfológiai típusok történeti alakulására most nem tekintve: vannak igenévvvel kifejezett módhatározók: *tudva tud, tudván tud, tudton tud, kérvést kér*; továbbragozva: *rakvádön rakva*. Ezek közül a *-ton/-ten/-tön* képzősek a „*nőttön-nő* típus” elnevezéssel vonultak be a szakirodalomba (vö.: KELEMEN: Pais-Eml. 145–50, MNy. XXXV, 236–47; vö. még: FOKOS: Nyr. LX, 6; PAIS: MNy. LVII, 271; B. LŐRINCZY: NyelvTan. 1961. 127; PAPP ISTVÁN: MNyj. IX, 20; stb.), viták keresztüzében állva: hogy szó szerkezetek-e vagy lexikalizálódott elemek, ez utóbbi esetben: hogy összetettek-e vagy egyszerűek. Ezek történetileg nézve eredetileg szószerkezetek, az ómagyar korban igen gyakoriak. A JÁSZÓ ANNA is úgy vélekedik róluk A magyar nyelv történeti nyelvtanában (I, 320; II/1, 436–7), hogy e figura etymologicák előtagja is igenév, melyben a *-ton/-ten/-tön-t* felfoghatjuk igenévképzőnek. E képző *-t* eleme melléknévi igenévképző, s ehhez vonódott az *-n* módhatározórag (i. m. I, 335; megjegyezhetjük, hogy a *-ván/-vén* igenévképző *-n* eleme is eredetileg – locativusragból lett – módhatározórag). Eredetileg tehát ugyanolyan szószerkezetek, mint a *folyya foly, folyvást foly*. Keletkezési módjuk, valamint okuk, illetve céljuk is azonos: a ’nagyon, rendkívüli módon, erősen, szünet nélkül’, esetleg ’többször, gyakran’ s hasonló jelentésekkel nyomatékosítani az igei alaptagot. E három szerkezettípus előtagjai közül a *-ton/-ten/-tön* képzős kiszorult az önálló, aktív használatból. Ez a tény siettetette e szerkezetek összetétellé válását (néhány ilyen előtag önálló szóként is fennmaradt, pl. *follyton*). A *futton-fut*-félék talán már az ómagyar kor vége óta, de a középmagyartól már minden bizonnyal szerintem is összetett szavak lehetnek, olyanok tehát, amelyek szószerkezetből, az összetétellé válás szabályai szerint jöttek létre. Vagyis nem ikerítéssel (mint szóalkotási móddal), s szerkezetüket tekintve összetettek és nem egyszerűek, mint KELEMEN JÓZSEF (Pais-Eml. 145–51) és újabban SZIKSZAINÉ NAGY IRMA állítja (MNyTK. 197. sz. 1993. 128). – Az összetétellé válás problémáját PAIS DEZSŐ a *kérve kér, tudván tud, folyvást foly* típusú figura etymologicák esetében is felveti: a *-ván/-vén* képzősekről azt mondja, hogy ezek az „etimológiai szókapcsolatok ... összetétel felé hajló alakulatoknak foghatók fel. [Majd így folytatja:] Nézetem szerint még határozottabban összetételnek tekinthetők a *kérve-kér, várva-vár*-féle alakulatok, s ezért nem tartom különösen szerencsésnek, hogy a HelySzab. legújabb kiadása [ez a 10.-re vonatkozik: M. M.] a két elem közül eltávolította a kötőjelet” (MNy. LVII, 272). PAIS következetesen meg is tartja cikkében ezt az összetartozásra utaló kötőjelet. Ez a minősítés a mai nyelvállapotra vonatkozik. Megvizsgálandók a régi nyelvi adatok a szórend és a bővíthetőség szempontjából is. – Megjegyzem, hogy a *kérve kér*-féle töismétléseket KÁROLY SÁNDOR is hasonlóan ítéli meg, „igazi frazémának” nevezve őket, melyeknek a „jelentése már többletet tartalmaz, illetve eltér a tagok puszta jelentésösszegétől” (Jelt. 391). Ugyanúgy ítéli meg tehát KÁROLY a *kérve kér*-féléket, mint az *állást foglal, számításba vesz* stb.-t (uo.). KÁROLY ugyanígy minősíti a *lépésről lépésre*-féle kettős határozókat is (uo.). Számára a frazéma a lexémák egyik fajtája. – Azt, hogy PAIS a finom árnyalatoknak milyen kitűnő érzékelője, jól jelzi az is, hogy a *jövén eljő* típusú töismétléseket viszont igazi szerkezeteknek tekinti, mivel az alaptagban igekötő járul az igéhez. Ezt KÁROLY SÁNDOR is így látja (NytudÉrt. 10. sz. 1956. 153).

A módhatározós szószerkezetek determinánsai nemcsak igenevek, hanem ragos névszók is lehetnek. Leggyakoribb a *halállal halsz, esküvel esküdtem*-féle *-val/-vel* ragos módhatározó. Az ÉrdyK.-ból pl. 403: „Lataa ... az ew wraat ... az egben ffeel emel-tethween nagy feeneffeeeggel feenleny”. De *-ban/-ben* raggal is találkozunk: MünchK.

19rb: „Mize *bèzellèz* nèkic peldabèzedecbèn” (~ JordK. 393: „Myre zolaz nekyk pelda zerent?”; a latinban itt nincs töisméltés); Szentsei daloskönyvéből: „Zokogó *sirással sirhatsz*, magyar nemzet” (i. m. 287). Fosztóképzős melléknév (-ul/-ül raggal vagy anélkül) is lehet módhatározó: *gyűjtatlan gyullada*. (A szórend és a bővíthetőség vizsgálata természetesen itt is szükség van.)

2. A névszói alaptagú szószerkezetek – a figura etymologicák körében is – jelzősek és határozósak lehetnek.

a) A jelzős szintagmák között vannak:

Minőségjelzősek, pl. amiben denominális töből származik a minőségjelző: *zajtalan zaj*, *úttalan utakon*; deverbális töből: *végiggondolt gondolat*, ÉrdyK. 118: „*zylew zyleed* theeghed eeltetõt”. A minőségjelzős szerkezet is megindulhat az összetett szóvá válás útján, pl. Pázmány: „*szántsándékkal* el nem titkolta” (i. m. 413; vö. TESz.).

De sokkal gyakoribbak a birtokos szerkezetet alkotó figura etymologicák. A birtokos jelző – morfológiai szempontból – lehet jelöletlen: *énekek éneke*, *titkok titkai*, *álmok álmodója*, Pázmány: „*az egek egei* ötet meg nem foghatják” (i. m. 293). A -nak/-nek raggal jelölt birtokos jelzőre a Halotti Beszédből való – a későbbi irodalomban is sokszor felbukkanó – *halálnak halála* szerkezet; MünchK. 10vb: „*Tù vattoc è uilagnac vilagi*” (~ JordK. 365: „*Thy vattok ez vylagnak vilagoffaga*”: lux mundi); ÉrdyK. 122: „*ayandekokat aldozanak [és nem ajándékoznak!] ewneky ... mykeent kyralyoknak kyrallyanak*”. – Jelentéstani oldalról vizsgálva ezeket azt látjuk, hogy a figura etymologica legtöbbször fokozást fejez ki (a *halálnak halála*: ’a legszörnyűbb halál’; a *kezdet kezdetén* ’a legelején’). De figura etymologicával igazi birtokviszonyt is kifejezhetünk: Pázmány: „*ő ez prédikátoroknak prédikálásából vette eszébe...*” (i. m. 431); bár: ezek a szerkezetek – műfajtól, nyelvváltozattól is függően, ha a szemantikai többlet csökken vagy elvész – gyakran kilépnek a figura etymologicából s a formális töisméltések közé sorolódnak.

Úgy gondolom, hogy a jelzős szintagmák körében még egy típusban megjelenik a figura etymologica, amivel a szakirodalomban nem találkoztam, mégpedig az azonosító értelmezős szerkezetben. Ilyen esetekre gondolok, mint: „*Fölkelt a nap, ádáz tusa napja.*”; „*Jó ez a csend, a béke csendje.*” Vörösmarty: „*Tévedésnek hármass útja, útam itt ez volna hát*” (Csongor és Tünde. Bp., 1984. 42).

b) A névszói alaptagú szószerkezetek között határozósakkal is találkozunk:

A tekintethatározós szerkezetéről már mondtuk, hogy szemantikailag eltér az összes többi figura etymologicától. Nem nyomósít, sőt, megszorítást fejez ki, s utána ellentétes mellékmondat következik. Morfológiaileg leggyakoribb a *jónak jó* típus, ritka a (*látni lát* analógiájára keletkezett) *jóni jó*; -ra/-re raggal is kifejezhető: *fajra jó fajtájúak* stb.

Figura etymologica fokhatározós szerkezet is lehet, pl. *mélységes mély*, *vadon vad* (nyelvjárási szövegekben, népnyelvi, népköltészeti anyagban sok egyedi, alkalmi eset fordul elő, pl.: *nehéz-nehezen*, *szűzen szűzek*); egy példa az ÉrdyK.-ből: 390: „*Wr yftenneel kedeg naggyal nagyobban eeggyes vala*”.

Mód- és mértékhatározói komplex határozós szintagma a korai ómagyar korban az ÓMS.-beli *eggen yg* számnévi alaptagú szerkezet (vö. HÁMORI ANTÓNIA: MNyTNY. I, 688). A kódexekből is adatolható *egyetlen egy* azóta összetett szóvá vált, így a későbbi szinkroniákban nem a szintagmák, hanem a lexikalizálódott figura etymologicák között lesz a helye.

Végül, de nem utolsósorban, a hasonlító határozós szerkezetekről kell megemlékeznünk, annál is inkább, mert ez viszonylag erős típus a figura etymologicák körében. A *szebbnél szebb*-féle szerkezetek a leggyakoribbak, de a hasonlító határozó alapfokban is állhat: *okosnál okosabb*, *tűznél tüzesebb*; a *fánál fább*-féle főnévi alaptagú szerkezet ritka. Pázmány-anyagomban névmások kapcsolódnak: pl. a „*semminél semmibb* vagy”

szerkezetben (i. m. 621). –Jelentéstani oldalról nézve: e szerkezetek is – a birtokos jelzősek nagy részéhez hasonlóan – lényegében fokozást fejeznek ki, s egyúttal erősen kötöttek.

2. A figura etymologicák másik nagy csoportja (az eddig tárgyalt szintagmatikus felépítésűek mellett) a *nem szintagmatikus felépítésűek*. Ezek első megközelítésben két csoportra oszlanak: a két mondatrészből állókra és azokra, amelyek lexikalizálódtak.

A) A két önálló mondatrészből állókat vizsgálva azt látjuk, hogy ez a két mondatrész lehet azonos, és lehet különböző.

1. A két azonos mondatrész határozó lehet; ezek azok, amelyeket *kettős határozók*ként tartunk számon. Korábban már szoltam róla, hogy az általuk hordozott szemantikai többlet alapján ezeket is figura etymologicának tekintem. Tudjuk, hogy szintaktikailag sajátos átmeneti alakulatok, s azt is, hogy mai előfordulásainak nagy része a megmerevedés útján van (nem bővíthető, szórendje kötött); ezek fokozatosan szétválaszthatatlan frazeológiai egységgé válnak, pl. *szóról szóra* tudja, *szemtől szembe* megmondja, *szájról szájra* terjed stb. Ha azonban bővítményt kapnak (vagy kaphatnak), akkor erősebben megnyilvánul bennük eredeti jellegük, az, hogy közös alaptaghoz járulva szintagmabokor tagjai; pl. a „*nemzedékről nemzedékre* öröklődik” szerkezet két határozója bővíthető az *egyik*, illetve a *másik* jelzővel; ugyanígy Pázmány következő mondatában: „*azt írja némely szomszédokról, hogy hitrűl hitre változnak*” (i. m. 427): vagy: „*ezek ... hívokodók; házrul házra* járok ... nyughatatlanok” (Pázmány i. m. 647). Szép népdalunk is erre utal: „*Bújdosik az árva madár, Egyik ágról másikra* [azaz: másik ágra] száll”. Még egy megjegyzést szeretnék tenni: úgy látom, hogy az ilyen szerkezetek között is előfordul az összetett szóvá válás. Mai helyesírásunkban következetes a különírás, ami az összetettség ellen szól, de pl. az *egyőtől egyig* olyan szoros, annyira megmerevedett szerkezet, s annyira új, speciális jelentésű, hogy már összetett szónak is beillenek.

2. A két önálló mondatrészből álló, nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicák másik csoportjában két különböző mondatrésznek azonos a töve. Ezek a töismétlések állhatnak:

a) Egy tagmondaton belül és két külön tagmondatban. Egy tagmondaton belüli példa, melyben nem egy szintaktikai szinten áll a két tag: MünchK. 19vb: „*az azatnac* idéiben mődom *az azatocnak*” ~ JordK. 394: „*az aratafnak* ydeyn meg hagyom *az aratoknak*”: „... *messis ... messoribus*”); Szentsei: „*Győzhetetlen* császár *győzetik* mindenben” (i. m. 239). Át kell gondolni, hogy ha – a fenti példákkal ellentétben – egy szinten áll a két elem, és közös az alaptagjuk, akkor mely esetek tartoznak ide, a nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicák közé, s melyeket minősíthetünk úgy, hogy a közömbös viszony átértékelődött mellérendelővé, pl. ÉrdyK. 614: „*Az meg vakwlt bynes kedeeagh meeg az nagy halalus bynt fem twggya bynnek*”; Szentsei: „*Jóvoltodért jót kívánok, boszuért boszút állok*” (i. m. 258), „*Nem köll magyarnak magyarra támodnya*” (i. m. 346). Ezek talán mellérendelőknél is felfoghatók.

Ebben a típusban is vannak állandósult kapcsolatok, mint *kő kövön* nem marad, *szó szót követ*, *kéz kez*et mos, *szemet szemért*, *szeget szeggel*, *kéz a kézben*, *egy az egyben* stb. Szerintem ide sorolhatjuk a *nap nap után*, *fej fej mellett*-féle frazeológiai kapcsolatokat is, hiszen ezek a *kéz a kézben*-től csak abban különböznek, hogy második tagjuk nem raggal, hanem névutóval, tehát szintén morfológiai eszközzel van ellátva, s ezáltal lesz alaktani variáns; pl. MünchK. 29vb: „*tamad nēžèt nēžèt èllèn ʔ orzag orzag ellen*” (~ JordK. 430: „*Tamad nep nepre es orzag orzagra*”).

b) Ha nem egy, hanem két külön tagmondatban jelentkezik a töismétlés, akkor még tüzetesebb vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy figura etymologica-e

még, vagy a szórendi távolság már elszakította a két elemet egymástól annyira, hogy megszűnik köztük az egymást erősítő kapcsolat. A „*Szeretném, ha szeretnék*”, „*Be szép, ha szépnek hiszek*”-féle összetett mondatokban még figura etymologicának tartjuk a töismétlést. Ugyanígy Vörösmarty: „*Egy gondolat volt, én gondoltam azt, Akarat csak egy volt, én akartam azt*” (Csongor és Tünde. Bp., 1984. 165). Ezek át is alakíthatók szintagmatikus felépítésű figura etymologicává: *Szeretném a szeretést, az én gondoltam* (vagy: általam gondolt) *gondolat, az én akartam* (vagy: általam akart) *akarat*. – Kérdés az is, hogy átlépi-e a figura etymologica a mondat (mondategész) határát, vagy ilyen esetben már szétesik, és formális szótöismétléssé válik.

B) A nem szintagmatikus felépítésű figura etymologicák másik csoportja (az önálló mondatrészekből állók mellett) a lexikalizálódott elemeké. A *nőttön-nő-től végestelen-végig*.

3. S mindezek után iktatnám a rendszerbe a kettőnél több tagból álló figura etymologicákat.

De már én is az időm *véges-végén* járok.

Rendszerezési kísérletem alapos, elégségesen érvelő, teljes bemutatására rövid ez a mostani idő. De azt, hogyan gondolkodom, hogy képzelem az egészet, talán mégis tükrözik valamelyest az elmondottak. Azt tenném még hozzá, hogy ez egyelőre egy nagyvonalú (vagy inkább elnagyolt) rendszerezés, ami még finomításra szorul, de – reményeim szerint – olyan, amit talán lehet és érdemes is finomítani.

Egy 1613-ból származó szövegrészlettel, egy ráolvasással szeretném befejezni:

„Valaki az mi *Urunk* Jézus Kristusnál nagyobb *urat uralhat, asszonyunk* Szűz Máriánál nagyobb *asszonyt asszonyolhat, az magas* egeknél *magasabbat* ismélhet, az fekete földnél nehezebbet nyomhat, az árthasson vétkezzen a mai nap énnekem.” (BÁRÓ RADVÁNSZKY BÉLA, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp., 1879. III, 81), illetve Szathmári tanár úrnak.

Isten éltesse sokáig!

(Magyar Nyelv 91. 1995: 411–420.)

A Laskai Sorok, első verses imádságunk

1. A Laskai Soroknak elnevezett verses imádság a legfiatalabb nyelvemlékünk, ha napvilágra kerülésének idejét tekintjük. Ez ugyanis a legfrissebben megismert régi magyar szöveg: 1982-ben találta meg Holl Béla a dalmáciai Sibenikben, a ferences kolostor könyvtárában, egy latin nyelvű kódexben. A megtalálás körülményeiről, az anyakódexről és magáról a magyar imádságról 1984-ben számolt be a Magyar Könyvszemlében (100: 3–23), illetve előadás keretében. – Ritka szerencse egy új nyelvemlék, egy nyelvi s egyben irodalmi és kulturális kincs fölfedezése, közkinccsé tétele. Hamar be is került a tudományos vérkeringésbe: korpuszként felhasználtuk A magyar nyelv történeti nyelvтанában (Benkő [főszerk.] 1991, 1992, 1995), néhány szóadata pedig az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen című szótárban is szerepel (1992–1995). Emellett szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált: 1992-ben megjelent a Madas Edit által szerkesztett szöveggyűjteményben (1992: 505), Hargittay Emil jóvoltából bekerült a Pannon enciklopédiának A magyarság kézikönyve című kötetébe (1993: 510) és a Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába című munkába is (1996: 248–9). A szöveget A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig című könyvében Keszler Borbála is felhasználta (1995: 36). A. Molnár Ferenc a Laskai Sorokat a Thewrewk-kódexben található párhuzamos szöveggel vetette össze (1996, 1997). E nyelvemlékünk komplex feldolgozását pedig egy kismonográfiában én készítettem el (Mátai 1997b).

Erről a munkáról szeretnék most beszélni, de nem úgy, hogy elmesélem röviden, mit írtam a könyvben, milyen eredményre jutottam (hiszen ezt el lehet olvasni, ha valakit érdekel), hanem inkább módszertani oldalról közelítem meg a kérdést: a kutatás menetéről, módjáról, a közben felmerült problémák némelyikéről szólok, és csak ezen keresztül magáról a nyelvemlékről.

De mielőtt bármit is mondanék, olvassuk el magát a szöveget, hogy tudjuk, miről van szó!

*Oh ýftennek tefte ýdefegh ez vilagnak otalma
o tífteleteő tefť ma tegedet miltathlan ýmadlak
hug engwmeth meltaő halalomnak ýdeýn eltethňý
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [!]
Teged kerlek eő vžunlak lelkemeth tefťemmel -o~
!tíztohad*

2. A LaskS.-ról tehát azt mondjuk, hogy ismertségére nézve a legfiatalabb szövegemlékünk, életkorát tekintve azonban a legöregebb, azaz a legrégebbi szövegemlékeink közé tartozik. Az a szöveg, amit Holl Béla megtalált, 1433-ból való; a leíró – szerencsénkre – az évszámon kívül több kolofonban a nevét és a származási helyét is megadja: „per manus Demetri de Lasko”. Így térben és időben is tájékoztat.

A „tér” kérdését Holl Béla megoldotta: a kódexben található helynevek, liturgikus naptár és egyebek alapján arra az eredményre jutott, hogy az iskoláskönyv műfajú kódexet Magyarországon, a pécsváradi bencés apátság monostori iskolájában írta egy Laskóról származó Demeter nevű diák, illetve fiatal szerzetestanár. A szerzőről, Laskai Demeterről újabban – Körmeny Kinga jóvoltából – azt tudtuk meg, hogy 1446-ban beiratkozott a krakkói egyetemre. Az egyetem hallgatóinak névsorát tartalmazó albumban

megőrződött adat Demeter apjának nevét is közli, valamint Laskóra és a pécsi egyházmegyére is utal: „Demetrius Stephani de Laschkó Quinqueecclesiensis dioc. d. 4 gr. A. d. 1446. Nyári szemeszter” (Album ... 1887).

3. A LaskS. keletkezési idejének kérdését azonban az 1433-as évszám még nem oldja meg. A kutatómunkának ezért ez volt az egyik fő iránya.

Az 1433-as szöveg ugyanis másolat. Ez azt jelenti, hogy az eredeti korábbi. De mennyivel korábbi? Mikori lehet? Melyik korszak nyelvéllapotát tükrözheti? És hűen tükrözi-e? Mennyit változtathatott rajta a másoló, sőt mennyit igazíthattak rajta a másolók, hiszen az 1433-as szöveg többszörös másolat is lehet. S az ehhez szorosan kapcsolódó kérdés, amit a vizsgálódás során szem előtt kellett tartani: szövegünk – amellett, hogy másolat – nem eredeti magyar szöveg, hanem latinból való fordítás.

Ennek a kérdéskörnek a föltárásához több utat kellett végigjárni: először azt kellett bizonyítani, hogy szövegünk valóban másolat, aztán arra a kérdésre kellett választ adni, hogy mikor, milyen latin megfelelőből készítették a fordítást, vagyis melyik kornak a magyar nyelvét őrzi számunkra az imádság.

Arra, hogy a vers nem eredeti fogalmazvány, hanem másolat (vagy emlékezetből leírt szöveg), egyrészt a szövegtípust utal: nincsenek benne javítások, áthúzások, betoldások, amik egy fogalmazvány típusú szövegben lehetnének. Az írás tiszta, majdnem hibátlan. (A 4. sor utolsó szavában van csak biztos íráshiba: az *örömet* szó *m* betűje helyett *n*-et találunk: *hereneth*). Az a tény, hogy egyes szavakat igen közel ír egymáshoz, arra utal, hogy látja (az előtte levő szövegen), esetleg tudja (emlékezetből), hogy hosszúak a sorok, hogy sok szónak kell elférnie egy füzetsorban. – A másolat jellegre utal talán az a jelenség is, hogy az *i*-zés mint nyelvjárási jelenség nem következetes a szövegben. Az *idesség* és a *miltatlan* szóban érvényesül (ha az *ydefegh* szó az *édesség*-gel, és nem az *üdvösség*-gel azonos!), a *méltass*, az *életetni*, az *életnek*, a *téged* és a *kérlek* szóban viszont nem. Nem valószínű, hogy Laskai nyelvjárása délen, Laskón, Pécsváradon *i*-ző volt. Az *i*-zés a magyar nyelvterület egyes északi vidékein élhetett (vö. Benkő 1957: 75, 89). Ennek alapján azt gondolom, hogy egyrészt nem Laskai fordította az imádságot, másrészt: az eredeti fordítás *i*-ző lehetett; de mivel ez elűtött Laskai nyelvjárástól, írás közben önkéntelenül átformálta a saját nyelvjárájának megfelelő hangalakúvá az *i*-ző szavak többségét. Az *örek eremet* kifejezés által illusztrált zárt *e*-zés, illetve *ö*-zés jelensége is inkább északi, *e*-ző nyelvjárással utal (vö. Farkas 1982); stb.

4. Holl Béla a fordítás latin megfelelőjét is föllelte: pontosabban egy latin nyelvű úrfelmutatási imádság három változatában elszórtan találta meg szövegünk öt sorát. Valószínűnek tartom azonban, hogy létezett a latin imádságnak egy olyan változata is, amelyben a magyarnak megfelelő sorrendben következtek a sorok. Tehát hogy a fordító nem (a középkorban egyébként szokásos) kompilációs módszerrel alkotta meg a magyar szöveget, hanem egy egységes latin imádság fordításával. Ez a fordítás maradt fenn Laskai Demeter 1433-ból származó kezeírásában.

A kérdésről való továbbgondolkodást még egy szerencsés fölismerés is segítette: az, hogy a LaskS.-nak megfelelő párhuzamos szöveg az 1531-es másolatban fennmaradt ThewrK.-ben is megtalálható, jóval későbbi fordítói ízlésnek, korstílusnak megfelelő nyelvváltozatban (ThewrK. 1995: 245; A. Molnár 1996, 1997; Mátyai 1997a). – Eszerint a feltehetően létezett egységes ötsoros latin imádságot többször is lefordíthatták: az egyik fordítás lehet a LaskS., a másik a ThewrK.-beli szöveg. (Persze e kettőnél több fordítása is lehetett a közös latin előzménynek.) De az sem zárható ki, hogy a LaskS. szövege tovább élt a szóbeliségben vagy az írásbeliségben (vagy mindkettőben), és a XVI.

század elején (vagy korábban) átköltötték, újrafogalmazták azt. Én a többszöri fordítást tartom valószínűbbnek. A többszöri fordítás és a többszörös másolás lehetősége (bizonyos változtatásokkal, más-más nyelvjárást beszélő fordítók, másolók tevékenységének eredményeképpen) rámutat a kérdés meglehetősen szövevényes voltára.

5. De mikori lehet az eredeti fordítás (ami Laskai Demeter bizonyos változtatásaival az ő kézírásában ránk maradt)? Ennek megválaszolásához is vannak bizonyos fogódzóink, de ehhez már a szöveg tartalmi kérdéseit, jellegét, műfaját is meg kellett vizsgálni.

Funkcióját tekintve a LaskS. oltáriszentségi imádság, melyet úrfelmutatáskor, vagy ahogy a ThewrK. jelzi (245): „Zenth aldozath koron”, azaz áldozáskor, az oltáriszentség vételekor imádkoztak vagy énekeltek a hívek. Ezért az úrfelmutatás kérdéskörének is utána kellett nézni. – Az úrfelmutatás szertartása a XIII. században (1264-ben) került bele hivatalosan is a mise liturgiájába. Árpád-kori misekönyveinkben még nincs nyoma, de a XIV. század első feléből való capuai misekönyvben már adatunk van rá (vö. Pétery 1947: 125). Így a tartalmi körülmények megengedik, hogy szövegünk keletkezését a XIV. századra, „az eucharisztia századára” tegyük. Sok adat igazolja, hogy Magyarországon az úrnapját is – hivatalos ünneppé válásához képest (1264) – korán, már a XIII–XIV. században széleskörűen ünnepelték (vö. Mező 1996: 202–4).

Ezek után tüzetesen meg kellett vizsgálni a LaskS. nyelvét és helyesírását. Erről is azt mondhatjuk, hogy lehet XIV. századi. Ebből a szempontból az okoz nehézséget, hogy nincs sok korabeli nyelvemlék, ezen belül szövegemlék, amellyel összevethetnénk. Hangjelölése a XIII. század első felétől használt kancelláriai helyesírással emlékeztet; a kancelláriai helyesírásnak arra a változatára, amely a Besztercei, a Soproni és a Schlägli Szójegyzékben, valamint a XIV. század utolsó évtizedeire tehető Zsigmond-kori töredékben, a Húsvéti Népénekben is jelentkezik (vö. Kniezsa 1952: 38, 58, 89–95; Zelliger 1993: 282–6). – Imádságunk nyelvéllapota az 1372 utáni Jókai-kódexével is rokonítható, de attól eltérően nem az ún. „könyvnyelven” szól, hanem inkább Árpád-kori szövegeinknek az élő nyelvet jobban tükröző jellegéhez áll közelebb. – A XIV. századi eredeti fordítás szövege mint általánosan ismert imádság sokáig a nép ajkán, a szóbeliségben (vagy az „éneklésbeliségben”) élhetett tovább, esetleg változva, különböző igényekhez igazodva, míg végre írásban rögzítették. Feltehetőleg a leírt imaszövegek egyike maradt ránk a LaskS.-ban.

6. A XIV. századi, sőt a XIII. századi magyar nyelvű írásbeliség is sokkal gazdagabb lehetett annál, amilyenre fennmaradt szövegeink mennyisége alapján gondolhatnánk. Ehhez a szakirodalomban sok közvetett bizonyítékot találunk. – Tudjuk például, hogy az 1114-ben tartott első esztergomi zsinat előírja a papoknak, hogy a híveket nagyobb egyházakban (templomokban) az evangéliumra, a szentleckére és a Hiszekegyre, míg a kisebbekben a Miatyánkra és a Hiszekegyre oktassák (vö. Závodszy 1904: 198; Rónay 1943: 418). Ez az oktatás nem nélkülözhetette a nemzeti nyelvet, vagyis a megfelelő magyar szövegeknek már akkor meg kellett lenniük. A lejegyzésük is előbb-utóbb bekövetkezett (Tarnai 1984: 239). Az Újszövetség magyar nyelvű szövegére is szükség volt a miséken, hiszen a híveknek tartott szentbeszéd előtt felolvasott a pap evangéliumi részeket. A tanítást megértetni, a hitet terjeszteni, a híveket meggyőzni csak magyar nyelven lehetett (vö. Frick 1910: 38; Csapodi–Tóth–Vértesy 1987: 11). De a nép nyelvét értő papság képzéséhez is szükség volt az anyanyelvre (vö. Kecskés 1991: 15).

Bibliafordítás is készülhetett a korai századokban (a Huszita Biblia előtt!). Magyar nyelvű biblia vagy legalábbis bibliarészlet XIII. századi meglétére Mezey László hoz fel érveket. Egy XIV. századi latin nyelvű legenda szerint Margit, IV. Béla lánya „historiam

passionis sibi legi *vulgariter* faciebat et exponi”, azaz „a szenvedés történetét anyanyelvén olvastatta fel magának és megmagyaráztatta” (Mezey 1955: 91). Mindez az 1250-es, 1260-as évekre vonatkozik! A XIII. századi Gyulafehérvári Sorok pedig egyértelműen, írott bizonyítékként a népnyelvű prédikálás gyakorlatára utal (vö. Horváth 1931: 88; Mezey 1957: 396; Juhász 1964: 335, 337). Későbbi írásos dokumentumok is alátámasztják ezt az állítást (vö. Zsasskovszky–Bartalos 1892: 336–7; Juhász 1964: 336). – Kardos Tibor egy XIV. századi magyar bibliafordításra utaló forrást is idéz: Passavanti olasz szerzőnek egy 1354. évi nyilatkozata – többek között – a magyar bibliafordítás nyelvét is homályosnak nevezi: „scuro linguaggio” (Kardos 1953: 44; Mezey 1955: 92). Márpedig, ha valaminek a nyelve homályos, akkor annak az egykori meglétében nehéz kételkedni (Pais 1953: 434; Korompay 1987: 142).

Ezek szerint tehát a LaskS. ebbe a XIV. századi, feltehetőleg nem is szegény magyar írásbeliségbe, szövegkörnyezetbe illeszkedik bele. Egyes részei a biblia bizonyos kifejezéseivel is összezsengenek: *istennek teste, életnek kenyere*.

Utána kellett nézni annak is, hogy milyen imádságok éltek a középkorban, amelyekkel a LaskS. szövege összevethető. Nyilvánvalóvá vált, hogy a LaskS. templomi imádságként, ill. énekként sem lehetett egyetlen a maga korában. Több kódex őriz középkori magyar imádságokat, himnuszokat (pl. WinklK.[1506], NádK.[1508], CzechK.[1513], PeerK. [1518k.], ThewrK. [1531]), ami arra utal, hogy jóval a reformáció megindulása előtt már virágzó magyar énekköltészetünk volt. – Sok ének később a református énekeskönyvekbe is átkerült; például a WinklK. 344. lapján levő ének a protestáns Szegedi Gergely-féle énekeskönyvben is szerepel. Vagy a PeerK. 236–40. lapján levő „Ó kegyes Szűz Mária” kezdetű éneket több protestáns énekeskönyv is említi, olyanformán, hogy a felvett énekszöveget az „Ó kegyes Szűz Mária nótájára” kell énekelni (vö. Frick 1910: 17). Frick arra is utal, hogy a kódexek egyéb énekei azért nincsenek meg a protestáns énekgyűjteményekben, mert azok vagy az oltáriszentségről vagy pedig Szűz Máriáról szólnak (uo. 21). – Magyar nyelvű templomi énekekről már a HB.-t tartalmazó Praykódex is beszél (uo. 13). – Tudjuk, hogy a XIV. századtól kezdve gyakoriak a nemzeti nyelvű éneklést tilalmazó rendelkezések. Ebből is az következik, hogy nagyon is élt a nemzeti nyelvű ének hagyománya a templomokban (vö. Petró 1941: 272).

Mindezek után már ki mertem mondani, hogy a LaskS. eredeti fordítása a XIV. században készülhetett. A könyvben még azt írtam, hogy a század közepén, ill. második felében, de most inkább azt mondom, hogy ez a XIV. század bármelyik periódusában megtörténhetett.

7. A szöveggel kapcsolatos kérdések tisztázása után (ill. a munka folyamán ezzel párhuzamosan) magának a LaskS. szövegének a nyelvi-stilisztikai elemzése következett. A szöveg egészének, ill. egyes részeinek pontos megértésében, értelmezésében sokat segítettek a munka közben összegyűjtött hasonló témájú imádságok (ezek akár kódexekben, akár XVII–XVIII. századi énekeskönyvekben maradtak fenn). A szavak, kifejezések korabeli jelentésének, stílusértékének a megállapításában különféle szótárak, konkordanciák, bibliai lexikonok és egyéb források is segítségemre voltak.

A részelemzések után, az azokból szerzett ismeretek birtokában a szövegegész szövegtani-stilisztikai, ill. retorikai-poétikai összegző elemzése, végül az imádság versjellegének, verselésének vizsgálata következett.

Mindebből egy magas művészi színvonalú, emelkedett hangulatú vers képe bontakozott ki, amely tovább gazdagíthatja a legrégebbi magyar szövegemlékekről, illetőleg a régi magyar nyelvről kialakult képünket.

Irodalom

- Album studiosorum universitatis Cracoviensis. Tom. I. Ab anno 1400 ad annum 1489.* Cracoviae 1887.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Budapest.
- BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1991, 1992, 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I., II/1., II/2. Budapest.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen.* Band I–II. Budapest. (= EWUng.)
- CSAPODI CSABA – TÓTH ANDRÁS – VÉRTESY MIKLÓS 1987. *Magyar könyvtártörténet.* Budapest.
- FARKAS VILMOS 1982. *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése.* Nyelvtudományi Értekezések 111. szám.
- FRICK JÓZSEF 1910. *A középkori magyar himnuszsköltészet.* Kolozsvár.
- HARGITTAY EMIL 1993. *Pannon enciklopédia. A magyarság kézikönyve.* Budapest.
- HARGITTAY EMIL (szerk.) 1996. *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába.* Budapest.
- HOLL BÉLA 1984. Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból. *Magyar Könyvszemle* 100. évf. 1–2. szám. 3–23.
- HORVÁTH JÁNOS 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Budapest. (Reprint 1988).
- JUHÁSZ PÉTER 1964. A liturgikus reform megalapozása. *Vigilia* 327–340.
- KARDOS TIBOR 1953. *A Huszita Biblia keletkezése.* MNyTK. 82. szám.
- KECSKÉS ANDRÁS 1991. *A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig.* Budapest.
- KESZLER BORBÁLA 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig.* Nyelvtudományi Értekezések 141. szám.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1987. Nyelvtörténet és iskola (Szempontok nyelvemlékeink tanításához.) In: FÜLÖP LAJOS (szerk.): *Szemlélet – tananyag – módszer.* Budapest, 133–45.
- MADAS EDIT 1992. *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530).* Budapest.
- MÁTAI MÁRIA 1997a. Magyar vers 1433-ból. In: JANUSZ BAŃCZEROWSKI (red.): *Hungaro-Slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay.* Budapest, 194–8.
- MÁTAI MÁRIA 1997b. *Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433).* Budapest.
- MEZEY LÁSZLÓ 1955. *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 1996. A Laskai Sorok párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. *Magyar Nyelv* 21–32.
- A. MOLNÁR FERENC 1997. Még egyszer a Laskai Sorokról és annak Thewrewk-kódexbeli párhuzamos szövegéről. *Magyar Nyelv* 68–71.
- PAIS DEZSŐ 1953. Bezzeg, bizony. *Magyar Nyelv* 49: 432–435.
- PÉTERY JÓZSEF 1947 (1931). *A szentmise története.* Budapest.
- PETRÓ SÁNDOR 1941. A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 270–85.
- RÓRAY GYÖRGY 1943. Irodalom és liturgia a magyar középkorban. *Vigilia* 415–20.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik.” *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest.
- Thewrewk-kódex* 1531. Régi magyar imádságos könyv. Régi Magyar Kódexek 18. szám. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA. Budapest, 1995.

ZÁVODSZKY LEVENTE 1904. *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest.

ZELLIGER ERZSÉBET 1993. A Húsvéti Népének mint nyelvi emlék. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 282–6.

ZSASSKOVSKY JÓZSEF – BARTALOS GYULA 1892. *Az egri rituálé kérdései*. Eger.

(In: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában.

Szerk. V. RAISZ RÓZSA – H. VARGA GYULA.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212.

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1999. 344–350.)

A szófajváltás a magyarban

1. A magyar szófajttörténet kérdéseivel foglalkozva sok probléma fölmerül. Többek között az, hogy hogyan bővülnek az egyes szófajok, milyen módon keletkeznek új elemek az egyes szófajok körében, hogyan, milyen mód(ok)on erősödik egy-egy szóosztály. E kérdéssel kapcsolatban a szókeletkezés mindenféle módja szóba jön: az idegen szavak átvételétől a szóteremtésen át a legkülönbébb szóalkotásmódokig. (A legtöbb szóalkotási módot felvonultató, elemző nagy tanulmányt – tudtommal – PAPP ISTVÁN írta 1963-ban: A szóalkotás problémái: MNyj. 9: 3–31).

A két fő szóalkotásmódot, a szóösszetételt és a szóképzést minden grammatika tárgyalja. Az ún. ritkább szóalkotási módoknak azonban különféle, sokszor egymástól eltérő fajtáit sorolják fel. „A magyar nyelv története” (MNYtört., 1967.) például szórövidülésről és rövidítéses továbbképzésről, ragszilárdulásról, elvonásról, szóhasadásról és szóvegyülésről beszél (340–8). Az új „Magyar grammatika”-ban (MGr., 2000.) e körben a következő szóalkotási módok szerepelnek: ikerítés, szórövidülés és továbbképzése, elvonás; a mozaikszók alcím alatt: betűszók, szóösszevonás, egyéb mozaikszók, szóhasadás; valamint a népetimológia és a szándékos szóferdítés, s végül a tulajdonnevek köznevesülése és az elemszilárdulás [ez a rag- és jelszilárdulás összefoglaló neve] (337–45).

Egyes szófajok állománya azonban más módon is gyarapodik. A *reggel*-féle határozószókból főnevek, a *hátra*-féléből igekötők, a *ha, hogy*-féle határozószókból kötőszók, a *múlva*-féle határozói igenevekből névutók lettek stb. A főnevek, igekötők, kötőszók, névutók stb. szófaja tehát ily módon is bővült, illetőleg bővül a magyar nyelvtörténet egyes korszakaiban. – Mi történik ilyenkor? Szóalkotás? A szó szófaja megváltozik. De keletkezik-e ennek révén új szó, új lexikai egység?

A továbbiakban a szó szófajának megváltozásáról, a szófajváltásról, a nemzetközi szakirodalomban konverciónak nevezett jelenségről szólok. Először a szófajváltás mi-
benlétéről, jellegéről általában, azután arról, hogyan valósul meg ez a változás a magyar nyelvben; hogy milyen szófajok között és milyen irányban mennek végbe azok a folyamatok, amelyek egy szó szófajának megváltozását eredményezik. Vizsgálatom nemcsak a mai magyar nyelvre irányul, hanem a magyar nyelv életének egész folyamata-
tára. – Tehát: mi a szófajváltás? Szóalkotási mód-e? Keletkezik-e ennek révén új szó, új lexikai egység?

2. A) A kérdés megválaszolása előtt nézzünk egy – bizonyos szempontból – hasonló jelenséget. PAPP ISTVÁN már említett tanulmányában a szóalkotási módok körébe sorolja a „jelentésbeli szóalkotás” különféle eseteit, a jelentésbővülést, a metaforikus, metonimikus névátvitelt stb. (i. m. 8–11). A jelentésváltozásnak ezeket az eseteit ma nem tartjuk nyilván a szóalkotásmódok között. Ilyenkor nem keletkezik új lexéma, hanem a meglevő bővül új jelentéssel, ezért a szó poliszémiájáról beszélünk. Igaz, ha az újabb jelentés eltávolodik a régitől, ha köztük a memoriális kapcsolat megszűnik, ha már nem idézik föl egymást, akkor homonimákká (pontosabban álhomonimákká, amit egyes szótárak jelölnek is) hasadhatnak (vö. ÉrtSz.: *hegy*⁽¹⁾, *hegy*⁽²⁾, ugyanígy: RagSz.; ÉKsz.: *hegy*¹, *hegy*²; ÉrtSz.: *fagy*⁽¹⁾, *fagy*⁽²⁾, ugyanígy: RagSz.; ÉKsz.: *fagy*¹, *fagy*²; ÉrtSz.: *az*⁽¹⁾, *az*⁽²⁾; ÉKsz.: *az*¹, *az*²). A szóhasadás példái között viszont (a magyar nyelvészek) nem emlegetnek ilyen, teljesen hasonló alakú szavakat (csak olyanokat, amelyekben alaki különbség is van a két szó között, tehát ahol funkció- és alakhasadás, alak- és funkció-
megoszlás együtt jár: pl. GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Bp., 1962. MNytört. 344–7;

HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 87–88; MGr. 343).

Térjünk vissza a szófaj megváltozásának kérdéséhez! A *reggel* főnév, a *hátra* igekötő, a *hogy* kötőszó új lexikai egységként épül-e be a szókincsbe (és új szótári szóként-e a szótárba)? Vagyis: keletkezett-e új lexéma a szófajváltással? Ez súlyos kérdés, és a válasznak messzemenő következményei vannak: egyik oldalról a többszófajúság problémája, másik oldalról a „Hány szó van a magyar nyelvben?” örökzöld kérdése. Ezt legutóbb PUSZTAI FERENC a következőképpen fogalmazta meg (a Magyar szókincstárral kapcsolatban): „Nemcsak lexikográfiai szempontból figyelemreméltó formai újítás a több szófajú címszavak szócikkeinek megszerkesztése. [S idézi az „Előszó”-ból KISS GÁBOR szavait:] »A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek« (III)”. PUSZTAI FERENC így folytatja: „Grammatikai felfogásunk és a neki megfelelő lexikográfiai gyakorlat a szóképzéssel és a jelentésváltozással létrejött szófajváltást élesen elhatárolja. A szófajváltás eredete, formája, folyamata felől tekintve rá. A szófajváltás *eredménye* azonban azonos: új szófajú szó alakul ki. S mert új szófajú szó, ezért nemcsak jelentése más, hanem grammatikai viselkedése, potencialitása is – mindkét típusnak. Éppen ez különbözteti meg a többjelentésű szavaktól, a poliszemiától. A Magyar szókincstár megoldása, a jelentésváltozással alakult többszófajúság önálló címszavakkal való rögzítése világosabban állítja elénk a megválaszolandó kérdést: hol is áll a jelentésváltozással keletkezett többszófajúság? A poliszemiában vagy a poliszémia és a homonímia között?” (PUSZTAI, Magyar szókincstár: Magyar Tudomány 1999/2: 199).

Tehát: hány *hátra* szavunk van a lexikonban? Én amellet szeretnék állást foglalni és érvelni (és a magyar grammatikai hagyomány tekintélyes része is emellett szól), hogy e g y. Lexikai szinten hasonló dolog történik, mint az előbb említett jelentésváltozás esetében: a *reggel*, *hátra*, *hogy* megmarad egyetlen (illetve három) lexémának. A szófaj megváltozásával nem keletkezik új lexéma, hanem a régi bővül új szófaji értékkel. A szófaj (szófajiság, szófaji érték) ugyanis a szó (a lexéma) egyes jelentéseihez kötődő grammatikai sajátosság (vö. BERRÁR JOLÁN, Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához: A szófajok. Nyelvtudományi Dolgozatok 33. 1982. 7–32; ÁGOSTON MIHÁLY, A magyar halmaznevek. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1993. 300). A szófajt a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése határozza meg [illetőleg: a szófaji érték ezekben a sajátosságokban nyilvánul meg; a három kritérium sorrendje ezúttal irreleváns] (vö. TELEGDI ZSIGMOND, Elméletek a szófajok természetéről: SULÁN BÉLA szerk., Nyelvtani tanulmányok. Bp., 1961. 25–48; BERRÁR i. m.; ÁGOSTON i. m. 181, 184; HELMUT GLÜCK Hrsg., Metzler Lexikon Sprache. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 1993. R. L. TRASK ed., A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. Routledge, London–New York, 1993. THEODOR LEWANDOWSKI, Linguistisches Wörterbuch 1–3. 6. Aufl. Quelle & Meyer, Heidelberg–Wiesbaden, 1994. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Band 4. 6., neu bearbeitete Auflage. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich, 1998. Bolsoj enciklopedyicseszkiy szlovar. Jazikoznanyije. Glav. Red. V. N. Jarceva, 2. izd. Moszkva, Naucsnoje izdatyelsztvo Bolsaja Rosszizszkaja Enciklopedyija. 1998. HADUMOD BUSSMANN, Lexikon der Sprachwissenschaft. 2., völlig neu bearbeitete Auflage. 1990. 3., aktualisierte und erweiterte Auflage, 2002. Kröner Verlag, Stuttgart).

Hogyan lehet tehát ebből a szempontból értékelni a szófaj megváltozását? Akkor is a szó jelentése, szintaktikai és morfológiai viselkedése változik meg. A *reggel* határozószó főnévvé válásakor megváltozik a szó jelentése: főnévként a napszak nevét jelöli; megváltozik szintaktikai viselkedése: határozóból más mondatrész (alany, ha tárgyragot

kap, tárgy stb.) lesz, és bővíthetősége is módosul: jelzöt kaphat, névelője lehet, s végül toldalékolhatósága is más lesz: főnévre jellemző jeleket, ragokat kaphat. Bizonyos szófaji változások esetében (pl. határozószó → partikula) a szó szövegtani, illetve kommunikációs-pragmatikai szerepe is megváltozhat (vö. KESZLER: Nyr. 1995: 293–308). Tehát a szófaj megváltozásakor is a szó szófaját jellemző tulajdonságok változnak meg (vö. HADROVICS, Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 37, 125).

B) Ahogy a szófajisággal kapcsolatban beszélünk lexikai és aktuális szófajról, úgy a szófajváltás is lehet lexikai (vagy lexikális) és aktuális (vagy alkalmi). Egy szóelőfordulás – mondatbeli szerepe következményeképpen, aktuálisan – lehet más szófajú, mint a kérdéses lexéma eredeti, lexikai szófaja: a *Jajt kiált* mondatban a *jaj* aktuálisan főnévként viselkedik, de ez nem válik a *jaj* lexéma állandósult grammatikai sajátosságává, azaz nem válik lexikai szófajjává. A *jaj* lexikai szinten indulatszó marad, lexikai szófajváltás nem történik (vö. LENGYEL, A szófajváltás: MGr. 78–9). A továbbiakban az aktuális szófajváltással nem foglalkozom, csak a lexikaival.

A szófaj megváltozását a magyar grammatikai irodalomban többféleképpen is nevezték: szófaji átcsapás, kategoriális eltolódás, szófajváltás (vö. G. VARGA, Néhány nem tiszta szófaji kategória vizsgálati módjáról. In: RÁCZ ENDRE – SZATMÁRI ISTVÁN szerk., Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Bp., 1978. 59). Én a *szófaji változás* mellett a *szófajváltás* kifejezést használom. Ugyanakkor nagyon megértem ÁGOSTON MIHÁLY felvetését, miszerint csak, illetve „elsősorban” akkor kellene szófajról beszélni, ha a régi szófaj megszűnik és a szó csak új szófaji értékében él tovább, mint például a *ravasz*, a *jobbágy*; vö. *őrségváltás*, *pénzváltás* (ÁGOSTON i. m. 188–9). Végül – bár „csak jobb híján és megszokásból” (i. m. 299) –, de ő is használja a *szófajváltás* terminus technikust.

C) A szófajváltás fogalmába – az erre vonatkozó szakirodalom egy részével összhangban, más részével ellentétben – nem értem bele a szó szófajának képző által való megváltoz(tat)ását, valamint nem értem bele a rag- és jel-, illetve elemszilárdulásnak köszönhető szófaji változást sem, például ragos főnévből határozószó vagy névutó keletkezését. A szóképzés és az elemszilárdulás olyan szóalkotási mód, melynek során képzőnek, jelnek vagy ragnak a tőhöz való hozzátételével változik meg a szó szófaja, s ily módon új szó, új lexéma keletkezik. A szófajváltás viszont morféma hozzáadása nélkül történik, a szó változatlan alakban marad, új lexéma nem jön létre. A szófajváltás tehát (a fentiek alapján) nem szóalkotási mód, hanem szemantikai-szintaktikai folyamat: jelentésbővülés, a meglevő lexéma grammatikai viselkedési képességének a megváltozása, bővülése, melynek eredményeképpen poliszémia, a meglevő lexéma több jelentése s egyúttal több szófaja áll elő. A jelentés és a szófaj viszonyát ÁGOSTON szavaival jellemezve: „A több szófajú szó nem egészében (összes jelentésével) kötődik több szófajhoz, hanem rendszerint egy vagy több jelentésével egy-egy szófajhoz” (ÁGOSTON i. m. 185).

3. A nemzetközi szakirodalom *k o n v e r z i ó* címszó alatt tárgyalja az általam vizsgált kérdéskört (néha a *t r a n s p o z í c i ó* egyik fajtájaként, például JARCEVA i. m. 235; vö. még: ROBERT BEARD, *Lexeme-Morpheme Base Morphology. A General Theory of Inflection and Word Formation*. State University of New York Press, 1995. 177–203).

A konverzióknak is van tágabb és szűkebb felfogása. A tágabb értelmezés belevonja az olyan szófaji változásokat is, amelyekben bizonyos toldalékok is részt vesznek, vagy töváltakozás is bekövetkezik (pl. GLÜCK i. m. 693; PETER EISENBERG, *Grundriss der deutschen Grammatik. Band 1: Das Wort*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 1998. 281).

A konverzió szűkebb értelmezése van közel a mi szófajváltás-fogalmunkhoz: egy szónak egyik szófajból a másikba való átlépése, affixum részvétele nélkül (pl. LEWANDOWSKI i. m. *Konversion* 608–9, *Wortartwechsel* 1251), ezért általában zéró- vagy null-morfémás vagy affixum nélküli derivációról (valamint bázisszóról és derivátumról) beszélnek; egyéb megnevezések, kifejezések: „back-formation” (LAURIE BAUER, *English word-formation*. Cambridge University Press, 1983. 230); „Wortartwechsel ohne Wortbildungselemente” (B. NAUMANN, *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*. Tübingen, 2. Aufl., 1986. 23); „Rückbildung” (BUSSMANN i. m. 653); „derivation régressive” (MAURICE GREVISSE, *Grammaire française*. [1936.] Paris, 13ième édition reue, 1993. 198, 253); „Konversion: d. h. die affixlose Überführung eines Wortes in eine andere Wortart” (GLÜCK i. m. *Wortartwechsel* 694), „Nullableitung” (GLÜCK i. m. *Konversion* 2. 337), „implicite Wortableitung” (GLÜCK i. m. *Wortartwechsel* 693; LEWANDOWSKI i. m. 1251); „Die grammatische Umsetzung in eine andere Wortart” (DUDEN i. m. 426).

A definíciókból, jellemzésekből is látszik, hogy a nemzetközi irodalom a konverziót szóalkotási módnak tekinti. Ennek megfelelően a szóalkotási módok között tárgyalják, általában az összetétellel és az affixációval való szóalkotási módok után. Tehát új szó alkotásáról beszélnek, morfológiai eszköz nélkül (GLÜCK i. m. 337; PETRA MARIA VOGEL, *Wortarten und Wortartenwechsel*. Zu Konversion und verwandten Erscheinungen im Deutschen und in anderen Sprachen. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1996. 104; PETER EISENBERG i. m. 237, 280–1; BUSSMANN i. m. 751). – A „bázisszó” és a „derivátum” viszonyát pedig – amennyiben említik – „homonimákhoz hasonló formák”-nak nevezik, például JARCEVA i. m. 235: „Конверсия приводит к некоторому подобию омонимии форм, поскольку одна и та же материальная последовательность соответствует словам разных частей речи, ср., напр. англ. round the table ‘вокруг стола’, где слово round – предлог, a round table ‘круглый стол’, где оно является прилагательным, a round ‘раунд’, где это слово – существительное, и, наконец to round with ‘окружить’, где round – глагол” (uo. 235). De KUBRJKOVA, a szócikk szerzője rögtön hozzáteszi, hogy ezek azért nem igazi homonimák: „На самом деле омонимии здесь нет, т. к. указанные единицы семантически сходны и связаны единством корня” (uo. 235). Korábban LOPATIN (1967) például még homonimákról beszélt, két olyan önálló szóról, amelyek morfológiai kategóriáikban és szintaktikai funkcióikban különböznek (idézi VOGEL i. m. 37).

A homonímia, poliszémia kérdésével kapcsolatban érdemes még A. LINKE – M. NUSS-BAUMER – P. R. PORTMANN (*Studienbuch Linguistik* 3., unveränderte Auflage, Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1996.) felfogását megemlíteni, bár e szerzők a konverzió kifejezést az eddigiektől eltérően értelmezik. A klasszikus grammatikai leírás ismertetésekor megkülönböztetik a szintaktikai szót, a szóalakot és a lexémát: „*Konversion*. Damit ist der Wechsel in den morphosyntaktischen Merkmalen eines syntaktischen Wortes ohne äusserliches Erkennungszeichen in seiner Wortform gemeint: (*der*) *Balken* – (*die*) *Balken*. Man könnte auch von homonymen syntaktischen Wörtern oder polysemen Wortformen reden ... So kennt das Lexem mit der Zitierform *Fliege* ... nur gerade zwei Wortformen, die aber für acht verschiedene syntaktische Wörter stehen: *Fliege* NomSg, *Fliege* GenSg, *Fliege* DatSg, *Fliege* AkkSg, *Fliegen* NomPl, *Fliegen* GenPl, *Fliegen* DatPl, *Fliegen* AkkPl. Der Kasuswechsel wird in diesem Fall offensichtlich nur durch Konversion ‘ausgedrückt’, d. h. eben: nicht ausgedrückt. Andere Sprachen kennen neben oder anstelle dieser drei Möglichkeiten weitere Mittel, so z. B. die Prosodie oder Tonalität” (LINKE–NUSSBAUMER–PORTMANN i. m. 71). Egy főnévi lexéma két szóalakjának nyolc szintaktikai szaváról van szó. Ebben az összefüggésben a szintaktikai szavak homonímiájáról és a szóalakok poliszémiájáról beszélnek a szerzők.

4. Mindezekből is okulva a magyar szófajváltás lényegét a következőkben fogalmazhatjuk meg. A szófajváltás során a szó szófaji sajátosságai változnak meg. Egy szó morfológiai eszköz nélkül, változatlan alakban lép át egy másik szófajba. Ennek során a szónak – az új szintaktikai körülményeknek megfelelően – új jelentése és új grammatikai sajátosságai keletkeznek. Ezáltal a meglevő lexéma új jelentéssel s egyúttal új szófaji értékkel bővül. Poliszémia keletkezik, vagy a meglevő poliszémia bővül tovább. A lexémának ezáltal több szófaja is lesz. A többszófajúság igen gyakori a magyarban. Előfordulhat azonban az is, hogy a lexéma egyes jelentései (és a hozzájuk tartozó szófajok) annyira eltávolodnak egymástól, hogy köztük a memoriális kapcsolat megszűnik. Ilyenkor a lexéma két homonimává, pontosabban álhomonimává hasad. Ezt tükrözi az új „Magyar értelmező kéziszótár” is; az *egy* esetében például két lexikai egységgel számol: a továbbélő eredeti számnévi és határozatlan névmási *egy-gyel* (*egy*¹) és az új határozatlan névelői *egy-gyel* (*egy*²), amely ezek szerint is új lexémaként épül be szókincsünkbe.

A szófajváltás egyik eredménye (sokszor elindítója, okozója) tehát a többszófajúság (vö.: FABÓ KINGA, A szófajváltás: Nyr. 1984: 360). Így a szófajváltás vizsgálata a többszófajúság kérdéséről nem választható el (vö. A. MOLNÁR FERENC, A két- és többszófajúság; a szófajváltás: TNYt. I: 553–83, II/1: 911–28; PAPP FERENC, A Debreceni Thésaurusz. Linguistica, Series C, Relationes 11. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 2000. 20).

Hogy egy szófaj milyen más szófajjává válhat, hogy egy lexémához milyen szófaji értékek köthetnek egy adott szinkroniában, nyelvenként és nyelvtörténeti koronként változó. Érdemes fölteni az egyes nyelvekben a szófajváltás lehetséges irányait, ezek produktivitását egy adott időben egymáshoz képest, valamint a különböző nyelvtörténeti korszakok egymásutánjában. Ha minél több nyelv szófajváltási lehetőségeit, illetve realizációit fölírja a kutatás, szófajváltási univerzálék felismeréséhez is eljuthatunk.

A különféle nyelvek leírásai sokszor csak a fő szófajokkal (az igével, a főnévvel, a melléknévvvel, esetleg az adverbiummal) kapcsolatban beszélnek szófajváltásról és többszófajúságról (pl. BEARD i. m. 177–203; EISENBERG i. m. 280–5), pedig a szófajváltás a többi szófaj körében, illetve a többi szófajjal összefüggésben is jelentős. Különös figyelmet érdemelnek az alapszófajok és a viszonszók közötti, valamint a viszonszókon belüli szófajváltások. QUIRK a nyílt és a zárt szófaji osztályok megkülönböztetésének megfelelően a szófajváltást is ebben a kettősségben nézi. Az angolban a nyílt szóosztályok egyrészt könnyedén gyarapodhatnak új elemekkel, másrészt könnyebben lehetnek alapjai más szófajjává válásnak (ilyenek: főnév, ige, melléknév, határozószó); a zárt szóosztályok tagjai viszont kis számban és csak alkalmilag vehetnek részt a szófajváltásban: elöljárók, determinánsok, kötőszók (RANDOLPH QUIRK ed., A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman, London – New York, 1985. 1550–63). Jól áttekinthető táblázatban szemlélteti a szófajváltási irányokat – a teljes szófaji rendszerre érvényesen, bár kissé elnagyoltan – például V. V. VINOGRADOV (Русский язык. Москва, 1961. 41) az orosz, N. M. TERESCSENKO (Нганасанский язык. Ленинград, Наука, 1979. 54.) a nganaszan nyelvre vonatkozóan. Figyelemre méltó, hogy a szófajváltási folyamatban központi szerepet játszik az adverbium mind a bemenet, mind a kimenet oldalán. Ez a magyarra is érvényes.

5. Én most a magyar szófajváltás irányait tekintem át, az ősmagyar kortól napjainkig. Érdekes és elég szövevényes a kép. – A teljes szófaji rendszert átfogó vizsgálathoz nagy szöveges és szótári anyag szükséges. A szófajváltási folyamat megismeréséhez az „elégletes szövegkörnyezetben” megjelenő szavak alapos szintaktikai és morfológiai elemzésére van szükség. Minél több szóelőfordulás tüzetes számbavételére, hogy

megállapításaink minél biztosabbak legyenek. (A tévedés kockázata így is nagy.) – A szófajváltási folyamat az egész magyar nyelvtörténet folyamán zajlik, így az anyaggyűjtés az egész időszakra kiterjesztendő. (Az ősmagyar kor eseményeit egyéb, ismert módszerekkel derítjük fel.)

A gyűjtött anyag elemzése alapján a következő kérdések merülnek fel (mivel az ezekre adott kimerítő válasz terjedelmes lenne, most csak néhányra felelek):

1. Milyen szófajváltási irányok jelentkeznek az egyes nyelvtörténeti korszakokban?
2. Mely szófajváltások zajlanak csak időlegesen, egyik vagy másik korszakban?
3. Mely szófajváltások zajlanak az egész nyelvtörténet folyamán?
4. Lehetne jellemezni az egyes szófajokat két szempontból is: a) Egy-egy szófaj (mint előzményszófaj) milyen másik szófajba, illetve szófajokba képes átlépni, s melyikbe milyen intenzitással? (Természetesen mindig az illető szófajba tartozó szavak változásáról van szó.) – Van-e ebből a szempontból különbség az egyes nyelvtörténeti korszakok között? b) Egy-egy szófaj (mint következményszófaj) milyen szófaji előzményekből bővül, keletkezik, s melyikből milyen intenzitással? – Van-e ebből a szempontból különbség az egyes nyelvtörténeti korszakok között?

5. Mely szófajváltási irányok a legerősebbek, legjellemzőbbek a magyarra, melyek gyengébbek, milyen mértékben és miért? (A korszakonkénti különbségekre is tekintettel.)

6. Mely szófajok(ba tartozó szavak) nem keletkeznek szófajváltással? – Ilyenek az igenevek és az indulatszó.

7. Mely szófajok jöttek létre kizárólag szófajváltással? (Vagyis: mely szófajváltások eredményeképpen keletkezett új szófaj?) – Ilyenek: a határozott névelő, a határozatlan névelő, a partikula; tipikusan ilyen az igekötő is (de néhány eleme ragszilárdulással jött létre).

8. Mely szófajoknak van 1, 2, ..., 7 szófaji előzménye? – Az igekötőnek és a határozott névelőnek csak 1 van: igekötő csak határozószóból keletkezhet szófajváltással; ez az egész magyar nyelvtörténet alatt zajló folyamat. A határozott névelő a mutató névmásból keletkezett, de nyelvtörténetünknek csak egy periódusában, a korai ősmagyar korban. 5 szófaji előzménye van a kötőszónak, 7 szófaji előzménye van a partikulának stb. Ez a sajátosság arra utal, hogy mennyire „befogadó” szófajról van szó. És ha a befogadást eredményező szófajváltások között van olyan, amely az egész nyelvtörténet folyamán, ma is zajlik, akkor az illető szófaj a gyarapodó szófajok közé tartozik.

9. Mely szófajok(ba tartozó szavak) nem váltanak szófajt (nem válnak más szófajúvá)? – Ezek: a főnévi igenév, az indulatszó, az igekötő, a névutó, a határozott és a határozatlan névelő.

10. Mely szófajok(ba tartozó szavak) lépnek át csak 1 szófajba? – Ilyenek: a kötőszó (csak partikulává válhat) és a partikula (csak kötőszóvá válhat). Mindkét szófajváltási folyamat az egész nyelvtörténeten átvonuló, közepesen erős változás.

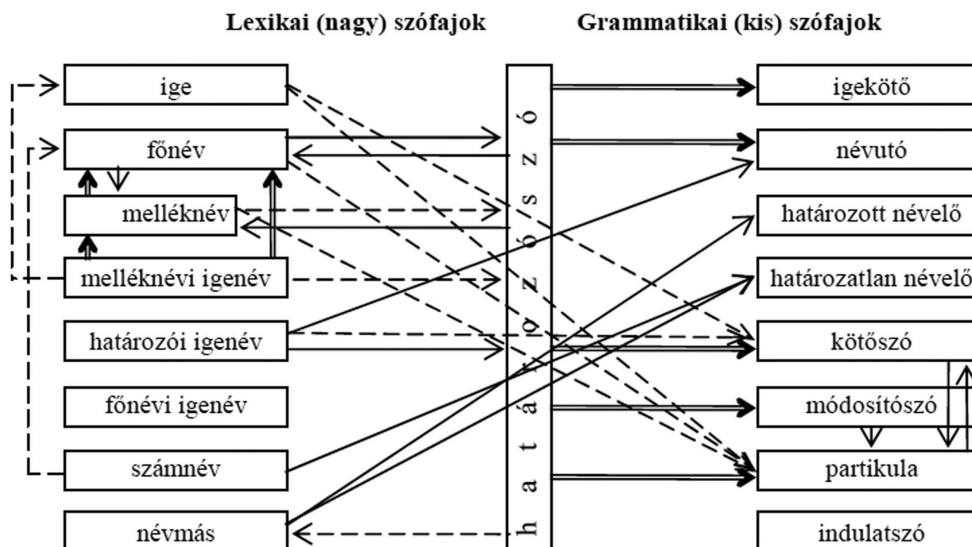
11. Mely szófajok(ba tartozó szavak) lépnek át 2, 3, ..., 9 szófajba? – 9-be a határozószó lép át: → igekötő, → névutó, → kötőszó, → módosítószó, → partikula (ezek mindig zajló, erős, intenzív változások). Határozószóból keletkezhet még: → főnév, → melléknév (ezek mindig zajló, közepesen erős változások). Volt még: határozószó → névmás változás (csak az ősmagyar korban, akkor is gyenge volt), valamint határozószó igesülése (csak az ősmagyar korban, akkor is gyenge változás volt). Ez a sajátosság arra utal, hogy az illető szófaj mennyire „kibocsátó”. – Ha egy szófaj több előzményszófajra megy vissza, és több következményszófaj is lesz belőle, ez azt jelenti, hogy az illető szófaj mindkét irányban hajlamos a szófajváltásra (ilyen például a főnév, a melléknév, a határozószó). – A „befogadás” és a „kibocsátás” vizsgálatából és összevetéséből kiderül, hogy a magyarban elég erős, intenzív a szófajok közötti mozgás, a szófajok egymásba való átalakulása (vö. D. MÁTAI, A magyar szófajváltás jellemzői: HAJDÚ MIHÁLY –

KESZLER BORBÁLA szerk., Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp., 2003. 70–6, táblázat: 74). Ez a különböző nyelvek közötti összehasonlítás során tipológiailag is értékelhető sajátosság.

Vizsgálatot érdemel a szófajváltás szerepe a grammatikálizálódási folyamatban (erről a Budapesti Uráli Műhely 4. konferenciáján tartottam előadást 2003. szeptember 4-én); stb.

6. Minden kérdésre (és a kérdéseket lehet szaporítani, mert a probléma szövevényes, szerteágazó és sokféle összefüggése van) példákkal illusztrált, kifejtő válasz adható, de a kérdések, illetve témák többsége táblázatba is foglalható. A továbbiakban két, egymást kiegészítő, összefoglaló jellegű táblázatot mutatok be. Az 1. táblázat egyrészt jelzi a szófajváltási irányokat (előzményszófaj, illetve forrásszófaj – következményszófaj), másrészt jellemzi azokat a változás ereje, erőssége szempontjából. Ebből a táblázatból az is látszik, hogy az illető szófaj mennyire „befogadó”, azaz hány előzményszófajból keletkezik, illetőleg mennyire „kibocsátó”, azaz hány következményszófajjává vált a nyelvtörténet folyamán. (A változás időhöz/korszakhoz kötése nem szerepel a táblázatban, nem akartam azt ezzel tovább bonyolítani.) A 2. táblázat néhány példával illusztrálja az egyes szófajváltási irányokat.

1. táblázat
A magyar szófaji változás fő irányai

lexikai szóból (alapszófajú szóból, nagy szófajba tartozó szóból) → lexikai szó

lexikai szóból → grammatikai szó (viszonyzó, kis szófajba tartozó szó)

grammatikai szóból → grammatikai szó

*grammatikai szóból → *lexikai szó: ilyen változás nincs.

A szófajváltás erőssége és iránya: erős: dupla vonal, közepes: vékony vonal, gyenge: szaggatott vonal. A leggyengébb, illetve ritka szófajváltásokat az 1. táblázatban nem jelölöm. A táblázatban jelölt szófajváltások részben egy-egy nyelvtörténeti korszakban, részben az egész magyar nyelvtörténet folyamán zajlottak.

2. táblázat

Milyen előzmény-, illetve forrásszófajokból milyen következményszófajok lehetnek?
(a magyar nyelvtörténet folyamán)

A táblázatban zárójelben szereplő változások gyengék, ezért az 1. táblázatban nem jelöltem őket.

Lexikai szóból → lexikai szó**Igéből**

→ (fn.: *es[ik], sodor, hajhász*)

Melléknévi igenévből

→ ige (ösm.: múlt idejű igealak)

→ fn. *ét-, lét; szabó, mező, teendő*

→ mn.: *szomorú, aszó ~ aszú, hő,*

kiváló, kajla

→ hsz.: *roppant, szakasztott, kivált*

Határozói igenévből

→ hsz.: *nyilván, készarva, fölváltva*

Főnévből

→ (ige: ösm. *szak, tel[ik]*)

→ mn.: *bölcs, fő, vad, bolond*

→ hsz.: *kontra, retúr, maximum*

→ (nm.: óm., középm. *kegyelmed > kend, maga*)

Melléknévből

→ főnév: *örök, farkas, bűnös*

→ hsz.: *ritka, tömérdek, csupa, egész*

Számnévből

→ fn.: *két, tíz, fél, tized, kilenced*

Névmásból

→ (fn.: *egyéb, saját, senki*)

Határozószóból

→ fn.: *reggel, haza, közel, rokon*

→ mn.: *messze, rokon, -talan* képzős szavak

→ nm.: ösm. *mennyi, ennyi, ily, oly, mely*

→ (ige: ösm. *jelen, átal*)

Lexikai szóból → grammatikai szó**Igéből**

→ kötőszó: *vagy, akár, hiszen*

→ partikula: *lám, vajon, hadd*

→ (módosítószó: *talán*)

Határozói igenévből

→ névutó: *fogva, múlva, kezdve*

→ kötőszó: *illetve, feltéve*

Melléknévből

→ (módosítószó: óm. *bizony*)

Számnévből

→ határozatlan névelő: (óm.) *egy*

Névmásból

→ határozott névelő: óm. *a ~ az*

→ határozatlan névelő: óm. *egy*

→ (módosítószó: alapnyelv, ill. ösm.: *ně, něm*)

→ (partikula: *-ě, ím, ám*)

Határozószóból

→ igeekötő: *hátra, egybe*

→ névutó: *össze, helyett*

→ kötőszó: *ha, hogy, viszont*

→ módosítószó: *szinte, majd, tényleg, alkalmasint*

→ partikula: *bezzeg, éppenséggel, mindössze, főleg, épp(en)*

Grammatikai szóból → grammatikai szó

Kötőszó → partik.: óm. *ha, avagy*
 'vajon'

Mód. szó → partik.: *hiszen, bizony, biz,*
tán

(Ind. szó → partik.: óm. *vaj* 'bárcsak',
 'vajon'**)

Partik. → ksz.: *de, ám, bár, ámbár*

Nem lehet forrásszófaj:

a nagy szófajok közül:

- **főnévi igenév** (egyetlen változást szenved el: az analitikus jövő idejű igealakba beépülve szófaját elveszti, s az igealak alkotó eleme lesz).
- ****indulatszó** (egyetlen kivétel, amiről tudok, a *vaj* indulatszó, amely az ómagyar korban 'bárcsak' és 'vajon' jelentésű partikulává vált (egy ideig kettős szófajú volt).
 – Indulatszó keletkezhet igéből, pl. *éljen!* (ZELLIGER, Az igével kapcsolatos szófajváltásokról: MNy. 1983: 308), de ez szerintem elhanyagolható mértékű változás.

a kis szófajok közül: **igekötő, névutó, határozott névelő, határozatlan névelő.**

(Magyar Nyelv 100. 2004: 43–52.)

A szó fogalmáról

„A szó rendkívül bonyolult jelenség” (Lazicius 1942. 162). Általános érvényű meghatározása, definiálása még nem született, de ez talán nem is lehetséges. Szűkebbre vonva a kört: egy-egy nyelvtípusra vonatkoztatva jobban megközelíthető, de az sem problémamentes. Sőt: egy-egy konkrét nyelv szófogalmát sem könnyű kimerítően körülírni. Már csak azért sem, mert elméletől, szemléleti különbségektől függően is eltérő szófogalmakat alkotnak a kutatók. De akármilyen a kutató felfogása, az biztos, hogy egyetlen oldalról nem ragadható meg a szó sem.

A szó fogalmáról született addigi felfogásokat – nemzetközi háttérrel – Juhász József gyűjtötte össze és vetette kritikai elemzés alá 1980-ban megjelent tanulmányában (Juhász 1980. 99–120). A szemléleti különbségek alapját vagy inkább okát abban látja, hogy milyen szerepet és milyen fontosságot tulajdonítanak az egyes kutatók a szónak, hogy hogyan viszonyulnak a szóhoz mint nyelvi jelenséghez. Egymás mellé állít néhány felfogást azzal kapcsolatban, hogy milyen helyet foglal el a szó a nyelvi egységek értékrendjében. E felfogások az azzal kapcsolatos állásfoglalásban csúcsosodnak ki, hogy mi tekinthető a nyelv alapegységének: a szó-e, vagy a morféma.

A legkorábbi idők óta a grammatikák szóalapúak voltak (Robins 1999. 34), csak a 20. században jelent meg a szó mellett, illetve helyett a morféma. Saussure próbálta meg a szót kiiktatni a nyelv alapegységei közül: „...a szó természetéről sokat vitatkoztak, s ha egy kicsit gondolkozunk ezen, azt látjuk, hogy amit ezen értenek, összeférhetetlen a mi konkrét egységről vallott fogalmunkkal”... „A konkrét egységet máshol kell keresni, nem a szóban” (Saussure 1967. 136). Juhász József e felfogás követői közül Ch. Ballyt, L. V. Scserbát, az amerikai disztribucionista nyelvészeket és követőiket említi. A hazaiak közül Antal Lászlóra utal, „aki a szóról csak mint morfémakapcsolatról tesz említést (*A formális nyelvi elemzés*. Bp., 1964. 156). *A jelentés világa* című könyvében (1978) még kifejtettebb formában, tételszerűen megismétli ugyanezt: »kimondhatjuk: ha egy nyelvi konstrukció még kisebb jelekre bontható, akkor maga nem lehet egyetlen jel, hanem csak jelek együttese. Mivel a morféma az a nyelvi elem, amely jelszerűen viselkedik, s kisebb jelekre már nem bontható, a nyelvben csak a morféma jel, a fonéma jelrész, a szó és a mondat már rendszerint jelkombináció.

A morféma tehát központi helyet foglal el a nyelvi elemek körében» (123). Ennek értelmében a szó természetesen nem foglalhat el központi helyet a nyelv rendszerében” (Juhász 1980. 100).

Juhász áttekintése (1980-ig) nagyon tanulságos. Annak alapján csoportosítja a különféle szófelfogásokat, hogy azok milyen meghatározó jegyeket tulajdonítanak a szónak. A régebbi felfogások a jelentést helyezik előtérbe: 1. A szó a valóság valamely darabkájának, elemének a jelölője, megnevezője; 2. A szó önálló és valami egészet alkotó eleme a beszédnek; 3. A szó a beszéd legkisebb jelentéshordozó eleme, az újabban komplexebben nézik a szót, a figyelem a szintaktikai kérdések felé tárgul; 4. A szó fonetikai, szemantikai és grammatikai jegyek közös hordozója (A. Meillet 1913. 11); 5. A szó a mondat minimuma (vagyis az a legkisebb egység, amely mondatként felhasználható [L. Bloomfield 1933. 178; stb.]); 6. A szó a legkisebb szintaktikai egység (Juhász 1980. 101–2). – A különféle megközelítésekben, szófelfogásokban természetesen a fenti alapszempontok közül több is megjelenhet, a „variációk és kombinációk száma igen nagy ... A szóban forgó meghatározási kísérletek mindegyikében van valami igazság, de egyik sem tekinthető kielégítőnek” (Juhász 1980. 102). Juhász kritikája sok

meggondolkoztató szempontot és gondolatot fölvet, amelyek a későbbi kutatásokban is megjelennek (Juhász főleg a lexikai szó jellemzőivel foglalkozik, de erről később [1.3.–1.6.] lesz szó).

A nemzetközi nyelvtudományban a 80-as évekig az a felfogás volt az uralkodó, hogy a nyelv leglényegesebb jegye, jellemzője a szintaktikai struktúra, ezért erre irányult a fő figyelem. A szó – mint nyelvi összetevő – vizsgálata háttérbe szorult (vö. Katz–Fodor 1963. 170–210). A 80-as évektől azonban komponenseinek, köztük a lexikonnak, valamint a lexikon és a többi komponens összefüggésének vizsgálatakor újra előtérbe lépett, újra fontos szerepet kapott a szó. Ezt a pszicholingvisztika felvirágzása, a mentális lexikon megismerésére irányuló kutatások is erősítették (vö. Gósy 1999. 124). – Budde is hangsúlyozza, hogy egy bizonyos nyelv lexikai szavainak azonosítása az adott nyelv nyelvtanának egyik legfőbb feladata. A gyakorlatban a legnagyobb probléma annak igazolása, mely elemeket minősítünk szavaknak. (A szerző a német birtokos névmások paradigmáit és lexikai jelentéseit meghatározva dolgoz ki egy olyan módszert, amelyet más szófajokra, sőt más nyelvekre is lehet alkalmazni. [Budde 2000. 371–95]).

A nemzetközi nyelvtudományban az utóbbi időben is számos szódefiníció született, de univerzális jellegű nem: a szóval foglalkozó munkák a szó jellemzésén keresztül igyekeznek megragadni vizsgálatuk tárgyát. E jellemzések több szempontúak, több aspektusból közelítik meg a vizsgált, illetve vizsgálandó nyelvi egységet.

Először is: a szövegben keresik és találják meg a szót, az ebből elvont lexémára általában ez után térnek ki.

A szódefiníciókban elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a szó a nyelv alapegysége, a mondat minimuma, a legkisebb szabad forma, amely mondat lehet; a szó a mondat potenciális minimuma, minimális szintaktikai egység, amely csak szintaktikai összefüggéseiben vizsgálható, amely önálló megnyilatkozást képes alkotni, amely tehát a kommunikációs funkciót önmagában is képes betölteni (vö. pl. Ahmanova 1966. 422; Matthews 1974. 159–71; Conrad 1988. 273; Glück 1993. 693; Lutzeier 1995. 27–9; Eisenberg 1998. 18; Gak 1998. 464; Bußmann 2002. 750).

A definíciókísérletek után a szövegben megjelenő szót vizsgálják: *a)* fonetikai-fonológiai, *b)* ortográfiai-grafémikus, *c)* morfológiai, *d)* lexikai-szemantikai és *e)* szintaktikai aspektusból (pl. Glück 1993. 692–3; Gak 1998. 464–7; Bußmann 2002. 750). Általában a szavak elhatárolásának problémájáról is beszélnek: elhatárolásról részben egymástól, részben a nyelv más („szomszédos”) egységeitől, a morfémától és a szószervezettől. A fenti szempontok mellett strukturális aspektusból is megvizsgálják a szót. Ez a szó belső szerkezetét, annak stabilitását, egységét, kohéziós képességét jelenti: a szó alkotórészei közé nem ékelődhet más – hasonló nyelvi szinthez tartozó – elem (azaz szó; a szó tehát folyamatos, megszakíthatatlan); az alkotóelemek sorrendje rögzített (vö. Matthews 1974. 159–71). Gak (1998) hozzáteszi, hogy a szó strukturális teljessége (структурная целостность) azt is feltételezi, hogy a szó nem eshet szét elemeire a szemantikai és grammatikai teljesség megbomlása nélkül (Gak 1998. 465). De a szerző mindjárt kritikai megjegyzést is fűz ehhez az állításhoz, mondván, hogy ez a kritérium sem abszolút (ti. a többiről is tesz ilyen megállapításokat). Példaként a német elváló igeekötőket (*anfangen* 'kezdeni' – *ich fange an* 'kezdek'), az orosz tagadó névmást hozza (никто 'senki' – ни у кого 'senkinél'), és a több nyelvben is meglevő analitikus morfológiai formákat, amelyek megengedik a szórendi variálódást és azt is, hogy az elemek közé más szó kerüljön (*Я буду читать.* 'Én fogok olvasni.' → *Я читать буду.* 'Én olvasni fogok.'; → *Я буду долго читать.* 'Én fogok sokáig olvasni.'). Itt az a probléma, hogy a „strukturális teljesség” sérül; ezért a „szó” vagy átkerül a szókapcsolatokhoz (és

akkor a szókapcsolatok morfológiailag váltakoznak a szavakkal: *olvasok*: szó, *olvasni fogok*: szókapcsolat), vagy megengedjük, hogy a szónak egy morfológiai alakja két szóból álljon. (A magyar grammatikai hagyományt követve én itt az utóbbi állásponthez csatlakozom; *szóalakról* beszélek: az *olvasni fog*, *olvasott volna* az *olvas* lexéma két különböző szóalakja. – A szóval kapcsolatos fejtegetéseikből az a tanulság vonható le, hogy minden nyelvre érvényes, egységes szófogalom nincs, nem alakítható ki, egy-egy kritérium pedig nem alkalmas a nyelvi egység „szó”-vá nyilvánításához. Több kritérium együttes alkalmazására van szükség, de akkor is maradnak „kilógó, renitens” elemek, csoportok, hiszen a nyelv tele van átmeneti, kettős természetű jelenségekkel. Ezt a leírásban is tükröztetni kell.

A beszédben megjelenő szövegszóból, szóelőfordulásból elvont *lexéma* értelmezése – általánosságban véve – problémamentesebbnek tűnik. A lexémák felismerése, elvonatkoztatása folyamán azonban sok nehézség jelentkezik. A lexéma a nyelvi rendszer része, eleme, de hogy mi számít külön lexémának, szintén nem lehet több nyelvre vonatkozólag, általánosságban megfogalmazni. Még egy-egy konkrét nyelv, így a magyar esetében sem könnyű. Itt is szerepet játszik a nézőpont, az, hogy a kutató hogyan gondolkodik a grammatika, közelebbről a morfológia és a szemantika egyes kérdéseiről. Például: milyen szóalkotási módokat ismer (el), hogyan viszonyul a poliszémiához, a homonímiához, a többszófajúság kérdéséhez stb.

Azt a régebbi felfogást, hogy „a szó fonetikai, szemantikai és grammatikai jegyek közös hordozója” (l. korábban: Juhász 1980. 102), a 20. század végén jórészt a jelentés kiiktatásával, fonetikai és grammatikai ismérvek alapján, formális szempontból gondolták nálunk is újra.

Lyons 1968-ban megjelent munkája alapján Kiefer Ferenc, majd Kenesei István – a magyarban is – több szófogalommal számol (Lyons 1968. 68–70, 194–206; Kiefer 1993. 171–8, 1998a. 188–9; Kenesei 2000a. 76–7, 2000b. 75–87); eszerint van fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikai szó. – A különféle szófogalmak alapján azonban nem ugyanazok a nyelvi egységek minősülnek „szó”-nak, illetve a nyelvi egységeknek csak egy bizonyos köre minősül minden szempontból szónak.

A *fonológiai szó* a beszéd folyamatnak a legnagyobb olyan egysége, amelyen belül a nem automatikus fonológiai szabályok még érvényesülnek. Ilyen nem automatikus hangtani szabály például a magánhangzó-illeszkedés; ennek legnagyobb hatóköre a toldalékokkal ellátott szó, pl. *kert-ész-ked-és-em*. A fonológiai szó eszerint a magyar nyelvben a magánhangzó-harmónia tartományával esik egybe, vagyis a toldalékok a tövel egyetlen fonológiai szót alkotnak, de az összetételek már nem. Eszerint nem fonológiai szavak az összetett szavak (*asztal-kendő*) és a velük sok rokonságot mutató igekötős igék (*összefog*) sem (Kiefer 1998a. 189). – Kenesei szerint a fonológiai szó fogalma alá sorolhatók az egy főhangsúly alatti igemódosító szerkezetek (pl. *házat épít, okosnak tart*), továbbá az *is*, a *sem* és a névelő az előttük vagy mögöttük álló szóval együtt (Kenesei 2000a. 77). De mindjárt minősíti is ezt a – fonológiai alapú – felfogást: „nem alkalmas a számunkra érdekes szófogalom meghatározására” (2000a. 77), mert egyrészt túl szűk (nincs benne az összetett szó és az igekötős ige), másrészt túl tág (hiszen szónál nagyobb egységeket is magába fogad).

Ehhez a *morfológiai szó* következő meghatározása illeszkedik: morfológiai szó minden olyan alakzat, amely morfológiai szabály szerint, morfológiai műveletek eredményeképpen jön létre (Kiefer 1993. 175, 1998a. 188). Így jönnek létre, tehát morfológiai szavak az inflexiók toldalékokkal, képzővel ellátott szavak és az összetételek. De morfológiai szó eszerint a feltételes mód múlt idejű alakja (*esett volna*) és a kijelentő

mód jövő idejű alakja (*esni fog*) is (Kiefer 1993. 175–6, 1998a. 188). Ennek korrekciójával találkozunk Kiefer egy későbbi munkájában (Kiefer 2003. 185), de előtte nézzük meg, mit tekint a szerző szintaktikai szónak:

„*Szintaktikai szó* minden olyan alakzat, amelynek belső szerkezetét mondattani szabály nem változtathatja meg” (Kiefer 1998a. 189). Vagyis: nem változhat meg egy szón [!] belül az allomorfok sorrendje, pl. *szép-ség-e-i-m*, nem lehet: **szép-i-m-e-ség*; Kenesei szavaival: „ez az egység [tehát] a szintaktikai szabályok számára oszthatatlan, belső szerkezete láthatatlan és felbonthatatlan... *szaladhattunk, vakrepülés*... A szintaktikai szó alkotóelemei együtt mozognak a mondatban, és közéjük más elemet nem lehet illeszteni. Ugyanakkor az összetett szó látszólag nem bizonyul szintaktikai szónak; az olyan mellérendelésekben viszont, mint a *grafika- és festményárusítás, a grafikaárusítás* összetétel tagjai egymástól elválaszthatók” (Kenesei 2000a. 78). Ezek szerint az ige-kötős igeik sem szavak szintaktikailag, hiszen az ige-kötő helyét mondattani szabályok megváltoztathatják, alkotóelemei nem mozognak együtt a mondatban.

Visszatérve az *írni fog, írt volna*-féle alakzatok megítélésére: Kiefer 2003-as, idézett munkájából (185) az derül ki, hogy ezek 1993-as, ill. 1998-as morfológiai szónak minősítését újragondolta. Alakzatában (Kiefer 2003a. 185) azt a kérdést veti fel, hogy a jövő idő és a feltételes mód szintaktikai vagy morfológiai kategóriának tekintendő-e. Ha morfológiai kategóriának, ahogy korábban gondolta, „a kategóriát megvalósító szabály morfológiai szabály és az eredmény morfológiai szó. Ha viszont a jövő időt és a feltételes módot szintaktikai kategóriának tekintjük, akkor az *írni fog, írt volna* alakzatok nem morfológiai jellegűek” (185). Ez utóbbi elgondolás mellett hoz fel érveket. Az egyik az, hogy a jövő időt kifejező *fog* segédigén kívül „hasonló segédige” az *akar* és a *szokott* ige is. Ha ezeket is beemeljük a morfológiába, ha az *írni akar, írni szokott (írni kell, írni szabad* stb.)-félét is morfológiai szónak tartjuk, túlságosan kitágítjuk a morfológia hatókörét a szintaxis rovására. A másik érv az *írni fog, írt volna* alakzatok morfológiai szónak minősítése ellen ezeknek a szintaktikai viselkedése: elválhatnak ugyanis egymástól: *írni ő aztán sohasem fog, fog ő neked még írni; írt is volna*; „a szórendi szabályok tehát nemcsak megváltoztathatják az alakzat elemeinek eredeti sorrendjét, hanem az alakzat elemei közé más elemeket is beékelhetnek” (185). Továbbá: ezek az alakzatok nem képezhetnek bemenetet morfológiai szabály számára (nem viselkedhetnek tőként, amiből képzőmorféma származékot hoz létre; nincs például **írni fogás, *írt volnás*); lexikalizálódott elemekké sem válhatnak. Mindez arra utal, hogy nem szavakkal van dolgunk, összegzi az elemzést Kiefer. Hozzáteszi, hogy a több szempontból problematikus ige-kötős igeik viszont szavak, mégpedig morfológiai alakzatok, mivel szóalkotás eredményei, lexikalizálódhatnak és továbbképezhetők, „bemenetül szolgálhatnak különféle morfológiai szabályok számára: *felírás, felíró, felírogat*, amelyek a *felír* ige különböző derivátumai” (185–6). „Igaz [teszi hozzá], az ige-kötős igeik is engedelmessé válnak szórendi (szintaktikai) szabályoknak, de az előbb említett két tulajdonság, a lexikalizálódás és a továbbképzés lehetősége miatt morfológiai alakzatoknak kell őket tekintenünk. Az ige-kötős igeik kettős természetűek: egyrészt szintaktikai, másrészt morfológiai alakzatok, létrehozásuk, leírásuk azonban az alakzat feladata” (Kiefer 2003. 186).

A negyedik szófogalom, szófajta a *lexikai szó*. „Minden morfológiai szabály bemenete és kimenete lexikai szó (Kiefer 1993. 176). Az *Új magyar nyelvtanban* (Kiefer 1998a. 189) a meghatározásba, a jellemzésbe belép a jelentéstani szempont: „A lexikai szó fogalmát szemantikailag határozzuk meg. Minden olyan alakzat **lexikai szó (lexéma)**, amelynek jelentése nem vezethető le alkotóelemeinek jelentéséből. Lexikai szó minden lexikalizálódott alakzat, függetlenül attól, hogy egyetlen szótövet tartalmaz-e, vagy többet. Lexéma lehet tehát egy képzett szó, egy összetett szó, egy szószerkezet (’fra-

zeológiai egység') vagy egy mondat" – Ez a lexikai szó (lexéma) tehát egyáltalán nem azonos a lexikográfiában használt lexéma fogalmával (amiről később még lesz szó). – Kenesei ezt a szófogalmat is továbbgondolja és minősíti. Megállapítja, hogy ezzel a szófogalommal sem jutunk közelebb a szavak határainak („az intuíció szerinti szóhatároknak” [83]) a kijelöléséhez (2000a. 78, 83). Ha a lexikai szóra az jellemző, hogy szemantikailag nem kompozicionális, vagyis olyan nyelvi elem, amelyben az egésznek a jelentése nem rakható össze a részeinek a jelentéséből (pl. *el-pat-kol*, *ki-purcan*, *be-adja a kulcsot*, *fű-be harap* 'meghal'), akkor az intuitív szónak minősülő elemeknél nagyobb egységek is bekerülnének a szavak közé. Ez egyrészt bonyolítaná a morfológiai leírást, másrészt problémát jelentene a szintaxis számára is. Az elnevezéssel kapcsolatban Kenesei megjegyzi, hogy a lexikai szót – „mivel a meghatározás a jelentés oszthatatlanságán alapul és mivel végső soron minden szó »lexikai«” (78) – lehetne, vagy inkább jobb lenne a „szemantikai szó” terminussal illetni. – Ezt a javaslatot lehetne támogatni: így a lexikai szó, ill. a lexéma kifejezés megmaradhatna a langue-beli, elvonatkoztatással létrejött / létrehozott nyelvi egység megnevezésére (erről is később lesz szó).

Amikor Bloomfield (1933. 158, 178), Antal (1961. 91), Lyons (1968. 194) és Kiefer (1993. 171–8, 1998a. 188–9) nyomán Kenesei István az intuitív szófogalmat igyekezett megragadni, deklaráta, hogy ezt formai, nem pedig tartalmi, jelentésbeli tulajdonságok alapján teszi. Aztán így folytatja: „Természetesen a jelentés annyiban mindig szerephez jut a formai alapokon álló elemzésekben, hogy beszélünk azonos vagy eltérő jelentésű formákról, illetve arról, hogy minek van vagy nincs jelentése, és így tovább, de például a hasonló jelentésekre hivatkozva nem állítunk fel csoportokat” (2000b. 76; l. még Kenesei 2000a. 76–7; a szófogalmakhoz vö. még Szépe 1999. 419–23).

Látjuk, hogy a fenti szófogalmak megkomponálásához fonetikai-fonológiai, morfológiai és szintaktikai jellemzők mellett a szemantikai szempont érvényesítésére is szükség volt. Ez a példa is azt mutatja, hogy lehet törekedni a formális szempontok előtérbe helyezésére, és ezek bővítik is, árnyalják is ismereteinket ezúttal a szó fogalmáról, de a szemantikai szempont kiiktatását maga a nyelv nem engedi.

Azok a vizsgálatok, elemzések, amelyek a többféle magyar szófogalom megszületéséhez vezettek, sok új ismerethez, fontos összefüggés felismeréséhez juttatták a kutatókat, de nem derül ki belőlük, mi is az a szó, az az alapvető lexikális egység, aminek szerkezetével az alaktan foglalkozik (vö. M. Korchmáros 1999–2000. 15–9). Mindenképp egy egységesebb, pontosabban körülírt szófogalomra lenne szükség, hogy világos legyen többek között, vajon a morfológiában „a szó» szerkezetének, toldalékolási jellegzetességeinek vizsgálata kiterjedhet-e például olyan »nem-lexémák«-ra, amelyek ugyan képzéssel, összetétellel alakultak, de jelentésük az alkotóelemeik jelentésének ismerete alapján maradéktalanul levezethetők? S ha a szintaktikai képzéssel létrehozott, szófajt váltott alakulatok nem új szók, akkor mik? A *szépség* és a *szépít* egyaránt a *szép* melléknév paradigmájának volna a része? És a *sületlen kenyér* »sületlenség«-e nem lexéma, mert nem lexikalizálódott, hiszen a jelentéselemek kiadják a morféma együttes teljes jelentését, de a *sületlen beszéd*-é már igen? Vagy ez utóbbinál már ezt a két szót is egy szónak tekintjük?” (M. Korchmáros 1999–2000. 16). – Jogos kérdések, és az oktatásban is megkerülhetetlenek.

A fent röviden ismertetett szófogalmak *együttes* használata sokszor tisztává teszi a képet, és azonos szóvá minősítéseket eredményez. (Az együttes vizsgálat igénye, a különféle szempontok együttes alkalmazásának szükségessége majd a szavak szófajokba rendezésekor is felmerül.) Kiefer az olyan szót, amely *egyidejűleg* fonológiai, szintaktikai és lexikai szó, „ideális szó”-nak nevezi (1993. 177). A *lámpá*-t például morfológiai, szintaktikai és lexikai szónak minősíti. A *kitüntetés* mind a négy szófogalomnak eleget

tesz: morfológiailag, fonológiaiilag, szintaktikailag és lexikailag is szó. A legtöbb szó azonban csak egyik vagy másik vagy egy-két-három kritérium szerint minősül szónak: „A [kitüntetés-sel szemben a] *lexikalizálás* ... nem lexikai szó, mivel nincs olyan jelentés-eleme, amely ne lenne levezethető alkotóelemeinek jelentéséből. A *megért* morfológiai és lexikai szó, fonológiaiilag és szintaktikailag azonban nem szó. Az *elinternetezik* csak morfológiai értelemben szó” (Kiefer 1998. 189). – E bonyolult szófogalomrendszer alapján valóban nehéz a szóalapú morfológia megalkotása. Még az igék meg a főnevek körében is. (Más szófajba tartozó szavak csak elvétele szerepeltek a példák között. Azok „szósága” még több problémát vet fel; ehhez vö. Ágoston 1974. 45–50, 1993; Kenesei 2000a, 2000b; később lesz róluk szó.)

Ezért inkább a régebbi, a Bloomfieldtől eredő szófogalmat veszem alapul, amely szerint *a szó a legkisebb nyelvi egység (szabad forma), amely mondat lehet (de hozzá kell tennünk: nem kötelező, hogy mondat lehessen!), vagyis amely önmagában is képes kommunikációs funkciót betölteni, amely alkalmas arra, hogy (akár egymagában is) kifejezze és célba juttassa a közlési szándékot* (vö. Károly 1970. 16; M. Korchmáros 1999–2000. 18). – Eszerint tehát a szó (szóalak) a mondat potenciális minimuma, minimális szintaktikai egység, amely *önálló megnyilatkozást képes (de nem „köteles”!) alkotni*. – Ezzel a kiegészítéssel azokat a szavakat (szófajokba tartozó szavakat) is bevontuk a szó fogalmába, amelyek nem lehetnek önálló mondatok. Ilyenek főleg a grammatikai szavak közül kerülnek ki. Persze ez is vitatható kérdés. Lehet-e önálló mondat például „a” névutó, „a” kötőszó, „a” segédige? *Tipikusan* nem. Az 1.1. fejezet végén található rendszerezésemben erre a tipikusságra utalok. Alkalmilag ugyanis minden szó használható mondatként (*Kati moziba megy. – És?* [Ennek többféle pragmatikai jelentése is lehet.] *A könyv alatt vagy fölött van a kulcs? – Alatt.* (Bakró Marianne-nak köszönöm, hogy erre felhívta a figyelmemet.) Talán csak a partikulák egy része nem lehet önálló mondat, alkalmilag sem. (Ez az alkalmi használat további vizsgálatot kíván.) – A konkrét elemzésben sokat segítenek azok a kritériumok, vizsgálatok, módszerek, amelyeket Ágoston Mihály (1974, 1993), majd Kenesei István alkalmazott (2000a, 2000b).

Idézzük még Kelemen József sok szempontot figyelembe vevő szódefinícióját az Értelmező szótárból: a szó „a nyelvnek tagolt hangokból álló s önállónak tekintett, legkisebb olyan egysége, ill. ennek toldalékokkal ellátott alakja (mint valamely szövegnek része), amely valamely dolgot vagy róla alkotott fogalmat jelöl, vagy a mondat tagjai közt levő viszonyt jelzi, ill. a mondat értelmét árnyalja, módosítja” (ÉrtSz. VI. 322–6). – Igaza van Ágoston Mihálynak (1993. 114–5), amikor ezt „körülményesen precíz”, „lelkiismeretesen összebonyolított” meghatározásnak minősíti. Valóban nagyon körültekintő, mégsem férnek bele a tipikusan nem „önállónak tekintett” szavaink (pl. *mögött, mögötti, szemű*), s nem férnek bele a nemcsak hangokból, hanem egyetlen hangból álló szavaink sem (*a, ő, e, ó, s, á*).

Ha elfogadjuk, hogy a szó valamiféle önálló „egység”, akkor az a kérdés merül föl, hogy minek az egysége: a nyelv-e, vagy a beszéd? Abban egyetértés van a szakirodalomban, hogy szó a beszédben is van, meg a nyelvben is, csak mást jelent a két szférában való értelmezés. A szó a vizsgálat számára a mondatban, a szövegben van adva, ottani előfordulásaiban létezik, s e realizációkból elvonva ismerjük fel a lexémát, azt a szót, amely a langue-nak, a nyelvnek az egysége; lexikai egység. A lexéma tehát absztrakció.

A régebbi finn szakirodalomból Ahlman és Airila nyomán Penttilä foglalkozott a szó és a szavak rendszerezésének problematikájával. A „szó”-nak háromféle fogalmát különítette el: a szóelőfordulást, a szóalakot és a (szótári) szót, s ennek megfelelően

alakította ki a finn nyelv szófaji rendszerét (Penttilä 1957). Papp István a finn szófaji kutatás fő irányait bemutatva (1961. 49–67) értékeli Penttilä újító munkáját. Ezzel a hármassággal máshol is találkozunk, például Linke–Nussbaumer–Portmann 1996. 71 (vö. még: Matthews 1974. 20–36).

Nálunk Berrár Jolán (1982. 7–32), majd Rácz Endre (1985. 258–66), azután Keszler Borbála (1995. 293–308) gondolta tovább ezt a kérdést, a szófogalmat a szavak osztályozásának a problematikájával kiegészítve. A „szó” Penttilä-féle három jelentésének megkülönböztetésében egyetértenek. Így értelmezi és számolja a szavakat *A szófajtan alapjai* című könyvében Wacha Balázs is (2000. 6).

Ha a *szóelőfordulásból* vonjuk el – nyelvtani elemzéssel – a *lexémát* (a lexikai szót), akkor ezt a műveletet fordítva is megfogalmazhatjuk: a szóelőfordulások a lexéma megvalósulásai, realizációi, reprezentánsai.

A harmadik, általunk is használt szófogalom a *szóalak*, amelyet kétféleképpen foghatunk fel: – 1. Az egyik felfogás szerint a szóalakok jelekkel, ragokkal (inflexiós toldalékokkal) ellátott „szavak”, tövek, ezek morfológiai változatai; a szóalakok paradigmát alkotnak. Ez a felfogás szóalakról csak toldalékolható (inflexiós toldalékokat felvenni képes) szavak (lexémák [ill. tövek]) esetében beszél. Az így nem toldalékolható szavaknak eszerint nincsenek szóalakjaik, így például a határozószóval (tipikusan) és a viszonyzókkal (meg néhány egyéb szócsoporttal) kapcsolatban nem beszélhetünk szóalakokról. (A dolgozat nyelvtörténeti elemző részében főként ezekről a sok szempontból problematikus szófajokról lesz szó.) Bár, már most megjegyzem, ha a határozószóvá válás (ami a lexikalizációnak az adverbializációs esete) vagy a névutóvá válás (ami a lexikalizációnak az az esete, amely egyúttal grammatikalizáció is) tö + rag megszilárdulása révén történik, akkor szóalak válik lexémává, és bizony sokszor türelmes vizsgálatot igényel (sok szövegbeli szóelőfordulás vizsgálatát igényli) annak megállapítása, hogy milyen fázisban van, hol tart a változás: szóalak-e még (valamilyen régi lexéma szóalakja), vagy új lexéma-e már? (Lotz nyelvtanában *Isolisierung*nak ’elszigetelődés’-nek nevezi azt a nyelvi történetet, melynek során egy paradigmából, egy szóosztályból való elkülönülés, kiszakadás megy végbe, pl. *végre* ’zulett’ adv. – a sublativusban álló *vég-re* ’auf das Ende’ alakból: 1976. 117). – 2. A másik felfogás szerint (pl. Wacha 2000. 18) a nem ragozható szavak (lexémák) is felfoghatók szóalakoknak, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek olyan szavak, amelyek egyetlen szóalakokkal rendelkeznek: *Mikor indulsz? Tüstént. [tüstént]. – Eljössz? Talán. [talán].* Szerintem is így célszerű felfogni a szóalakot. De Wacha Balázsnak ahhoz a véleményéhez már nem tudok csatlakozni, amely szerint csak olyan szavaknak lehet szóalakjuk, amelyek önmagukban mondatalkotásra képesek. A szerző alábbi megfogalmazása ugyanis ezt jelenti: „Ha tehát egy szegmentum önálló mondatként előfordulhat, akkor szóalak, amely vagy *a*) egy lexémának *egyetlen* formája, vagy *b*) egy lexéma lehetséges formáinak *egyike*” (Wacha 2000. 18). – Az igaz, hogy a példákban szereplő határozószó (*tüstént*) és módosítószó (*talán*) lehet önálló mondat, a módosítószón kívüli viszonyzók (névelő, névutó, névutómelléknév, kötőszó, partikula, segédige) azonban (tipikus esetben) nem lehetnek önállóan mondatok. Az ígékötők külön kérdéskört alkotnak, róluk később lesz szó. Pedig azok is szavak, olyan szavak, amelyek nem toldalékolhatók, tehát csak egyetlen formájuk, szóalakjuk van. – Én a szóalakot az első és a második felfogás egyesítésével úgy fogom fel, hogy szóalaknak tekintem mind a toldalékolható szavak (lexémák) egyes morfológiai alakjait (a zéró morfémás alapalakot is beleértve), mind a nem toldalékolható szavak egyetlen alakját, akár képes ez önálló mondatként funkcionálni, akár nem.

Ebben a részben röviden a magyar nyelv alapvető lexikai egységeinek, lexémáinak a leglényegesebb alaki és funkcionális tulajdonságait tekintem át. Először arra próbálok felelni, hogy mi a szó, illetve mi szó a magyarban? Mit tekintünk külön szónak? Meddig terjed a szó egysége?

A szövegbeli szavak elkülönítése nem könnyű feladat. Megfogalmazhatjuk úgy, hogy önálló szó „az az összefüggő hangsor, melyet egy szomszédos hangsortól elkülönítve írtunk le” (Ágoston 1993. 155); ebben a hangzás és a leírás szempontja is érvényesül. Ugyanis azért írunk valamit egybe, mert egy szó; ez az összetett szavakat is bevonja a szavak közé. Viszont a *Kovács János*-féle személynév nem tulajdonnév, hanem tulajdonnevek kapcsolata: egy családnév és egy keresztnév, tehát két szóból álló szerkezet (a toldalékoláskor az egész szerkezet szolgál alapként, azaz az egész szerkezetet toldalékoljuk). A nyelvtanban a *Kossuth utca* sem egy szó, hanem kettő (a névtanban lehet „tulajdonnév”): egy tulajdonnév és egy köznév kapcsolata. Az olyan kifejezések, mint *egy és felet, három és félszer, mind a ketten* szintén nem szavak (így szófajukról sem beszélhetünk), hanem szerkezetek (ráadásul toldalékolt szerkezetek). Ágoston mellett foglal állást, hogy „ahány különírt magyar nyelvi elem [van a szövegben], annyi szó, és annyi szófajesély” (1993. 155).

Wacha Balázs formális eszközökkel közelít a szavak szövegbeli elkülönítéséhez. A szó szerkezetét vizsgálja, disztribúciós módszerrel. Megállapítja: az a mondatbeli egység, amely változtathatja helyét, sorrendjét a mondatban, az szó. A szó belső szerkezetét alkotó morféma vizsgálatára viszont nem cserélődhetnek fel. Igaz. A szavak egymástól való elhatárolásának eszközei közé (Siptár 1998. 302–3. nyomán) a hangrend érvényesülését is felveszi: „A magyarban az egy szóhoz tartozást tanúsítja az azonos hangrendűség, hangtani illeszkedés is – a hangrend összetartja és szétartja a szavakat: *A szoknya < > fekete. A rékli < > tarka*” (Wacha 2000. 12). Ez is lehet persze egy az eszközök közül, de megint van, amit kirekeszt; nem segít például az olyan összetett szavak szóként való elhatárolásában, ahol az előtag palatális, az utótag pedig veláris hangrendű (vagy fordítva), pl. *székláb*, sem az olyan összetételek esetében, amelyekben az előtag és az utótag azonos hangrendű, pl. *sótartó, mennydörög*, és különösen nem a szó és a szószerkezet elhatárolásában. – További kritériumként helyesen állapítja meg, hogy a törmorféma tipikusan szóalakot kezd, a ragmorféma tipikusan szóalakot zár. Ahol ragmorféma van, mindenütt szóvég van, ahol hangsúly és törmorféma első szótagja van, ott a szó első szótagjával van dolgunk” (Wacha 2000. 26). Ez csak a fogalomszókra érvényes, példáit is abból a körből hozza: „*képtelenségeket, kiadványaikban, látogatóinkkal, mértéktelenül*” (26). Az ún. viszonzyszók megint kimaradnak.

A 'lexéma' értelmű szó elkülönítése sem problémamentes. Ezt a „szót” a két „szomszédos” nyelvi egységtől: a morfématól és a szószerkezettől kell elkülöníteni. – A szót a morfématól az különbözteti meg, hogy a szó (szóalak) alkothat mondatot, és így megnyilatkozást, a morféma viszont nem. A szónak a morfématól való elhatárolására az a minősítés is alkalmas, hogy a szavak egyrészt „minimális szabad formák”, másrészt azok a fonémasorok, „amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választhatnak el más szabad formáktól” (Kenesei 2000a. 79). Ez a meghatározás a korábban leírt „morfológiai” és „szintaktikai szó” kritériumait egyesíti, és azt is jelenti, hogy bizonyos morféma-összetartások a mondat különböző pozícióiban együtt maradnak („együttmozgathatóság”), valamint az alkotóelemek sorrendje nem változik („megszakíthatatlanság”). Kálmán–Trón (2005. 70) a szó fogalmát a beszélők intuitív szófogalmával összevethetőleg úgy fogalmazza meg, hogy „a szó olyan egység, amely nem mindig ugyanolyan kategóriájú morféma-összetartások szomszédságában jelenik meg”.

Kenesei meghatározása főleg azokra a szavakra, szófajokra érvényes, amelyek önmagukban is mondatrészek lehetnek: ige, igenév, főnév, melléknév, számnév, névmás, határozószó. Az ún. viszonyyszókra viszont nem, vagy csak bizonyos megszorításokkal érvényes.

Az **igekötő** például viszonyyszó, de mint összetételi előtag elválhat igéjétől: az ige utánra is kerülhet, az igekötő és az ige közé más szó, ill. több szó, azaz szabad forma is beléphet, sőt az igekötő önálló mondatként is állhat: *Eljössz? **El.** Hová mész? **Fel.*** (Az igekötős ige képzett alakjaiban azonban az igekötő nem önálló szó: *bevétel, kirándulás*, mert nem válhat el a képzős igétől; Kenesei 2000a. 83.)

A **névelő** viszont (például) „nem szabad [tehát kötött] forma: nem alkothat önálló megnyilatkozást, mégis szónak [mégpedig független szónak] számít, mert közötté és az őt megelőző ..., illetve követő szabad forma ... között mindig előfordulhat egy további szabad forma, azaz önálló szó. ...[Pl.] *a megszokotthoz képest rendkívül ritkán túlságosan lassú **kutya***” (Kenesei 2000a. 80).

Az eddig tárgyalt szabad formákkal (a fenti megszorításokkal ide vont igekötővel, valamint a névelővel) szemben a szavak (szófajok) másik része kötött, önmagukban nem alkalmasak mondatalkotásra. Ezeket a szavakat (egyes, más szófajba tartozó szavakkal együtt) Ágoston Mihály vizsgálta először, és *függőszónak* nevezte el őket. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán, 1974-ben úgy fogalmazott, hogy az általa felsorolt típusokat „gyűjtőnévvel nevezzük egyelőre *függőszónak*” (Ágoston 1974. 45). Ez a szakkifejezés azóta bevonult a nyelvészeti terminológiába. De mi minden tartozik a függőszók körébe? Milyen szempontból és mitől függenek a függőszók? És milyen erősségű ez a függés?

A szócsoportok (szófajok) közül ilyen a **névutó** (*belépés után*) és a **névutómelléknév** (*belépés utáni*). A névutók közül a „függés” csak az ún. egyszerű névutókra vonatkozik, az ún. ragvonzókra nem. Ez utóbbiak ugyanis „nem kötött rendűek, ezért nem sorolhatjuk ide őket”: *túl az erdőn* (Ágoston 1974. 48). A *mögött* típusú egyszerű névutókkal kapcsolatban is felhívja a figyelmet arra, hogy a névutós szerkezet „felbontható szabad szórendű birtokos szerkezetre, s ilyenkor szintagmakezdésre is alkalmas (*mögötte a háznak*)” (48). Hozzátehetjük, hogy ez a szerkesztésmód ma viszonylag ritka, archaikus, a nyelvi sztenderdnek nem része. Az egyszerű névutók körében a függés tehát viszonylag erős.

A névutómelléknévek még „függőbbek”: előttük álló névszójuktól nem távolodnak el. (Ezek a prototipikus függőszók.) Ez érthető, ha tudjuk, hogyan keletkeztek: a *ház mögött* típusú névutós szerkezethez mint szerkezethez járult az *-i* képző. Sőt: a ragvonzó névutós szerkezetekből is keletkeztek *-i* képzős szerkezetek: (*erdőn túl*)+*-i* → (*erdőn*)*túli*, ebből következően a ragvonzó névutók *-i* képzős alakjai is kötöttek, ezek is függőszók (Ágoston 1974. 47; vö. Sebestyén 1965. 238).

A függőszók közé sorol még Ágoston olyan elemeket, amelyek bizonyos szerkezetek egyik, főként második tagjai. Ezek szófajilag különböző (de főként melléknévi) jegyeket mutatnak. Olyanokat sorol ide, mint például a *kék szemű gyerek* szerkezet *szemű* tagja; a *szemű* tehát önálló szó, önálló mondatrész (minőségjelző bővíti). „A legtisztább típusú függőszó” (47). A fokjelet a bővítmény veszi fel (*kékebb szemű*): válhat összetétellé: *jóhiszemű*. – Függőszóként mutatja be Ágoston az *-s* képzős melléknévek egyik alcsoportját, az *éves* típusút (*fehér ruhás kislány*) és az *-i* képzős melléknévek egyik alcsoportját, az *évi* típusút (*általános iskolai oktatás*). (Az *-s* meg az *-i* képzős melléknévek többsége azonban szabad forma, független szó: *félnapos, fél napi*). – A függőszók közé tartoznak egyes melléknévi igenevek: *való, (kéznél) levő*, kisebb függőszói intenzitással a *folyó, történő, vonatkozó, álló* stb., a *hárommázsnányi* szerkezet második tagja.

A függőszók általános jellemzőjeként a kétoldali kapcsolóértéket nevezi meg: *kék szemű gyerek*. Ebből a bal oldali az erősebb. Erről azt mondja, hogy „szinte szótári értékű ez az összetartozás” (49). S itt az összetétellé válás, a lexikalizálódás problémája elé kerülünk (a *jóhiszemű* összetétel lett, a *piros húsú [paprika]* pedig nem), de ennek további fejtegetésébe nem bocsátkozom. A függőszók pusztán jobb oldali kapcsolódása nem jellemző (nincsenek *szemű gyerekek* és *melletti házak*); (vö. Ágoston 1974. 49).

Ágoston az általa bemutatott függőszók viselkedéséből azt a következtetést vonja le, hogy ezeket a „morfémátípusokat” – mivel „jelentéstani és mondattani járulékoságuk nyilvánvaló” (49) – a morfémák és a szavak, a szabad és a kötött morfémák között (‘inter’) helyezhetnénk el. Persze csak viszonylagosan egységes szócsoporthoz lehetne, hiszen közös tulajdonságaik mellett eltérő tulajdonságaik is vannak, főleg a függőség intenzitása és állandósultsága.

A névutóhoz és a névutómelléknévhez hasonlóan függőszónak minősíthetjük az igei paradigma jövő idejű és a feltételes mód múlt idejű alakját létrehozó *fog* és *volna* segédigét is. A *fog* ragozódik (ahogy a névutómelléknév is toldalékolható: [*háború* *utániakat*]), a *volna* pedig nem (ahogy a névutó sem).

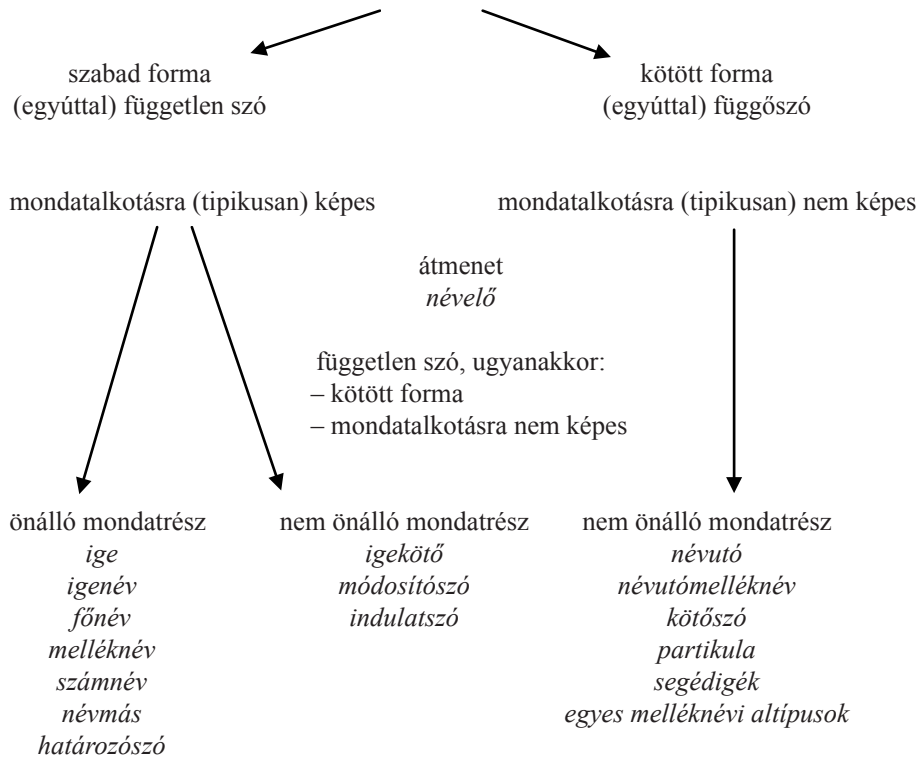
Mi a helyzet a függőség–függetlenség szempontjából a **kötőszó**val? Ez is problematikus szócsoporthoz tartozhat. Általában ezt is kötött formának kell tekintenünk, hiszen nem állhat önálló megnyilatkozásként. (Kenesei említ egy olyan példát, a *de* szót, amely adható kérdő mondatra, igenlő válaszként: (*Nem jössz el?*) *De*. S hozzáteszi: „ha ugyan ez ugyanaz a *de*, mint a kötőszó” (2000a. 89). Szerintem nem kötőszó, hanem mondatszó vagy módosítószó, attól függően, milyen magyar szófaji rendszerrel dolgozunk. A *dehogynem* is állhat helyette, amire nyilván nem mondhatjuk, hogy kötőszó. – Tehát a kötőszó is a függőszók csoportjába tartozhat. (Ágoston nem sorolta oda.) Kenesei vizsgálata alapján „a mellérendeléspróbát ugyanúgy, mint a többi függőszó, csak az egyik irányból állják ki: ugyanis a mondatok, amelyekhez kötődnek, mindig követik őket” (2000a. 90; e próba részleteiről l. ott).

A **viszonyszók** között – a részletes elemzésben – még majd a **módosítószó**król és a **partikulá**król lesz szó. A módosítószók szabad formák, független szavak, önálló mondatalkotásra képesek. A partikulák a szabadság–kötöttség, a függetlenség–függőség szempontjából még vizsgálatot igényelnek (erre a részletes történeti elemzésben térek ki). – A fogalomszók és a viszonszók után a harmadik nagy szófajcsoportként az **indulatszók**at fogom említeni, de ezek részletes elemzése nem lesz dolgozatomban tárgya. De mivel mondat-, ill. megnyilatkozás-alkotásra képes szabad formák, független szók/szavaknak tekinthetők. Igaz, hogy nem „viszonyul” más szófajhoz (Kenesei ezért nem is tekinti szófajnak), de szó, és szerintem minden szónak van szófaja, így az indulatszónak nevezett szavaknak is (és fordítva is: szófaja csak a szónak van). De erről a következő fejezetben lesz röviden szó.

Az elmondottak alapján a szavakat, az egyes szófajokba tartozó szavakat – alakjuk és funkciójuk szerint, **tipikus viselkedésük alapján** – a következő rendszerbe foglalhatjuk:

1. ábra

A szó típusai alak és funkció szerint

(Magyar szófajttörténet. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011. 13–24)

Mátai Mária nyelvészeti műveinek válogatott bibliográfiája

1970.

- A Münchener Kódex határozószóinak egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 66. 1970: 34–42.

1971.

- *A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Münchener Kódexben.* Nyelvtudományi Dolgozatok 2. ELTE BTK Budapest, 1971. 206 lap.
 — Adalékok az el igekötő történetéhez. *Magyar Nyelv* 67. 1971: 330–334.
 — Az egyetemi tanulmányokba való bevezetés módszereiről (A nyelvészeti szemináriumok tapasztalatai alapján). In: Hajdú Mihály – Pusztai Ferenc szerk., *A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései.* (Tanulmánygyűjtemény). Nyelvtudományi Dolgozatok 6. ELTE BTK, Budapest, 1971. 191–203.

1972.

- Az elsőévesek egyetemi beilleszkedésének problémái. *Felsőoktatási Szemle* 1972/10: 637–639.

1973.

- Synchronie und Diachronie in einer Wortartgruppe des Münchener Kodexes. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica.* Tom. IV. 1973: 47–56.
 — Egy szókészlet feladat tanulságai. *Magyar Nyelv* 69. 1973: 485–488.
 — A szófajok közötti átmenetiség kérdéséhez. In: Abaffy Erzsébet – Nagy Ferenc – Zellinger Erzsébet szerk., *Adalékok a magyar nyelv életrajzához.* Nyelvtudományi Dolgozatok 14. 1973: 109–115.

1975.

- Zur Frage der Übergangsstadien der Wortarten. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica.* Tom. VI. 1975: 35–41.

1976.

- *Egy elfelejtett reformkori magyar tudós (Gegő Elek 1805–1844).* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 146. Budapest, 1976. 55 lap.
 — Nyelvhasználat és helyesírás. *Magyar Nyelvőr* 100. 1976: 24–27.
 — Döbrentei egyik nyelvelméletgyűjtő társa. *Magyar Nyelv* 72. 1976: 469–471.
 — A nyelvészeti műszók lexikona (Társszerzőkkel.). In: Bottyánfy Éva szerk., *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba* (Egyetemi segédkönyv). Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 121–204.

1977.

- Egy reformkori nyelvművelőről. *Magyar Nyelvőr* 101. 1977: 40–47.

1978.

- Egy reformkori „száműzött” Szombathelyen. *Vasi Szemle* 1978/2: 291–296.
— Gegő Elek népművelő-népoktató tevékenysége. *Pedagógiai Szemle* 1978: 606–613.

1979.

- Nyelvtörténet a középiskolában. *Magyartanítás* 1979/4–5: 189–194.
— A moldvai csángó nyelvjárás első kutatója. *Magyar Nyelvjárások* 22. 1979: 71–80.

1980.

- A nyelvtantól a nyelvészetig. Az egyetemi nyelvészeti oktatás kérdéséhez. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László szerk., *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Budapest, 1980. 559–562.
— Nyelvtudomány és oktatás. In: Balázs János szerk., *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 221–236.
— Nyelvünk élete. In: Fülöp Lajos szerk., *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában*. OPI, Budapest, 1980. 117–152.

1981.

- A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban. *Magyar Nyelvőr* 105. 1981: 75–87.
— Néhány témajavaslat a magyar nyelv történetét tanulmányozó szakkörök számára. *Magyartanítás* 1981. 5. sz. 233–236.
— Rendszerkapcsolatok érvényesülése a magyar határozószók történetében. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*. ELTE Budapest, 1981. 37–45.
— Die Rolle der historischen Sprachforschung für die Nationalkultur. In: Osmo Ikola szerk., *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. (Turku 1980.) Pars VII. Dissertationes sectionum: Lexicologica et onomastica, alia linguistica et litteraria*. Turku, 1981. 225–229.

1984.

- A határozószók szinonimitása. *Magyar Nyelv* 80. 1984: 297–304.
— A nyelvtörténeti ismeretek oktatásának jelentősége. In: Bachát László – Fülöp Lajos – Szathmári István szerk., *Az új tantervek alapjai és tendenciái*. OPI, Budapest, 1984. 125–138.
— Pronominaladverbien. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica* 15. 1984: 149–157.

- Osnovnyje karakternyje čerty kategorii narečija ot uralskovo jazyka-osnovy do sovremennovo vengerskovo jazyka. *Nyelvtudományi Közlemények* 86. 1984: 387–391.

1985.

- Az irányhármasság érvényesülése a magyar adverbiumrendszer történetében. *Magyar Nyelv* 81. 1985: 395–403.

1986.

- A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban. In: Szende Aladár szerk., *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986: 94–111.
- Bedeutung und Rolle der Sprachgeschichte im muttersprachlichen Unterricht. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 10. 1986: 235–241.

1987.

- A névmási határozószók. *Magyar Nyelvőr* 111. 1987: 109–114.

1988.

- A határozószók helye a szófaji rendszerben. *Magyar Nyelv* 84. 1988: 31–44.
- Irodalmi nyelvi jelenségek a régi magyar határozószók használatában. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 657–667.
- Még egyszer az *el-* igekötő történetéhez. In: Domokos Péter – Pusztay János szerk., *Bereczki emlékkönyv. Urálistikai Tanulmányok* 2. ELTE BTK, 1988. 271–275.
- A határozószók fokozása a régi magyar nyelvben. *Studia in honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1988. 111–115.

1989.

- ***Igekötőrendszerünk történetéből***. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 187. 1989. 44 lap.
- Igekötőrendszerünk történetéből (I.) *Magyar Nyelv* 85. 1989: 9–28.
- Igekötőrendszerünk történetéből (II.) *Magyar Nyelv* 85. 1989: 151–171.

1990.

- ***Gegő Elek (1805–1844)***. (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 209 lap.
- Hol?, honnan?, hová? In: Földi Éva szerk., *Studia in honorem K. Bolla oblata a collegis et discipulis*. Egyetemi fonetikai füzetek 3. ELTE BTK, Budapest, 1990. 107–110.
- Szófaj és definíció. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk., *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest, 1990: 42–45.

- Das Fortbestehen diachronen Erscheinungen im synchronen System des Ungarischen. In: Jakab László szerk., *CIFU 7. 3A Sessiones Sectionum*. Debrecen, 1990. 176–180.
- Die Stelle der Adverbien im Wortklassensystem. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 40. (3–4). 1990–91: 401–427.

1991.

- A szófaji rendszerezés elveinek változása a magyar grammatikatörténetben. In: Kiss Jenő – Szűts László szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 456–461.
- Állandóság és változás határozószó-rendszerünk újabb kori történetében. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1991. 427–431.
- A határozószók. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 401–432.
- Az igeekötők. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 433–441.

1992.

- A határozószók. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 570–661.
- Az igeekötők. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 662–695.
- A határozószók fogalmának alakulása első nyelvtanainktól napjainkig. In: Keszler Borbála szerk., *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992: 170–196.
- A határozószó-rendszer fejlődésének fő jellemzői. In: Keszler Borbála szerk., *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. 197–218.
- A névmási határozószók jelentésváltozásának egy típusáról. In: P. Derék – T. Riese – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter szerk., *Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag*. Studia Uralica 6. Wien–Budapest, 1992. 337–342.
- XX. század végi csángómagyar írás. In: Balázs Géza – Selmeczi Kovács Attila szerk., *Nép – nyelv. Tanulmányok Fülöp Lajos 60. születésnapjára*. Budapest, 1992. 15–20.
- „A magyar nyelvet írni kezdik”. A hangjelölés nehézségei csángómagyar levelekben. *Magyar Nyelv* 88. 1992. 56–72.
- A határozószók funkcionális csoportjai és jelentésváltozási típusai az ómagyar kor végéig. *Magyar Nyelv* 88. 1992: 385–398.
- Szempontok egy szócsoporthoz nagyságának megállapításához. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1992. 171–175.

1993.

- A kölcsön és társai. In: Kozocsa Sándor Géza szerk., *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1993. 199–205.

- Hajdú Mihály 60 éves. In: Hegedűs Attila – Laczkó Krisztina – Papp Lajos. szerk., *103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára*. Névtani Értesítő 15. 1993: 9–17.

1994.

- *Nyelvünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 120 lap.

1995.

- A figura etymologica kutatásának történetéből. In: Laczkó Krisztina szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1995. 287–292.
- A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 119. 1995: 52–61.
- A nyelvtörténet mint a nyelvi tudat gazdagításának forrása. In: Szende Aladár szerk., *Anyanyelvi nevelés – embernevelés. Országos Anyanyelv-oktatási Napok. Eger, 1994. júl. 4–7*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 198. Budapest, 1995. 263–270.
- A figura etymologica típusai. *Magyar Nyelv* 91. 1995: 411–420.

1996.

- Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1433. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 20. 1996: 83–89.
- A régi és az új harca a nyelv életében. In: V. Raisz Rózsa szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. (XII. Anyanyelv-oktatási Napok, Eger, 1996.)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. 1996. 63–66
- Verses imádság 1433-ból [I. rész]. *Magyar Nyelvőr* 120. 1996: 458–468.

1997.

- *Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433)*. Universitas Kiadó, Budapest, 1997. 174 lap.
- *Gegő Elek: Népoktató (1840)*. A szöveget kiadásra előkészítette, a tanulmányt és a jegyzeteket írta D. Mátai Mária. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1997.
- Verses imádság 1433-ból [II. rész]. *Magyar Nyelvőr* 121. 1997: 76–86.
- Magyar vers 1433-ból. *Studia in honorem Stephani Nyomárkay*. Hungaro-Slavica 1977. ELTE, Budapest, 1997: 194–198.

1998.

- Az alak és a funkció viszonyának kérdéséhez. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Budapest, 1998. 140–142.

- Die funktionalen Gruppen und die Typen der Bedeutungsveränderung von Adverbien bis Ende der Epoche des Altungarischen. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 45. (3–4) 1998: 311–334.
- Rendszer és változás. In: Zoltán András szerk., *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, 1998. 389–392.

1999.

- Magyar szófajttörténeti vázlat. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 1999. 241–244.
- A névutó rokonsága. In: Hoffmann István – Mező András – Nyirkos István szerk., *Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára*. Magyar Nyelvjárások 37. 1999: 135–142.
- Középmagyar kori szófajttörténeti kérdések. In: Hajdú Mihály – Hegedűs Attila szerk., *Tanulmányok Mező András 60. születésnapjára*. Névtani Értesítő 21. 1999: 377–380.
- A Laskai Sorok, első verses imádságunk. In: V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula szerk., *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. 1999. 344–350.
- A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 123. 1999: 438–464.

2000.

- Adalék a moldvai csángómagyarok történetéhez. In: *Folklorisztika 2000-ben. Folk-lór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest, 2000. 493–498.
- Változások a középmagyar kori igekötőrendszerben. In: Földi Éva – Gadányi Károly szerk., *Vox humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 2000. 295–299.
- A módosítószó-történet újragondolása. *Magyar Nyelvjárások* 38. 2000: 97–109.

2001.

- Szófaj és szóalkotás. In: Büky László – Forgács Tamás szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. 2000. október 25–26. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2001. 119–129.

2002.

- *Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433)*. 2., bővített kiadás. Universitas Kiadó, Budapest, 2002. 181 lap.
- *Kleine ungarische Sprachgeschichte*. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 2002. 86 lap.
- A variabilitás és változás néhány esete a mai magyar nyelvben. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 342–346.

- A történeti szemlélet az anyanyelvi oktatásban. In: Raisz Rózsa – Zimányi Árpád szerk., *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. Anyanyelv-oktatási napok. Eger, 2001. július 9–12.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 216. 2002. 44–50.
- A névutók és a névutó-melléknevek története. *Magyar Nyelvőr* 126. 2002: 72–87.
- A magyar névmásrendszer alakulása 1772 után. In: Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére.* A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc, 2002. 122–125.

2003.

- A szófajváltás általános kérdései. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly szerk., *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2003. 278–284.
- A magyar szófajváltás fő jellemzői. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Budapest, 2003: 70–76.
- Ragszilárdulás – lexikalizálódás. *Magyar Nyelvjárások* 41. 2003: 409–414.
- Magyar szófajtváltozás. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris, Budapest, 2003. 204–233, 393–429, 632–662, 739–756, 824–830.

2004.

- *Краткая история венгерского языка.* A Szentpétervári Állami Egyetem Kiadója, Szentpétervár, 2004. 89 lap.
- A szófajváltás a magyarban. *Magyar Nyelv* 100. 2004: 43–52.
- A belső rekonstrukció kérdéséhez (Ösmagyar kori szófaji változások). In: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga szerk., „...*még onnét is eljutni túlra...*” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 74–79.
- Szófajok a grammatikában. *Magyar Nyelvőr* 128. 2004: 452–463.

2005.

- 200 éve született Gegő Elek. *Honismeret* 33. 2005/1: 14–20.
- Nyelvhasználat és nyelvi változás. *Magyartanítás* 2005/1: 16–24.
- Szófajváltás és grammatikalizáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária szerk., *Uráli grammatizáló.* Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2005. 214–227.
- A szófajtváltozás történeti problematikája. *Magyar Nyelvőr* 129. 2005: 495–509.

2006.

- Alak, illetve jelentés. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest, Argumentum, 21–31.

2007.

- *A magyar szófajttörténet általános kérdései.* Nyelvtudományi Értekezések 157. Budapest, 2007. 169 lap.
- Viszonyszók komédiája. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. I–II.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2007. 74–86.

2011.

- *Magyar szófajttörténet.* Argumentum, Budapest, 2011. 399 lap.

Fényképek

Gallasy Magdolna

Zelliger Erzsébet

Zsilinszky Éva

Fodor Katalin

Mátai Mária

A kiadásért az együttműködő intézmények vezetői felelnek.
Kiadta az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszéke.

Címük: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.

Borítóterv: Endrődiné Benkő Erika.

Nyomdai kivitelezés: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.